

Dîroka kurdistanê

7.

Abdusamet Yîgît

weşanên

•
•
•
•

*Dîroka kurdistanê 7.
@Abdusamet yigit
Weşanên dîrokî
2024-Almanya-Berlin
Çap 1.
Grafik: zendî şîyar*

•
ISBN 968-4-940996-00-2

Pêşgotin:

Dîroka kurdistanê wê dema ku mirov wê werênê ser ziman wê gelek aliyên wê yên ku wê pêwîst bê wê werina ser ziman wê hebin. Tenê ji aliyekê ve na. Lê ji gelek aliyên ve wê li demên wê bi heman awayê nerin jî wê weke aliyekê wê yê din ê şêwayê bê ku me di wê herikina dîrokê de wê li berçav girt bê.

Dîroka kurdistanê wê di demên piştre wê bi teybetî di demên piştî gûtiyan û bi vir ve wê weke demna teybet bin ku wê di wê temenê de wê karibê li wan binerê û hilde li dest bê. Wê di dema akadiyan de wê biqasî ku mirov wê ji çavkaniyên herêmê dinerê wê gûharinên mazin wê bibin. Lê di rengekê de wê ev dem wê weke ku wê gelek dîrokzan jî li ser wê hemhizir in wê zêde dirêj wê dewam nekê. Di wê temenê de wê piştî gûti û lullubiyên wê di rengekê de wê, dema qassitan wê bibê û qassit wê di rengê ku em ji rengê çavkaniyên wê fahmdikin de wê, weke demek hevgrîti û anku sentez a di pêşketinên xwe yên demê de bê.

Ku mirov wê bo wê demê wê gotina ronasansê bo dîroka wê ya mesopotamikî wê bikarbênê wê rast û di cih de bê. Lê di wê temenê de wê jî wê di dewama wê de wê divê ku mirov wê werênê ser ziman ku wê dema qassitan wê hê di wê temenê de wê gelek aliyên wê ne zelal in. Wê di wê temenê de wê çawa wê pêşketina xwe wê bijî û wê di herikina dîrokê de wê çawa wê xwediyê pêşketinek a dem bi dem bê wê gelek aliyên wê hê ne diyar in. Lê em ji tiştekê bi êmin in ku wê qassitî wê pêşketina wan ya demên piştî a hûriyan jî, mitanniyan jî, dema asûr jî û heta ku babil û hwd jî wê di rengekê de wê bi bandûr bikê û heta ku mirov dikarê wê bibêjê ku wê xate pêşketina wan wê bi kevneşopî û hwd wê ji wê demê wê xwe di rengekê de wê bide domandin. Wê jî wê dikarê wê di rengekê de wê werênê ser ziman ku wê piştî wan wê di nava çavkaniyên herêmî de wê dîroka wan heta med wê di rengekê de wê karibê wê bi wê re wê li wê bihizirê bê. Di wê temenê de wê, gelek çavkani wê, ew wê bidina diyarkirin ku wê qassitî wê piştî wan ku wê jî wan wê werin weke di dewama wê de wê li herêmê wê serdest bibin wê piştî wan dem bi dem û an herêm bi herêm wê keyeniyên xort ên dewletî wê werin. Minaq keyeniya li dora gola urmiyê a mannaea wê di rengekê de wê di wê temenê de wê karibê wê bide diyarkirin.

Wekî din wê jî wê di rengekê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê di wê temenê de wê dema mannaea wê di wê temenê de wê, çavkaniyên herêmî wê bidina diyarkirin ku wê dîroka wan heta qassitan wê dirêj bibê. Piştî wê di dewama wan de wê piştî wan wê çavkani wê bidina diyarkirin ku wê bi medan re wê hebûna xwe wê bidina domandin.

Di wê temenê de wê ev di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê werênê ser ziman ku wê, medi wê di wê temenê de wê hebûna wan wê di dema keyê navdar û destpêkê ê weke diyaqo de wê destpê nekê. Wê berî wê ji wê mediya wê hebê. Di wê temenê de wê çavkaniyên weke bi pirtûkên pîroz ên weke tewratê ku wê bahsa jiya musa wê bikin de wê di wan de wê bahsa hatina musa ji misrê li mediya wê bikin. Di wê temenê de wê di rengekê de wê bahsa bûyina wî ya li wir a bi salan wê bikê. Wê li wir wê fêr bibê. Di wê dema ku wê bahsa wê were kirin de wê babil û mediya wê di rengekê de wê bijin û wê di wê temenê de wê demekê wê piştî wê, hebûna xwe wê bidina diyarkirin.

Babil wê hertimî wê weke navendek giring a ramyari wê di wê temenê de wê xwe bide diyarkirin. Di dema qassitan de jî wê ev navendîtî wê giringiya xwe wê parêzê. Di wê temenê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê qassîtî wê keyên wê demekê wê herêmê wê weke navend wê ji xwe re wê bikarbênin. Wê piştî wê, li herêmê wê navendên din wê avabikin. Minaq wê keyê qassit kurigalzu I wê di rengekê de wê bi navê wê bajarê 'dûr-kurigalzu' wê di rengekê de wê ava bikê.

Di wê temenê de wê ev wê weke nişanaka serwerîya wan a li herêmê jî bê. Bixwezê wê dikarê wê fahmbikê ku wê dema ku ev demên dirêj ên qassitan wê bibin wê bi wê re wê çandek ku wê di wê temenê de wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman wê hebê. Me berê di xabatên xwe yên berî wê de dema qassitan wê hinekê berfirehî wê hilde li dest li gorî çavkaniyên ku ew bi wê hatina kifşkirin.

Wekî din wê dikarê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê qassit wê di wê temenê de wê demek ronasansê wê di wê demê de wê bide diyarkirin. Wê pêşketina wan rengê wê xwe bide diyarkirin. Di roja me de wê gelek dîriokzan wê dema ku wê dema wan lêbikolîn wêbikin wê ji ber wê pêşketina wan a dîyar wê gotina ku wê bo serdema navîn bikardihênin a faodaliyê wê biarbênin û wê gotin a 'faodaliya qassitan' wê di rengekê de wê bi gotin bikin. Di wê temenê de wê ev têgih wê di rengekê de wê dîmenekê fahmkirinê ê giring wê weke ku wê bi xwe re wê di rengekê de wê weke ku wê bide

diyarkirin. Wê jî wê di wê temenê de wê, dikarê wê werênê ser ziman ku wê pêşketina wan wê piştî wê, di rengekê de wê, xwe bide diyarkirin. Hûrîyî wê di rengekê de wê karibê di wê çerçoveya têgiha imparatoriya qaassitan de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman. Heman tiştê bo mitannî jî wê karibê wê bibêjê. Di wê temenê de wê qasra qassitan wê weke ku wê were fahmkirin wê weke qasrek navendî a herêmê bê. Wê ji wê têkiliyên diplomatikî ên imparatoriye wê bi hittit û misrê re wê werina danin. Di wê temenê de wê ev di rengekê de wê were dîtin. Di wê çerçoveyê de wê li herêmên dûr ên elamiyan jî wê bi heman rengê wê têkiliyên wan bi qasra qassittan re wê weke ku wê were dîtin wê baş bê.

Wekî din ku em ji aliyê têgîna hizrî ve wê li wê binerê wê karibê wê di rengekê de wê bahsa pêşketinên hizrî ên rewşenî û an rewşenbîrî ên kûr di wê demê de wê bikê. Çavkaniyên ji parastgeha gûlla ên ku wê werina kifşkirinên wê demê bin û wê di wê temenê de wê bahsa rewşen bi têgihiştina tendurustiyê wê ji wê demê wê bikin. Heta ku wê çavkaniyên ser demê wê gulla wê weke yazdana bijîşkîtiyê wê di rengekê de wê fahmbikin û wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê karibê wê di wê temenê de wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Gulla wê di wê temenê de wê dîroka wê teybet bê. Wê tenê wê weke yazdanake giring a dema qassitan bê. Wê di wê temenê de wê giringiya wê ya giring wê di serî de wê ew bê ku ew rewşen weke dermankirinê, pêşxistina dermanan û rêyên tendurustê ên weke dana şifayê û hwd wê weke ku ew wê bikin. Di wê temenê de wê çavkaniyên ji parastgeha gulla wê bidina diyarkirin ku wê kanonîkek wê ya nivisarî wê hebê û wê pirraniya wan wê li ser rewşen çêkirina dermanan bin. Di wê temenê de wê rewşen başkirin û dana şifayê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman.

Di wê temenê de wê, minaq wê di parastgeha gulla wê de wê heywanên weke kuçikan wê weke bi nirxekê wê werina dîtin. Ber ku ew wê weke heywanên liminal ên ku ew têkiliyekê piştî mirina laşê mirov ku ew bi giyane mirov re wê weke didênin wê bên dîtin bin.

Di wê temenê de wê di wê çerçoveyê de wê rewşen ku wê werina kifşkirin wê bi zêdeyî wê weke ku wê hebin.

Wekî din jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê rewşa qassitan wê ji her aliyê ve wê bi pêşketinên dema wan re wê ji gelek alîyan ve wê derkevina hemberê me. Di wê çerçoveyê

de wê di rengekê de wê dikarê wê di şêwayekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Di wê temenê de wê, dikarê wê werênê ser ziman ku wê navenda qassitan wê di rengekê de wê weke ku wê were dîtin wê piştî serweriya asûran re wê ji wan wê dest bigûharênê. Ev jî wê di rengekê de wê têkiliyek bi wê rengê wê di temenê wê de wê hebê ku wê keyên asûr ên destpêkê wê peymanên zawacê ew têkiliya di nava wan û qassitan de bûna wê, piştî wê zaroyên ji wan zawacan wê di rengekê de wê weke ji tûxmê key wê derkevina ser taxt. Di wê temenê de wê di wê rengê de wê destgûharandin wê di rengekê de wê weke ku wê bibê. Ji wê aliyê ve wê tûra têkiliyên ên desthilatî û destgûharandinên desthilatî wê di rengekê de wê weke zêde rewşek wan ya komplikeyî wê hebê.

Di wê temenê de wê, ev rewş wê piştî wan jî wê bi hûrî û mitanniyan re jî wê weke ku wê bidomê. Zawacên bi keyên hittit û misrê re ên ji qasrên qassit, babil, hûrî û mitannî wê di wê temenê de wê karibê wê di rengekê de wê bahsa wê bikê û wê di wê temenê de wê di şêwayekê de wê bi wê re wê werênê ser ziman.

Di wê temenê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê rewşa hûrî û mitannî wê di rengekê de wê piştî wê weke rewşa herêmê derketina li pêş wê li pişt wê dîsa wê weke ku wê ji hinek çavkaniyna wê were fahmkirin wê qassitî wê hebin. Di wê temenê de wê di rengekê de wê, serdestiya demên piştî wê herêm bi herêm wê bibê û wê di wê temenê de wê bi têgînek weke keyeniyên herêmî ku ew dibin wê bi serweriya wan re wê bibê.

Piştî hûrî û mitanniyan wê di rengekê de wê li herêmê pêşketinên nû wê li herêmê wê bibin. Di wê temenê de wê dema ku em bahse hûrî û mitannî bikin berî wan abla û mari wê di rengekê de wê bibê wê karibê wê bahsa wan li herêmê wê bikê. Abla wê dîroka wê ya kevntir wê di rengekê de wê li herêmê wê bibê. Wek eya hana û an kur wê di rengekê de wê karibê bi kevneriya wê re wê werênê ser ziman. Mari wê di rengekê de wê di demên berê wê demê de wê di dema akad de wê bi têkiliyên nava wan re ku wê bikin û bo ku ew weke aligirekê xwe yê herêmê peydabikin wê bi wê re wê di rengekê de wê, piştigiriyê wê bidina pêşketin û derketina li pêş a marî.

Di wê temenê de wê di rengekê de wê ev wê weke aliyekê wê yê din jî bê ku mirov wê karibê wê werênê ser ziman ku wê mitannî wê serweriya wê ya herêmî wê di rengekê de derkeve li pêş. Di wê temenê de wê piştî ku wê, asûr wê qasra qassit wê bidest xist û pê de wê di rengekê de wê

mitannî wê bikê bin destê xwe de. Serdema asûr wê di wê rengê de wê destpê bikê. Lê wê serdemê wê di rengekê de wê, nikaribê ji hêzên cihê bihizirê. Minaq wê, di wê demê de wê, komên keyeniyên din wê derkevin. Weke keyeniyên dem û an serdema nairi wê keyeniyên weke yên urartu û med wê derkevina li pêş. Lê di wê temenê de wê ev jî wê di rengekê de wê, di wê demê de wê, rastî pirsgirêkên demê wê werin. Di şerê halpa de wê têkçûna li konfederesyona keyeniyên rojavayê kurdistanê roja me wê di wê temenê de wê di rengekê de wê, rewşê wê bi gûharinê. Keyeniyên weke kummuh, karkemêş û hwd wê çend ji wan keyeniyên herêmê ên ku wê karibê bahsa wna bikê bê.

Di wê demê de wê hin bi hin wê li dora gola urmiya ku wê weke keyeniyên xwecihî û herêmî bin wê keyeniyên mannaeayî wê derkevina li pêş. Ew demekê wê bi tekoşîna xwe ya li hemberê hêzên asûr re wê di rengekê de wê derkevina li pêş. Piştî wê ev wê weke pêvajoyek keyeniyî heta dema derketina li pêş a mediya ku wê weke keyeniyek mazin pêşî bibê û piştê wê weke împaratoriyek mazin wê derkeve li pêş. Di wê temenê de wê ev dem wê di aslê xwe de wê çawa wê were fahmkirin wê ji aliyê gelek dîrokzanên ve wê bibê mijare nîqaşên hizirî. Medî wê ber ku wê kêma çavkani wê ser wan û dema wan wê hebin wê di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bi wê re wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê li wê bihizirê bê.

Medî wê di wê demê de wê piştî ku wê, di rengekê de wê di mijare fahmkirinê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wan ê giring wê xwe bide diyarkirin. Di dewama herikina mijarê de wê ji wê aliyê ve wê weke aliyekê wê yê giring wê weke aliyekê ku emê li ser wê bisekin in bin. Piştî wê demê wê dema mediya wê di rengekê de wê weke demek ku wê çerçoveyek wê ya ku wê pêwîsta ji hev were zelalkirin û fahmkirin a teoloji û felsefeyî ku ew di zikhev de wê weke ku wê pêşkeve wê bibê. Di wê temenê de wê ev di rengekê de wê weke demek ku wê rengê pêşketina mediya a hizirkirina wê ya demê wê bide diyarkirin. Bandûra têgihên weke teoloji û baweriya mitrayî wê di rengekê de wê were dîtin ku ew wê zêde wê li wê hebê. Ev wê weke aliyekê wê yê giring wê xwe di dewama wê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê karibê wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê dikarê wê di rengekê de wê werênê ser ziman ku wê mijare têgihîştina demê wê di wê temenê de wê weke ji mitrayî û heta zerdeştî û

piştî wan maniyî û mezdeki wê di aslê xwe de wê weke pêvajoyek dîrokî a li ser wê temenê wê weke pêwîst bê ku mirov wê di rengekê de wê hilde li dest û wê karibê wê werênê ser ziman. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê werênê ser ziman bê.

Demên piştî wê demê wê di wê temenê de wê, di rengekê de wê bi aqilê felsefeyê û têgînek yekxwûdayî ku wê bi gotinên felsefeyê êdî wê li wê were lê hizirkirin wê xwe bide diyarkirin. Ev wê di wê demê de wê bibê.

Demên mediya wê di rengekê de wê pêvajoyên dagirkirina li ser axa mediya wê dikarê wê bi du pêvajoyan wê di rengekê de wê werênê ser ziman. Yek wê, di rengekê de wê pêşî wê ji dema kirose mazin ku wê destpê bikê û wê di rengekê de wê li herêmê wê di temenê wê weke dest gûharandinekê de wê xwe di şewayekê de wê bide diyarkirin wê karibê wê fahmbikê bê. Dema din a duyem jî wê dema hatina iskender a li mediya û an li kurdistanê ku wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbikê bê.

Dîrok wê di awayekê de wê ji çavkaniyên bi vegotinên civakî ên li kurdistanê bê û an ji çavkaniyên din ên nivîskî û hwd ve wê bahsa wê bikê û wê bahsa berxwedanên dîrokî ku wê li hemberê wan dagirkirinan wê bibê wê bê kirin.

Wekî din wê ji demên mediya û bi vir ve wê li herêma bakûrê kurdistanê ê roja me û heta rojavayê kurdistanê wê navê cordoene û an kardoxiyan wê di rengekê de wê derkeve li pêş. Çîyayê cûdî jî wê weke navenda wan bê û wê di rengekê de wê ew çîya jî wê ji navê 'cûdî' wê weke navê cordo û an kardoxi ku ew dihê. Ew wê di wê temenê de wê di rengekê de wê çavkaniya wê navê wê navê kurd ê piştî ku wê di wê rengê de wê bi zelali wê were nivisandin bê.

Di wê temenê de wê di rengekê de wê dikarê wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê werênê ser ziman ku wê çavkaniyên herêmî wê di wê temenê de wê di şewayekê de wê weke ku wê xwe bidina diyarkirin. Çavkaniyên herêmê ên weke ji herodot wê di dîroka xwe de û heta ksenophon di anabasisa xwe de wê di rengekê de wê bahsa wan deman wê bikê. Wê bahsa pêşketinên wan deman wê bikê. Wê dema ku wê bahsa dîroka kardoxiyan jî wê were kirin wê strabo û plutarch wê di rengekê de wê di xabatên xwe de wê bahsa wan wê bikin ku ew wê weke civakek herêmê a şerker û xort bin.

Herêmen ku wê kardoxi wê li wan bijin wê berê jî wê di bin serwerî ya gûtiyan de bin û wê weke herêmen wan bin. Dîrokanan wê dema ku wê

dîroka kardoxiyan wê lê bikolin wê gelek aliyên weke di şibina hev wê kifşbikin û ev di nava nivisandina dîroka wan de wê weke pêjnek fahmkirinê ku wê weke temenê girêdanek bi gotinê ji kardoxiyan li gûtiyan dihê kirin wê were diyarkirin. Ji hêla nav jî wê di rengekê de wê bi morfolojîkî wê karibê wê fahmbikê ku wê gûti wê navê wan wê bi rehetî wê di rengê tawandina weke kutî û an kardû re wê di rengekê de wê weke ku wê karibê bi morfolojîyekê têkiliya wê dênê û wê bixwênê bê.

Ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê wertênê ser ziman ku wê kardoxi wê di wê demê de wê li herêmê wê bijin û wê li gorî dîrokzanen wê ji dora sedsale 5' min a beriya zayinê û heta demên li dora sedsale duyem a piştî zayinê wê rastî nav û bahs û keyeniyên wan li herêmê wê werin. Di wê temenê de wê, di rengekê de wê ev wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di dewama wê de wê werênê ser ziman bê. Navê kardoxiyan me di herikina mijarê de wê hinekê wê weke mijarek ku em li ser wê bisekin in wê derkeve hemberê me. Di wê temenê de wê ev wê di demên kevnera de wê zêdeyî wê derkevina li pêş. Di wê rewşê de wê ev wê, weke civakek li deverên asê dijin bin.

Wê wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê li gorî çavkaniyan wê kardoxi wê yazdanên mitanniyên wê di nava wan de wê di rengekê de wê weke bi cih bê. Di wê temenê de lê wê ew wê de wê dernekeve li pêş. Ev jî wê intibayê bi mirov re wê dide çêkirin wê têngînek hevdem a demê weke ya bi têngînen weke ya baweriya mitrayî û heta zerdeştîyê û hwd bi derfet a ku ew di nava wan de di rengekê de weke ku ew hebê. Ya ku wê ji me re wê bibê sedem ku em vê bibêjin wê ew bê ku wê ev wê di dema mediya wê di nava wê de wê bin û wê di dema mediya de wê, li wan herêman wê weke herêmên ku wê ev baweri wê li wan bicih bin. Di wê temenê de wê ev wê di rengekê de wê were dîtin ku ew wê derkeve li pêş.

Di dema axamanişan de wê were dîtin ku wê axamanişî wê bixwezin ku ew li wê herêmê serwer bibin. Di wê warê de wê zêde çavkani wê nebin ku wê bahsa wê bikin. Lê yên ku bahs dikin wê dibêjin ku ew bi awayekê levkirinên bo hêrişî hevnekin wê di nava wan de wê weke ku wê bên kirin wê bibin.

Piştî wê di dema helenîk de wê ew wê weke hêzek helenîkî wê derkevin li pêş. Pêştî têkçûna hêzên iskender li herêmê wê roma wê derkeve li holê û li gorî çavkaniyên wê demê ên weke strabo û Plutarch wê têkiliyek baş

a romiyan wê bi kardoxiyan re wê di rengekê de wê weke ku wê hebê. Di wê demê de wê, hêza pêşdikeve a sasanî jî wê bixwezê ku ew li wan serwer bibê û wê di wê temenê de wê li herêmên wan wê seferên ku wê bên kirin wê bahsa wan wê were kirin.

Li vir di aslê xwe de wê demek aqil û pêşketina felsefeyê wê weke ku wê li herêmê wê serwer bibê û wê di wê temenê de wê serdemek xwe bi pêşketinên xwe re wê bide diyarkirin. Baweriyên bi teoloji wê pêşkevin. Di nava felsefeyê de wê têgînên xwûdayî ên razber wê pêşkevin û wê têgina xwûdayî a weke hemû tişt û an afrinerê hemû tiştî û hwd wê direngê de wê derkeve li pêş. Ev wê weke aliyekê wê yê giring bê. Di wê temenê de wê dema mediya û piştî wê, dema ku em di wê rengê de wê li wê dihizirin wê weke aliyekê wê yê giring wê dikarê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman ku wê pêvajoyên hizirî wê weke aliyekê vê dema dîrokî wê weke pêwîst bin ku ew werina hildan li dest û bi encamên wan re werina hanin li ser ziman.

Wê jî wê dikarê wê di rengekê de wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê dema mediya wê dema ku wê di roja me de jî wê kurdistanî wê bahsa wê bikin wê 'weke demek li pêşîya dema xwe diji' wê di rengekê de wê bahsa wê were kirin. Ev gotin wê bo hizirkirinên wê demê û pêşketinên aqilî ên wê demê wê bidina diyarkirin. Lê ev wê were dîtin û wê were fahmkirin ku ev dem wê weke demek kevnera a herêmê wê xwe di rengekê de wê bide diyarkirin. Pêşketinên ku wê di wê temenê de wê bandûra xwe wê bi encamên xwe yên hizirî re wê bidina diyarkirin wê têgihên baweriyî û an teolojikî ên weke yên mitrayî, zerdeştî, cihuti, êzdayî û hwd bin. Wê di wê temenê de wê çerçoveyên hizirkirinê wê biafirênin. Wê di wê rengê de wê, pirtûkxane û an kanonikên kitabî ên wê demê wê bahsa wan wê were kirin ku wê di wê çerçoveya wan têgihên baweriyî de wê di rengekê de wê were pêşxistin.

Wê jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê, di rengekê de wê bandûra wan têgihan wê li herêmên kevnera û hizirkirinên wan wê ji temen ve wê weke ku wê hebê. Di demên pêşî ên kevnera de wê bi aliyê hizirkirinên gotinên felsefeyê û bi dîtina wan gotina a jiyanê û pêşketinên jiyanî û hwd re wê di rengekê de wê bibê. Lê wê dîsa wê têgînên weke rewîstê, giyanê, sîyanê, xwûdê, îdea û hwd wê bibin. Ev wê piştî wê di temenekê zêhnî û kûrbûna wan de wê di demên helenikî de wê weke dîmenekê hizirkirinê ê teybet wê bi xwe re wê pêşbixin. Wê di encama wê kûrbûnê de wê têgînek sazûmanî a hizirî wê pêşkeve û wê têgînên baweriyê wê bi teolojiyên xwe re wê derkevina li pêş. Ev wê di rengekê de wê têkiliyek

bi ya hizrî û jiyânî, gîyanî û bedenî, rûhanî û aqilî û hwd wê di rengekê de wê bi wan re wê werina kifşkirin û wê di wê temenê de wê ew têkiliya wan wê di rengekê de wê were danin.

Wê jî wê dikarê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê demên helenikî wê weke demên ku wê bawerî wê bi çavkaniyên xwe yên teolojikî ên ji gotinên felsefeyî afirandina wê êdî wê bi wê re wê bi sazûmana xwe ya hizrî û hwd re wê bibin. Lê tişteke din jî wê dikarê wê bibêjê ku ev têgîn wê di serî de wê ne bi armanca weke baweriyekê teqez wê tenê wê pêşbixê wê derkevina li holê. Wê weke têgihên ku ew wê di rengekê de wê weke çawa wê, ew weke têgihên ku ew herî baştir û zêdetir û rasttir ew dikarin rastiye fahmbikin û wê werênina ser ziman wê bibin. Ev wê piştî wê, weke têgihên ku wê di nava baweriyê de wê vegerihina têgihên ku wê weke waadkirina jiyanek baştir li piştî mirinê û hwd jî. Di wê temenê de wê êdî wê têgihên weke bihûşt û dogeh wê ji nûve wê bi wê re wê werina kifşkirin. Ev têgih wê, bi aliyê baş û nebaş re wê werina şîrove kirin. Kî ya baş bikê wê herê bihûştê û kî ya xirab û nebaş bikê wê herê dogehê. Ev wê weke rengê sînorên nava herdû aliyên jî wê di rengekê de wê weke ku wê êdî wê bidina diyakirin wê pêşkevin.

Girêdanên bi dema kevnera re wê pişt re jî wê weke ku wê were dîtin wê aliyê teolojikî û yê felsefeyî wê bibê. Di wê temenê de wê, li ser wan herdû aliyên re wê di rengekê de wê bingihê hizirkirinê wê piştî wê bibê. Destpêka serdema navîn wê di aslê xwe de wê bi pêşketina xwe ya hizirî wê weke hevgirtinek û an sentezek hizirî ku ew xwediye wê ya wê ji wê çerçoveyê ku ew hatiya stelizekirin wê di wê çerçoveyê de wê bi wê re wê li wê bihizirê. Hizrên Manî ên weke jinûve şîrovekirinê û gihandina fahmkirinek hevdemî a dema xwe wê, hinekê jî wê weke ku wê bi wê ve wê girêdayî bin. Ji wê aliyê ve wê encamên serdema kevnera ku mirov bi wan dihizirê wê dibîne ku ew wê dîmenekê hizirkirinê ê felsefeyî wê bi xwe re wê bide diyarkirin. Di demên serdema navîn de wê bi wê yekê wê feslefeya wê, kûrbûnên zêhni bin. Ev wê didemên serdema kevnera de wê weke bi gotinên salixkirinên jiyanê me ya derve û têkiliyên wan ên bi fahmkirina me re bin.

Serdema navîn a mesopotamya wê di rengekê de wê weke pêwîstiya fahmkirina wê bi rastiya wê re wê hê hebê. Di wê temenê de wê ev wê ber çii bo min giring bê? Ber ku wê temenê pêşketinê wê yên demên hemdem jî wê weke di wê de wê ji aliyekê ve wê weke vêşarî bê. Ji wê aliyê ve wê pêşketinê li kurdistanê û dîroka wê, bi fahmkirina wan ji wê

aliyê ve wê weke weynek navendî ber ku ew dileyizin wê ji wê aliyê ve
wê weke pêwîst bin ku ew bi rastiya wê re ji wê weke pêwîst bin ku ew
werina hanin li ser ziman.

Abdusamet Yigit

Destpêk: dîroka kurdistanê 7.

Bi kortaberi çerçoveya pêşketinên dîroka herêmê ên piştî demên akadan û pêşketina navendên keyeniyên ên bajarî

Mijare dîroka kurdistanê wê weke mijare kûr û zêde berfireh bê. Di wê temenê de wê weke gelek aliyên ku wê bi wê re wê werina ser ziman wê hebin. Di wê temenê de wê, dîroka kurdistanê wê ne dîroka welatekê piçûk û dem kin bê ku wê bi çend gotinan wê bi hesanî wê karibê wê werênê ser ziman bê. Wê weke xabatek pirali û berfireh wê weke ku wê ji mirov wê bixwêzê. Di wê temenê de wê, di demên destpêkê ên şariştaniyê de wê çawa wê xwediyê pêşketinekê bê û wê di wê temenê de wê bi demên piştre wê çawa wê bibê wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di rengekê de wê li wê bihizirê û wê kaeribê wê di şêwayekê de wê bi wê re wê werênê ser ziman bê.

Di roja me de wê, çavkaniyên ku wê bi arkolojiyê wê werina kifşkirin wê di wê warê de ku wê ne bi tememî jî bê wê di rengekê de wê têgihekê û hinek fahmkirinan wê di wê warê de wê bidina me. Ev wê weke xabatêmn hêja bin. Di wê çerçoveyê de wê di rengekê de wê di rohiya nivisandina wan xabatên erkolojiyê de wê, hanina ser ziman a dîrokê kurdistanê û an mesopotamya wê di wê temenê de wê giring bê. Heta roja me wê, ev xabat wê hemû wê di bin navê dîroka rojhilata nêzîk û an mesopotamya de wê werina kirin û wê bînin diyarkirin. Di wê temenê de wê, di rengekê de wê bi awayekê bi rêk û pêk wê hanina ser ziman wê giring bê.

Di şêwayekê metodolojîkî de wê nivisandina wê de jî wê giring bê ku mirov wê çî şêwayê wê di wê nûqteyê de wê esas bigirê. Me di nivisandina xwe de wê di rengekê de wê, çendî ku me çavkaniyên erkolojîkî li berçav em digirin jî lê em di rengekê de jî wê bi morfolojîkî wê gihiştinên weke encamên bi wê jî wê dihênina ser ziman.

Di wê nûqteyê de wê dîroka kurdistanê a kevnera wê di serî de wê, di rengê de wê di aslê xwe de wê gelek aliyên wê yên ku wê karibin wê werênina ser ziman wê hebin. Dema ku wê bahsa demên destpêkê ên şariştaniyê wê werina kirin de jî wê di wê temenê de wê di rengê de wê çawa wê weke aliyekê wê yê giring wê were ser ziman ku ew wê xwediyê şêwayekê wê weke bi bajar dewletên sumeri û hwd re wê çawa wê xwediyê demna destpêkê ên

Şariştaniyê bê. Di rengê de wê, weke ku wê were kifşkirin wê bajar dewlet wê demna dirêj wê bi xwe re wê derbas bikin. Wê pêvajoyên têrbûnê wê bi xwe re wê di rengê de wê bi bûhûrênin. Piştî wê dikarê wê di rengê de wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê çawa wê weke aliyekê wê yê giring ku wê pêvajoyên wê yên şariştaniyê wê di dewama wê de wê bi wê re wê di rengê de wê weke ku wê çawa wê bibin.

Di w nûqteyê de wê, dema ku em li demên şariştaniyê dinêrîn wê di destpêkê de wê piştî demên neolitikê wê li herêmê wê karibê demên piştî ên şariştaniyê wê di bin hinek nava de wê beş bikê. Di serî de wê demên pêşî pêşî ên weke yên çanda tel-xalafê û ubeydê ku wê dikarê wê bi hinek pêvajoyên li dûv hev wê di rengê de wê şîrovebikê û wê werênê ser ziman. Di wê temenê de wê ev pêvajo wê di xwe de wê gelek pêvajoyên binî ên ku wê weke karibin bi wan wê were kifşkirin wê bibin. Wan dikarê weke dem û pêvajoyên şariştaniyê ên navîn jî wê karibê salixbikê û wê werênê ser ziman bê. Di wê temenê de wê ev pêvajo wê piştî wê di demên şariştaniyê de wê, bahsa pêvajoyên şariştaniyê ên bi dema urukê re wê werênê ser ziman. Dem û an serdema urukê wê çendî ku wê weke demek şariştani jî bê lê wê di xwe de wê gelek alî û dem û pêvajoyên wê yên hundurîya wê demê wê hebin ku ew bi teybetî wê karibin wê fahmbikê û wê werênê ser ziman. Gelek dîrokzanên weke buterlin û Guillermo wê bahsa şariştaniya urukê wê bikin û wê pêvajoyên wê yên bi ber mesopotamya bakûr ve wê çawa ji ya başûr wê bibê wê di rengê de wê şîrovebikin û wê werênina ser ziman. Di wê temenê de wê, di rengê de wê bahsa wê pêvajoya wê ya pêşketina bi jiyane wê û demezrendina saziyên wê yên şariştani û hwd wê di wê temenê de wê bi wê re wê kifşbikin û wê werênina ser ziman. Di wê temenê de wê di rengê de wê karibê wê di rengê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê karibê wê werênê ser ziman. Mijare pêvajoya şariştaniya urukê wê dema ku em dîroka kurdistanê û an mesopotamya kevn wê lêkolîn dikin wê ji her aliyê ve wê bi bandûra xwe re wê di

rengê de wê were dîtin ku wê derkeve hemberê me. Di wê temenê de wê di rengê de wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şerê de wê weke aliyekê wê yê giring wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman.

Mijare pêvajoyên şariştaniyê ên destpêkê wê, ji nava nivisên bizmarî ên ku ew heta roja me wê werin wê gelek aliyên wê weke di dîmenekê mubalaxa û an weke bi mitolojikî de wê di rengê de wê were diyarkirin. Minaq wê di demên keyên gûti de wê bahsa salên ku ew li ser desthilatdariyê dimênin wê weke gotinên weke '900 sal', '1000 sal', '2000 hezar sal û hwd wê bibin û wê di wê temenê de wê werina diyarkirin. Ev me berê di hinek xabatên xwe de wê kirpend ku ew wê weke şewayekê hijmartinê ê wê demê bê û ku mirov wê pêşî wê di rengê de wê bi wê re wê karibê wê kifşbikê û wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Di wê nûqtayê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê demên gûtiyan wê weke demên şariştaniyê ên pêşî wê di rengê de wê derkevina li pêş û wê di rengê de wê hemû çavkaniyên me wê di rengê de wê bidina diyarkirin wê ji cizirabota a roja me wê bi ber zagrosan ve wê di qadaka berfireh de wê xwediyê keyeniyên cihê bin û wê di wê temenê de wê ji zgrosan wê heta torosan wê di rengê de wê karibê bahsa serweriya wan a li herêmê bikê.

Di dema wan de wê di rengê de wê weke ku wê were kifşkirin wê serdema gûtiyan wê di rengê de wê herêm bi herêm wê bi rêxistinkirî bê. Di wê temenê de wê weke bi keyeni bê. Ev wê di rengê de wê karibê wê di rengê de wê bi wê re wê di şewayekê de wê bi wê re wê karibê wê di rengê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê karibê wê di wê temenê de wê di rengê de wê di şewayekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê, dema gûtiyan wê gelek dirokzan wê dema ku wê şirovebikkin wê ji ber kêma agahiyan wê di wê temenê de wê têkiliya nava herêman wê kêma wê were ser ziman. Di wê temenê de wê, bi awayekê morfolojikî ku wê karibê wê bi temenekê wê bi birhan bikê ku wê têkiliyekê wê bi herêmi wê li ser kultan û hwd re wê bi hev re wê dênin. Ev wê di rengê de wê bi wan re wê were dîtin. Di wê temenê de wê kevneşopîya desthilatdariyê a gûtiyan wê di rengê de wê, weke kevneşopîyek di rege kondefereli de bê û wê ew di rengê de wê weke şewayekê ku wê ne tenê di demên wan de wê wusa bê. Piştî demên imparatoriya akadê ku wê her derê wê bikê qada şer ku ew

yekparatitîyekê di wê temenê de wê di bin serwerîya xwe de wê çêbikê û yazdanekê li şûna gelek yazdanan bikê serwerê hemûyan jî wê di wê temenê de wê piştî wê jî wê xwe bide domandin. Ev wê di dema kassitan de wê nişanakên wê di rengekê de wê weke ku wê bi xortî wê xwe di şêwayekê de wê bidina diyarkirin.

Di wê temenê de wê di dema keyê kassit kurigalzu I de wê dema ku ew bajar bi navê xwe ava dikê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê kifşbikê. Mijare bajarên demên sumerîyan û an gûtîyan wê di wê temenê de wê, di rengekê de wê xwediye çî rengê pêşketinê bê wê karibê wê hinekê li ser wan bisekinê. Ev wê di şêwayekê de wê dîmenekê pêşketinê û fahmkirinê ku ew di wê demê de ew bi wê xwediye wê na wê karibê bide me. Di wê temenê de wê di rengekê de wê karibê wê di wê şêwayê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di rengekê de wê bi wê re wê karibê wê li wê bihizirê û wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê. Mijare salixkirina demên gûtîyan wê di rengekê de wê weke demek ku wê di rengekê de wê di bin navê pre-sargonîk de bê û an di demên berê akadiyan û hwd de bê wê di wê temenê de wê hinek pêşketinên wê di wê rengê de wê werina berhevkin û wê di şêwayekê de wê weke ku wê werina hanin li ser ziman. Ber vê yekê wê demên akadiyan wê di rengekê de wê fahmkirina wê û wê li kijan bajaran wê serwerîya xwe wê demezrênê û di dewama wê de wê dagir û wêrankirinên wê ku wê li kijan bajaran wê bikê wê kifşkirina wê bi serê xwe wê, di wê warê de wê karibê têgihiştinek xort a di derbarê wan demên berê wê de wê di rengekê de wê, bide me.

Di wê temenê de wê jî wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê karibê wê werênê ser ziman ku wê dema akadiyan wê di wê temenê de wê, piştî ku wê li kişê wê di dema bi awayekê wê weke bi şêwayekê hê ku wê rengê wê ne zelal a a sargonê akadî ku wê were ser taxt û li gorî hinek çavkaniyan wê weke berdestê keyê demê ê ur-zababa bê lê wê piştî wê ku ew wê bi derbeyekê wî jî taxtê bikê û wê li ser taxt wê rûnihe jî wê di wê temenê de wê di rengekê de wê karibê wê di rengekê de wê bi kirpênê.

Di rengekê de wê mijare akadê wê di wê temenê de wê di zane min de wê hê gelek aliyên wê yên ku ew ne hatina fahmkirin wê hebin. Wê dema wê hem wê kin bê û hem wê têrê nekê ku ew hemû pêşketinên ku ew di bin navê wê de wê werina berhevkin ku ew hemûyan bi xwe re wê

kaeribê werênê ser ziman. Ji wê aliyê ve wê, weke aliyekê ku wê weke jinûve mihtacê şroveyek giştî a bi dem û dîroka xwe ya wê demê re wê hebê.

Di wê demê de wê, di rengekê de wê navende kişê ku wê di rengekê de wê hin bi hin wê weke navedek şariştani wê derkeve li pêş wê bi demê re wê li hemberê navenda mazin û dîrokî a urukê wê bixwezê bigihijê serwerîyekê. Di wê temenê de wê di rengekê de wê ev wê bi wê re wê di şêwayekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê, di rengekê de wê bi wê re wê karibê wê fahmbikê û wê di wê, di wê temenê de wê di rengekê de wê karibê wê werênê ser ziman.

Mijare şariştana urukê wê weke navend bê û wê çavkaniya gelek deverên din ku wê li wan wê şariştani wê pêşkeve jî bê. Di wê temenê de wê uruk wê cihê wê yê giring wê di her demên pêvajoyên pêşketina mesopotamya de wê karibê wê bi giringî wê kifşbikê. Di wê temenê de wê jî wê di rengekê de wê dikarê wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê mijare saristana urukê wê di wê temenê de wê, çavkaniyên wê dem ku wê, şirovebikin wê di rengekê de wê, demên berî çanda ubeydê wê hinekê bi wê ve jî wê bê birin. Guillermo wê dema ku wê şiroveyên xwe wê li ser şariştana urukê wê bikê wê, di rengekê de wê weke ku wê were fahmkirin wê gelek kirdeyên xwe yên fahmkirinê wê ji demên berê wê demê ên pêvajoyên peresendinê ên ji jiyane neolitikê bi ber ya şariştaniyê ve dibin wê ji wan wê pêşketinan wê bikê ku ew wê werênê ser ziman.

Di wê temenê de wê, kirde û diyardeyên ji dema şariştana urukê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê weke xwediyê temenekê giring bê. Di wê temenê de wê demên wê yên şariştaniyê wê dikarê wê di bin sê demên navên de wê werênê ser ziman. Dema pêşî wê weke dema bûhûrinê ku ev dem wê weke ji dema neolitikê wê bûhûrandinekê wê bi xwe re wê di rengekê de wê bide diyarkirin bê. Dema duyem wê dema têrbûna wê dema pêşî û ku wê bi wê re wê, pêvajoya şariştaniyê wê di wê de wê sazi û sazûmana wê di rengekê de wê hin bi hin wê pêşkeve û wê hişmendiya wê di rengekê de wê biafirê. Dema sêyem wê weke dema şariştaniyê a ku wê di wê de wê têrbûn û kûrbûnekê wê bi pêvajoyên şariştaniyê re wê di rengekê de wê çawa wê di rengekê de wê weke ku wê bi xwe re wê di şêwayekê de wê weke ku wê bide diyarkirin bê. Di wê temenê de wê, demên têrbûnê wê êdî wê di wê de wê bi ziman, û çand û kultan û hwd re wê bigihijê temen û çerçoveyek ramyari jî. Di wê demê de wê êdî wê hin bi hin wê fêrsên

ramyari û pêşketina wan ya serwerîyê wê xwe di rengekê de wê weke ku wê bidina diyarkirin. Di wê temenê de wê ev dem wê piştî têrbûnekê dijin wê piştî wê êdî wê ramyariya wê pêşkeve. Di wê temenê de wê di rengekê de wê, hêsta serwerî û serdestîyê wê di wê temenê de wê, dema ku ew bi hişmendî bû û pê de wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê êdî wê di dewama wê de wê bi wê re wê weke ku wê xwe di şêwayekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê weke ku wê bide diyarkirin.

Wê jî wê, dikarê wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê pêvjaoyên şariştana urukê wê bi xwe re wê êdî wê di rengekê de wê, hin bi hin wê destpêka bajarvaniyê wê bi xwe re wê werênê li holê. Wê navendîtîya wê jî wê di rengekê de wê parastgeh û an zagûratên sumeri û hwd wê di rengekê de wê biafirênin. Weyna zagûratan di pêşketina jiyane komî de wê di rengekê de wê weke navendî bê. Di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbikê bê.

Di rengekê de wê di wê rewşa zagûratan de wê ew wê bi wê re wê were dîtîn ku wê di rengekê de wê, weke pêşî wê ew wê were avakirin weke malekê. Piştî wê ku ew di wê de wê kult wê bi cih bibê û wê pêşkeve êdî wê bi wê fêrsên fahmkirinê ên wê kultê wê êdî wê li wê zêdekirin wê were kirin. Yanî wê di rengekê de wê êdî wê pêşketinên din wê bi her awayê wê li wê were zêdekirin.

Di wê temenê de wê di rengekê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê, weke aliyekê wê yê din ê giring jî em her bajariya ku em di wê temenê de wê bi wê re wê kifşdikin wê di rengekê de wê di navenda wê de wê weke zaguratekê jî wê di rengekê de wê bi wê re wê kifşdikin. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê karibê wê fahmbikê û wê di wê temenê de wê di şêwayekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring ku wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê di rengekê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê mijare salixkirinên weke bi têngîna zagûratê û bajariyê re wê di wê temenê de wê bi hev re wê girêdayî bê. Kult wê temenê civakbûnek hevgirtî a destpêkê wê wek dendika wê biafirênê û wê bi wê re wê xwe di rengekê de wê bi wê re wê bide diyarkirin.

Di wê nûqtayê de wê kult wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê xwe di dewama wê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê karibê wê bide diyarkirin. Wê jî wê dikarê

wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman ku wê, kult wê di destpêkê de wê ji du aliyan ve wê karibê wê di wê temenê û wê pêşketinê wê de wê fahmbikê. Yek wê ji aliyekê ve wê bi rewşa komkirinê a li dora xwe û an wê zaguratê bê. Ya din wê weke salixkirina weke bi rêgezî û pêşketinên wan re wê çawa ku wê bijî ku ew dikê wê bide diyarkirin bê.

Di wê temenê de wê, di rengekê de wê, di wê temenê de wê gelek nivisandinên bi rêgezî wê di wê temenê de wê di rengekê de wê werina dîtin ku wê bibin. Di wê temenê de wê bi wê re wê were diyarkirin ku ew wê çawa wê di rengekê de wê weke ku wê kaeribê wê fahmbikê û wê di wê temenê de wê di rengekê de wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê fahmbikê û wê kaeribê wê di wê temenê de wê werênê ser ziman bê. Mijare salixkirinên weke wê bi rêgezî wê çerçoveyek kultî a hişmendi wê hin bi hin wê biafirênê. Bi demê re wê, pêvajoyên jiyankirina kultan wê were pênasekirin û ev wê ji jiyankirinên di dunyê de jî wê di rengekê de wê weke awayekê minaqê wê biafirênê. Di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê, di deewama wê de wê bi wê re wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Mijare kultan wê di wê temenê de wê, derkevina li pêş. Piştî ku ew weke fêrsek ramyari jî hatina diyarkirin û gihandin li serweriyê êdî wê barkirina wan ji deverekê li deverekê û an di seferek talanê de wê birina kulturekê û an peykerekê ji deverekê li deverekê wê weke bûna xwediyê wê kultê jî wê bi wê re wê weke fêrsek fahmkirinê wê biafirênê. Di wê temenê de wê bûna xwediyê wê weke aliyekê wê yê ramyari ê bi kultê re wê biafirênê. Mijare təkiliya kultê bi ramyariyê re wê pêşketina wê zêde komplike bê. Ev wê bi serê xwe wê weke karibê wê were kirin mijare lêkolînekê di wê warê de. Ev wê weke mijare zêde kûr bê. Di wê çerçoveyê de wê di rengekê de wê karibê wê di wê temenê de wê di wê rengê de wê di şêwayekê de wê werênê ser ziman. Di her zagûratê de wê afirandina kulturekê û li lê baxşkirina hinek xosletan li ser jiyankirinê û an xosletên jiyankirinê û hwd wê di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê din ê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di şêwayekê de wê karibê wê fahmbikê û wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman bê. Ev jî wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê di dewama wê de wê hinekê din li ser wê bisekinê bê.

Mijare kultan wê weke aliyekê wê yê ramyari wê bi demê re wê xwe di rengê de wê bide diyarkirin. Di dema gûtîyan de wê dikarê wê di dewama wê de wê bi wê re wê bibêjê ku wê pêvajoyên pêşketinê wê, li ser têngîna salixkirina kultan û wê weke civake wan de wê xwe di rengê de wê bide diyarkirin. Ev wê, bi wê re wê xwe bide diyarkirin. Bajar dewletên demê wê, di rengê de wê pêwîst bin ku mirov hinekê li ser wan bisekinê Li vir pêşî wê bajar dewletê eridu wê karibê di dewama wê de wê hinekê wê li ser wê bisekinê

Erîdu ku bi Sumerî: eridugki û an bi akadî wek irîtu dihe diyarkirin wê, bajarekî Sumerî bû ku li Tell Ebû Şehreyn bê. her weha Ebû Şehreyn an Tell Ebû Şehreyn, cihekî arkeolojîk li Mezopotamyaya Jêrîn bû. Ew li Parêzgeha Zî Qar a Iraqê, nêzîkî bajarê Basra yê îroyîn e. Li gorî Lîsteya keyên Sumerî, Erîdu bi kevneşopî wekî bajarê herî kevin ê Mezopotamyaya başûr tê hesibandin. Erîdu, ku 24 kîlometre (15 mîl) li başûr-başûrê rojavayê bajarê kevnar ê Urê ye, başûrê herî mezin ê komê bajarên Sumerî bû ku li dora perestgehan, hema hema li ber çavên hev, dihatin avakirin. Yazdanên bajarê Erîdu Enkî û hevjîna wî Damkîna bûn. Tê texmînkirin ku Enkî, ku paşê wekî Ea tê zanîn, bajar damezrandiye. Perestgeha wî E-Abzu bû ji ber ku bawer dikirin Enkî li Abzu dijî, ava avê ku tê texmînkirin ku hemû jîyan ji wir derdikeve. Li gorî îlahîyên perestgehên Sumerî, navekî din ji bo perestgeha Ea/Enki Esira (Esirra) bû.

"...Perestgeh ji zêr û lapis lazuli hatiye avakirin, bingeha wê di deryaya Nether (apsu) de hatiye dagirtin. Ew li ser qeraxên çemê Sippar (Firat) radiweste. Ey cihê taybet ê paqij ê Apsu, Esira, bila keyê te di te de bijî..." (çav: Langdon, S., "Two Sumerian Hymns from Eridu and Nippur", The American Journal of Semitic Languages and Literatures, vol. 39, no. 3, pp. 161–86, 1923).

Li nêzîkî Urê perestgehek ji bo Îştare Eridu (ji hêla Ur-Baba, hukumdarê Lagaşê ve hatiye avakirin) û perestgehek ji bo İnanna ya Eridu (ji hêla Ur-Nammu, hukumdarê Ur III ve hatiye avakirin) hebû. Ur-Nammu her wiha avakirina perestgehek ji bo Îştare Eridu tomar kir, ku tê texmînkirin ku li Urê ji nû ve hatiye avakirin (çav: Clayden, Tim, "Kassite housing at Ur: the dates of the EM, YC, XNCF, AH and KPS houses", Iraq, vol. 76, pp. 19–64, 2014).

Erîdu li ser girekî xwezayî di hewzekê de ye ku bi qasî 15 mîl dirêj û 20 ling kûr e, ku ji Firatê bi zerweyek kevirê qûmê ya bi navê Hazem veqetandî ye.

Di Hezarsala 3' mîn a b.z de kanalek, Id-edin-Erîduga (NUN)ki "kanala deşta Erîdug", Erîdu bi çemê Firatê ve girêdide, ku paşê rêça xwe guhert. Riya kanalê bi çend seramîkên nizm ên bi seramîkên rûyê Hezarsala 2' mîn a b.z û goristanên paşîn ve hatî nîşankirin.[Ev cih 8 gir dihewîne (çav: Safar, Fuad et al., "Eridu", Baghdad: Ministry of Culture and Information, 1981).

Gir 1 - Ebû Şahrain, 580 metre x 540 metre li bakur-rojava heta rojava, 25 metre bilind, Perestgeha Enkî, Zîgurata Ur III (Ê-u₆-nir) Herêma Pîroz, kerpîçên "plano-konveks" ên Xanedaniya Destpêkê hatin dîtin, goristana Serdema Ubaid hatiya dîtin.

Gir 2 - 350 metre x 350 metre li qadê, 4.3 metre bilind, 1 kîlometre li bakurê Ebû Şahrain, Qesra Xanedaniya Destpêkê, bermahiyên dîwarê bajêr bi kerpîçên "plano-konveks" hatine çêkirin.

Gir 3 - 300 × 150 metre li qadê, 2.5 metre bilind, 2.2 kîlometre li başûr-rojavayê Ebû Şahrain, seramîkên Isin-Larsa hatin dîtin.

Gir 4 - 600 × 300 metre li qadê, 2.5 kîlometre li başûr-rojavayê Ebû Şahrain, seramîkên Kassît hatin dîtin

Gir 5 - 500 × Rûbera wê 300 metre ye, bilindahiya wê 3 metre ye, 1.5 kîlometre li başûrê rojhilatê Ebû Şehreyn, serdemên Babîliya nû û Hexemenî ye.

Gir 6 - rûbera wê 300 × 200 metre ye, bilindahiya wê 2 metre ye, 2.5 kîlometre li başûrê rojavayê Ebû Şehreyn e.

Gir 7 - rûbera wê 400 × 200 metre ye, bilindahiya wê 1.5 metre ye, 3 kîlometre li rojhilatê Ebû Şehreyn e.

Gir 8 - Usalla, rûbera wê deşt e, 8 kîlometre li bakurê rojavayê Ebû Şehreyn, Hajj Mihemed û paşê Ubeyd e.

Cih di destpêkê de ji hêla John George Taylor, Cîgirê Şêwirmendê Brîtanî li Besrayê, di sala 1855an de hatiye kolandin. Di nav dîtinan de kerpîçên bi nivîs hebûn ku dihêle ku cih wekî Eridu were naskirin. Kolandina li ser tela sereke ji aliyê R. Campbell Thompson ve ji 10ê Nîsanê heta 8ê Gulana 1918an û H. R. Hall ji ji 21ê Nîsanê heta 8ê Gulana 1919an pêk hat, ku wî jî lêkolînek li herêma li dora telê kir. Dîtinek balkêş a Hall perçeyek cama şîn a çêkirî bû ku wî ew wekî dora 2000 b.z. bi nav kir. Rengê şîn bi kobaltê hate bidestxistin, demek dirêj berî ku ev teknîk li Misrê derkeve holê (çav: Garner, Harry, "An Early Piece of Glass from Eridu", Iraq, vol. 18, no. 2, 1956, pp. 147–49, 1956).

Ev perçeya cam niha vedigere sedsala bîst û yekê berî zayînê an jî berê, û dibe ku wekî tiştê cam ê herî kevin di dîroka cîhanê de di Dîroka

cam de were hesibandin. Ew di dema Împeratoriya Akad an jî serdema destpêkê ya Ur III de hatiye hilberandin (çav: Gonca Dardeniz, Julian Henderson and Martin Roe 2022, Primary Evidence for Glassmaking in Late Bronze Age Alalakh/Tell Atchana (Amuq Valley, Turkey). *Journal of Glass Studies*, 2022, Vol. 64 (2022), pp. 11-32. Corning Museum of Glass).

Kolandin li wir ji sala 1946an heta 1949an di bin serokatiya Fuad Safar û Seton Lloyd ên Rêveberiya Giştî ya Antîk û Mîrateya Iraqê de ji nû ve dest pê kir. Di nav dîtinan de modeleke qeyikeke terrakota ya serdema Ubaid hebû, ku bi soketek di nîvê qefesê de ji bo direk û qulîkek ji bo stûn û rêderê, tasên bi qiraxa xêzkirî, û peykerek "cûreya marmêşhingiv" mîna yên ku di sondajek di bin Goristana keyeniyê ya Ur de hatine dîtin. Sondan li goristanê nîşan dan ku nêzîkî 1000 gor hene, hemî ji dawîya serdema Ubaid (asta Perestgehê VI û VII). Wan rêzek ji 17 perestgehên Serdema Ubaid û goristaneke Serdema Ubaid bi 1000 gorên qutiyên ji kerpîçên heriyê yên ber bi başûrê rojhilat ve hatine dîtin. Perestgeh wekî çargoşeyek ji kerpîçên heriyê yên 2 metre bi 3 metre bi nîşek dest pê kir. Di Asta XI de ew ji nû ve hate çêkirin û di dawiyê de di Asta VI de gihîşt şîklê xwe yê sêlî yê dawîn. Di serdema Ur III de platformek 300 metreçargoşe wekî bingehek ji bo zîguratekê hate çêkirin (çav: Laneri, Nicola, "From High to Low: Reflections about the Emplacement of Religion in Ancient Mesopotamia", *Naming and Mapping the Gods in the Ancient Mediterranean: Spaces, Mobilities, Imaginaries*, edited by Corinne Bonnet, Thomas Galoppin, Elodie Guillon, Max Luaces, Asuman Lätzer-Lasar, Sylvain Lebreton, Fabio Porzia, Jörg Rüpke and Emiliano Rubens Urciuoli, Berlin, Boston: De Gruyter, pp. 371-386, 2022).

Van lêkolînên arkeolojîk nîşan dan ku, li gorî A. Leo Oppenheim, "di dawiyê de tevahiya başûr ket nav bêçalaktiyê, înisyatîfa ramyarî ji bo hukumdarên bajarên bakur hişt", dibe ku ji ber zêdebûna şorbûna ku ji ber avdana domdar çêdibe, û bajar di sala 600 b.z de hate terikandin. Di sala 1990 de A. M. T. Moore serdana vê deverê kir ku du deverên firneyên seramikê yên rûyê erdê dîtin ku ji hêla kolanvanên berê ve nehatibûn dîtin (çav: Moore, A. M. T., "Pottery Kiln Sites at al 'Ubaid and Eridu", *Iraq*, vol. 64, pp. 69–77, 2002).

Di Cotmeha 2014an de, Franco D'Agostino ji bo amadekariyên ji nû ve destpêkirina kolandinê serdana cihê kir û hejmarek perçeyên kerpîçên Amar-Sin ên li ser rûyê erdê dît. Di sala 2019an de, kolandinên li Eridu

bi hewldanek hevbeş a Îtalî, Fransî û Iraqê ku Zanîngeha Romayê La Sapienza û Zanîngeha Strasbourgê jî di nav de bûn, ji nû ve dest pê kirin. Xebatê çêkirina nexşeyên topografîk û fotogrammetrîk ên hûrgulî yên nû vedihewîne û bi giranî li ser goristana serdema Ubaid û herêma niştəcîbûnê ya Ubaid a girêdayî wê ye (çav: Brienza, Emanuele, "Smart tools for archaeological survey in different frameworks and contexts: approaches, analysis, results", Acta IMEKO 13.3, pp. 1-11, 2024).

Di Adara 2006an de, Giovanni Pettinato û S. Chiod ji Zanîngeha La Sapienza ya Romayê îdîa kirin ku wan 500 tabletên bizmarî yên dîrokî û edebî yên Xanedaniyên Destpêkê li ser rûyê erdê li Eriduyê keşif kirine "ku ji ber teqînê hatine xirabkirin". Tê gotin ku tablet ji 2600 heta 2100 b.z ne (ji hukumdarên Eannatum heta Amar-Sin) û beşek ji pirtûkxaneyekê ne. Tîmek ji hêla Lijneya Kevnar û Mîrateya Dewleta Iraqê ve hate şandin cihê ku ti tablet nedîtîn, tenê kerpîçên mohrkirî ji Eridu û deverên derdorê yên wekî Ur. Destûrek ji bo kolandinê li cihê ku ji kesî re nehatiye dayîn jî tune bû. Di vê gavê de Pettinato diyar kir ku wan bi rastî 70 kerpîçên bi nivîs dîtine. Derket holê ku ev kerpîçên mohrkirî ne ku ji bo avakirina kolandina nûjen a Eriduyê hatine bikar hanîn. Mala kolandinê bi karhanîna kerpîçên ji xaniyê keşfê yê Leonard Woolley yê hilweşiyayî li Urê hatibû avakirin (ku di rapora kolandina Iraqê ya 1981an de bi zelalî hatiye destnîşankirin da ku arkeologên pêşerojê tevlihevî çênebe. Piraniya kerpîçên ku behsa wan tê kirin di sala 1962an de ji bo karhanîna di hewildanên restorasyonê de vegeyîyan Urê (çav: Safar, Fuad et al., "Eridu", Baghdad: Ministry of Culture and Information, 1981).

Tê bawerkirin ku hilweşîna bajar û împaratoriye Mezopotamyayê yên destpêkê encama hêrişan de bûya. Di serdema Isin-Larsa de cureyek bi navê Şînên Bajaran pêş ket, ku Şînên ji bo Urê ya herî navdar e. Van şînan hejmarek beş (kirugu) hebûn ku tenê perçeyên wê hatine dîtîn. Şînên ji bo Eriduyê hilweşîna wî bajarî vedibêje (çav: Green, M. W., "The Eridu Lament.", JCS 30, pp. 127-67, 1978).

"Keyê wê li derveyî bajarê xwe ma wekî ku bajarekî biyanî be. Hêstirên tal digiriya. Bav Enkî li derveyî bajarê xwe ma wekî ku bajarekî biyanî be. Hêstirên tal digiriya. Ji bo bajarê xwe yê zirar dîtî, hêstirên tal digiriya. Xanima wê, mîna çûkek firî, bajarê xwe terk kir. Dayika E-maḫ, Damgalnuna ya pîroz, bajarê xwe terk kir. Hêzên îlahî yên bajarê hêzên îlahî yên herî pîroz hatin hilweşandin. Hêzên îlahî yên rêûresmên hêzên

îlahî yê herî mezin hatin guhertin. Li Eridugê her tişt bû wêran, bi tevliheviyê hate çêkirin." (çav: The lament for Eridug ETSCS).

Erîdu yek ji kevintirîn wargehên herêma ye, ku di dora sala 5400 berî zayînê de di serdema destpêkê ya Ubaid de hatiye damezrandin, di wê demê de nêzîkî Kendava Farisî li nêzîkî devê Firatê ye, her çend di demên nûjen de ew bi qasî 90 mîl li hundirê welêt e. Kolandinê nîşan daye ku bajar li ser cihekî çolê yê paqij hatiye avakirin ku berê lê niştêcîbûn tune bû. Li gorî kolanvanan, çêkirina zîgurata Ur III û avahiyên pê re girêdayî, beriya hilweşandina avahiya berê û karhanîna wê wekî dagirtina hevsengkirinê pêk hatiye, ji ber vê yekê ti bermahiyên wê demê nehatine dîtin. Li girekî piçûk 1 kîlometre li bakurê Erîdu du qesrên Xanedaniya Zû ya III hatin dîtin, bi dîwarekî dorpêçkirî. Qesrên 45 metre bi 65 metre bi dîwarên 2.6 metre fireh bûn û bi rêbaza standard a serdema Xanedaniya Zû ya bi kerpîçên "plano-konveks" ên bi şeweya "herringbone" hatine çêkirin. Digel navberên muhtemel ên dagirkirinê di serdemên Xanedaniya Destpêkê ya III û Împeratoriya Akadiyan de, bajar heta Împeratoriya Babîliya nû hatiye niştêcîhkirin, her çend di demên paşîn de ew bi giranî cihekî kult bû (çav: al Asil, Naji and Lloyd, Seton and Safar, Fuad, "Eridu", Sumer, vol. 3, no. 2, pp. 84–111, July 1947).

Di serdema Ubaid de ev cih berfireh bû û gihîşt qadeke bi qasî 12 hektar (nêzîkî 30 donim). Di asta Ubaid a cih de, diwanzdeh nîşanên axê yê neolîtîk, ku pêşengê "Proto-kûniform" bûn, hatin dîtin. Hejdeh perestgehên ji kerpîçên axê yê li ser hev hatine danîn, di binê zîgurata neqediyayî ya Amar-Sin (nêzîkî 2047–2039 b.z) de ne. Asta XIX heta VI ji serdema Ubaid in û Asta V heta I ji serdema Urukê ne. Ji serdema Urukê niştêcihbûneke girîng hat dîtin, avahiyên "ne-sekuler(?)" di sondanên de hatin dîtin. Dîtinên Urukê konên terakota yê xemilandî yê bi sifir xemilandî, nivîsên bizmarî ên sifir ên bi zêr xemilandî, cotek peykerên şêr ên ji kevîrên bazalt, stûnên bi çend metreyan bi qûtra xwe yê bi kon û "gîpsê" xemilandî, û seramikên berfireh ên serdema Urukê dihevin. Di serdema Xanedaniya Destpêkê de bi avakirina qesreke mezin a 100 metre bi 100 metreyî, kar zêde bû. Nivîsek Elulu, hukumdarekî Xanedaniya Yekem a Urê (nêzîkî 2600 b.z), li Eridu hat dîtin. Li ser peykerê hukumdarê Xanedaniya Destpêkê yê Lagaşê bi navê Entemena (nêzîkî 2400 b.z), wiha dixwîne, "wî Ab-zupasira ji bo Enki, keyê Eridu, ava kir ...", (çav: Schmandt-Besserat, Denise, "Six Votive and Dedicatory Inscriptions", When Writing Met Art: From Symbol to Story, New York, USA: University of Texas Press, pp. 71-86, 2007).

Eridu di dema Xanedana Sêyem a Urê de (sedsalên 22 heta 21 berî zayînê) çalak bû û çalakîyên avakirina keyeniyê ji kerpîçên nivîsandî, bi taybetî yên Ur-Nammu ji zîgurata wî ya bi navê "Ur-Nammu, keyê Urê, yê ku perestgeha yazdanê Enki li Eridu ava kiriye" têne zanîn. Sê hukumdarên Xanedana Sêyem Navên Salan li gorî tayînkirina en(tu)-kahînek (kahîna bilind) a perestgeha Enki li Eridu, ku di wê demê de meqamê olî yê herî bilind ê welêt bû, destnîşan kirin. Di her du rewşên pêşîn de, ew wekî Navê Salê yê paşîn jî dihat bikar hanîn.

Sulgi Sala 28 - "Sala ku kahînê szîta yê ku ji bo Szulgi, kurê Szulgi, zilamê bihêz, keyê Ur, keyê çar aliyên gerdûnê navbeynkariyê dike, li Eridu wekî kahînê Enkî hate tayînkirin"

Amar-Sîn Sala 8 - "Sala (Ennune-kiag-Amar-Sîn) Ennune-ya delal (ya Amar-Sîn, li Eridu wekî kahîna Enkî hate tayînkirin)"

Ibî-Sîn Sala 11 - "Sala ku kahînê szîta yê ku bi dilsozî ji bo Ibî-Sîn dua dike, bi rêya nîşanan wekî kahînê Enkî li Eridu hate hilbijartin"

Pîştî hilweşîna Ur III, cih di serdema Isin-Larsa (destpêka Hezarsala 2-an a b.z) de hate dagirkirin û çalak bû, wekî ku ji hêla Salek Navê Nur-Adad, hukumdarê Larsayê ve tê birhankirin "Sala ku perestgeha Enkî li Eridu bû ava kir" û nivîsên berê yên hukumdarên Isin Ishbi-Erra û Ishme-Dagan ku kontrola li ser Eridu nîşan didin. Kerpîçên avakirinê yên Nur-Adad jî li Eridu hatine dîtin. Ev di serdema Babîliya Kevin de berdewam kir, Hammurabi di Navê Sala 33-an de dibêje "Sala Hammurabi keyê kanala (bi navê) 'Hammurabi ji bo gel pîrbûn e' kola, hezkiriyê An û Enlil, avên bêdawî yên pîrbûnê ji bo Nîppur, Eridu, Ur, Larsa, Uruk û Isin ava kir, Sumer û Akad ên ku belav bûbûn sererast kir, di şer de artêşa Mari û Malgium hilweşand û bû sedem ku Mari û axa wê û bajarên cûrbecûr ên Subartu di bin desthilatdariya wî de bi dostaniyê bijîn"

Di nivîsek Kurigalzu I (nêzîkî 1375 b.z), hukumdarekî xanedana Kassîtan de yek ji nivîsên wî "[ew kesê ku] perestgeha li Eridu bi rêkûpêk diparêze" ye, hat ditin (çav: Oshima, Takayoshi, "Another Attempt at Two Kassite Royal Inscriptions: The Agum-Kakrime Inscription and the Inscription of Kurigalzu the Son of Kadashmanharbe", Babel und Bibel 6, edited by Leonid E. Kogan, N. Koslova, S. Loesov and S. Tishchenko, University Park, USA: Penn State University Press, pp. 225-268, 2012).

Nivîsek hukumdarê Xanedana Duyemîn a Sealand Simbar-shipak (nêzîkî 1021–1004 b.z) behsa keşişek Eridu dike (çav: L.W. King,

"Babylonian Boundary Stones and Memorial Tablets in the British Museum (BBSt)", London: Trustees of the British Museum, 1912).

Împeratorê Asûrîya nû Sargon II (722–705 b.z) statuya andurâru (wekî "vegerandina demkî ya mal û kesan, ku ji ber nebaşiyê hatine xerîbkirin, bo rewşa wan a orîjînal") da Eridu (çav. Frazer, Mary and Adalı, Selim Ferruh, "'The just judgements that Hammu-râpi, a former king, rendered": A New Royal Inscription in the Istanbul Archaeological Museums", *Zeitschrift für Assyriologie und vorderasiatische Archäologie*, vol. 111, no. 2, pp. 231-262, 2021).

Hukumdarê Babîlyayî nû Nebukadnezar II (605–562 b.z) Eridu jinû ve ava kir, wekî ku ji kerpîçên nivîsî yên li wir hatine dîtin tê dîtin (çav: BMHBA 94, 17 05 artifact entry (No. P283716). (2005, November 15). Cuneiform Digital Library Initiative (CDLI).).

Di hin guhertinên Lîsteya keyên Sumerî de, lê ne di hemû guhertinên de, Eridu yekem ji pênc bajaran e ku berî ku tofan li ser erdê were, keyên hatiye wergirtin. Lîste behsa du hukumdarên Eridu ji Serdema Xanedaniya Destpêkê, Alulim û Alalngar dike.

Dema ku keyekî ji ezmanan hate daxistin,
keyên li Eridu bû.

Li Eridug, Alulim bû key;
wî 28800 salan hukum kir.

Alaljar 36000 salan hukum kir (çav: "The Sumerian king list: translation". etcsl.orinst.ox.ac.uk. Retrieved 4 July 2021).

Di mîtolojiya Sumerî de, Eridu mala perestgeha Abzu ya yazdanê Enki bû, hevtayê Sumerî yê yazdanê Akadyayî Ea, yazdanê avên kûr, şehrezayî û sêrbaziyê bû. Mîna hemû yazdanên Sumerî û Babîlî, Enki/Ea wekî yazdanek herêmî bû ku, li gorî kozmolojiya pašîn, hat ku desthilatdariya kozmosê bi Anu û Enlil re parve bike. Keyeniya wî avên şîrîn bûn ku di bin erdê de bûn (Sumerî ab=av; zu=far). Stêrka geş Canopus ji hêla Mezopotamyayên kevnar ve dihat nasîn û bajarê Eridu di katalogên Sê Stêrk û Her stêrkek Babîliyan de û paşê li dora 1100 b.z li ser tabletên "MUL.APIN" nûminêr dikir. Canopus ji hêla Babîliyan ve wekî "MUL.NUNKI" dihat binavkirin, ku tê wateya "stêrka bajarê Eridu". Ji bajarê herî başûr ê Mezopotamyayê, Eridu, dîmenek baş ber bi başûr ve heye, ji ber vê yekê nêzîkî 6000 sal berê ji ber pêşdeçûna eksena Erdê, yekem hilketina stêrka Canopus li Mezopotamyayê tenê ji wir di nivê şevê de li merîdyena başûr dihat dîtin. Li bajarê Ur ev tenê 60 sal şûnda wisa bû (çav: Bautsch, Markus; Pedde, Friedhelm. "Canopus, der

"Stern der Stadt Eridu"" (PDF). Dem Himmel Nahe (in German) (17): 8–9).

Di tableta efsaneya tofanê de ku li Urê hatiye dîtin, çawa Eridu û Alulim ji aliyê yazdanan ve wekî bajarê yekem û key-kahîn yê yekem hatine hilbijartin, bi berfirehî hatiye vegotin. Wergera tabletekê ev dibêjê:

1 Wan (xwedayên sereke) mirovahî afirandin
2 Piştî ku [ajalan/kêzikan?] li jêr/ji erdê bi hev re zêde bûn
3 Wan ajalên heywanan û çarpêyan wekî tiştên guncaw li stepê (eden-na) çêkirin

4 Li stepê bilind ... nebatên şad bi berfirehî

5 Wê demê, kanal nehatibû kolandin ...

6 Bendav û xendek [nehatibûn kolandin(?) ...]

7 Ga ... cotkar/xendeq(?) ...

8 Erd ... rêyek yekane ...

9 Mirovahî ... çav/rûyên wan ... [baran?]

10 Şakkan/Şumugan [derneket(?)] li çolê ...

11 Çêkirina kepker/serpoş(?) ...

12 Mirovahî ...

13 Wê demê, mar tunebû, [dûpişk tunebû ...]

14 Şêr tunebû, [hîena tunebû ...]

15 Seg û gur ne amade bûn ...

16 Mirovahî [dijber tune bû ...]

17 Tirs û [goştê qazê(?) ne amade bûn ...]

18 ...

19 key ...

20 ...

(Paşve)

21 Pêşî ... [Eridu an Ku'ara?] didan Asalluhi,

22 Duyemîn ... [Bad-tibira didan pîrika nugig?],

23 Sêyemîn ... [Larak[didan Pabilsağ,

24 Çaremîn ... [Sippar didan Utu?]

25 Pêncemîn ... Š[uruppak?] didan [Sud?].

26 Ew bajar .. wargehên wan ...

27 An, Enlil, [Enki?] û Ninhursag

28 Di nav(?) wan bajaran de, Eridu .. wan li pêşiyê/wek rêber(?) ava kir

29 Wan zîlamek bi rê ve bir ku di nav gelê wê yê mezin û pir de razayî(?) bû...

30 An, Enlil, û Enki, bav(ên) yazdanan(?)

31 Wan Alulim/"toviyê geyikê sor" ji bo şivantiya tevahiya gel hîlbijart
 32 Wan navê wî(!) Alulim/"toviyê geyikê sor" danî...
 33 Piştî ku wan li gorî fermana kontrolkirina bi vî rengî/heta hetayê(?)
 xizmet kir
 34 [Ji ber vê yekê?] mirovahiyê, her kesê ku xwedî navek bû, lingên wî
 (di radestbûnê de) girtin/riya wî şopandin(?)
 35 Wan hem sûc (sermaye) û hem jî guneh(?) xistin destê wî
 36 dida ... wî
 17 ...
 18 ...

(çav: Peterson, Jeremiah (January 2018). "The Divine Appointment of the First Antediluvian King: Newly Recovered Content from the Ur Version of the Sumerian Flood Story". *Journal of Cuneiform Studies*. 70 (1): 37–51).

Adapa, zilamekî ji Eridu, wekî lehengekî çanda destpêkê tê xuyang kirin. Her çend kevneşopiya berê, tableta Me-Turan/Tell-Haddad, Adapa wekî hukmdarê piştî diluvian ê Eridu vedibêje, di kevneşopiya dereng de, Adapa wekî wezîrê Alulim hate dîtin, û ew wekî şehrezayê key Alulim wekî şaristaniyê anî bajêr hate hesibandin (çav: Gertrud Farber-Fliigge, "Der Mythos 'Inanna und Enki' unter besonderer Berücksichtigung der Liste der me", Rome, St Pohl 10, 1973).

Çîrokên Înanna, yazdana Urukê, vedibêjin ka ew çawa neçar ma ku biçe Eridu da ku diyariyên şaristaniyê bistîne. Di destpêkê de Enki, xwedayê Eridu, hewl da ku van çavkaniyên hêza xwe vegehe lê paşê bi dilxwazî qebûl kir ku Uruk niha navenda axê ye (çav: Gertrud Farber-Fliigge, "Der Mythos 'Inanna und Enki' unter besonderer Berücksichtigung der Liste der me", Rome, St Pohl 10, 1973).

Adapa, wek kesayetiyek mîtolojîk a Mezopotamyayê bû ku bêhemdî diyariya nemiriyê red kir. Çîrok, ku bi gelemperî wekî "Adapa û Bayê Başûr" tê zanîn, ji tabletên perçebûyî yên ji Tell el-Amarna li Misrê (dora sedsala 14-an berî zayînê) û ji vedîtînan ji Pirtûkxaneyê Ashurbanipal, Asûrya (dora sedsala 7-an berî zayînê) tê zanîn. Kevneşopiya herî kevin a li ser wî ji tabletên Me-Turan/Tell Haddad (dora sedsala 19-16-an berî zayînê) ye, ku bi Sumerî hatiye nivîsandin (çav: CDLI Literary 002295, ex. 002 (P355730)).

Adapa kesayetiyek girîng di ola Mezopotamyayê de bû. Navê wî dê ji bo gazîkirina hêzê di rêûresmên derxistina îxanetê de were bikar hanîn.

Ew her weha bû arketîpek ji bo hukumdarek jîr. Di wê çarçoveyê de, navê wî dê were gazîkirin da ku berawirdkirinên guncan çêbike.

Hin zanyar Adapa û Apkallu yên ku wekî Uanna têne zanîn tevlihev dikin. Hin birhan ji bo wê girêdanê hene, lê dibe ku navê "adapa" wekî navdêrek jî hatibe bikar hanîn, ku tê wateya "aqilmend".

Çîroka Adapa di destpêkê de ji arşîvên keyê Misrê Amenophis IV (1377–1361 b.z) li Amarna ya Misrê hatibû dîtin. Heta sala 1912an, sê dîtinên ji Pirtûkxaneyê Ashurbanipal (668–626 b.z) hatibûn şîrovekirin û hatibû dîtin ku beşên çîrokê dihevin. Heta sala 2001an pênc perçe ji pirtûkxaneyê têne zanîn. Di çend guhertinên metnê yên naskirî de cûdahî hene (çav: Rogers, Robert William (1912), *Cuneiform Parallels to the Old Testament*, p; 65-67).

Li gorî kataloga metnan, sernavek orjînal a muhtemel, an nivis, dibe ku Adapa ji bihuşt be (çav: Izre'el, Shlomo [in German] (2001), *Adapa and the South Wind: Language Has the Power of Life and Death*, p; 6).

Dahûrek nûjen a pêşveçûna çîroka sereke ya Adapa ji hêla Milstein (2016) ve hatiye kirin. Kurte li ser wergerên di Rogers (1912), Izre'el (2001), Pritchard (1969), Antoine (2014) de hatiye çekirin. Piştî tofanê, her çend keyê li Kish bû jî, mirovahî bê rêberî bû û rêyek tunebû, û ev yek bû sedema bilindbûna Adapa. Adapa mirovekî mirî bû, şehreza an kahînek perestgeha Ea li bajarê Eridu. Ea (carinan wekî bavê xwe dihat hesibandin) diyariya şehrezayiya mezin lê ne jiyana herheyî dabû Adapa.

Dema ku erkên xwe pêk dihanî, li çemê Dîcleyê masî digirt. Derya ji ber bayê bihêz aloz bû, û qeyika wî binav bû. Adapa bi hêrs "baskên bayê başûr şikand" û nehişt ku heft rojan bayê bide. Yazdanê Anu ji Adapa xwest ku ji bo kirina xwe hesab bide, lê Ea bi fermana Adapa alîkariya wî kir ku sempatiya Dumuzid û Gishzida, yên ku deriyên bihuştê diparêzin, bi dest bixe û li wir nexwe û nevexwe, ji ber ku xwarinek wusa dikare wî bikuje. Dema ku cil û berg û rûn jê re tê pêşkêş kirin, divê ew cil û berg li xwe bike û xwe rûn bike.

Adapa cilên şînê li xwe dike, ji Dumuzid û Gishzida re dibêje ku ew di şînê de ye ji ber ku ew ji welêt winda bûne. Piştî "xwarina jiyane" û "ava jiyane" pêşkêşî Adapa tê kirin lê ew nexwe û ne jî vexwe. Piştî cil û berg û rûn têne pêşkêş kirin, ew tiştê ku jê re hatiye gotin dike. Ew tînin ber Anu, ku dipirse çima ew naxwe û ne jî vexwe. Adapa bersiv dide ku Ea jê re gotiye ku nexwe. Anu bi kiryarên Ea dikenîne, û bi pirsîna retorîkî, "Wî [Adapa] çi nexweşî haniye ser mirovahiyê?", li ser Adapa hukm dike. Ew zêde dike ku mirov dê ji ber vê yekê nexweşiyên

bikişînin, ku Ninkarrak dikare vê yekê sivik bike. Piştî Adapa tê şandin ser erdê. Dawiya nivîsê wînda ye.

Di dîmenekê din de jî wê dikare wê werênê ser ziman ku wê, vegotina adapa wê, weke rengekê vegotina adam ku wê piştî wê di nava olên semitik de wê bicih û wê were ser ziman wê werênê ber bîra me. Gotinên weke bi şîretên Ea ku ew "xwarina jiyanê" û "ava jiyanê" pêşkêşî Adapa tê kirin lê ew nexwe û ne jî vexwe' wê, di wê temenê de wê dîmenekê wê bi xwe re wê bide me. Di rengekê de wê, ev weke wariantek cihê wê xwe di rengekê de wê, di awayekê de wê weke ku wê bide diyarkirin.

Adapa her weha bi key Enmerkar ve girêdayî ye (nivîsa ku tê zanîn pir perçe perçe ye). Di beşên ku tene zanîn de, Adapa û Enmerkar dadikevin erdê (neh kub xwarê), û beşdarî şikandina goristanek kevnar dibin. Li wir çî diqewime ne diyar e, lê encam ew e ku ew derdikevin û gorê ji nû ve digirin (çav: Sanders, Seth L. (2017), "From Adapa to Enoch: Scribal Culture and Religious Vision in Judea and Babylonia", Texts and Studies in Ancient Judaism, no. 167, Mohr Siebeck, p; 61-62).

Navê Adapa di hin rêûresmên ola Mezopotamyayê de belav bûye. Li gorî Sanders derxîner di rêûresmên xwe de digotin "Ez Adapa me!". Rêûresmên ji Nippurê yên ku dîroka wan digihîje dora 1800 b.z navê Adapa di efsûnên xwe de bikar dihînin. Wergirên nivîsê heta bi kêmî ve sedsala 1-an a PZ di karhanînê de man (çav: Sanders, Seth L. (2017), "From Adapa to Enoch: Scribal Culture and Religious Vision in Judea and Babylonia", Texts and Studies in Ancient Judaism, no. 167, Mohr Siebeck, p; 61-62).

Di serdema Asûrîya nû de, berawirdkirinên bi Adapa re di derbarê key de dihatin bikar hanîn û ji ber vê yekê ji bo rewakirina wî keyenî dihatin bikar hanîn. Bo nimûne, di Annalên Sennacherib de hatiye nivîsandin, "Ea [...] zanîneke berfireh da min ku wekî ya Adapayê Zana ye". Navê Adapa ji bo Apkalluya yekem jî hatiye bikarhanîn, ku carinan wekî Uanna tê zanîn (di xebata girêkî ya Berossus de bi navê Oannes tê binavkirin). Vegotinên herduyan jî hev cuda ne, û (Uanna) Apkallu nîv-masî ye, lê Adapa masîgir e. Lêbelê, dibe ku girêdanek hebe. Yek ji ravekirinên potansiyel jî bo hebûna herdu navan bi hev re ev e ku nivîsa bizmarî ya ji bo 'adapa' wekî navekî ji bo "aqilmend" jî hatiye bikarhanîn (Apkallu hebûnên ku aqil didin e).

Nêrînên alternatîf hene ka gelo 'adapa' divê wekî navekî ji bo 'uanna' were hesibandin an jî berevajî vê. Her du bi hev re wekî navê Apkalluya yekem bi hev re di nav hev de derdikevin (çav: Andreasen, Niels-Erik

(1981), "Adam and Adapa: Two Anthropological Characters" (PDF), Andrews University Seminary Studies (Autumn 1981), pp. 179–194).

Ger wekî Apkalluya yekem hatibe naskirin, Adapa dê şêwirmendê keyê mîtolojîk ê yekem (berî rûdanê a bûyinê) Eridu, Alulim, bûya. Ev girêdan di hin nivîsan de, bi key Alulu re tê dîtin (Ref STT 176+185, rêzên 14-15). Li deverên din, ew bi key Enmerkar ê pir derengtir ve girêdayî ye. Bi rastî, tomarên Sumerî yên berê, tableta Me-Turan/Tell Haddad, Adapa wekî hukumdarê piştî telaqê yê Eridu vedibêje (çav: Sanders, Seth L. (2017), "From Adapa to Enoch: Scribal Culture and Religious Vision in Judea and Babylonia", Texts and Studies in Ancient Judaism, no. 167, Mohr Siebeck, p; 52).

Dema ku çîroka Adapa cara yekem ji nû ve hate keşîfkin, hin zanyar dişibin çîroka Ademê Incîlî, wekî Albert Tobias Clay. Zanyarên paşê wekî Alexander Heidel ("Efsaneya Adapa û çîroka Incîlî (ya Adem) bi bingeşîn bi qasî antîpodan ji hev dûr in") ev girêdan red kirin; lêbelê, girêdanên potansiyel hîn jî (1981) hêjayî dahûrekê têne hesibandin. Hevrast û girêdanên gengaz di navan de wekhevî, di nav de girêdana gengaz a herduyan bi heman koka peyvî re vedihewîne; her du vegotin ceribandinek vedihewînî ku tê de xwarina xwarinên kujer hene; û her du jî li ber xwedayekî têne gazîkirin da ku ji bo gunehên xwe bersiv bidin (çav: Andreassen, Niels-Erik (1981), "Adam and Adapa: Two Anthropological Characters" (PDF), Andrews University Seminary Studies (Autumn 1981), pp. 179–194).

Wekî din Alulim ku ew di sumerî de wek Alulim; bi tîpên bizmari wek 'a.lu.lim' wê wek hukumdarekî mîtolojîk ê Mezopotamyayê bû, ku wekî yekem keyê ku heya niha ser rûye ardê hukum kiriye dihê hesibandin. Ew ji Lîsteya keyên Sumerî, Baladaya Hukumdarên Destpêkê, û çavkaniyên din ên wekhev tê zanîn ku bê guman wî li Eridu bi cih dîkin û serweriyek bi hezaran salan didin wî. Tableta serdema Babîliya Kevin (nêzikî 1900–1600 b.z) ji Urê ku tayînkirina Alulim ji hêla yazdanan ve vedibêje, destnîşan dike ku ew di nav "gelek û pir mezin" de hatiye hilbijartin, û ji hêla yazdanan ve ji bo "şivantiya tevahîya gelek mirovan" hatiye tayînkirin Miteke din jî ku tayînkirina wî ji hêla yazdanan ve vedibêje û efsûnên ku wî wekî afirînerê kêzikan bi nav dîkin jî têne zanîn. Ew di çavkaniyên Xanedaniyên Destpêkê de tune ye, û ji hêla Asûrîologan ve ew wekî xeyalî tê hesibandin. Navê wî di berhemên Yewnanî, kurdî, Erebî û Farisî yên paşîn de hatiye parastin (çav: CDLI Literary 000357, ex. 003 (P346146)).

Navê Alulim bi şêweya nivîsên bizmari wekî A-lu-lim an A-lu-lim hatiye nivîsandin û dikare ji Sumerî wekî "qiloçê geyikê sor" an "tovê geyikê sor" li gorî nîşana yekem a guhêrbar were wergerandin. Jeremiah Peterson diyar dike ku ew dibe ku baweriya Mezopotamyayê nîşan bide ku di destpêka dîrokê de, dema ku bawer dikirin ku Alulim dijî, mirov bi awayekî heywanî tevdigerin, wekî ku di nivîsên wekî 'Sheep and Grain' an "How Grain Came to Sumer" de tê piştrast kirin. Nivîsandinek din a piştrastkirî, Alulu, ku bi A-lu-lu tê nivîsandin, dibe ku formeke Akadyayî numinêr bike. Navê Ayalu, ku ji Lîsteya keyan û Zanayên Urukê tê zanîn (bi Apkallu Adapa re hevber) ku tê de A-a-lu tê nivîsandin, xuya dike ku guhertinek din e, ku ji şîrovekirina ji nû ve girêdayî peyva qismî homofonîk ayyalu, 'geyik' an 'gayik' derdikeve holê (çav: Peterson, Jeremiah (2018). "The Divine Appointment of the First Antediluvian King: Newly Recovered Content from the Ur Version of the Sumerian Flood Story". *Journal of Cuneiform Studies*. 70 (1). University of Chicago Press: 37–51, p; 38).

Navê Alulim di tu çavkaniyên Xanedaniyên Destpêkê de nehatiye piştrastkirin û qet wekî navekî asayî nehatiye bikaranîn. Tenê hevrastên (paralelên) nerasterast hebûna kesên bi navê Alulu (bi nivîsandina guherbar) di nivîsên destpêkê yên ji Fara û deverên din ên berî-Sargonîk de ne (çav: Steinkeller, Piotr (2017). "Writing, Kingship and Political Discourse in Early Babylonia: Reflections on the Nature and Function of Third Millennium Historical Sources". *History, Texts and Art in Early Babylonia*. De Gruyter. pp. 7–81).

Alulim ji hêla Asûrnan ve wekî kesayetiyek xeyalî tê hesibandin. Referansên wî bi piranî bi navnîşên hukumdarên kevnar ên efsanewî ve sînordar in. Ew bi kevneşopî wekî keyê yekem ê Mezopotamyayê dihat hesibandin, û serweriya wî beriya tofana mezin a mîtolojîk bû. Hemî çavkaniyên naskirî yên ku keyên pêşîn navnîş dikin bi berdewamî dibêjin ku ew li Eridu jiya, heya ku behsa ti bajaran neyê kirin. Ev kevneşopî têgihîştina Eridu wekî bajarekî bi girîngiya sembolîk a taybetî nîşan dide. Serweriya wî wekî dirêjahiya xwezayî hate binav kirin. Demjimêra wê wekî metelokî hate hesibandin, wekî ku di nameyek astrolog Aşarêdu de ji keyek Babîlî yê nenas re hatî destnîşan kirin, ku tê de wî dixwest ku ew ji hêla yazdanên Babîlê ve bi "salên Alulu" were pîroz kirin (çav: George, Andrew R.; Taniguchi, Junko; Geller, M. J. (2010). "The Dogs of Ninkilim, part two: Babylonian rituals to counter field pests". *Iraq*. 72. Cambridge University Press: 79–148, p; 133).

Li gorî Lîsteya keyên Sumerî, Alulim berî ku Alalngar şûna wî bigire, pozîsyona xwe 28,800 salan parast, ku di encamê de 36,000 salan serwerî kir. Lêbelê, tê texmînkirin ku naveroka Lîsteya keyên Sumerî rastiya dîrokî nîşan nade û ji bo ji nû ve avakirina kronolojiya destpêkê ya Mezopotamyayê nayê bikar hanîn. Ti birhan tune ku pêjna (figura) Alulim ji çavkaniyek kevntir a berê tê de hatiye bicîhkirin. Kevneşopiyek cûda li ser dirêjahiya serweriya wî di "Ballad of Early Rulers" de tê parastin, ku dibêje ku wî 36,000 salan hukum kiriye. Li gorî Irving Finkel, nivîsên din ên wekhev hejmarên guhertinên din jî didin, wek 36,200 sal (tableta BM 40565) an 67,200 sal (tableta WB 62) wek keyeni kiriya (Çav; Finkel, Irving L. (1980). "Bilingual Chronicle Fragments". *Journal of Cuneiform Studies*. 32 (2). American Schools of Oriental Research: 65–80. Retrieved 2023-01-16, p; 71).

Ew wekî etiolojiyek ji saziya keyeniyê hatiye şîrovekirin, ku yekem hukumdar ji nav mirovahiyê hatiye hîlbijartin da ku wekî şivanê mirovên destpêkê, hîn jî heywanperest tevbigere, bi vî rengî bûye sedema pêşkeftina şaristaniya mirovan. Yazdanên berpirsiyarê tayînkirina Alulim di vî nivîsê de An, Enlil û Enki ne, ku ew jî bi dayîna navê wî jê re têne hesibandin. Jeremiah Peterson destnîşan dike ku rêzimana vî beşê dibe ku wî wekî mirovek destnîşan neke, ku ev dikare nîşan bide ku di vî çarçoveyê de Alulim ne navekî kesane ye, lê tenê danasînek ji bo hebûna ku wekî hukumdarek hatiye hîlbijartin e (çav: Peterson, Jeremiah (2018). "The Divine Appointment of the First Antediluvian King: Newly Recovered Content from the Ur Version of the Sumerian Flood Story". *Journal of Cuneiform Studies*. 70 (1). University of Chicago Press: 37–51., p; 47).

Di Baladaya Hukumdarên Destpêkê de, berhemeke ku bi hejmareke mezin ji nîşanakên xwe yê ji bo berhemên din ên wêjeya Mezopotamyayê tê zanîn, Alulim di nav kesayetiyên kevnar ên navdar de li kêleka Etana, Gilgamesh, Ziusudra, Humbaba, Enkidu, Bazi û Zizi tê navnîş kirin. Ew rastî ku keyên ku hem bi bajarên başûr, wek Alulim, û hem jî yê li bakur, wek Etana, ve girêdayî ne, li kêleka hev têne behs kirin, dibe ku nîşan bide ku ew di serdema derketina nivîskaran jî başûr ber bi bakur ve di serdema Babîliya Kevin de hatiye çêkirin. Bendt Alster vî nivîsê bi stranek vexwarinê re berawird dike û destnîşan dike ku ew xuya dike ku kesayetiyên efsanewî yê navdar di çarçoveyek bi xuyayî henekdar de navnîş dike, da ku hewcedariya dîtina kêfxweşiyê di dema

niha de rave bike (çav: Alster, Bendt (2005). *Wisdom of ancient Sumer*. Bethesda, MD: CDL Press, p; 290-291).

Alulim di heman demê de di duayên Babîliya nû yên li dijî kêzikên zeviyan de jî tê şahidî kirin, wî wekî "keyek ji beriya tofanê" nas dikin, her çend di vê çarçoveyê de ew wekî afirînerê kêzikên jî tê binav kirin. Ew wekî ku dikare wan bi çokek derxîne, û wekî berpirsiyarê giyakirina zeviyên aîdî Nergal tê binav kirin. Li deverên din derxistina kêzikên qada yazdanên Ninkilim û Ennugi ye, û nayê zanîn ka Alulim çawa wekî kesayetê wekhev fonksiyon kiriye. Heman nivîs her wiha dibêjin ku bawer dikirin ku ew ji şîr, ghee û bîrayê hez dikir, lê nikaribû "keybanûya Nisaba" tehemûl bike, li vir metonîmek ji bo genim e (çav: George, Andrew R.; Taniguchi, Junko; Geller, M. J. (2010). "The Dogs of Ninkilim, part two: Babylonian rituals to counter field pests". *Iraq*. 72. Cambridge University Press: 79–148).

Her çend kevneşopiya berê, tableta Me-Turan/Tell-Haddad, Adapa wekî hukumdarê piştî diluvian ê Eridu diyar dike, di kevneşopiya dereng de, Adapa wekî wezîrê Alulim hate dîtin. Bawer dikirin ku wî li ser navê yazdanê Ea şehrezayî da key. Piotr Steinkeller li ser bingeha girêdana di navbera wan de diyar dike ku Alulim bixwe dikare wekî kesayetê zîrek mîna Adapa were dîtin, her çend ew qebûl dike ku di kevneşopiya Mezopotamyayê de ti çavkanî agahdarî li ser têgihîştina karakterê wî nadin. Têkiliya di navbera Alulim û Adapa de di navnîşên hukumdar û şehrezayên têkildar ên ji serdema Helenîstîk de tê birhan kirin, û her weha di nivîsek zirardar a berê de ji Sultantepe ku wekî nameyek ji Adapa ji Alulim re hatî binav kirin, li dû rêgezek "nameyên nivîsî" tê binav kirin. Lêbelê, kevneşopiyeke cuda li şûna wê Adapa di serdema keyekî din ê mîtolojîk, Enmerkar de bi cih dike (çav: Foster, Benjamin R. (1974). "Wisdom and the Gods in Ancient Mesopotamia". *Orientalia*. 43. GBPress - Gregorian Biblical Press: 344–354. ISSN 0030-5367. JSTOR 43074611. Retrieved 2023-01-16., p; 347).

Eckhart Frahm bi awayekî ceribandî diyar kiriye ku mimkun e ku şêweya dengdêran di forma alternatîf a navê Alulim, Alulu, bandûr li ser çêbûna navê Pazuzu kiriye. Di nivîseke Asûrî ya Navîn (an paşê) ya ji Asûr de, ku dibe ku wî bi Pazuzu ve girêbide, behsa Alulu tê kirin, ku heke veğerandina navê paşîn rast be, her çend ji ber rewşa parastinê şîrovekirina naverokê niha ne mimkûn e (çav: Frahm, Eckhart (2018). "A Tale of Two Lands and Two Thousand Years: The Origins of Pazuzu".

Mesopotamian Medicine and Magic. Studies in Honor of Markham J. Geller. Ancient Magic and Divination. Vol. 14. Brill. pp. 272–291).

Mary R. Bachvarova destnîşan dike ku di Strana Jidayikbûnê ya Hûrî de, yazdanê destpêkê Alalu ku wekî "keyê li ezmanan" ê orîjînal (keyê yazdanan) xuya dike, navekî dişibihe yê Alulim hildigire. Ew diyar dike ku ev nivîs dibe ku ji hêla Lîsteya keyên Sumerî ve hatibe bandûrkirin, ku serweriyên hukumdarên yazdanên destpêkê li ser kevneşopiyên têkildarî keyên efsanewî yên Mezopotamyayê yên destpêkê hatine çêkirin (çav: Bachvarova, Mary R. (2012). "From "Kingship in Heaven" to King Lists: Syro-Anatolian Courts and the History of the World". Journal of Ancient Near Eastern Religions. 12 (1). Brill: 97–118).

Guhertinek girêkî ya navê Alulim, Aloros (girêkî ya Kevnar: Ἀλωρος), ji îqtibasên ji Babyloniaca ya Berossus ku di berhemên nivîskarên wekî Eusebius û Syncellus de hatine parastin tê zanîn. Vegotina Berossus a li ser keyên destpêkê li ser kevneşopiya ku ji Lîsteya keyên Sumerî tê zanîn disekine. Ew dibêje ku Aloros 36000 salan hukumdarî kiriye û piştî wî Alaparos (girêkî ya Kevnar: ἀλαπαρος) hatiye, ku tê texmînkirin ku adaptasyonek Alalgar e. Nivîsên wî paşê ji hêla Annianus ve qismî hatine euhemerîzekirin, ku vegotina wî bi kevneşopiyên têkildarî Enoch û bi Destpêbûn 6 re kiriye yek. Xebata wî bandûr li ser nivîsên astrolog Ebû Meşar el-Belkî û li ser Qānūn a El-Bîrûnî kir, ku di Tabaqat-i Nasiri ya Minhaj-i Siraj Juzjani (ku di salên 1259-1260an de hatiye nivîsandin) de wekî çavkanî hatine destnîşankirin, ku tê de Aylûrûs (bi erebî: الوروس) ku ji Aloros hatiye wergirtin, wekî keyê yekem ê gel tê pêşkêş kirin ku li dijî dewaran radiweste. Juzjani di vegotina xwe de wî bi Gayūmart re wekhev dike (çav: van Bladel, Kevin (2009). The Arabic Hermes: From Pagan Sage to Prophet of Science. Oxford Studies in Late Antiquity. Oxford University Press, p; 155).

Gayumart wê di aslê xwe de wê weke têgînek bi gotina 'mirovê pêşî' re ku wê di nava zerdeştîyê de wê, di avêsta de wê ji jê were bahskirin û wê di wê temenê de wê di rengekê de wê were hanin li ser ziman. Ev gotin wê di wê temenê de wê, ji wê bi awayekê morfolojikî wê weke bi têgîna 'keyê pêşî' jî wê carna wê were xwandin û wê were diyarkirin. Ev wê weke aliyê wê yê giring wê xwe bide diyarkirin û wê, di dewama wê de wê bahsa 'ji jê destpêka mirovatîyê' û hwd re wê, di rengekê de wê bi wê re wê re wê were hanin li ser ziman.

Di wê nûqtîyê de wê, têgîna destpêkê wê, di aslê xwe de wê, bi jîyanê û heyinê dijin û an jîyan dîkin re wê, weke fêrsek fahmkirinê wê hertimî

wê di wê çerçoveyê de wê were dîtin ku wê li ser wê were sekin in û hizirkirin. Ev wê bi wê re wê, di rengekê de wê were hanin li ser ziman ku ew wê çawa wê hebin û wê bibin. Di wê nûqtayê de wê morfolojîyek ku wê di wê de wê ne tenê wê bi heyinê û bûyina wê re wê li wê were lê hizirkirin wê bi wê re wê, serwerîya gerdûnê û di gerdûnê de bûyinê û her wusa ji wê wêdetirî wê bûyina gerdûnê bi xwe jî wê bê xwestin ku ew di wê de wê were lê têgihiştin.

Minaq Alalngar li gorî Lîsteya keyên Sumerî duyemîn key bû ku keyenîiya Eridu li ser tevahiya Sumerê bi kar hanî. Dibe ku ew di navbera salên 2866 - 2856 b.z de hukum kiribe; lêbelê, kopiya "Weld-Blundell Prism (W-B 444)" ya listeya keyên sumeri dibêje ku wî 10 sar (an 36,000 sal) hukum kiriye, lê kopiya "W-B 62" dibêje ku wî 20 sar (an 72,000 sal) hukum kiriye. Li gorî Kronîka Xanedaniyê (ABC 18), W-B 444, W-B 62 kopiyên listeya keyê sumeri: Alulim beriya wî û En-men-lu-ana yê Bad-tibira piştî wî hatibû. Nîskê Lîsteya key û Zanayên Urukê (ULKS) ya listeya keyên sumerê heft keyên berî tofanê nîşan dide ku her yek xwedî apkalluyek xwe ye; û, apkallu (Uanduga) ya duyemîn bi Alalngar re hate hevber kirin (çav: Sanders, Seth L. (2017). From Adapa to Enoch Scribal Culture and Religious Vision in Judea and Babylon. Tübingen, Germany: Mohr Siebeck, p; 52.59).

"Piştî ku keyek ji ezmanan daket, keyenî li Eridu bû. Li Eridu, Alulim bû key û wî 28,800 salan hukum kir. Alalngar 36,000 salan hukum kir. 2 key; wan 64,800 salan hukum kir. Piştî Eridu ket û keyenî birin Bad-tibira. Li Bad-tibira, En-men-lu-ana 43,200 salan hukum kir. En-men-gal-ana 28,800 salan hukum kir. Dumuzid, şivan, 36,000 salan hukum kir. 3 key; wan 108,000 salan hukum kir. Piştî Bad-tibira ket û keyenî birin Larak. Li Larak, En-sipad-zid-ana 28,800 salan hukum kir. 1 key; wî 28,800 sal hukumdarî kir. Piştî Larak ket û keyenî ji Sipparê re hat dayîn. Li Sipparê, En-men-dur-ana bû key; wî 21,000 sal hukumdarî kir. 1 key; wî 21,000 sal hukumdarî kir. Piştî Sippar ket û keyenî ji Shuruppakê re hat dayîn. Li Shuruppakê, Ubara-Tutu bû key; wî 18,600 sal hukumdarî kir. 1 keyen; wî 18,600 sal hukumdarî kir. Li 5 bajaran 8 key; wan 241,200 sal hukumdarî kirin. Piştî tofan li ser wan derbas bû." (çav: Jacobsen, Thorkild Peter Rudolph (1939-04-14). Wilson, John Albert; Allen, Thomas George (eds.). THE SUMERIAN KING LIST. ASSYRIOLOGICAL STUDIES. Vol. 11 (4th ed.). University of Chicago, Illinois: Oriental Institute. p. 65).

Di dewama wê de wê weke aliyekê wê yê din wê hinek pêjnên baweri û an olî wê derkevin li pêş ku wê di wê demê de wê serwer bibin. Ev jî wê di rengekê de wê, di şewayekê de wê, di nava çanda baweriyê a demê de wê, xwe bidina diyarkirin. Di wê temenê de wê navê pazuzu ku wê derkeve li pêş ew wê piştî wê di nava çanda baweriyê a kassit a gulla de jî wê xwe di rengekê de wê bide diyarkirin.

Ji wê aliyê ve minaq mirov dikarê bahsa wê bikê di ola Mezopotamyaya kevnar de, Pazuzu û an pà.zu.zu yazdanekî şeytanî ye ku di hezarsala yekem a b.z de ji hêla Babîliyan û Asûriyan ve baş dihat nasîn. Ew bi "rûyekî kûçikî yê bi çavên neasayî yên fireh, laşekî pûç, penîsek bi serê mar, penîsên çûkek û bi gelemperî bask" tê nîşandan. Bawerî ew kurê yazdanê Hanbi bû (çav: Black & Green 1992, p. 147.).

Ew bi gelemperî wekî xerab dihat hesibandin, lê carinan ew dikaribû bibe hebûnek xêrxwaz ku li dijî bayên ku belayê hildigirin diparast û dihat fikirîn ku ew dikare Lamashtu, reqîbê xwe, cinê xwe, vegerîne cîhana bin erdê. Amuletên ku wêneya wî li ser wan bû di malan de dihatin danîn da ku pitikan ji Lamashtu biparêzin û jinên ducanî pir caran amuletên ku serê wî li ser wan bû bi xwe ve dikirin da ku ji wê biparêzin.

Wekî hebûneke apotropaîk, ew hem wekî kesayetiyê bayekî wêranker û xeternak tê hesibandin, lê di heman demê de wekî dûrxistina şeytanên din jî tê hesibandin, ew kesê ku malê ji bandûra wan diparêze. Bi taybetî ew jinên ducanî û dayikan diparêze, yên ku ew dikare wan ji hîleyên Lamashtu biparêze. Ew di rêûresmê de tê gazîkirin û temsîlên wî wekî talismanên parastinê têne bikar hanîn.

Pazuzu du aliyên sereke hene: yekem wekî giyanek navmalî ku ew pir caran wekî dilovan tê xuya kirin, û ya duyemîn wekî cinê bayê gerok ku li ser çiyayan digere ku ew karakterek hovtir pêşkêş dike.

Pazuzu wekî yazdana parêzvanê navmalî; bikarhanînek Pazuzu di sêrbaziya spî ya Mezopotamyayê de baş hatiye belgekirin. Forma wî ya nemirovane û grotesk dikare were texmîn kirin ku [nezelal] ji bo tirsandina mêvanên nexwestî, û her weha pêşgirtina li mijarên wî yên cinên bayê ji ketina malê û çêkirina wêranyê hatiye bikar hanîn. Rola wî di sêrbazî û rîtuêlan de di nivîsên li ser piştî peykerên wî, an jî di nivîsên rîtuêlan de hatiye belgekirin. Sêrbazî, efsûn û berhemên taybetî ji bo bidestxistina dilovanî û parastina cin dihatin bikar anîn, wekî berhemên ku di hundurê malê û li dora wê têne danîn an jî li ser kesê têne lixwekirin da ku bandûra xwestî bi dest bixin (çav: Wiggermann, p. 373.).

Hejmareke mezin ji serên Pazuzu hatine keşif kirin, ku ji cûrbecûr materyalan hatine çêkirin; bi giranî ji terakotayê, lê di heman demê de ji bronz, hesin, zêr, cam û hestî jî pêk tên. Ev serî pir caran li jor qul an xelek hene, ku dihêle jinên ducanî wan li ser gerdaniyan li xwe bikin da ku pitikê ji hêzên xerab biparêzin. Carinan, serî bi mohrên bangorî ve dihatin girêdan an jî wekî broş jî li xwe dikirin. Hin ji van serî di goran de hatine dîtin (çav: Maiden, Brett (2018-01-01). "Counterintuitive Demons: Pazuzu and Lamaštu in Iconography, Text, and Cognition". *Journal of Ancient Near Eastern Religions*. 18 (1): 86–110).

Amuletên neqîşandî gelemperî ne. Metnên ayînî yên ji Urukê dibêjin ku ji bo parastina wê ji kurtajê bi destwerdana Lamashtu, jinek dikare gerdaniyek bronz an amuletek Pazuzu werbigire. Hin ji wan çargoşe ne û Pazuzu an rawestayî an jî xwar nîşan didin. Amuletên mezintir ên ji kevir hatine çêkirin dikarin li dîwêr werin daliqandin da ku ode an deriyek biparêzin. Yek ji vî cureyî amuletan ku di hundirê malekê de li bajarokê Dur-Katlimmu yê Asûrîya nû hat dîtin, li erdê odeya pêşwaziyê ya sereke bû û tê texmînkirin ku li dîwarê ku ber bi derî ve ye hatiye daliqandin (çav: Heeßel, Nils P (2011-01-01). "Evil against evil. The Demon Pazuzu". In: L. Verderame (Ed.), *Demoni mesopotamici, Studi e Materiali di Storia delle Religioni* 77/2, Rome 2011, 357-368).

Ji ber hejmara berhemên dîrokî yên hatine dîtin, mirov dikare texmîn bike ku Pazuzu pir populer bû, û yekrengiya seran, amuletan û peykeran nîşan dide ku temsîlên yazdanê cin bi girseyî hatine hilberandin. Têkildarî temsîlên Pazuzu, nivîsên li ser piştê temsîlan an li ser tabletan dê Pazuzu bi nav bikin an jî bi awayekî din behs bikin. Metnek ayînî ji Asûryayê serê Pazuzu wekî rêyek ji bo dûrxistina nexweşiyê destnîşan dike. Bi heman awayî, duayek ayînî li dijî Lamastu ji Serdema Babîl a Dereng xwendevan rêve dike ku gerdaniyek Pazuzu çêbike û li dora stûyê kesê nexweş daliqîne (çav: Heeßel, Nils P (2011-01-01). "Evil against evil. The Demon Pazuzu". In: L. Verderame (Ed.), *Demoni mesopotamici, Studi e Materiali di Storia delle Religioni* 77/2, Rome 2011, 357-368).

Di guhertina duzimanî (Sumerî û Akadîkî) ya Compendia de, Pazuzu xwe wiha dide nasîn:

"Ez Pazuzu me, kurê Hanbu, keyê şeytanên lilû yên xerab. Ez (bi tevgerên tund) li dijî çiyayên bihêz hêrs bûm û hilkişiyam ser wan." (çav: A Tale of Two Lands and Two Thousand Years: The Origins of Pazuzu". *Mesopotamian Medicine and Magic*. 2019-07-01, p; 273).

Mesajek din jî ku ji hêla wî ve hatî vegotin, vedibêje ku Pazuzu di rêwîtiyên xwe de rastî şeytanên din ên lilû hat, û baskên wan şikand, bi vî rengî rê li ber wan girt ku zirarê bidin. "Ez hilkişiyam ser çiyayekî bihêz ku hejand, û bayên (xerab) ên ku min li wir rastî wan hat ber bi Rojava ve diçûn; Yek bi yek min baskên wan şikandin." Di metnek din de ew wekî xerabtir tê dîtin, ji ber ku vebêj jê re wekî "Êşa Mirovahiyê", "Êşa Mirovahiyê", "Nexweşiya Mirovahiyê", û stranan ji şeytan re dibêjin ku nekeve malê (çav: Maiden, Brett (2018-01-01). "Counterintuitive Demons: Pazuzu and Lamaštu in Iconography, Text, and Cognition". *Journal of Ancient Near Eastern Religions*. 18 (1): 86–110, p; 106).

Ev têgîn di nava kurdan bi têgîna "çar bayan" weke "bayê xarbi", "bayê felekê", "bayê şarqê" û hwd re pirr zêde bûya mijare vegotinên (helbestên) her deman. Di wê temenê de wê, di wê çerçoveyê de wê, ev weke têgînek ku ew hinekê jî wê bi mistîkî wê dihênina ser ziman were dîtin. Lê kurd wê bi têgînek xirab diyar nakin.

Li gorî lêkolîna Eckart Frahm, xuyangê Pazuzu di tevahiya dîroka wî de bi awayekî yekreng maye. Pazuzu wekî tevliheviyek ji perçeyên cihêreng ên heywan û mirovan tê xuyang kirin. Laşê wî bi şiklê kûçik e, her çend bi pûl be jî ne bi mû, bi pençeyên çûkan li şûna lingan, du cot bask, dûvîkek dûpişk û penîsek marî. Ew destê xwe yê rastê jor û destê xwe yê çepê xwar dike. Rûyê wî balkêş e, bi qiloçên gazelê, guhên mirovan, pozê kûçikî, çavên tijî û çirçikên li ser gewriyan (çav: Niederreiter, Zoltán (2018-01-06). "2017. "Two Pazuzu-head amulets inscribed with the standard B incantation" *Revue d'assyriologie et d'archéologie orientale* 111 (2017) 109-132").

Şeytanên Lilû (bayê) ew çîna ku Pazuzu û mijarên wî pê ve girêdayî ne. Girêdanek bi kesayetiyên Babîl ên berê yên Çar Bayan re heye. Ev hebûn, wekî ku li ser çend mohrên bangorî têne xuyang kirin, baskên wan hene, û her yek rêyek bayê ya cûda temsîl dike; Başûr, Rojhilat, Rojava, û Bakur. Franz Wiggermann balê dikişîne ser pozîsyona çewt a Bayê Rojava yê nêr di mohran de, wekî ku dişibihe helwesta di îkonografîya Pazuzu de. Di mohrên paşîn de bêtir girêdan xuya dibin, ji ber ku ev heman figurê xwarbûyî pençeyên û dûvikê dûpişkê digire. Cûdahiya sereke di wêneyên wan de serî ye, ji ber vê yekê Wiggerman digihîje wê encamê ku ew laşê Pazuzu ye û ne serê wî ye ku wî wekî şeytanek bayê nîşan dide. Zanyarekî din, Scott Noegel, îdîa dike ku çar baskên Pazuzu bi peyva kippatu ve girêdayî ye, ku tê wateya "çember, çember, dorhêl û tevahî", ku kontrola wî li ser hemî aliyên bingehîn ên

bayê ku ji pêşiyên xwe mîras girtiye nîşan dide (çav: Noegel, Scott (2018-04-30). ""On the Wings of the Winds: Towards an Understanding of Winged Mischwesen in the Ancient Near East," KASKAL 14 (2017), pp. 15-54". Academia.edu.).

Lamastu ya ku pitikan didizî hem wekî mijarek û hem jî wekî dijberê Pazuzu hate birhan kirin. Tê texmîn kirin ku Pazuzu dikaribû bi taybetî wekî dijberê ji wê re hatiba afirandin. Di destpêkê de ew wekî cinanek serbixwe hebû, bêtî ku têkiliyek cûda bi cinanên din re hebe. Dûv re di Serdema Bronz a Dereng de wê dabeşkirina cinan a lîlû girt, bi vî rengî Pazuzu wekî rêyek hate destnîşan kirin da ku wê ji malê dûr bixe û vegere cîhana binê erdê. Her weha xuya dike ku xuyangbûna yekem a Pazuzu û jî nû ve destnîşankirina Lamastu wekî lîlû her du jî ji heman dem û cîh, Împeratoriya Asûrî ya Navîn, derdikevin, lê ev dikare tesaduf be (çav: Wiggermann, Frans (2007-01-01). "The Four Winds and the Origins of Pazuzu". Academia.edu. Retrieved 2022-03-26).

Li ser yek ji amuletên Lamastu, dîmenek nîşan dide ku Pazuzu cinan ji qurbaniya xwe dûr dixê, di heman demê de dîmenek din nîşan dide ku ew wê wêran dike.

Li ser plakaya bronz a Asûrîya nû, serê Pazuzu li jorê plakayê ye, û guhertinek piçûktir a wî di dîmenê de Lamastu ber bi çem ve dişopîne. Giyanên din ên parêzvan jî di plakayê de xuya dibin, di nav de apkallu û cinên din ên bi serê heywanan, ku li wir in da ku kesê ku li ser nivînek dirêjkirî ye biparêzin (çav: Maiden, Brett (2018-01-01). "Counterintuitive Demons: Pazuzu and Lamaštu in Iconography, Text, and Cognition". Journal of Ancient Near Eastern Religions. 18 (1): 86–110).

Hin zanyar bawer dikin ku cinê Misrî Bes hevtayê Pazuzu ye. Her du jî wekî cinên parêzvan di malê de têne zanîn. Girêdanên wan ên îkonografîk hene: her du jî perçeyên şêr, baskên wan, falusek dirêj a berbiçav, û taybetmendiyên rûyê yê wekhev hene. Di heman demê de di navbera bicihkirina herduyan li ser amuletên parastinê de jî dişibin hev. Girêdanek din a nêzik têkiliya wan bi parastina jinên ducanî û dayikan re ye (çav: "A Tale of Two Lands and Two Thousand Years: The Origins of Pazuzu". Mesopotamian Medicine and Magic. 2019-07-01. Retrieved 2022-03-26, p; 284).

Birhan hene ku her du di warên çandî yê hev de bûn. Fîgurek Pazuzu ya muhtemel li Misrê hatiye dîtin, û her weha amuletên Bes ên ku li deverên li Îranê hatine kifş kirin. Li kelehek sedsala heftemîn li Nimrudê, pênc serên Pazuzu li nêzî amuletek Bes hatine dîtin (çav: "A Tale of Two

Lands and Two Thousand Years: The Origins of Pazuzu". Mesopotamian Medicine and Magic. 2019-07-01. Retrieved 2022-03-26, p; 284).

Ev dikarê weke nişanaka wê were diyarkirin ku weke ji mesopotamya bûhûrandina pazuzu li misre kevn dikarê bûbê. Ber ku wî nişanak ya pêjna mesopotamya wê weke kevnîr wê di regekê de wê bidina diyarkirin.

Teoriyek pêwendiyek di navên wan de destnîşan dike - ku Bes, mîna Pazuzu, dikare ji navê key Bazi hatibe - her çend hîn nehatiye birhan kirin ku navê Pazuzu ji Bazi derketiye, û her weha tê texmîn kirin ku navê Bes bi eslê xwe biyanî ye (çav: "A Tale of Two Lands and Two Thousand Years: The Origins of Pazuzu". Mesopotamian Medicine and Magic. 2019-07-01. Retrieved 2022-03-26, p; 284).

Li ser hin amuletan, Pazuzu li kêleka Ugallu û Lulal xuya dike, yazdanên parastinê ku tê fikirîn ku tenê ji bo mirovahiyê sûdmend in ji ber vê yekê hebûna wan li vir dibe ku apotropaîk be, an jî ji bo kêmkirina aliyê zirardar ê Pazuzu were bikar hanîn. Cihê wan ê hevpar li pişt amuletê ji çavên temaşevan dûr dikare ya paşîn diyar bike. Ew di heman demê de li ser pişt serên nîv-relief ên Pazuzu jî hebûn, dîsa ji çavan dûr (çav: Heeßel, Nils P (2011-01-01). "Evil against evil. The Demon Pazuzu". In: L. Verderame (Ed.), *Demoni mesopotamici, Studi e Materiali di Storia delle Religioni* 77/2, Rome 2011, 357-368).

Pazuzu yazdanê bayê başûr-rojava ye û bi nexweşiya belayê ve girêdayî ye. Pazuzu di amuletên apotropaîk de dihat gazîkirin, ku li dijî hêzên reqîbê wî, yazdana xerab Lamashtu, ku bawer dikirin di dema zayînê de zirarê dide dayik û zarok, şer dikin. Ew ê mirovan li dijî her cûre bêbextî an belayê biparêze.

Li gorî Wiggermann, figura Pazuzu ji nişkê ve di Serdema Hesinî ya Destpêkê de xuya bû. Wêneyên wî yên dîtbarî yên pêşîn heta sedsala 8-an a b.z nayên piştrast kirin, dîtînen pêşîn di gorên Nimrudê de ne, û xuyabûna wî ya pêşîn di nivîsan de vedigere sedsala 7-an a b.z. Piraniya temsîlên wî di sedsalên 7 û 6-an ên b.z de hatine dîtî, û dîtînen herî dawî vedigerin serdema Împeratoriya Seleucid (çav: Heeßel, Nils P (2011-01-01). "Evil against evil. The Demon Pazuzu". In: L. Verderame (Ed.), *Demoni mesopotamici, Studi e Materiali di Storia delle Religioni* 77/2, Rome 2011, 357-368).

Gumanek ji bo eslê navê Pazuzu bi Bazi ve girêdayî ye, wekî ku di guhertina Tell Leilan a Lîsteya keyên Sumerî de hatiye navandin, ku keyê Mari bû. Piştî navê keyê cîgir, Zizi, navê wî tê. Berî navê Bazi,

Anbu, bavê wî tê, ku guman tê kirin ku ew yazdanê Anbu îlham daye, ku paşê bi Hanbu, bavê Pazuzu, re yek bûye. Teorî dibêje ku, ji ber girêdana di navbera Anbu û Hanbu de, dibe ku navê Pazuzu ji navên keyeniyên jêrîn pêk were: Ba-zi-Zi-zi (çav: A Tale of Two Lands and Two Thousand Years: The Origins of Pazuzu". Mesopotamian Medicine and Magic. 2019-07-01).

Mîna Pazuzu, Humbaba wekî yazdanekî parêzvan dihat bikar hanîn, û wêneyên serê wî yê tirsnak ji bo dûrxistina xerabiyê dihatin bikar hanîn. Ji ber vê yekê, dikare were texmîn kirin ku serên Pazuzu şûna yên Humbaba girtine. Humbaba di Serdema Bronzê ya Dereng de, demek kurt berî ku Pazuzu derkeve holê, ji îlhamê ket, her çend her duyan tu girêdanek îkonografîk a mezin parve nakin, ku ne mimkûn e ku Pazuzu ji yazdanê berê derketibe.

Pazuzu wê weke têgînek yazdani a ku wê weke ne bi başî wê were diyarkirin û ev wê di demên weke eridu û sippar de jî wê xwe di rengekê de wê bide diyarkirin. Ji hêla demê ve ku wê hilde li dest wê, di demên serderma gûtî û piştî wê ya kassit ve wê were dîtin ku wê derkeve li pêş. Têkiliya lamatsu ku wê bi Anu re wê weke were danin jî wê mijarê wê weke rewşek kevnera a demên pêşî a şariştana urukê jî wê di rengekê de wê werenê ser ziman. Lê li vir wê, di wê demê de wê bi têgiha yazdana bijîşk gulla ve girêdayî wê were dîtin ku wê, di wê temenê de wê şîrovekirinên ku wê werina kirin di dema kassitan de wê bibê.

Di dema wê de ku em werina ser dem û rewşa sipparê wê karibê wê hinekê din wê rewşa serdemê di dewama wê de wê baştirin wê fahmbikê. Ber ku wê weke bajarekê din ê kevntirin ku wê bandûra wê bi kulte wê re wê hebê.

Sippar ku wê bi sumerî wek Zimbir jî wê were xwandin wê, her weha wek Sippar an Sippara wek bajarekî kevnar ê Sumerî yê Rojhilata Nêzîk û paşê Babîlî bû li qeraxa rojhilatê çemê Firatê. Navê wê li cihê Tell Ebû Habbah a îroyîn li nêzî Yusufiyayê li Walîtiya Bexdayê ya Iraqê ye, nêzîkî 69 km (43 mi) li bakurê Babîlê û 30 km (19 mi) li başûrê rojavayê Bexdayê. Navê kevnar ê bajêr, Sippar, dikare behsa bajarê xwişka wê, Sippar-Amnanum (ku li cihê nûjen ê Tell ed-Der-ê ye) jî bike; navekî taybetîr ji bo bajarê ku li vir wekî Sippar tê binavkirin Sippar-Yaħrurum (Sippar-Jaħrurum) bû. Nav ji eşîra Amorî Yaħrurum tê ku li herêma ligel eşîra Amorî Amnanum dijiyan. Li Sippar cihê ku Nexşeya Cîhanê ya Babîlî lê hat dîtin hebû (çav: Horowitz, Wayne, "The Babylonian Map of the World", Iraq, vol. 50, pp. 147-165, 1988).

Her çiqas dîtinên seramîk nîşan didin ku cihê Sipparê di serdema Urukê de dihat bikarhanîn jî, lê dagirkirina girîng tenê di serdemên Xanedaniya Destpêkê û Împeratoriya Akad a hezarsala 3'în berî zayînê, serdemên Babîliya Kevin û Kassît ên hezarsala 2'în berî zayînê, û serdemên Neo-Babîlî yên hezarsala 1'în berî zayînê de çêbûye. Astên kêmtir ên bikarhanînê heta serdema Împeratoriye Axamenişi, Seleucid û Partî jî berdewam kirine (çav: Clayden, Tim, "Dūr-Kurigalzu: New Perspectives", Volume 2 Karduniaş. Babylonia under the Kassites 2, edited by Alexa Bartelmus and Katja Sternitzke, Berlin, Boston: De Gruyter, pp. 437-478, 2017).

Tevî vê rastiyê ku bi hezaran tabletên gilê yên bi nivîsa bizmarî li cihê hatine dîtin jî, di derbarê dîroka Sipparê de nisbeten hindik tişt tene zanîn. Di navnîşa keyên Sumerî de keyek Sippar, En-men-dur-ana, wekî yek ji hukumdarên pêşî yên berî-xanedaniyê yên herêma tê navnîş kirin lê hîn di tomarên epîgrafîk de derneketiye holê.

Navê En-men-dur-ana wê di demên serwerîya eridu de wê were dîtin ku ew wê weke navenekê keyenî ê serweriyê bê û di wê demê de wê bi derfet wê karibê ev nav bibê nîşanaka wê ku ev di wê demê de wê bi wê yekê di hevsengiyek serwerî de jiya bê. An jî di wê demê de wê, bi eridu re wê, ew serdema wê parvekiribê.

Sippar cihê perestgeha yazdanê rojê (Sumerî Utu, Akadî Shamash), digel hevîna wî Aya bû, û mala perestgeha wî E-babbara (ku tê wateya "xaniya spî") bû ku Abîdeya bilind ya Manishtushu lê hat dîtin. Mamu, keça Shamash, jî li Sippar perestgehek hebû û yazdanên Nin-Isina, Ninhegal, Ninkarrak, û Tašmētum jî hebûn (çav: Asher-Greve, Julia M., and Joan Goodnick Westenholz, "Goddesses in context: on divine powers, roles, relationships and gender in Mesopotamian textual and visual sources", Vol. 259. Academic Press/Vandenhoeck & Ruprecht, 2013).

Nin-isina wê navê yazdanê isinê ê di dema avabûna isinê de ku wê weke taqabûlî dema pêşketina bi çanda kulta gulla jî bê. Di wê nûqteyê de wê, dikarê wê werênê ser ziman ku wê, ev nav ji her aliyê ve wê weke nîşanayek ku wê gulla kevntir bide nîşandin jî bê.

Di dawîya hezarsala 3'în a berî zayînê de, hevpeymanîyeke mezin ji bajar-dewletan bi pêşengiya Îfûr-Kîsê Kîş (Sumer) û Amar-Girîdê Urukê, bi tevlibûna Enlîl-nîzuyê Nîpûrê, û di nav wan de bajar-dewletên "Kutha, TiWA, Sippar, Kazallu, Kiritab, [Api]ak û GN" û her weha "Amorî [çiyayên bilind]" li dijî hukumdarê Împeratoriya Akad Naram-Sînê

Akadê serhildan kirin. Bajarê Borsippayê û yê din tevî serhildanê bûn. Serhildan hate tepeserkirin (çav: Steve Tinney, *A New Look at Naram-Sin and the "Great Rebellion"*, *Journal of Cuneiform Studies*, vol. 47, pp. 1-14, 1995).

Di Serdema Navîn a Bronz IB (nêzîkî 1900-1820 b.z), dewleta bajar a Babîlê dest bi berfirehbûnê kir. Sippar di dawiyê de ket nav sînoren Babîlê. Sumu-la-El ê Babîlê (1878-1843 b.z hukum kir) çend seferên leşkerî pêk hanîn û kontrola Sippar bi dest xist. Di sala 29-an a serweriya xwe de, Sumulael ragihand ku dîwarê bajarê Sippar ava kiriye. Sabium (1842-1829 b.z hukum kir) hin çalakîyên olî yê ji bo Utu/Şamaş kir, ku Marduk di yek ji salên wî de ye. Apil-Sin (1828-1812 b.z. hukum kir) di Sala 14-an a xwe de hin çalakî li Sippar kir.

Li gorî tomarên Perestgeha Şamaş, tê zanîn ku hukumdarê Sippar Îmmerûm bi qasî hevdemê serweriya Sumu-la-El bû. Li gorî nivîsek ku bi sondên hem ji bo Îmmerûm û hem jî ji bo Sumu-la-El hatiye mohrkirin, tê diyar kirin ku dema ku Babîl kontrol girt ser xwe, ew li Sippar hukum dikir. Di nivîsek din de ku diyariyên ji bo rûmetdaran bi hûrgilî dide, Sumu-abum, hukumdarê yekem ê Împeratoriya Yekem a Babîlê, diyariya herî mezin wergirt û Immerum û Sumu-la-El (serwerê duyem ê wê împeratoriye) jî diyariyên piçûktir wergirtin. Navên çar salên Immerum têne zanîn, di nav de "Sala (ku tê de) perestgeha Inanna Immerum hatiye avakirin" (çav: Tanret, M., "I.B. The First Sangas", in *The Seal of the Sanga*, Leiden, The Netherlands: Brill, 2010).

Çend sal şûnda Hammurabi yê Babîlê (1792-1750 b.z. hukum kir) ragihand ku di sala xwe ya 23-an de bingehên dîwarê bajarê Sippar danîye û di sala xwe ya 43-an de dîsa li ser dîwar xebitîye. Cîgirê wî li Babîlê, Samsu-iluna (1749-1712 b.z. hukum kir) di sala xwe ya yekem de li ser dîwarê Sippar xebitîye. Dîwarên bajêr, ku bi gelemperî ji kerpîçên heriyê hatine çêkirin, pir baldariyê dixwestin. Stela Qanûna Hammurabi muhtemelen li Sipparê hatiye çêkirin. Şamaş yazdanê edaletê bû, û ew di wêneyê li jorê stelê de tê xuyang kirin ku desthilatdariyê dide key.

Bajar di bin desthilatdariya Babîliyan de geş bû heta ku Babîl ji hêla Mursili I yê Hattî ve li dora sala 1587 b.z. hate talankirin. Piştê bajar ket bin kontrola xanedana Kassîtan.

Di salên dawî yê wê xanedanê de, hukumdarê Elamî Shutruk-Nakhunte (nêzîkî 1184 heta 1155 b.z) Sippar girt. Shutruk-Naxûnte peykerên ji perestgeha Şamaşê birin Sûsayê û nivîsara xwe li ser stelek hukumdarê Împeratoriya Akadyayê Naram-Sin zêde kir:

"Ez Shutruk-Naxûnte me, kurê Hallutush-Inshushinak, xulamê delal ê yazdanê Inshushinak, keyê Anşan û Sûsayê me, yê ku keyeniyê berfireh kiriye, yê ku xwedî li erdên Elamê, xwediyê welatê Elamê derdikeve. Dema ku yazdanê Inshushinak ferman da min, min Sippar têk bir. Min stela Naram-Sin girt û bir welatê Elamê. Ji bo Inshushinak, yazdanê min, min ew wek pêşkêşek danî." (çav: Mieroop, Marc Van De (2015). *A History of the Ancient Near East, ca. 3000-323 BC*. John Wiley & Sons. p. 199).

Di serdema hilweşîna Serdema Bronz a Dereng a paşê de, ew ji hêla hukumdarê Babîlyayîye nû a Nebukadnezar I ve di dora 1120 b.z de hate girtin. Di serdema hukumdarê Babîlyayîye nû a Adad-apla-iddina (nêzikî 1064-1043 b.z.) de navenda kultê ya Şamaş û hemû perestgehên din ên li Sipparê ji aliyê Sutean ve hatin wêrankirin û sembola kultê ya Şamaş winda bû (çav: A. Goetze, "An Inscription of Simbar-šîhu", *Journal of Cuneiform Studies*, 19 (4), pp. 121–135, 1965).

Di destpêka hezarsala 1'mîn a b.z de, Sippar ket bin kontrola Asûriya nû. Piştî têkçûna dawî ya Asûriya nû ji aliyê Babîliya nû ve di Şerê Karkemîşê de di sala 605 b.z de, nivîs radigihîne ku hejmarek ji girtiyên Misrî û Asûrî wekî kelûpel hanîne Sipparê. Tomarên hukumdarê Babîlyayî nû Nebukadnezar II (605-562 b.z) û Nabonidos (556-539 b.z) tomar dikin ku wan perestgeha Şamaş E-babbara tamîr kirine (çav: Jastrow, Morris, "Nebopolassar and the Temple to the Sun-God at Sippar", *The American Journal of Semitic Languages and Literatures*, vol. 15, pp. 65-86, 1899).

Piştî Şerê Opîsê di Îlona 539 b.z de, Sippar radestî Împeratoriya Axamenîyan bû, û di demek kurt de împeratoriya Babîlyayî hilweşiya (çav: Kuhrt, A., "The Persian Empire: A Corpus of Sources of the Achaemenid Period", Routledge, 2007).

Ji Ebû Hebba re bêje, ku bi firehiya zêdetirî 1 kîlometre çargoşe ye, di navbera salên 1880 û 1881an de ji aliyê Hormuzd Rassam (ku navê cihê wekî Ebû-Hebba bi nav dike) ve di kolandîneke ku 18 mehan dom kir de, cara yekem ji aliyê Muzexaneyê Brîtanî ve hate kolandin. Rassam tenê heta asta Babîliya Kevin koland û bi giranî li ser bermayiyên Babîlyonî ya kevn sekinî. Bi deh hezaran tablet hatin dîtin, di nav de Tableta Şamaş di Perestgeha Şamaş/Utu de. Piraniya tabletan Babîlyonîya nû bûn. Perestgeh di sala 18an a Samsu-iluna yê Babîl de hatibû behskirin, ku ragihand ku "Ebabbar, perestgeha Szamasz li Sippar", digel zîgurata bajêr, sererast kiriye.

Tabletên ku di Muzexaneyê Brîtanî de bi dawî bûn, heta roja îro têne lêkolîn kirin. Wekî ku di rojên destpêkê yê arkeolojiyê de pir caran dihat kirin, tomarên kolandinan nehatin çêkirin, cihên dîtinê. Ev yek zor dike ku mirov bibêje kîjan tablet ji Sippar-Amnanum hatine li şûna Sippar. Tabletên din ên ji Sippar di wê demê de li bazara vekirî hatine kirîn û li cihên wekî Muzexaneyê Brîtanî û Zanîngeha Pennsylvania bi dawî bûne. Ji ber ku cih nisbeten nêzîkî Bexdayê ye, ew hedefek populer ji bo kolandinên neqanûnî bû (çav: E. A. Budge, "By Nile and Tigris: A Narrative of Journeys in Egypt and Mesopotamia on Behalf of the British Museum Between the Years 1886 and 1913", John Murray, 1920).

Di sala 1894an de, Sippar ji hêla Jean-Vincent Scheil ve demek kurt hate xebitandin. Tabletên ku hatine dîtin, bi piranî Babîliya Kevin, çûn Muzexaneyê Stenbolê. Di sala 1927an de arkeolog Walter Andrae û Julius Jordan serdana cihê kirin û nexşeya wê çêkirin. Di demên nûjen de, ji hêla tîmek Belçîkî ve bi serokatiya H. Gasche ji 1972 heta 1973an li ser cihê xebat, bi piranî sondaj, hate kirin. Wan diyar kir ku Sippar bi dîwarekî, qismî ji bo parastina ji lehiyê, ku 1200 metre bi 800 metre dirêj dibe, xendekê li ser wê dibire, tê parastin. Tabletek ji Samsu-iluna hate dîtin ku nîşan dide ku dîwar bi kêmanî vedigere serdema Babîliya Kevin, her çend ava binê erdê rê li ber kolandina kûrtir girtibe jî.

Arkeologên Iraqî yê ji Koleja Hunerê ya Zanîngeha Bexdayê, bi serokatiya Welîd el-Cedîr û Farûq el-Rawî, di sala 1978an de li Tell Ebû Hebbah kolandin kirin. Kar bi nexşeyek nû ya kontûra cihê û kolandin li herêma Babîliya Kevin li bakur dest pê kir ku du avahî hatin kifşkirin. Nêzîkî 100 tabletên bizmarî yê serdema Babîliya Kevin hatin dîtin. Piştî, tîmê li herêmeke niştocihbûnê ya Babîliya Kevin xebitî ku plakayên terrakota û peyker, û tabletên mîxî hatin dîtin. Tablet ji serdema Îmerûm, Bûntahun-îla, û Samsu-iluna bûn. Dûv re bal kişand ser herêma perestgeha Şamaş. Li bakur-rojhilat, Babîliya Kevin, beşek ji cihê, sondajek bi kûrahiya 30 metre bi 5 metre hate kolandin. Sondkirin 4 astên Babilên Kevin, 2 astên Împeratoriya Akadî, û 3 astên Xanedaniya Destpêkê (bi avakirina kerpîçên heriyê yê plano-konveks) dîtin. Di sala 1986an de, dema ku ji kolandina Rassam li perestgeha E-Babbar xenîmet dihatin paqijkirin, odeyek hat keşîfkirin ku Rassam ferq nekiribû. Tê de pirtûkxaneyek bi qasî 400 tabletên bizmarî hebû, ku di 10 rêzên nîşên 17cm bi 30cm de di 4 rêzan de hatibûn hilanîn. Tabletên kopiyên nivîsên berê yê ku dîroka wan vedigere Împeratoriya Akadî û nivîsên hemdem ên heta serdema Kambîses II dihevin. Ji ber şert û mercên li Iraqê, di

wê demê de çend ji tabletan hatin weşandin. Bi başbûna şert û mercan re, ew niha têne weşandin. Piştî sala 2000an, Enstîtuya Arkeolojiya Alman tevî wan bû. Bi tevahî, hewldan di 24 demsalan de heta sala 2002an berdewam kir.

Sippar wek bajarekê li keviya çem wê weke xwediyê deverê û weke pozisyonek giring a bi wûcana xwe re bê. Ev wê weke bajarên melgium wê di dema qassitan de wê, weynek giring wê bileyizê.

Malgium (her wiha Malkum) (Galgi'a an Galgu'a bi Sumerî, û Malgû(m) bi Akadî wek bajarekî kevnar ê Mezopotamyayê ye ku bi guman wekî Tell Yassir (yek ji komêk telan ku bi hev re Tulûl al-Fâj tê binavkirin) tê nas kirin ku bi taybetî di Serdema Navîn a Bronz de, dora 2000 - 1600 b.z de geş bû. Malgium li herêmekê ku sînorên deverên ku ji hêla Larsa, Babil û Elam ve dihatin kontrol kirin, bajarekî-dewletek piçûk ava kir. Bi nivîsa bizmarî wekî ma-al-gi-im hatiye nivîsandin, yazdanên wê yên sereke Ea (ku perestgeha wî Enamtila bû) û Damkina bûn. Tê zanîn ku perestgehek Ulmašîtum li wir hebû. Her wiha perestgehek ji bo yazdana Bēlet-ilī bi navê Ekitusgestu û her weha perestgehek ji bo yazdanê Anum jî hebû (çav: Frayne, Douglas, "Malgium", Old Babylonian Period (2003–1595 BC). Volume 4, The Royal Inscriptions of Mesopotamia: Early Periods, University of Toronto Press, pp. 668–670, 1990).

Tabletên ku bi neqanûnî ji Malgiumê hatine derxistin, li bazara kevnar dest pê kirine. Yek ji wan, di berhevokeke taybet de, navekî saleke nû, duyemîn, ji bo Imgur-Sîn hebû "Sala ku 'Dicle/Kanala Zubî ya Imgur-Sîn' ji hêla key Imgur-Sîn ve hatiye kolandin". Bala xwe bidin diyarkerê îlahî ji bo navê hukumdar (çav: Földi, Zsombor J., "Eine Urkunde mit einem neuen Jahresnamen des Königs Imgur-Sîn von Malgium", NABU 2020/61, pp. 127-130, 2020).

Çend navên salan ên temam û qismî ji bo hukumdarên Malgiumê hatine destnîşankirin, di nav de "sala ku key Šu-Kakka ga û çêlekên kovî kuştin", "sala ku Nur-Eštar, mêrê bihêz, bingeha Eduru-Mama danî", "sala ku Šu-Kakka Bad-Enlila ava kir", û "sala ku key Imgur-Sîn Bad-Enlila li Erdê Jorîn ava kir, û (her wiha) Bad-gar.lum li ber Erdê Xwecihî ava kir" (çav: Ozaki, Tohru, Sigrist, Marcel and Steinkeller, Piotr, "New Light on the History of Irisâgrig in Post-Ur III Times", Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie, vol. 111, no. 1, pp. 28-37, 2021).

Niha bi gelemperî tê texmînkirin ku Tell Yasir, 20 kîlometre li bakurê rojavayê Maşkan-şapîrê ye, cihê Malgiuma kevnar e. Bala xwe bidinê ku cihê Tell el-Bexdadî jî hatiye diyarkirin. Tell Yasir (li Parêzgeha Wasit, Iraqê) girekî yekane ye ku nêzîkî 15 hektar rûber digire. Ew yek ji komeke telan e ku bi hev re navê Tulûl el-Fâj lê tê kirin û niha wekî cihê Malgiumê hatiye destnîşankirin. Piştî dagirkirina sala 2003an, arkeologên Iraqî yên bi Lijneya Kevnar û Mîrateya Dewleta Iraqê re lêkolînek rûberî li Tell Yasir kirin û dîtin ku ew cih bi giranî hatiye talankirin, heta wê astê ku avahiyên îdarî, perestgeh û qesrên ku ji wêneyên satelîtê yên berê xuya dikirin êdî nayên dîtin. Di sala 2018an de tîmek ji Lijneya Kevnar û Mîrateya Dewleta Iraqê bi serokatiya Ehmed Elî Cewad cihê Tell Yasir lêkolîn kir. Li gel perçeyên seramîkê, hejmarek ji kerpîçên bi nivîs hatin dîtin, di nav wan de yên hukumdarên Ur III (Shulgi û Shu-Suen) û hukumdarên Malgiumê jî hebûn û Tell Yassir wekî cihê Malgiumê hat ragihandin, her çend ev yek bi awayekî gerdûnî nehat qebûlkirin jî. Nimûneyek ji kerpîçan:

Šu-Amurru,
keyê bihêz,
Keyê welatê xwe,
kurê Nabî-Enlîl.

(Di) sala piştî sala "Dunnum
li qeraxên Dicleyê hate wêrankirin,"
dîwarê mezin ê Malgium

ku wî ava kir. (çav: Jawad, Ahmed Ali, et al., "The Discovery of the Location of Malgium (Tell Yassir)", *Journal of Cuneiform Studies*, vol. 72, 2020, pp. 65–86, 2020).

Tulûl el-Faj komek ji cihên arkeolojîk e ku yek ji wan Tell Yassir e. Di sala 2017an de, arkeologên Iraqî, bi serokatiya Abbas El-Husseiny ji Zanîngeha El-Qadisiyeyê, dest bi lêkolîneke arkeolojîk a herêmeke li rojhilatê Firatê kirin û di sala 2019an de li Tell Yassir lêkolîneke rûberî kirin. Di vê lêkolînê de nêzîkî 50 kerpîçên nexşandî an jî hukumdarên Malgium hatin dîtin, ku 48 ji wan nivîsan mohrkirî bûn. Yek ji kerpîçên mohrkirî, ji hukumdar Tulûl el-Faj, nivîsên bi destnivîs jî dihevine. Vê tîmê diyar kir ku Tulûl el-Faj dibe ku cihê Malgium be ne tenê Tell Yassir (çav: Al-Hussainy, Abbas, Jawdat, Jacob and Marchesi, Gianni. "New Inscribed Bricks of Takil-ilissu, King of Malgûm" *Zeitschrift für Assyriologie und vorderasiatische Archäologie*, 2023).

Herê m ji sala 2018an vir ve ji hêla tîmeke Îtalî ya ji Zanîngeha Venedîkê ve bi serokatiya Lucio Milano ve çend caran hatiye ziyaret kirin, her çend heta niha ti encamek ji vê yekê nehatiye weşandin. Herê m (Tell Yassir cihê WS031 e) tê lêkolînkirin, ku sala 2024an piştî destpêkirina di sala 2018an de, ji aliyê Lêkolîna Arkeolojîk a Wasit ve ji aliyê Zanîngeha Floransayê û Zanîngeha Ca' Foscari ya Venedîkê ve bi serokatiya Lucio Milano ve hatiye kirin, sezona çaremîn e. Sê ji hukumdarên wê bi rêya şahidiya di nivîsên wan de wekî şar (lugal) ma-al-gi-imki, Takil-ilissu, kurê Ištaran-asû, Imgur-Sîn, kurê Ili-abi, û, dibe ku yê dawî, Ipiq-Ištar, kurê Apil-Ilišu, hevdemê Hammu-rāpi yê Babilê, ku di du navên salên xwe de pevçûna bi bajêr re pîroz kir, bi teqezî hatine nas kirin. Sê hukumdarên din jî hatine pêşniyarkirin, Šu-Kakka, Nabi-Enlil (kurê Šu-Kakka) û Šu-Amurru (kurê Nabi-Enlil), sê nîşên xanedanekê, li ser bingeha navê salê yê Šu-Kakka ku rêz li xwedawenda Damkina digire û mohrên li ser wan hatine danîn. Cihê wan ê mutleq ne diyar e lê xuya ye ku ew ji piştî hilweşîna împaratoriya Ur III ve hukumdarî kirine (çav: Mayr, R. H., "Seal Impressions on Administrative Tags from the Reign of Šu-Amurru", in: T. Boiy [e. a.] (ed.), *The Ancient Near East, A Life! Festschrift Karel Van Lerberghe*, OLA 220. Leuven, pp. 409–42, 2012).

Malgium di berhema wêjeyî "Efsaneya Cuthean a Naram-Sin" de jî tê behskirin, ankû "Wî dijmînekî bihêz li dijî min gazî kiriye. [. . .] li dijî min şer bike heta Malgiumê." (çav: Finkelstein, J. J., "The So-Called 'Old Babylonian Kutha Legend.'", *Journal of Cuneiform Studies*, vol. 11, no. 4, pp. 83–88, 1957).

Tabletên bi nivîsên bizmarî yên ji bajarê Irîsağrig (ku niha tê bawerkirin ku Tell al-Wilayah a nêzîk e) ku niha hatine weşandin, nîşan didin ku Malgium piştî sala 10an a Ibî-Sîn, hukumdarê dawîn ê împaratoriya Ur III, ew bajar fetih kiriye. Di tabletan de navên salan jî hene ku nîşan didin ku key Nur-Eštar (berê nenas), Šu-Kakka, Nabi-Enlil, Šu-Amurru, Imgur-Sîn, û Ištaran-asu li ser Irîsağrig hukum kirine (çav: Whiting, Robert M., "Four Seal Impressions From Tell Asmar", *Archiv Für Orientforschung*, vol. 34, pp. 30–35, 1987).

Keyên Larsayê di lêgerîna xwe ya berfirehkirina axê de Malgium hedef girtin, Gungunum di sala 19-an de têçûna xwe pîroz kir, navê wî "Sala bi fermana An, Enlil û Nanna (artêşa) Malgium bi çekan hate têkbirin ...", dora 1914 b.z. Sin-Iddinam têçûna xwe di sala 5-an de dora 1844 bi nav kir û Warad-Sîn mu ugnim mà-al-gu-umki giştukul ba(-an)-sîg, "Sala:

artêşa Malgium bi çekan hate têkbirin", dora 1831 b.z. bi bîr hanî (çav: Abraham, Kathleen, "New Evidence for Warad-Sîn's Mu-Malgium-Basig ('The Destruction of Malgium') Year Name", *Revue d'assyriologie et d'archéologie orientale* 102.1, pp. 27-38, 2008)

Ĥammu-rāpi yê Babîlê (nêzîkî 1792–1750 b.z), di hevpeymaniyekê de bi Shamshi-Adad I (ji Ekallatum) û Ibal-pi-El II (ji Eshnunna), li dijî bajar-dewletê sefer kir heta ku hukumdarê wê ew bi 15 talentên zîv kirî. Keyê Malgium, Ipiq-Ištar, peymanek mohr kir û paşê di sefera Ĥammu-rāpi ya li dijî Larsayê de alîkarî û leşker peyda kir. Piştî salên pevçûnê, Ĥammu-rāpi di sala 35-an a serweriya xwe de dîwarên bajarê Malgium hilweşand, ku wê salê wekî "Sala ku tê de Ĥammu-rabî key bi fermana An û Enlil dîwarên bajarê Mari û Malgium hilweşand" nîşan dide. Piraniya nifûsa Malgiumê ji bo Kish, Isin, û bi taybetî Pî-Kasî (Tell Ebu Antiq a îroyîn) hatin sirgûnkirin (çav: de Boer, Rients, "Malgum, A Synthesis", *Journal of Cuneiform Studies* 75.1, pp. 13-26, 2023).

Minaq Meşkan-şapîr (Maşkan-šāpir) (niha Tell Ebû Duwarî, Parêzgeha El Qadisya, Iraq) telek kevnar bû ku bi qasî 30 kîlometreyan (19 mi) li bakurê Nîpûr û bi qasî 90 mîlan (140 km) li başûrê rojhilatê Bexdayê bû. Yazdanê bajêr ê Meşkan-şapîr Nergal bû û perestgehek bi navê Meslam li wir ji bo wî hatiye çêkirin. Ew bi qasî 20 kîlometreyan li başûrê Malgiuma kevnar e. Bermahiyên çemeke mezin a avê, ku tê texmînkirin ku nivînek kevnar a Dicle an Firatê ye, ji nêzîkî bajêr derbas dibin.

Meşkan-şapîr wê weke bajarê ciranê melgium bê û wê di wê temenê de wê, ji wê aliyê ve wê fahmkirina wê hinekê wê di wê temenê de wê di derbarê dîroka melgium a nayê zanin de jî wê bi wê re wê karibê bi fahmkirina wê re ew hinekê were fahmkiirin.

Yekem xuyakirina epîgrafîk a bajêr di serdema Akadî de di derbarê koleyekî reviyayî de bû. "Lugal-azida, koleya Lugal-kigala, ji parêzgar reviya; jina koleya Ur-ni-gin cihê veşartina wî eşkere kir; ew (niha) li Maşkan-şapîr e; divê ew were hanîn vir!" (çav: Pohl, Alfred, "Vorsargonische und sargonische Wirtschaftstexte", *Texte und Materialien der Frau Professor Hilprecht Collection of Babylonian Antiquities im Eigentum der Universität Jena* 5. Leipzig: J. C. Hinrichs, 1935).

Meşkan-şapîr di serdema Babîliya Kevin de girîngiyek bi dest xist. Ev serdema dagirkirinê wekî destpêka avakirina dîwarên bajêr ji hêla Sin-Iddinam ê Larsayê ve tê hesibandin, ku ji bagorek gilover ya li wir hatî dîtin tê zanîn.

"Dema ku keyê mezin, leheng Nergal, di dilê xwe yê tijî de bi rastî bajarê xwe Meşkan-şapîr bilind kir, (û) bi gotinên xwe yên ku nayên guhertin bi mezinahî ferman da ku dîwarê bajarê xwe li cîhekî bêkêmahî ava bike (û) xaniyên wê berfireh bike, wê hingê Sin-iddinam ... dîwarê bajarê xwe Meşkan-şapîr, cîhê paqij, dikare serê xwe bilind bike, ... Min kerpîç çêkirin (û dîwarê bajêr ji wan ava kir). Navê dîwarê mezin "Nergal erdên dijmin ji bo min wêran dike." e. ... Di wê demê de min bingeheên Meşkan-şapîr, cîhê şîrîn, xurt kirin ... (Û dema ku) min xaniyên wê ji pêşiyên xwe yên keyenî (berî min kiribûn) bêtir berfireh kirin, min kanala li nîvê bajêr koland. Min ava şîrîn da niştecihên wê da ku vexwin. ..." (çav: Stone, Elizabeth Caecilia (2004). *The anatomy of a Mesopotamian city : survey and soundings at Mashkan-shapir*. Paul E. Zimansky, Piotr Steinkeller, Vincent Pigott, Lisa A. Wells, Tony Wilkinson. Winona Lake, Ind.: Eisenbrauns).

Pîştî ku di bin dewleta bajar-Larsayê de girîngiya xwe zêde kir, Meşkan-şapîr piştî têkçûna Larsayê ji hêla Hammurabi ve piştî dorpêçek dirêj bû beşek ji împaratoriya Babîl. Di wê demê de, Babîl û Larsayê di şerekî ji bo serdestiyê li herêmê de bûn (çav: Heimpel, Wolfgang (2003). *Letters to the king of Mari : a new translation, with historical introduction, notes, and commentary*. Winona Lake, Ind.: Eisenbrauns).

Bajar di dora sala 1720 b.z de di dema serdestiya Samsu-iluna, cîgirê Hammurabi yê Xanedaniya Yekem a Babîl de hate terikandin. Hilweşîna bajêr beşek ji hilweşînek giştî û terikandina cîhên li herêmê di wê demê de bû (çav: Fiette, Baptiste. "'King' Kudur-Mabuk: A Study on the Identity of a Mesopotamian Ruler Without a Crown", *Die Welt Des Orients*, vol. 50, no. 2, pp. 275–94, 2020).

Cîhê Maşkan-şapîr nêzikî 56 hektar (ku 72 hektar di nav dîwarên bajêr de ne) digire, bi qasî 4 metre bilind e û bi kanalan ji çar beşan pêk tê. Nifûs bi giranî Babîlîya Kevin e, û nifûs di serdema Ur III de tenê bi qasî 5 hektar e. Ji aliyê arkeolojîk ve bi taybetî girîng e ji ber ku ew cîhek yek-qatî ye. Piraniya bajarên Rojhilata Nêzik a Kevnar di dîrokê de gelek caran hatine avakirin û ji nû ve hatine avakirin, ku têgihîştina me ya serdemên takekesî tarî dike.

Tell Ebu Duwari cara yekem wekî cîhê 639 di lêkolîna Nippur a Robert McCormick Adams a Enstîtuya Rojhilatî ya Zanîngeha Chicago de hate destnîşankirin. Piştî serdana wê di sala 1986an de, cîh di navbera 1987 û 1990an de ji hêla tîmek Dîbistanên Lêkolînên Rojhilatî yên Amerîkî û Civaka Geografîk a Neteweyî ve bi serokatiya Elizabeth Stone û Paul

Zimansky bi tevahî pênc mehan di sê sezonan de hate kolandin. Ji bilî perestgeha Nergal, du goristan hatin dîtin, yek Babîliya Kevin û yek jî Partî. Vedîtînen piçûk di nav de yanzdeh mohrên bangorî, pendantên kevirî, kelûpelên goristanê yên tîpîk, berhemên çekan ên wekî serê rim û serên gurzan, modelên erebeyên bi Nergal ve girêdayî, û konekî ji axê yê hukumdarê Larsa yê kê m naskirî Zabaia hebûn. Ji ber ku ev demsal wekî amadekariyek ji bo kolandinek demdirêj hatine plankirin, kolandinek tevahî pir kê m pêk hatiye, xebat bi piranî lêkolînên rûberî û sondajê bû (bi kolandinek piçûk li sektora başûrê rojhilat). Vedîtînek sereke ew e ku depoyên bingehîn ên ku dîwarên bajêr ji hêla Sin-Iddinam ve di dora sala 1844 b.z. de hatine çêkirin, bi bîr tînin, ku rê da ku bajar were naskirin. Wekî beşek ji xebatê, wêneyên satelîtê hatin kişandin û nexşeyek rûberî ya tevahî bi karanîna kamerayek basketê û nîşankerên koordînatê hate çêkirin. Ji 2003 heta 2011 wêneyên satelîtê yên din ên cihê hatin bidestxistin. Bi karhanîna van, gengaz bû ku cihên kanal, kolan û qesrê werin destnîşankirin. Qesr avahiyek mezin bû, bi kêmanî 50 metre bi 50 metre mezin bû (çav: Stone, Elizabeth C. (2012). "Surface Survey and Satellite Reconnaissance: Reconstructing the Urban Layout of Mashkan-Shapir". IRAQ. 74: 65–74).

Kolandinên li Meşkan-şapîr bi dagirkirina Kuweytê ji aliyê Iraqê ve di sala 1990an de bi dawî bûn, û bernameyek lêkolînê ya demdirêj a plankirî hate rawestandin. Piştî, cih bi giranî hate talankirin, li girê navendî, rojava û bakur, heta wê astê ku her xebateke arkeolojîk a din dê encamek hindik bide. Heta sala 2010an gira başûr, ku perestgeha Nergal tê de ye, hîn jî nisbeten nehatibû talankirin lê rewşa wê ya niha nayê zanîn (çav: Stone, Elizabeth C. (2012). "Surface Survey and Satellite Reconnaissance: Reconstructing the Urban Layout of Mashkan-Shapir". IRAQ. 74: 65–74).

Mînaq em yazdanên wek nîngal û hwd weke ku em li meglîum û meşkan-sapîr dibînim li deverên din ên weke Kisurra jî rastî navê an dihên. Di wê temenê de ev weke nîşanaka kulturek hevbeş a di nava wan de jî wê di rengekê de wê bide diyarkirin. Ji vê ku em gavê biavêjin û hinekê bahsa kisurra bikin wê weke aliyekê bi berdewamî bi derfet têgînekê bide me.

Kisurra (Abū-Haṭab îroyîn, Parêzgeha Al-Qādisiyyah, Iraq) bajarokek kevnar a Rojhilata Nêzîk bû ku li perava rojavayê Feratê, 7 kîlometre (4,3 mî) bakurê Şuruppak kevnar û li rojhilatê Kîşa kevnar bû. Di piraniya dîroka xwe de ew alîgirê navendên mezin ên hêzê yên nêzîk

Uruk, Isin û Larsa bû. Yazdanên Inanna Zabalam, Ningishzida, Ningal, Ninisina û Annunitum hemî li Kisurra dihatin perizîn, ku vê bandûrê nîşan dide. Yazdanekî nenas Gal-ga-eri di tabletekê de tê gotin ku ji Kisurra hatiye. Navê kevnare yê herêmê di sala 1902-an de li ser bingeha wergerek kerpîçandî ya Friedrich Delitzsch hate destnîşankirin. Li ser kerpîçê "Itur-Samas, serokê Rabbiyan, kurê Iddin-Ilum, waliyê Kisurrayê hezkirîyê yazdan Samas û yazdana Annunitum" hatibû nivîsandin (çav: "Frayne, Douglas, "Kisurra", Old Babylonian Period (2003-1595 B.C.): Early Periods, Volume 4, Toronto: University of Toronto Press, pp. 650-652, 1990).

Çend hukumdarên Kisurra (hema hema her tim wekî parêzgarên hêzên mezintir) ji navên salan têne zanîn ku rêza wan texmînî ye:

Itur-Şamaš (14 navên salan ên naskirî) - perestgehên Annunitum, Enki, û Adad ava kirin. Tenê nivîsara keyeniyê ya naskirî ye, Manna-balti-El (10 YN) - perestgeha Ninurta ava kir û hevdemê Ur-Ninurta yê Isin bû, Şarrasyurum (1 YN), Ubaya (4 YN), Zikrû (6 YN), Ibbi-Şamaš (1 YN), Sallum (2 YN) - diwarê bajarê Kakkulatûm ava kir, bajarekî ku tê zanîn li ser çemê Dîcle yê li nêzî devê çemê Diyalla ye. Du tabletên ku li Kisurra hatine dîtin navên salan hebûn ku behsa mirina Sallum dikirin. Ibnî-şadûm (7 YN) - Jina wî keça hukumdarê Larsayê Sûmû-Êl (nêzîkî 1895-1866 BZ) bû (çav: Földi, Z, "On the Seal of Ayalatum and the Dynasty of Larsa", *Nouvelles Assyriologiques Brèves et Utilitaires*, 2016/37, 2016).

Çavkaniyek din dibêje ku Manna-balti-El, bavê Ibnî-şadûm, bi keça Sûmû-Êl re zewicî ye, li gorî nivîsek ku dibêje "Şat-Sin, keça Sumu-El, bûka Manna-balti-El, jina Ibnî-şadûm." (çav: Charpin, D., "Ibni-şadûm, roi de Kisurra, fils de Manna-balti-El et gendre de Sûmû-El de Larsa", *NABU* 39, pp. 21-22, 2002).

Hukumdarê Larsayê Rim-Sin (nêzîkî 1822 -1763 b.z.) radigihîne ku Kisurra di sala 20-an a serweriya xwe de girtiye. Nivîsên bizmari û kolandin nîşan didin ku di dema hukumdarê Babîlî Hammurabi (nêzîkî 1792-1750 b.z.) de paşketinek çêbûye. Nivîs nîşan didin ku dîlên şer ên ji Kisurra li Urukê di serdema Babîlî ya Kevin de hatine girtin. Samsu-iluna (nêzîkî 1749-1712 b.z.), cîgirê Hammurabi, radigihîne ku Kisurra di sala 13-an a serweriya xwe de wêran kiriye "Sala ku Samsu-iluna key bi fermana Enlil Kisurra û Sabum anî pesnê wê". Kisurra tevî serhildana berfireh a têkçûyî ya li dijî desthilatdariya Babîlê bûbû, ku ji hêla Rim-sin II yê Larsayê ve dihat birêvebirin û 26 bajar, di nav wan de Uruk, Ur,

û Isin û her weha sê parêzgarên "Elamî" (Tanene, Werriri, Kalumatum), li dijî Xanedaniya Yekem a Babîlê, ku di wê demê de ji hêla Samsu-iluna ve dihat birêvebirin, bûbû. Kisurra di Fermana key Ammi-Saduqa (nêzîkî 1638–1618 b.z) de tê behs kirin "Ger deynek ji hêla kur (= welatîyê) Numhia, Emutbal, Idamaraz, Uruk, Isin, Kisurra, an Murgu ve were çêkirin û ew [xwe], jina xwe an [zarokên xwe] di firotanê de, di koletiya cezayî de bide ...". (çav: Kraus, F, "Konzigliche Verfügungen in altbabylonischer Zeit", *Studia et Documenta ad Iura Orientis Antiqui Pertinentia* XI, Leiden: Brill, 1984).

Ev cih xwedî rûberek nêzîkî 46 hektar e ku bi giranî Ur III ye û dirêjkirinek bakur a nêzîkî 17 hektar e ku bi giranî Xanedaniya Destpêkê II-III ye. Dawiya başûrê gir bi goristanek nûjen hatiye nixumandin. Piştî kolandineke ceribandînê li cihê bûyerê ji aliyê Hermann Volrath Hilprecht ve di sala 1901an de, arkeologê Alman Robert Koldewey bi Deutsche Orient-Gesellschaft re di navbera salên 1902-1903an de 33 rojan li wir kolandin kir û gelek tabletên bizmarî yên ji Ebû Xetabê dîtin. Piraniya tabletan li Muzexaneyê Stenbolê û Muzexaneyê Vorderasiatisches li Berlînê têne hilanîn. Di nav keşfên hatine kirin de (cihên dîtinê nayên zanîn) mohreke bangorî ya serdema Akadiya Kevn û pênc mohrên bangorî yên serdema Babîliya Kevn hebûn. Xendekeke bakur-başûr di beşa başûr a qiraxa rojhilatê gir de hat birîn û xendekek rojhilat-rojava li beşa bakur a gir hat kolandin. Hejmarek ji kerpîçên nivîsî yên Bur-Sin (dibe ku hukumdarê Isin be) hatin dîtin "Bur-Sin lugal Ur-(ki)-ma, Bur-Sin, li Nippurê ku ji hêla Bel ve ji perestgeha Bel, lehengê wêrek, keyê Ur, keyê dabeşkirinên cîhanê hatî tayîn kirin". Di sala 2016an de projeya lêkolînê ya QADIS lêkolînek hewayî û rûberî ya cihê pêk hanî (QD075a). Bermahiyên rûyê Ebû Xatab ji Xanedaniya Zû I-II bûn û yên girê sereke yê Ebû Xatab ji Ur III bûn. Heta niha 260 tabletên bizmarî ji Kisurra hatine weşandin, bi piranî îdarî (bi giranî deyn, tapû û teslîmat) lê di nav wan de nameyek jî heye. Nameyê nivîsa sondê ya girîng dihevine (Çav: Marchetti, Nicolò, and Federico Zaina, "Rediscovering the Heartland of Cities", *Near Eastern Archaeology* 83, pp. 146-157, 2020).

"Bi vî awayî te (ji min re gotiye): 'Bila nûnerê te testis û penîsa (hêl û gun) min bigire, û wê hingê ez ê bidim te.'" Derbarê (?) wê demê de tiştê ku te ji min re gotiye, (ez ji te re dişînim) Burriya kurê Menanum." (çav: Gordis, R., Jacobson, H., & Malul, M., "A Rising Tide of Misery; a Note

On a Note On Zephaniah Ii 4", *Vetus Testamentum*, 37(1-4), pp. 487-492, 1987).

Tabletên herî kevn dîroka serweriya hukumdarê Larsayê Gungunum (nêzikî 1932-1906 b.z.) ne. Tableta herî dawî dîroka serweriya hukumdarê Larsayê Rim-Sîn I (nêzikî 1822-1763 b.z.) ye (çav: Gordis, R., Jacobson, H., & Malul, M., "A Rising Tide of Misery; a Note On a Note On Zephaniah Ii 4", *Vetus Testamentum*, 37(1-4), pp. 487-492, 1987).

Weki din wê dema ku me bahsa bajarên mesopotamya ên wê demê dikin wê çanda wan û pêşketina wan wê di rengekê de wê pêşveçûnên demê wê hinekê wê bi xwe re wê bidina diyarkirin. Wek Larsa, kish, Kisurra, û an Murgu wê, kutha wê weke navê wê derkeve li pêş. Di dema kassitan de wê piştî dema akadê wê di rengekê de wê, navê wê derkeve li pêş. Lê hinek nişanak hena ku ew dever jî wê di dema akadê de wê weke deverek were wêrankirin wê di şêwayekê de wê bibê.

Kutha, Cuthah, Cuth an Cutha, an bi sûmerî: Gû.du.aki, û bi bi akadîkî wek Kûtu dihê zanin, li Tell Ibrahim (herweha Tell Habl Ibrahim) iroyin, cîhekî arkeolojîk e li parêzgeha Babilê ya Iraqê. Cihê Tell Uqair (dibe ku Uruma kevnar) tenê li bakur e. Bajar ji serdema Akadiyan heta serdema Helenîstîk hatiye dagirkirin. Yazdanê bajarê Kutha Meslamtaea bû ku bi Nergal ve girêdayî bû û navê perestgeha wî li wir E-Meslam bû (çav: Jacobsen, Thorkild and Moran, William L, "Mesopotamian Gods and Pantheons". *Toward the Image of Tammuz and Other Essays on Mesopotamian History and Culture*, Cambridge, MA and London, England: Harvard University Press, pp. 16-38, 1970).

Kutha li qeraxa rastê ya şaxê rojhilatê çemê Firatê Jorîn, li bakurê Nîppur û bi qasî 25 mîl li bakurê rojhilatê bajarê kevnar ê Babilê ye. Ev cih ji du girên niştecihbûnê pêk tê. Girê sereke yê mezintir 0.75 mîl dirêj e û bi şiklê nîvheyvê ye. Girê biçûktir li rojava, di valahiya nîvheyvê de ye. Herdu gir, wekî ku li herêmê tîpîk e, bi nivîna hişk a kanalek kevnar ve ji hev veqetandî ne, dibe ku Shatt en-Nil lê dibe ku Irninna, ku di her rewşê de ji Firatê derdikeve (çav: Thorkild Jacobsen, "The Waters of Ur", *Toward the Image of Tammuz and Other Essays on Mesopotamian History and Culture*, Cambridge, MA and London, England: Harvard University Press, pp. 231-244, 1970).

Arkeologê yekem ku cih lêkolîn kir, di sala 1845an de, Henry Rawlinson, kerpîçek key Nebuchadrezzar II yê Împeratoriya Babîlyayîye nû dît ku behsa bajarê Kutha (Ku-tu) dike, her çend bi teqezî nayê zanîn

ku ew li wir bû. Ew gelek caran vegeriya serdana cihê. Cihê di sala 1873an de ji hêla George Smith û Edgar James Banks ve jî hatiye ziyaret kirin. Di sala 1881an de, Hormuzd Rassam çar hefteyan kolandin li ser Tel Îbrahîm kir. Kêm tişt hatin keşîfkirin, bi piranî hin tasên bi nivîsên Îbranî û Aramî û çend tablet. Wî li ser girê biçûk "morzelyûmeke Îbrahîm" a paşguhkirî dît û karkerên xwe ew paqij kirin. Bi tomarkirina çend kerpîçên din ên Nebûkadnetsar II, wî ihtîmala ku ew bi eslê xwe ji vê deverê ne, nîşan da (çav: Hormuzd Rassam, *Asshur and the Land of Nimrod: Being an Account of the Discoveries Made in the Ancient Ruins of Nineveh, Asshur, Sepharvaim, Calah, [etc]...*, Curts & Jennings, 1897).

Her çend ji bilî çend nivîsên bizmarî yên ku ji hêla Rassam ve hatine kolandin û li Muzexaneyê Brîtanî têne hilanîn (BM 42261, BM 42494, BM 42264, BM 42275, BM 42379, û BM 42295), li vê deverê ti nivîsên bizmarî nehatine dîtin, lê dibe ku hin ji wan bi rastî ji Tell Egraineh a nehatî dîtin bin ku Rassam jî di sala 1881-an de kolandiye, hin ji wan di salan de ji bo firotanê derketine holê, hema hema hemî ji serdema Akamenîdan, sê ji wan ji serdema Akadiya Kevin û yek jî ji serdema Babîliya Kevin in (çav: "SCD 253 Artifact Entry", 2017. Cuneiform Digital Library Initiative (CDLI). June 16, 2017. <https://cdli.ucla.edu/P500470>).

Di nivîsareke hevdem a Naram-Sin a Akad (nêzîkî 2200 b.z) de, piştî ku hejmarek bajaran serhildan kirin, wî xwe kir îlahî û behsa Kutha kir.

"Naram-Sin, keyê bihêz ê Agade, dema ku çar perçe bi hev re li dijî wî serî hildan, bi saya evîna ku yazdana Astar nîşanî wî da, ew di salekê de di neh şeran de bi ser ket, û keyên ku wan (serhildêran[?]) li dijî wî rakiribûn, wî ew girtin. Ji ber ku wî bingegehên bajarê xwe ji xetereyê parast, (welatiyên bajarê wî ji Astar li Eanna, Enlil li Nippur, Dagan li Tuttul, Ninhursag li Kes, Ea li Eridu, Sin li Ur, Samas li Sippar, (û) Nergal li Kutha xwestin ku (Naram-Sin) bibe yazdanê bajarê wan, û wan li Agade perestgehek (ji bo wî hatiye veqetandin) ava kirin..." (çav: Douglas R. Frayne, *The Sargonic and Gutian Periods (2334–2113)*, University of Toronto Press, 1993).

Tabletek bingehîn (ku li Nînewa hatiye dîtin) tomar dike ku hukumdarê duyemîn ê împaratoriya Ur III, Shulgi, perestgeha E-Meslam a Nergal li Kutha ava kiriye. Ew hîn nehatiye yazdanikirin, ji ber vê yekê di destpêka wî de bû.

"Sulgi, keyê bihêz ê Ur û çar perçeyan, avakerê E-meslam ("Xanî, Şervanê Cîhana binê"), perestgeha yazdanê [N]ergal, efendiyê wî, li

[Kuth]a." (çav: Frayne, Douglas, Şulgi E3/2.1.2", Ur III Period (2112-2004 BC), Toronto: University of Toronto Press, pp. 91-234, 1997).

Di dema serweriya wî de qesrek mezin li Tummal hate çêkirin. Materyalên avakirinê ji dûr ve wekî ji Babîl, Kutha û Adab hatin (çav: Steinkeller, Piotr, "Corvée Labor in Ur III Times", From the 21st Century B.C. to the 21st Century A.D.: Proceedings of the International Conference on Neo-Sumerian Studies Held in Madrid, 22-24 July 2010, edited by Steven J. Garfinkle and Manuel Molina, University Park, USA: Penn State University Press, pp. 347-424, 2013).

Sumu-la-El, ku we keyekî Xanedaniya Babîlî ya 1' mîn, dîwarên bajarê Kuthayê ji nû ve ava kir. Paşê bajar di sala 39an a serweriya Hammurabi yê Babîlî de hate têkbirin û navê salê wekî "Sala ku Hammurabi keyê bi hêza mezin a ku ji hêla An û Enlil ve hatibû dayîn, tevahiya Kuthayê û axa Subartu têk bir" hate nivîsandin. Navê sala 40an a Hammurabi behsa perestgeha Emeslam li Kuthayê dike. Di Destana parçekirî ya Adad-shuma-usur, hukumdarekî xanedaniya Kassît (nêzikî 1200 b.z), BM 34104+, ew dibêje:

"Wî rûyê xwe, mala xwe, perestgeha [...] şa kir, mehek tijî, navê ku ew digot, heyva wî [...] Ew kolan(ên) bajêr bi tijî ava dike, destpêka cejnê ew [...] key ji Borsippa derket û ber bi Cuthah ve çû [...] Ew ket E[mesl]am, di nav/bi erdê ku ew bi berdewamî vedişêre ... Cuthah [...] '[...]alîkariya te, Ey Nergal, [...]' (çav: Grayson, Albert Kirk, "Adad-shuma-usur Epic", Babylonian Historical-Literary Texts, Toronto: University of Toronto Press, pp. 56-77, 1975).

Di nivîsek têkildar de, ku pir zirar dîtiye, BM 45684, Adad-shuma-usur dibêje "di şevê de - [dema] ku ez gihîştim, dîwarê Cuthah ... Min silav da Emesl[am]" (çav: Grayson, Albert Kirk, "A Babylonian Historical Epic Fragment", Babylonian Historical-Literary Texts, Toronto: University of Toronto Press, pp. 93-98, 1975).

Li ser Obelîska Reş a Asûrîya nû ya Şalmaneser III (859-824 b.z), Kutha di rêza 82an de tê behskirin, ankû "Ez ber bi bajarên mezin ve meşiyam (û) li Babîl, Borsippa, (û) Kutha qurbanî dan, (û) qurban pêşkêşî yazdanên mezin kirin." (Çav: A. Kirk Grayson, "Shalmaneser III (858-824 BC) A.0.102". Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC II (858-745 BC), Toronto: University of Toronto Press, pp. 5-179, 1991).

Qeydên hukumdarê Asûrîya nû Ashurbanipal dibêjin ku di sala 651 b.z de Şamaş-şuma-ukin Kutha girt. Şamaş-şuma-ukin kurê keyê Asûrîya

dema nû Esarhaddon û birayê mezin ê cîgirê Esarhaddon Ashurbanipal bû (çav: Grayson, A. K., "The Chronology of the Reign of Ashurbanipal", vol. 70, no. 2, pp. 227-245, 1980).

Nivîseke hukumdarê Babîlyayîya nû Nebukadnezar II (605-562 b.z.), ku bi şiklê stûnî û wekî prîzmayek li Babîl hat dîtin, behsa Kutha dike.

"Min her roj 8 pez wek pêşkêşên birêkûpêk ji bo Nergal (û) Las, yazdanên Emeslam û Cutha saz kir, min ji bo pêşkêşên yazdanên mezin bi awayekî berfireh dabîn kir, min pêşkêşên birêkûpêk ji pêşkêşên kevin wêdetir zêde kirin." (Çav: Da Riva, Rocio, "Nebuchadnezzar II's Prism (EŞ 7834): A New Edition", Zeitschrift für Assyriologie und vorderasiatische Archäologie, vol. 103, no. 2, pp. 196-229, 2013).

Çend parêzgar ji dema ku bajar di bin kontrola hukumdarê Împeratoriya Axameniyan Kûrûsê Mezin de di navbera salên 539-530 b.z de bû têne zanîn. Ew Nergal-tabni-usur, Nergal-sar-usur, û Nabu-kesir in (çav: Dandamayev, M. A., "Neo-Babylonian and Achaemenid State Administration in Mesopotamia", Judah and the Judeans in the Persian Period, edited by Oded Lipschits and Manfred Oeming, University Park, USA: Penn State University Press, pp. 373-398, 2006).

Li gorî Kronîka Diadochi di sala heftemîn a hukumdarê seleucid Alexander IV ê Makedonyayê, 311/310 b.z de, general Antigonos I Monophthalmus piştî ku general Seleucus I Nicator bi rêveberê perestgehê yê Kutha re serî hilda, bi general Seleucus I Nicator re şer kir.

"Wî weha got [ji? Seleucus re," di sala 7an a Antigonos de [...] ji Seleucusê General re tayîn kir/tayîn kir". Di meha o de rêveberê perestgeha Emeslam [li Cuthahê] serhildan kir [Seleucus, [lê...] wî qesr (ankû garnîzon) negirt. Di wê mehê de çil telantên zîv ji... [...] Di meha Ab de, ji ber ku [wî nekarî] girtina keleha Babîlê bi dest bixe [...], Seleucus reviya û Firat negirt... [...]" (çav: Geller, M. J., "Babylonian Astronomical Diaries and Corrections of Diodorus", Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London, vol. 53, no. 1, pp. 1-7, 1990).

Berhevoka wêjeyî "Efsaneya keyê Cuthahê", nivîsarek perçe perçe ya cureya wêjeyî ya Akadî ya bi navê narû, ku wekî ku ji stelek keyenî hatibe nivîsandin hatiye nivîsandin, di rastiyê de beşek ji "Efsaneya Cuthean a Naram-Sin" e, ku divê wekî dîrok neyê xwendin, ku kopyek wê di pirtûkxaneyê bizmarî ya li Sultantepe, bakurê Harranê de hatiye dîtin.

Li gorî Tanaxê, Cuthah yek ji pênc bajarên Sûrî û Mezopotamyayê bû ku Sargon II, keyê Asûrê, ji wan niştecih hanîn da ku cihên Îsraîliyên sirgûnkirî bigirin. 2 key vedibêje ku ev niştecih ji hêla şêran ve hatine hêrîş kirin, û şîrovekirina vê yekê wekî ku perestina wan ji bo yazdanê erdê nayê qebûl kirin, wan ji Sargon xwest ku kahinek israilî, ku li Asûrê sirgûnkirî bû, bişîne da ku wan fêr bike, ku wî kir. Encam tevliheviyek ol û gelan bû, ya paşîn bi Îbranî wekî "Cuthim" û ji Yewnaniyan re wekî "Samarî" dihat nasîn (çav: Josephus, *Antiquities of the Jews* ix. 14, § 3).

Josephus Cuthah, ku ji bo wî navê çem û navçeyek e, dixê nav Persiyê, û Neubauer dibêje ku ew navê welatekî nêzîkî Corduene ye.

Ibn Sa'd di *Kitab Tabaqat Al-Kubra* ya xwe de dinivîse ku bapîrê dayikê yê Birahîm, Kerbana, ew kes bû ku çemê Kutha keşf kir (çav: Ibn Sa'd. "Abraham, the friend of God". *Kitab Tabaqat Al-Kubra* الطبقات الكبرى [The Book of the Great Classes] (in Arabic). Vol. 1.).

Di "The Last Pagans of Iraq: Ibn Waḥshiyya and His Nabatean Agriculture" de, Jaakko Hämeen-Anttila dibêje:

"Mirov dikare behsa çîroka ecêb jî bike, ku vedigere Elî, Îmamê yekem ê Şîeyan, ku tê de ew xwe wekî "yek ji Nabateyan ji Kutha" dide nasîn (li Yaqut, *Mu'jam* IV: 488, s.v). Bêguman çîrok ne rast e, lê ew nîşan dide ku di nav Şîeyan de kesên amade hebûn ku xwe bi Nabateyan bidin nasîn. Ji ber vê yekê ne ecêb e ku bi taybetî di tevgerên bi navê ghulat (Şîeyên tundrew) de gelek rûberên maddî hene ku ji çavkaniyên Mezopotamyayê têne wergirtin (bnr. Hämeen-Anttila 2001), û kelehên Şîeyên destpêkê bi piranî li herêma ku Nabateyan lê dijîn bûn.

"Yaqut her wiha destnîşan dike, "naskirina Kutha wekî mala resen a ku Şîe bawer dikin ku ... Rehên Îbrahîmî yên Îslamê. Lê belê, naskirina Kutha, û bi dirêj kirinê jî Îbrahîm, bi Nabateyan re balkêş e." (çav: Hämeen-Anttila, Jaakko (2006). *The Last Pagans of Iraq: Ibn Waḥshiyya and His Nabatean Agriculture*. p. 35.).

El-Tabari di 'dîroka Pêxember û keyan' de dibêje ku Îbrahîm kurê diya xwe Nuba an Anmatala bû, ku keça Karita bû ku çemê Kutha koland, ku navê bavê wî Kutha lê hatiye kirin (çav: William M., Brinner (1989). *The History of al-Tabari* Vol. 2: *Prophets and Patriarchs* (SUNY series in Near Eastern Studies). pp. 127–128).

Bi wê şewayê wê di nava çanda baweriyê a piştî jî wê li herêmê wê kutha wê weke ku wê bi awayekê wê bigihijî hinek wate û fahmkirinên ku ew bi wê were diyarkirin. Di awayekê de wê girêdana wê ya bi birehm ve wê, di rengekê de wê, di demên piştî wê weke giringtirin wê navê wê

bide diyarkirin û wê êdî wê bibê sedema wê ku ew di wê temenê de ew êdî li ser wê were sekin in.

Birehim di çîroka wî de wê bahsa reha û an harranê wê bikê ku wê li wir wê were avêtin nava êgir ji hêla nimrûd ve. Di wê temenê de wê karibê wê di dewama wê de wê hinekê wê bahsa reha û an harranê bikê. Harran wê bajarê bakûrê kurdistanê ku ew iro di nava sînore tirkîya de ya wê karibê bahsê bikê. Harran di navbera sedsalên 25 û 20an berî zayînê de, dibe ku wekî koloniyek bazirganî ji hêla bazirganên Sumerî yên ji Urê ve, hatiye damezrandin. Di dîroka xwe ya destpêkê de, Harran bi lez û bez veguherî navendeke çandî, bazirganî û olî ya mezin a Mezopotamyayê. Bi saya têkiliya xwe bi yazdanê heyvê Sin yê kassitan re, ew ji hêla olî û ramyarî ve bûye bajarekî bi bandûr; gelek hukumdarên navdar ên Mezopotamyayê bi perestgeha heyvê ya Ekhulkhulê li Harranê şewir kirin û ew nûjen kirin. Harran di bin desthilatdariya Adad-nirari I (1305-1274 b.z) de ket bin desthilatdariya Asûriyan û bû paytexta parêzgehê ku pir caran piştî paytexta Asûriyan Aşûr bi xwe duyemîn paytexta girîng bû. Di dema hilweşîna Împeratoriya Asûriyan de, Harran demek kurt wekî paytexta dawîn a Împeratoriya Asûriya nû (612-609 b.z) xizmet kir. Ev dem wê destpêka serwerîya împaratoriya med bê li herêmê. Piştî têkbirina asûr ji hêla medan ve wê, demekê li wir keyê asûr wê bicih bibê. Piştî wê hêzên med û babili bi hev re wê, ew wê li wir jî wê dawiyê li asûr wê bînin.

Bajar piştî hilweşîna Asûriyan berdewam kir ku girîng be û di dema xwe de di bin împatoriye Babîlyayîya nû (609-539 b.z), Axamenişi (539-330 b.z), Makedonî (330-312 b.z) û Seleucid (312-132 b.z) de astên cûda yên bandûra çandî ya biyanî dît. Di serdema kevnar a klasîk de Harran gelek caran di navbera împatoriye Romayî û Partî (paşê Sasaniyan) de dihat şerkirin. Di sala 53 b.z. de Harran cihê Şerê Carrhae bû, ku yek ji têkçûnên leşkerî yên herî xirab di dîroka Romayî de bû. Kulta yazdane heyvê ya Harranî ya Sin mayînde derket û heta Serdema Navîn dirêj dom kir, ku tê zanîn ku heta sedsala 11-an a PZ hebû. Harran di sala 640-an de ji aliyê Xîlafeta Raşîdûn ve hate girtin û di serdema Îslamê de bajarekî girîng ma. Ew wekî navendeke zanist û ilmê geş bû û hem cihê zanîngeha Îslamî ya yekem (Zanîngeha Harran) û hem jî mizgefta herî kevin a kurdistan û Anatoliyê Mizgefta Mezin a Harran bû. Harran di Serdema Navîn de du caran wekî paytext xizmet kir, pêşî di bin Xîlafeta Emewîyan de (744-750) û paşê di bin Mîrektiya Numeyriyan de (990-1081).

Bajar di sala 1260an de ji aliyê Împeratoriya Mongol ve hate dagirkirin lê di sala 1271an de bi piranî hate wêrankirin û terikandin. Her çend Harran di bin hin rejîmên paşîn de wekî baregeheke leşkerî hate parastin jî, di pênc sedsalên dawî de bi giranî ji aliyê civakên koçer ên herêmî ve wekî wargehek demkî hatiye bikar hanîn. Harran di salên 1840an de vegeriya wargehek gundekî nîv-daîmî, lê tenê di van demên dawî de bi saya pêşketinên di avdanî û çandiniya herêmî de bûye bajarekî daîmî. Harran heta sala 1946an navçeyek bakûrê kurdistan a Tirkî bû, piştî wê ew hate daxistin navçeyek navçeya kaniya xezalan. Di sala 1987an de statuya xwe wekî navçeyek ji nû ve bi dest xist Îro, ew cîhek geştiyariyê ya herêmî ya sereke ye. Bajar bi taybetî bi xaniyên xwe yên bêhempa yên mîna şaneyên mîşan navdar e, ku avahiyên ku di demên Mezopotamyaya kevnar de li Harran hebûn tînin bîra mirov.

Navê Harran ji bo bajêr ji belgeyên herî kevin ên ku behsa wê dikin tê tomar kirin û ji demên kevnar ve di karhanîna berdewam de maye û bi piranî neguheriye. Di tomarên destpêkê yên bi nivîsên bizmarî yên Sumer û Hitîtan de behsa Harran wek (URU.ŠÀ.KASKAL) tê kirin, carinan jî kurtkirî dibe (KASKAL),[wekî Ḫarrānu(m) tê nivîsandin. Ḫarrānu bi rastî tê wateya "rêwîti", "karwan" an "xaçerê". Di kurdiya roja me de dihê wateya 'çûyinê' û an 'ji wir çûyinê'. Weki din bi wateya herinê û an harinê jî weke bi ber wir ve herin û an herinê de jî wê wate bide. Ew pir caran wekî "riya karwanê" an "xaçerêya rêyan û rêwîtiyê" tê şîrovekirin. Harran di Îbranî û Aramî de wekî (Ḫaran), dihê diyarkirin (çav: Gordon, Edmund I. (1967). "The Meaning of the Ideogram KASKAL.KUR = "Underground Water-Course" and Its Significance for Bronze Age Historical Geography". *Journal of Cuneiform Studies*. 21: 70–88, p; 77).

Asûrîyên kevnar bajar wekî Huzirina bi nav dikirin. Di serdema Helenîstîk de, Ḫarrānu bû Helenîze û bû Kárrhai (Κάρραι). Paşê Romayîyan navê Yewnanî kirin Carrhae. Ji ber girîngiya hem Harran û hem jî Carrhae di çavkaniyên dîrokî yên edebî de, hin zanyar navê pêkhatî "Carrhae-Harran" ji bo bajarê kevnar bi kar tînin. Di bin Împeratoriya Bîzansê de, bajar berdewam wekî Carrhae (Κάρραι) dihat binavkirin, lê carinan wekî Hellenopolis (Ἑλληνόπολις), "bajarê Yewnanên pagan" jî dihat binavkirin, ji ber kevnepirîyên pagan ên bihêz li wir (çav: Frew, Donald (1999). "Harran: Last Refuge of Classical Paganism". *The Pomegranate: The International Journal of Pagan Studies*. 13 (9): 17–29).

Harran li ser nûqteyek giring a herême ya girîng a erdnîgarî ye, hem di navbera çemên Firat û Dîcleyê de û hem jî li ser sînore di navbera çandên kevnar ên Mezopotamya û Anatolyayê de. Niştecihbûnên herî kevn ên li herêma derdora Harranê vedigerin 10000-8000 b.z. û tê zanîn ku niştecihbûnên li derdora wê heta 6000 b.z. hebûne. Herêma bi Sumeriyan ve girêdayî bû û li dora 2750 b.z. ji hêla gelên kevnar ên Semîîtaxêv ve hatibû dagirkirin. Qeydên nivîskî yên herî kevn ên derbarê Harranê de destnîşan dikin ku bajar bi xwe di navbera 2500-2000 b.z. de wekî navendeke bazirganiyê ji hêla bazirganên ji bajarê Ur ê Sumerî ve hatiye damezrandin (çav: Green, Tamara M. (1992). *The City of the Moon God: Religious Traditions of Harran*. Brill, p; 19).

Harran ji destpêkê ve bi yazdanê heyvê Nanna yê Mezopotamyayê (ku paşê wekî Sin tê zanîn) ve girêdayî bû û di demek kurt de wekî bajarekî pîroz ê heyvê hate hesabandin. Ekhulxul ("Perestgeha Şadiyê"), perestgeha heyvê ya mezin a Harranê, jixwe di dora sala 2000 b.z. de li bajêr hebû. Sin yazdanekî sereke li Urê bû, ku perestgeha wî ya sereke jî lê bû, lê belê dilsoziya Harranê ji bo heyvê dibe ku bi erdnîgarî û avhewayaya wê jî were ravekirin. Li gorî Donald Frew, roj di axa germ û bêkes a derdora Harranê de dijmînekî xwezayî bû lê şev (û bi vî awayî heyv) rehetir bûn. Lêbelê, tê texmînkirin ku xwedayê rojê Şamaş jî li Harranê perestgehek hebû. Yazdanekî din ê girîng li bajêr kurê Sin Nusku bû, yazdanê ronahiyê (çav: Glassé, Cyril (2003). *The New Encyclopedia of Islam*. Rowman Altamira, 171).

Her çend berî Serdema Navîn tiştek li ser mîmarî û nexşeya Harranê nayê zanîn jî, tê bawerkirin ku bajar li gorî planeke nezelal a bi şiklê heyvê hatiye sêwirandin ji ber ku çavkaniyên Serdema Navîn behsa vê yekê dikin. Çavkaniyan ne diyar e ka çi şiklê heyvê tê çî wateyê (çav: Rice, D. S. (1952). "Medieval Harrân: Studies on Its Topography and Monuments, I". *Anatolian Studies*. 2: 36–84, p; 38).

Weki din wê dikarê wê bibêjê ku wê zanînên ji demên berî dema akadîyan wê zêde nebin. An jî di demên bilindbûn û wêrankirin û serwerîya akadê de wê ew herêma wê werina tûnakirin û wê bi wê re wê nişanakên demên berê ên gûtiyan û an demên kevntir ên sûmer-gûti hatina jê birin. Lê çendî ku weke wusa bibê jî wê, ev wê weke têtînek ku wê piştî wê di çerçoveya domandina jiyane li ser wê niştecihê de wê, diyardeyên jiyani û çavkaniyên wê xwe di rengekê de wê weke karibin bidina domandin, bêt ku ew bi navê ji demên wê yên berê werina zanin.

Desthilatdarên olî yên Harranê, ku li ser navê Sin diaxivîn, di peymanên ramyarî de wekî garantor û mohrkerên guncaw dihatin hesibandin. Birhana yekem a zelal a li ser Harranê ji tabletên axê yên li Eblayê hatine dîtin, ku dîroka wan vedigere sedsala 24an a berî zayînê. Ev tablet di derbarê jiyana civakî û îdarî ya Harranê di Serdema sifirê (bronzê) a Zû de agahdariyên baş peyda dikin. Harran di tabletên Eblayê de digel bajarên Urshun û Irrite tê behs kirin. Di wê demê de, Harran ji hêla keybanûyek bi navê Zugalum ve dihat birêvebirin (çav: Harran. - tayproject.org).

Heta dora sala 2000 berî zayînê, li Ekhulkhulê peymanek aştîyê di navbera Mari û Yaminiyan, eşîrek Amorî de, hate mohr kirin. Peymanên din ên ku Sin a Harranê vedibêjin, peymanek sedsala 14an berî zayînê di navbera Šuppiluliuma I ya Hîtîtan û Shattiwaza ya Mîtannî, û peymanek sedsala 8an berî zayînê di navbera keyê Asûrî Aşûr-nîrarî V û Matî'ilu yê Arpad de hene (çav: Lloyd, Seton; Brice, William; Gadd, C. J. (1951). "Harran". *Anatolian Studies*. 1: 77–111, p; 87-88).

Harran bû navendeke çandî, bazirganî û olî ya mezin a Mezopotamyayê. Ji bilî girîngiya xwe ya olî, Harran ji ber cihê xwe yê stratejîk li ser bûhûrîna rêya kerwanan (xaçerêya rêyên bazirganiyê) jî girîng bû. Ji ber ku Harran gelek kelûpel hebûn ku di herêma wê re derbas dibûn, ew pir caran dibû armanca hêrîşan. Di sedsala 19an a berî zayînê de, erdên derdora Harranê ji aliyê konfederasyonên eşîrên nîv-koçer ve hatin dagirkirin. Di sedsala piştî wê de tê tomarkirin ku keyê Amorî Şemşî-Adad I (1808–1776 berî zayînê hukum kir) seferek da destpêkirin da ku herêma derdora Harranê fetih bike û rêyên bazirganiyê yên li wir jî hêzên dijmin ewle bike. Piştî hilweşîna keyeniya Şemşî-Adad I di destpêka sedsala 18an a berî zayînê de, Harran demekê bajar-dewletek serbixwe bû; arşîvên ji Mari yên ji dema Zimrî-Lîm (1775–1761 hukum kir) tomar dikin ku Harran di dema xwe de ji aliyê keyekî bi navê Asdî-Takim ve dihat birêvebirin. Harran paşê di sedsala 16an a berî zayînê de tevî keyeniya Mîtanniyan bû (çav: Green, Tamara M. (1992). *The City of the Moon God: Religious Traditions of Harran*. Brill, p; 19.20).

Harran ji aliyê keyê Asûrî Adad-nîrarî I (1305-1274 b.z) ve ji Mîtannî hate fetihkirin. Bajar heta salên 1100 b.z bi awayekî xurt neket nav Împeratoriya Asûrî ya Navîn, berî wê gelek caran ji aliyê Aramîyan ve dihat dagirkirin. Di bin serweriya Asûrî de, Harran bû paytextek parêzgehek bi hêz ku piştî paytexta Asûrê bi xwe girîngiya wê duyemîn

bû. Di sed sala 10an de, Harran yek ji wan çend bajaran bû, digel Asûrê, ku ji neçarî dayîna bacê ji keyê Asûrî re bêpar bûn û di sed salên 9 û 8an beriya zayînê de, Harran bû navenda turtanu, fermandarê giştî yê Asûrî (çav: Green, Tamara M. (1992). *The City of the Moon God: Religious Traditions of Harran*. Brill, p; 20).

Navê harranê wê ji aliyekê din ve wê bi morfolojikî wê depelendinek weke ne dûrî ya navê hûrî jî wê bi xwe re wê di rengekê de wê bide diyarkirî. Di gotinekê de wê karibê wê weke harranî wê weke hûrîyanî jî wê di şewayekê de wê fahmbikê û an bi wateya wê weke kesên hûrîyî û an kesên xwediyê aiditiyeta hûrîyî wê bi morfolojikî wê bi xwe re wê bide diyarkirin.

Ji ber ku Harran bajarê pîroz ê yazdanê heyvê bû, gelek keyên Mezopotamyayê çûn wir da ku ji rayedarên olî yên bajêr bereket û piştrastkirina desthilatdariya xwe bistînin û di encamê de Harran û perestgehên wê nûve kirin û berfireh kirin. Ekhulkhul di serdema Asûrîya nû de ji aliyê keyên wek Şalmaneserê III (859–824 b.z) û Ashurbanîpal (669–631 b.z) ve du caran hate nûjenkirin. Pêxembertiyên ku ji hêla pêyamnêr û kahînan ve yên kulta yazdanê heyvê ya Harranê hatine kirin pir girîng bûn; di salên 670 b.z de Harraniyan bi awayekî rast pêxemberî kirin ku Esarhaddon (681–669 b.z) dê Misrê fetih bike û Sasî, dagirkerek ku ji hêla kahînê Nuskû yê ji Harranê ve wekî key hate denezend, karî piştgiriyek berfireh di Împaratoriye de bi dest bixe berî ku têk biçe. Bi taybetî serweriya Esarhaddon nîşan da ku Ekhulkhul bûye yek ji perestgehên olî yên herî girîng ên Rojhilata Nêzik a kevnar, pozîsyonek ku ew ê bi sed salan biparêze (çav: Radner, Karen (2003). "The Trials of Esarhaddon: The Conspiracy of 670 BC". *ISIMU: Revista sobre Oriente Próximo y Egipto en la antigüedad*. 6. Universidad Autónoma de Madrid: 165–183.).

Împaratoriya Asûrî a dema nû di dawîya sed sala heftemîn a beriya zayînê de ji hêla Împaratoriya Babîliya nû a damezrandî û Medan ve hate têkbirin. Paytexta Asûrî Nînewa di sala 612 b.z de ket, lê bermahiyên artêşa Asûrî, bi serokatiya Mîrê Tac Aşşur-uballî II, li Heranê kom bûn. Ji ber vê yekê, Harran bi gelemperî wekî paytexta dawî ya kurt-temen a Asûrîya kevnar tê hesibandin. Aşşur-uballî II li Harranê merasîmek tacgirtinê li dar xist, û ji hêla Sin ve serwerî lê hat kirin. Piştî dorpêçkirinek dirêj ku ji zivistana 610 b.z heta destpêka 609 b.z dom kir, Harran ji hêla Babîliyan û Medyan ve hate girtin, û bi vî rengî Împaratoriya Asûrî dema nû bi dawî bû. Ekhulkhul di vê demê de ji hêla

Medyan ve hate hilweşandin û bi salan hate paşguh kirin lê di dawiyê de ji hêla keyê Babîlyayî dema nû Nabonidus (556-539 b.z) ve hate restorekirin, ku ji Heranê bû. Bajar bi xwe jî di serdema Nabonidus de bi girîngî hate vejandin (çav: Hauser, Stefan R. (2017). "Post-Imperial Assyria". In E. Frahm (ed.). *A Companion to Assyria*. Hoboken: John Wiley & Sons, p; 230).

Piştî hilweşîna Împeratoriya Babîliya nû di sala 539 b.z de, Harran li pey hev di bin kontrola împaratoriyeke Akamenî (539–330 b.z), Makedonî (330–312 b.z) û Seleucid (312–132 b.z) de bû. Di bin Seleucidan de, Harran bi piranî wekî koloniyek leşkerî kar dikir û ji dema fetihkirina Makedonî û pê ve, gelek Yewnanî li Harranê bi cih bûn. Di bin kontrola Helenîk a sedsalan de, Harran hêdî hêdî çanda xwe Helenîze vejî kir. Piştî hilweşîna Împeratoriya Seleucid, Harran di sala 132 b.z de bû beşek ji keyeniya Osroene, ji hêla xanedana Abgarîd a Nabateyî ve dihat birêvebirin û pir caran dewletek vasal a Împeratoriya Partî bû. Abgarîd wê, çerçoveyek wê ya kosmopolit wê hebê. Wê di nava wê de wê di wê de wê, kurd, parti, asûrî, û hin komên din ên civakî yê herêmê wê bi hev re wê li wir wê hebûna xwe wê bidîna nişandin. Dibe ku desthilatdariya Abgarîd kulta heyvê ya herêmî teşwîq kiribe; heyv di hem olên kevnar ên Bedewî û hem jî yê herêmî ên Nabateyî de girîng bû (çav: Dalley, Stephanie; Reyes, A. T.; Pingree, David; Salvesen, Alison; McCall, Henrietta (1998). *The Legacy of Mesopotamia*. Oxford University Press, p; 151-153).

Ji sedsala yekem a berî zayîne heta dawiya serdema kevnar, Harran bi gelemperî li nêzikî an jî li ser sînorê împaratoriyeke Romayî (paşê Bîzans) û Partî (paşê Sasanî) bû. Demekê di wê demê de di bin desthilatdariya kurdên kayuşî de ma. Harran gelek caran di navbera her du împaratoriyan de dest diguherand lê di pratîkê de pir caran kê-m-zêde serbixwe bû. Di sala 53 berî zayîne de, bajar cihê Şerê Carrhae di navbera Romayî û Partî de bû, ku tê de generalê Partî Surena sêgoşeya Romayî Marcus Licinius Crassus têk bir û kuşt, yek ji têkçûnên leşkerî yê herî xirab di dîroka Romayî de. Osroene (û bi vî rengî jî Harran) cara yekem di encama şerên Lucius Verus û Avidius Cassius di salên 162-166 piştî zayîne de ket bin kontrola Romayî. Harran di sala 195an de di bin Împerator Septimius Severus de statuya kolonyal bi dest xist. Çavkaniyên ji serdema Romayî Harran wekî bajarekî garnîzona bi hêz diyar dîkin. Di sala 217an de, împaratorê Romayî Caracalla li Harranê dema ku serdana perestgeha Sin dikir hate kuştin. Harran, ligel bajarên nêzik Nisibis (nusebîna roja me) û

Hatra, di salên 238-240an de ji aliyê keyê Sasaniyan Ardaşîr I ve hatin girtin, lê ji aliyê Împerator Gordian III ve bi lez û bez hatin vegerandin. Paşê di sala 296an de, Harran her wiha cihê şerekî bû ku tê de împeratorê pêşerojê Galerius li hember keyê Sasaniyan Narseh şikestinek giran xwar. Di nivîsên Ammianus Marcellinus (li dora salên 359) de tê destnîşankirin ku dîwarên Harran di rewşek xirab de bûn. Ev pirsgirêk heta ku di serdema Justinian I de (527-565) hatin restorekirin nehat çareserkirin (çav: Lloyd, Seton; Brice, William; Gadd, C. J. (1951). "Harran". *Anatolian Studies*. 1: 77–111, p; 90).

Ji dema Xiristiyanbûna Mezopotamya û Sûriyeyê heta serdema navîn, Harran bi bajarê nêzîk Edessa re reqabetek pêş xist ji ber ku bajarên wê di derbarê Xiristiyanîyê de xwedî helwestên cuda bûn. Her çend Edessa ola nû pir zû pejirand jî, Harran bi sedsalan kelehêk pagan ma û bû navenda herî mezin a olên pagan li rojhilatê û an rojavayê kurdistanê roja me. Harran di sedsala 4an de jî bi giranî pagan bû, heta wê astê ku keşişê ku di sala 361an de ji bo Harranê hatibû tayînkirin red kir ku li bajêr bijî û li şûna wê li Edessa jiya. Tevî paganîzma wê, Harran ji bo Xiristiyanan cihêkî balkêş bû ji ber ku bajar di Pirtûka Destpêbûnê de wekî bajarê ku Birahîm û malbata wî di rêya xwe de ji Ur a Kildaniyan ber bi Kenanê ve rawestiyane tê behs kirin (çav: Sinclair, T. A. (1990). *Eastern Turkey: An Architectural & Archaeological Survey*, Volume IV. Pindar Press, p; 29).

Împeratorê Roman ê pagan ê dawîn, Julian (361–363) bi zanebûn ji Edessa ya Xiristiyan dûr ket û li şûna wê di sala 363an de li Harranê rawestiya da ku li ser sefera xwe ya pêşerojê ya diji sasani bi pêxemberên perestgeha yazdanê heyvê re şewir bike. Her çend tê zanîn ku di vê demê de Sin hîn jî li Harranê dihat perestin, bi awayekî ecêb tê gotin ku Julian bi xwedawenda heyvê ya jin Luna re şewir kiriye. pêxemberan împarator ji felaketa nêzîk hişyar kirin lê Julian dîsa jî berdewam kir û di şer de hat kuştin. Harran tenê bajarê Împeratorîya Romyê bû ku piştî mirina Julian şîna bajêr ragihand. Çavkaniyên paşê nîşan didin ku yazdanên ku ji hêla paganên Harranê ve di dawîya kevnar de dihatin perestin ev in: Sin, Bat-Nikkal (hevjîna Sin; navekî cuda ji hevjîna wî ya kevnar Ningal), "yazdanê bi kûçikên xwe re" (wekî guhertinek herêmî ya yazdanê Nergal tê nas kirin), Tar'atha (bi yazdana Sûrî û rojavayê kurdistanê Atargatis tê nas kirin), Gadlat (yazdaneke girêdayî penteona mitannî ku wê di dema med de jî wê navê li pêş bê. Weki din hinek çavkani gadlat li herêmên ereb ên roja me jî ku ew xwedî heyin û bandûr diyar dikin. Weki din di zimanê roja me de wê were wateya 'gedê lat' û an 'zaroyê lat'.), û dibe

ku Shamash. Her çend Sin di demên berê de tenê yazdanê sereke li Harranê bû jî, ew heta vê gavê tenê ji çend yazdanên kevnar ên cûda yê herî girîng bû (çav: Sinclair, T. A. (1990). *Eastern Turkey: An Architectural & Archaeological Survey*, Volume IV. Pindar Press, p; 299).

Paganên Harranê di Împeratoriya Romayê ya dereng a ku her ku diçû Xiristiyan dibû de bûn pirsgirêk. Heta destpêka sedsala 5an, teolog Theodoret nivîsand ku Harran "cihekî barbar bû, tijî stûyên paganîsmê" bû. Di Konseya Duyemîn a Efesê de (li dora 449), Pîskoposê Harranê, Stephen, bi wergirtina bertîlan ji paganên hate tawanbarkirin da ku ew rêûresmên xwe bi aramî pêk bînin. Harran di sala 549an de ji hêla keyê Sasaniyan Xosrew I ve demek kurt hate girtin, ku bajar ji dayîna bacê ku wî ji Edessa dixwest azad kir ji ber ku Harran ne wekî dijminên xwe Xiristiyan bû lê belê kelehek "ola kevin" bû. Berdewamiya paganîsmê li Harranê di Împeratoriya Romayê ya dereng a Xiristiyan de bi îhtîmaleke mezin tenê bi riya paganên li wir ku bertîl bi rêkûpêk didin karbidestên dêrê û rêvebirên sîvîl ên li herêmê tê ravekirin. Di sala 590an de, Împerator Maurice (li dora 582–602) ferman da Pîskoposê Harranê, Stephen, ku paganên Harranê zilm bike. Gelek kesên ku red kirin ku bibin Xiristiyan, tevî walî Acindynus, hatin îdamkirin. Di vê demê de, Xiristiyan û paganên Harranê li taxên cuda yên bajêr dijiyan (çav: Pingree, David (2002). "The Sābians of Ḥarrān and the Classical Tradition". *International Journal of the Classical Tradition*. 9 (1): 8–35, p; 17).

Zilm û zordariya Maurice li ser paganên Heranê bandûrek hindik li ser hêza civaka pagan kir û Heran bi piranî bajarekî pagan ma. Dema ku artêşên Xîlafeta Raşîdûn, bi serokatiya general Îyad ibn Xenm, di zivistana 639-640an de Heranê dorpêç kirin, paganên bajêr bûn ku radestbûna wê ya aştîyane danûstandin kirin. Tê tomar kirin ku Îbn Xenm piştî girtina bajêr perestgehek heyva nû daye paganên Heranê. Heran di bin desthilatdariya Îslamî de bû yek ji wargehên herî girîng ên navçeya Diyar Mudar. Di sala 657an de, Xelîfe Elî ji Heraniyan xwest ku li dijî Mu'awiye I, yekem xelîfeyê Emewîyan, alîkariya wî bikin, lê Heraniyan li şûna wê di Şerê Siffînê de di heman salê de li kêleka Mu'awiye bûn. Di bersivê de, tê gotin ku Elî li Heranê komkuijyek hovane pêk haniye û pîraniya niştecihan ji holê rakirîye (çav: Pingree, David (2002). "The Sābians of Ḥarrān and the Classical Tradition". *International Journal of the Classical Tradition*. 9 (1): 8–35, p; 17).

Di bin Xîlafeta Emewiyan de (661–750), Herran hate nûjenkirin û careke din geş bû. Di sala 717an de, Xelîfe Umer zanîngeha yekem a Misilmanan li Herranê ava kir, gelek zanyar ji bajarên din ên xelîfetiye (di nav de Îskenderiye) hanîn û li Herranê bi cih kirin Herran di bin xelîfeyê wê yê dawî, Merwan II, ji 744 heta 750 bû paytexta Xîlafeta Emewiyan. Sedema ku Merwan dadgeha xwe bar kir bo Herranê nayê zanîn, lê dibe ku ji bo şopandina çêtir a parêzgehên rojhilatê yên bi pîrsgirêk ên xelîfetiye be an jî ji ber hestên dijî-Xiristiyan ên nifûsa pagan a bajêr be, ku qet ji Emewiyan re newefadar nebûbûn. Veguheştina paytextê bo Herranê bû sedema hin nerazîbûnan; eşîra Benû Kelb ew wekî terikandina Sûriyeyê dît û di bin Yezîd ibn Xalid el-Qesrî de paytexta berê ya Şamê dorpêç kir berî ku were tepeserkirin. Her çend bajar xwedî hin îmtiyazên taybet bû jî, Herran di bin Xîlafeta Ebasiyan a piştî de wekî paytext kar nekir. Dema ku El-Mensûr (754–775) ferman da ku dîwarên hemû bajarên bakurê Mezopotamyayê werin hilweşandin, Herran îstîsnayek berbiçav bû (çav: Green, Tamara M. (1992). *The City of the Moon God: Religious Traditions of Harran*. Brill, p; 95).

Weki din her çendî wê bahsa wê were kirin ku xalife omer wê zaningehê wê li herranê wê vekê jî lê wê vekirinê ji vekirinekê zêdetirî wê weke jinûve vekirin û gûharandinak bi zaningehî a ji çand û temenê berê bê. Berê wê rewşek weke ya zaningehê wê li wê hebê û wê, di demên kommegene û bi vir ve wê weke navendek zanînê a helenikî jî wê weynek giring wê bileyizê. Ji harranî heta herêmen rojavayê kurdistanî û helebê wê ev herêmen wê di rengekê de wê bi pêşketinên xwe re wê, hem di demên kevnera de, hem di demên helenikî de û hem jî di demên piştî de wê, bi rengekê wê derkevina li pêş û wê weynek dîrokî a mazin wê weke bileyizîn.

Zanîngeha Harranê di sedsala 8an de, bi taybetî di bin serweriya xelîfê Ebbasî Harun el-Reşîd (786–809) de, serdema xwe ya zêrîn derbas kir. Gelek zanyarên navdar ên vê demê li zanîngehê di mijarên wekî matematîk, felsefe, bijîşkî û astrolojî de perwerde bûn. Zanîngeh di heman demê de ji bo wergerandina belgeyên ji Suryanî û girêkî bo Erebî û kurdi jî cihekî girîng bû û Harran wekî navendekê zanist û fêrbûnê geş bû. Her wiha El-Reşîd, bi çêkirina kanalek ji Çemê Balikh, ji Harranê re çavkaniyek avê ya nû peyda kir. Di demekê de, Neoplatonîsm ji rewşenbîrên Harranî re hate nasandin, her çend dema rast ne diyar e. Dibe ku ew di dawîya sedsala 9an de ji hêla zanyar Sabit ibn Qurra ve hatibe hanîn Harranê, ku dibe ku li Bexdayê Neoplatonîsm fêr bûbe.

Wekî din, dibe ku Neoplatonîsm di sedsala 6an de ji hêla Neoplatonîstên wekî Simplicius ê Kîlîkyayê ve, ku ji ber zilmê li Împeratoriya Bîzansê reviyabûn, hatibe hanîn Harranê (çav: Pingree, David (2002). "The Šābians of Ḥarrān and the Classical Tradition". *International Journal of the Classical Tradition*. 9 (1): 8–35, p; 10).

Ola herêmî ya Harranî wekî tevliheviyek ji ola Mezopotamyaya kevnar û Neoplatonîsmê pêş ket û Harran bi kevneşopiyên xwe yên pagan ên bihêz di serdema Îslamî de navdar ma. Bajar nifûsek pir nehevseng parast ku gelek olên cûda pêk dianîn. Hinan baweriyên sînkretîst ên ku ji hêla Misilmanan ve dihatin tehemûlkirin pejirandin, yên din berdewam kirin ku yazdanên kevin ên Mezopotamya, û Sûriyeyê (rojavayê kurdistane kevnera) yên kevnar rêz bigirin, û hin jî bi giranî stêrk û gerstêrkan dihebînin. Paganên Harranî xwe wekî mîratgirên şaristaniyên kevnar ên stêrk-perestiyê yên wekî Babil, girêk, Hindistan, pers, kurd (hûrî mitannî) û Misir dihesibandin. Ji bilî paganan, Harran her wiha mala Misilman, Xiristiyan, Cihû, Samarî, Zerdeştî, Manî û komên din bû (çav: Van Bladel, Kevin (2009). "Hermes and the Šābians of Ḥarrān". *The Arabic Hermes: From Pagan Sage to Prophet of Science*. Oxford: Oxford University Press. pp. 64–118).

Weki din wê heta demên piştê wê kevneşopîya êzdayiyê wê li herêmê wê kûr wê hebê. Di rengekê de wê dikarê wê werênê ser ziman êzdayiyên demê wê weke ku wê di destana 'dewrêşê ewdî' a kurdi de wê were diyarkirin wê li herêmê wê heta wê demê jî wê bi aşîr û klanên mazin û bijin û wê, xwediyê mejuyek zêde kûr bin li herêmê. Di rengekê de wê, ji afrîn, qamişlo û heta serê kahniyê û an herêmên harranê wê li wan wê bicih bibin. Piştî osmani derket jî wê kariban hebûna xwe weke komên civakî ên bi hêz ku wê xwediyê parastina xwe ya cewherî ji bin wê bijin. Di wê temenê de wê ev heta sedsalên dawî jî wê di rengê de wê xwe di şewayekê de wê bide diyarkirin. Çanda êzdayiyê, zerdeştîyê, elewitiyê û hwd wê, di wê temenê de wê, di rengekê de wê hebê. Lê bi zêdeyî wê, têgînek çandî a zêde kevner wê xwe hertimî wê di fêrsên fahmkirinê de wê bifêrsên fahmkirinê ên nepenî û na mistikî wê bide diyarkirin.

Di sala 830an de, kurê Harun el-Reşîd, El-Memûn (813–833) bi artêşekê gihîşt Heranê ku di rê de bû hêrîşî Împeratoriya Bîzansê bike û ji ber nifûsa wê ya mezin a pagan dixwest bajêr wêran bike. El-Memûn ji xelkê pîrsî gelo ew Misilman, Xiristiyan an Cihû ne ("gelê pirtûkê" ku di bin qanûna Îslamê de têne parastin). Ji ber ku nekarîn îdia bikin ku ew in,

xelkê Heranê li şûna wê îdia kirin ku ew "Sabîyan" in, komeke olî ya sirrî ku li gorî Quranê jî tê parastin lê di wê demê de kesî nizanibû ew kî ne. Dema ku ji wan hat pirsîn ka pêxemberê wan kî ye, Herranîyan îdia kirin ku pêxemberê wan kesayetiya efsanewî ya Helenîstîk Hermes Trismegistus e. Gelek nivîskarên Îslamî hebûn ku îdiayên Herranîyan fahm dikirin û dîsa jî wan wekî pagan dihesibandin û ne Sabîyan, û ji ber vê yekê ji mafê wan ê taybetî yê tehemûl an parastinê bêpar bûn. Di sala 933an de, bi fermanekê ferman ji pûtperestên Harranî re hat dayîn ku bibin misilman, lê di sala pêş de mêvanekî bajêr dît ku hîn jî rêberên olî yên pûtperest hebûn ku perestgehek giştî ya mayî dixebitandin. Xuya ye ku tehemûla pûtperestan li Harranê di dawiya sedsala 10an de ji nû ve hatiye destpêkirin (çav: Hutton, Ronald (2006) [2003]. Witches, Druids and King Arthur. New York: Hambledon Continuum, p; 141).

Di aslê xwe de wê, hertimî wê harranê wê cihêbûna xwe wê li herêmê wê biparêzê. Li herêmê wê di wê rengê de wê hertimî wê weke navendek giring a baweriyên herêmê bê. Di wê temenê de wê nişanakên wê hebin ku wê di dema mitanniyan de jî wê ew navendîtî wê hebin. Wê yekê em ji bermehiyên erkolojîkî ên ku wê di demên hemdem de wê li herêmê wê di demên dawî de wê werina kifşkirin de jî wê di renekê de wê dikarê wê bi wê re wê kifşbikê. Herêm wê di wê temenê de wê, di demên kevnera de jî wê weke navendekê kevnera a ku wê li wê di renekê de wê felsefe jî wê were kirin. Wekî din wê bi êzdayiyan re wê, di şêwayekê din de ku wê het roja me jî wê di nava kurdan de wê bi vegotinên wê bahsa wê were kirin wê têgihên mitrayî wê di wê temenê de wê çawa wê li herêmê tevdigeriyan wê ji wan wê were bahskirin. Di wê temenê de wê, di renekê de wê dema ku wê bahsa wê, were kirin wê hinek vegotinên mistîkî wê bi têgîna yazdanê heyvê ve wê girêdayî wê di roja me de jî wê di renekê de wê bi wê yekê wê di nava kurdan de wê werina vegotin. Minaq wê gotinên weke ku wê, "di rojê de wê jiyane mrovan wê hebê. Lê Piştî rohiya heyvê derfet wê, û pê de wê, renekê din wê jiyanê destpêbikê ku mirov wê tenê wê di wê demê de wê dibînê û wê weke ku wê bi afsûn bê" re wê bahsa wê were kirin. Di wê nûqtayê de wê weke bahsa dîmenekê din ê jiyanî wê di renekê de wê weke ku wê bahsa wê were kirin.

Ev jî wê di wê temenê de wê di renekê de wê bahsa wê were kirin. Lê wê jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê, herêm wê di demên berê de jî û piştî de jî wê weke navendek zanînê wê bibê û wê, lêkolînên astrolojîkî, fizîkî û an astronomîkî û hwd wê pirr zêde wê li herêmê wê

werina kirin. Filosofên weke battani wê di wê temenê de wê li ser matamatikê ku wê bi xabatên xwe wê werina nasin wê li herêmê wê derkevin. Ev wê weke nişanakên wê bin ku wê li herêmê wê di rengekê de wê rewşa zanînê û pêşketinên wê di rengekê de wê biawayekê zêde pêşketî wê çerçoveyek wê ya ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê fahmbikê û wê karibê wê di şêwayekê de wê di rengekê de ku wê karibê wê werê hanin li ser ziman bê. Wê jî wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din jî wê karibê wê di wê temenê de wê di wê temenê de wê, di şêwayekê de wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê fahmbikê û wê di wê temenê de wê di şêwayekê de wê li ser wê bisekinê bê. Mijare herêmê û fahmkirina wê, ji wê aliyê ve wê weke ku wê were fahmkirin wê di demên helenikî de jî wê di rengekê de wê, xwe bide diyarkirin. Lê di dema helenikî de wê piştî dagirkirinên dema iskender û hwd wê, çendî ku wê bahsa wê were kirin jî wê weke ku wê bi dagirkirinên romayî û hêzên iskender û hwd re wê, weke ku wê, ew wê serdema xwe ya rohnakbîrî û hwd wê bi bandûra wê di rengekê de wê weke ku wê li şûn xwe wê bihêlê. Ev wê, piştî wê, ku wê, xwe bide diyarkirin wê bi keseyetiyên zane ji baweriyên herêmê wê piştî wê di rengekê de wê xwe di rengekê de wê êdî wê bi hewldanên wan ku ew dikin wê vejinkirinekê wê bikin wê bibê. Li ser wê temenê ve têgîha bi hewldana vejendina zaningahe harranê wê li ser wê temenê wê ji wan deman û pê de wê, hinek wateyên wê yên bi fahmkirinê re wê hebê ku mirov wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman wê bibê.

Hêza Xîlafeta Ebasiyan û vasalên wê li herêma derdora Heranê (xanedaniya Hemdaniyan) di dawiya sedsala 10an de kêmbû. Di vê demê de xanedaniyeke nû ya niv-ereb a herêmî derket holê, xanedaniya Numeyriyan, ku ji 990 heta 1081an li ser milkê piçûk bi paytexta Heranê hukum kir. Lê ev xanadanî wê bi dewleta kurd a demê merwaniyan ve wê weke girêdayî bê. Wê di bin serwerîya wê de wê bibê. Piştî wê ew serwerîya wê heta eyyûbiyan wê xwe di rengekê de wê bide diyarkirin û domandin. Tehemûlkirina paganîsmê li Heranê di dawiyê de di sedsala 11an de ji bo cara dawî hate betalkirin û perestgehên heyvê yên dawîn hatin girtin û hilweşandin. Dîroka rastîn a ku ev qewimî û bûyerên li dora wê nayên zanîn, dibe ku bi ketina bajêr di bin kontrola Xîlafeta Fatimiyan de di sala 1038an de bi rêya radestbûna hukumdare Numeyriyan Şebîb ibn Weththab re hevdem be, an jî bi îhtîmaleke mezintir bi serhildaneke dij-Uqeyliyan a têkçûyî di sala 1083an de re hevdem be. Îzzeddîn ibn Şedad ragihand ku perestgeheke Sabîyan ji aliyê

waliyê xanedana Uqeyliyan Yahya ibn es-Şatir ve hatiye wêrankirin, ku di sala 1081an de Herran fetih kiriye. Di sala 1059an de, Keleha Herranê, ku tê texmînkirin di serdema Bîzansî de hatiye jinûve restorekirin, ji aliyê hukumdare Numeyriyan Manî' ibn Şabîb ve hatiye ji nû ve avakirin û xurtkirin. Di salên 1180an de, Herran bi tevahî ji Îslamê re hatibû veqetandin û şopên perestgeha wê ya berê ya heyvê hindik bûn an jî tune bûn (çav: Hutton, Ronald (2006) [2003]. *Witches, Druids and King Arthur*. New York: Hambledon Continuum, p; 141).

Di dawiya sedsala 11an û destpêka sedsala 12an de, kontrola ramiyê li bakurê Mezopotamya û Sûriyeyê parçe bû. Herran ji bo gelek hukumdarên Misilman ên herêmî bajarekî girîng bû wekî beramberî dewletên xaçperest ên nêzîk. Kontrola Numeyriyan a li ser Herranê di sala 1081an de bi dawî bû dema ku bajar ji aliyê xanedana Uqeyliyan ve hate girtin. Wê demê di bin kontrola gelek mîrên kurd de bû ku wê piştî wê bi hetina herêmê a tirkî re jî wê tevli bibin; pêşî Jikirmişê Mûsilê (1102–1106), paşê Artûkiyên Mêrdînê (1106–1127) û dû re jî xanedana Zengiyan, ku di sala 1127an de di bin serokatiya Îmad el-Dîn Zengî de Herran girt (çav: Sinclair, T. A. (1990). *Eastern Turkey: An Architectural & Archaeological Survey*, Volume IV. Pindar Press, 31-32).

Di sedsala 12an de, Herran carinan dikeve bin bandûra Wilayeta Edessa, dewletek xaçperest a demkurt. Ti tomar tune ku xaçperestan qet Herran fetih kirine lê Kela Herranê bermahiyên şapelek Xiristiyanî bi mîmariya xaçperestan a cihêreng diparêze, dibe ku hebûna xaçperestan a aştîyane nîşan bide. Mezinbûna Edessa di bin desthilatdariya Xiristiyanan de beşdarî kêmbûna Herranê bû. Edessa ji Herranê bilindtir li ser asta avê ye û ji ber ku li Edessa bêtir bîr hatin çêkirin, yê li Herranê hêdî hêdî ziwa bûn. Herran di sedsala 12an de hîn jî bi eslê xwe yê kevnar navdar bû; berhemeke ku niha winda ye ji hêla Hammad el-Harranî ve îdia dike ku Herran yekem bajarê ku piştî lehiyê mezin hatiye damezrandin bûye (çav: Robinson, Chase F. (1996). "Ibn al-Azraq, His "Ta'rîkh Mayyâfâriqîn", and Early Islam". *Journal of the Royal Asiatic Society*. 6 (1): 7–27, p; 25).

Tevî metirsiya kêmbûna avê, Herran di bin desthilatdariya Siltanetiya Eyûbiyan de, ku piştî Zengiyan hat, bajarekî girîng ma. Selahedîn (hikûmet di navbera 1174-1193an de) di demekê de Mizgefta Mezin a Herranê fireh kir û piştî Herran da birayê xwe El-Adil I (paşê sultan 1200-1218). El-Adil paşê Herran da kurê xwe El-Kamil (paşê sultan 1218-1238). Wê demê Harran di bin desthilatdariya birayê El-Kamil, El-

Eşref Mûsa, di navbera salên 1202-1228/1229an de bû, piştî mirina wî girîngiya bajêr hêdî hêdî kêr dibû. Harran di sala 1237an de ji aliyê Xwarezmiyan ve hate girtin, piştî hilweşîna Xwarezmiyan ji welatê xwe hatin derxistin, lê keleh ji aliyê hukumdarê Eyûbî Es-Salih Eyûb ve hate parastin û xurtkirin, her çend ew di demê kurt de neçar ma ku dev jê berde da ku bi Xwarezmiyan re li dijî Bedr el-Dîn Lu'lu' ê Mûsilê peymanek bike ji bo alîkariya leşkerî. Harran paşê di sala 1240an de ji aliyê Eyûbiyan ve ji destê Xwarezmiyan ji aliyê An-Nasir Yusuf ê Helebê ve hate vegerandin (çav: Rice, D. S. (1952). "Medieval Ḥarrān: Studies on Its Topography and Monuments, I". *Anatolian Studies*. 2: 36–84., p; 45).

Harran di sala 1259an de an 1260an de bi rêya radestbûna aştiyane ya parêzgarê wê ji aliyê Împeratoriya Mongolan ve di bin serokatiya Hulagu Xan de hate girtin. Keleha Harranê, wekî ku bi kevneşopî di bin parêzgarekî cuda de bû, demê li ber xwe da heta ku yek ji bircên wê hate şikandin. Di bin Mongolan de, Harran çend salan wekî navendeke bajarî ya mezin berdewam kir. Kontrola Mongolan a li ser Harranê tavilê ji aliyê Sultanetiya Rûm û Sultanetiya Memlûk ve hate dawîlêhanin. Mongolan di sala 1271an de biryar dan ku Harranê terk bikin, nifûs sirgûnî bajarên nêzik ên Mêrdîn û Mûsilê kirin. Di derbarê sedema terikandinê û rewşa ku bajar lê maye de agahdarî ji hev cuda ne. Raportek dibêje ku bajar di şerekî li dijî Tirkên (ku ew eyûbî didin) de di sala berê de zirar dîtiye, ku ev yek bûye sedema terikandinê, lê raporek din dibêje ku Mongolan bi xwe di dema terikandinê de zirar dane. Her wiha tê gotin ku Mongolan bi tenê derî dîwar çêkirine lê tiştê ku maye sax hiştiye an jî bajar ji bo materyalên avahiyê talan kirine berî ku bermahiyên wê bişewitînin. Sedemeke sereke ya terikandinê muhtemelen kêmbûna dabînkirina avê bû. Ji ber ku pergala depokirina avê xirab bûn û bîrên wê êdî têra xwe av hilneberandin, ne mimkun bû ku nifûsa Harranê bidome. Sedemeke din a muhtemel a terikandinê zehmetiya parastin û parastina Harranê û nirxa stratejîk a hindik a ku bajar di berdêla wê de pêşkêş dikir bû (çav: Pingree, David (2002). "The Ṣābians of Ḥarrān and the Classical Tradition". *International Journal of the Classical Tradition*. 9 (1): 8–35, p; 34).

Harran di salên 1270an de ji aliyê Siltanatiya Memlûkan û eyûbîyan ve ji destê Mongolan hate vegerandin. Memlûkiyan di demê de, bi îhtîmaleke mezin di salên 1330 an 1340an de, keleh tamîr kirin, û ew bû navenda parêzgarekî leşkerî yê herêmî, lê ji bilî vê yekê hewldanek

hindik ji bo vejandina bajêr hate dayîn. Hêzên ku wê weke yên komên mogol wê ne di wê sêyanê de bin ku ew wê bikin. Ber ku ew wê, bi armanca talan û bindestkirin û bi dest xistina xenimetê wê di destpêkê de wê li herêmê wê bibin. Di vê demê de Harran êdî li ser ti rêyên bazirganiyê yên sereke nebû. Li wir wargehek bi qasî gundekî piçûk derket holê, dibe ku li nêzikî kelehê be. Cihê di nav dîwarên bajarê Harranê de bi rêyên xwezayî hêdî hêdî bi ax û qûmê tijî bû. Bi sedsalan, li ser axê çend avahî man; keleh ji ber cihê xwe yê li ser girekî û karhanîna wê ya berdewam sax ma. Bermahiyên mizgeftê jî ji ber girîngiya wê ya olî û dîrokî paqij hatin hiştin (çav: Frew, Donald (1999). "Harran: Last Refuge of Classical Paganism". *The Pomegranate: The International Journal of Pagan Studies*. 13 (9): 17–29).

Di bin desthilatdariya Împeratoriya Osmanî de, ku di destpêka sedsala 16an de herêm dagir kir, Harran paytexta nahiyekekê bû (yekîneyeke îdarî ya herêmî ku ji komek gundan pêk dihat). Zanîngeha Harranê ya hilweşiyayî di bin desthilatdariya sultanê Osmanî Selîm I (1512-1520) de hate restorekirin, her çend piştî serweriya wî girîngiya wê dîsa kêmtir bû. Osmaniyan berdewam kirin ku kelehê bikar bînin, û her weha mizgeftek piçûktir li beşa başûrê bajêr ava kirin, lê Harran di dema desthilatdariya Osmanî de hêdî hêdî kêmtir bû û di dawiyê de bi tevahî wekî wargehek daîmî hate terikandin (çav: Sinclair, T. A. (1990). *Eastern Turkey: An Architectural & Archaeological Survey*, Volume IV. Pindar Press, p; 32).

Harran di pênc sed salên dawî de bi giranî wekî wargehek demkî ji hêla civakên koçer ên herêmî ve hatiye bikar hanîn. Yek ji eşîrên nîv-koçer ên sereke ku ji Serdema Navîn û vir ve li Harran û li dora wê bi berdewamî dijîn, Nmêr in, neviyên axayên Numeyrîd ên serdema navîn ên bajêr. Numeyrid wê ji maniyên kurd wê bi awayekê wê weke werin. Di salên 1840an de, Harran careke din bû wargehek gundekî nîv-daîmî, her çend niştecihên wê mehên havînê li derveyî gund kamp danîn da ku ji kêzikan di malên xwe de dûr bikevin. Di nîvê sedsala 20an de, Harran ji nêzikî sed xaniyan pêk dihat, ku ji hêla hin komên koçer ên nîv-niştecîbûyî ve dihatin nişteciîkirin, ku piraniya wan hîn jî tevahiya salê li wir neman. Ev kom wê çendî wê kurd jî bin lê wê hinek ji wan ereb jî wê paşê wê bibin. Sîstemên avê yên kevnar ên bajêr demek dirêj xirab bûbûn û Harran di sedsala 20an de tenê çavkaniyek ava vexwarinê hebû, Bîra Aqûb, bi qasî 1.6 kîlometre (0.99 mîl) rojavayê dîwarên xwe. Her çend şeş bîr di nav dîwarên kevnar de hîn jî dixebitin, lê wan tenê ava şor hildiberandin û ji ber vê yekê tenê ji bo dabînkirina avê ji heywanan re bikêrhatî bûn. Ava

Harranê dibe ku ji ber xwêya şor a ji xirbeyên wê yên kevnar qirêj bûbe (çav: Lloyd, Seton; Brice, William; Gadd, C. J. (1951). "Harran". *Anatolian Studies*. 1: 77–111, p; 82-83).

Ji nivê sedsala 20an vir ve, Harran ji ber pêşkeftinên herêmî di avdanî û çandiniyê de ji nû ve veguheriye wargehek daîmî ya niştecîbûnê. Bi taybetî di vê pêşveçûnê de Projeya Başûrê Rojhilatê Anatoliya ya bakûrê kurdistanê li Tirkîyeyê girîng bû, ku di salên 1970-an de hate destpêkirin, ku bi rêya hewildanên avdanê deştên çolê yên berê yên hişk ên li dora Harranê veguherand zeviyan çandiniyê yên berhemdar. Harran di sala 1992-an de plana xwe ya ji bo pêşkeftina pêşerojê wergirt. Kaviyên bajarê kevnar di sala 2000-an de li ser Lîsteya Demkî ya Cihên Mîrata Cîhanê li Tirkîyeyê hatin danîn. Tê payîn ku mezinbûna aborî û demografîk a bilez li Harranê di pêşerojê de careke din Harranê veguherîne navendeke girîng a herêmî. Pîrsgirêkên aborî yên ji ber şerê navxweyî yê Sûriyeyê li seranserê sînorê rojavayê kurdistanê û an Sûriyeyê yê nêzîk çêbûne, di demên dawî de bûne sedem ku gelek malbatên Harranî ji bo xebatê koçî deverên din bikin, wekî bajarên Reha (Edessa kevnar), semsûr û antep (çav: Changoiwala, Puja (2019-08-23). "Exploring Harran, a historic Turkish town close to Syria". *Business Line*. Retrieved 2022-08-29).

Dîroka herêmê a demên kevnara wê zêdeyî wê weke aliyekê wê yê giring wê kaeribê wê di şêwayekê de wê li wê binerê. Di demên mediya de wê herêm wê di rengekê de wê, pêvajoyên mazin wê bijî. Di wê temenê de wê, demekê wê piştî medan wê weke di dema destpêka wan de ku wê, ji med-babil û asûr re wê bibê navenda şer wê, piştî wê jî wê dema ku wê kirose mazin wê were ser taxt wê weke deverê ku wê yekser wê, li herêmê wê li wê seferekê wê li wê bikê. Di wê temenê de wê, ev demên dîrokê wê weke demna giring ên ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê hinekê wê werênê ser ziman bê.

Ji dema kevnara a herêmê û ji kirose mazin û heta iskenderê zûrgerneyn dagirkirin û bindestkirina axamanis û mediya û an kurdistanê

Di derbarê demên berê ên kevnara û berî wan ên mesopotamya de wê, hê gelek pêşketinên ku ew di dewama wê de wê bi herikina dîrokê re wê werina ser ziman wê hebin. Bi taybetî rewşa bajar-dewletên demên kevn ên mesopotamya wê, li ser wan sekin in wê giring bê. Emê di dewama wê de wê cih bi cih wê bahsa wan û pêşketina wan bikin.

Lê di wê demê de wê pêşketinên mazin ku wê bibin wê hebin û em hinekê wan deman wê di dewama wê de wê, werênina ser ziman. Di demên mediya de wê li herêmê wê serwerîya wan wê berfireh bibê û wê demek imparatori a teybet wê, di wê demê de wê biji. Pêşketinên herêmê wê di rengekê de wê di derbarê wê demê de wê bidina diyarkirin wê di derbarê med û dema wan de wê bidina diyarkirin ku wê weke demek kevnera a bi pêşketina aqilê felsefeyî wê pêşkeve û wê li wê ser wer bibê. Ji mitra û heta zerdeşt wê ev pêvajoya pêşketina aqil û gûharinên bi ber pêvajoyên aqilekê felsefeyî û rengê wê de wê li herêmê wê bibê û ev wê, di rengekê de wê piştî wê bandûra wê weke ku wê were dîtin wê li giştî herêmê wê xwe di rengekê de wê weke ku wê bide diyarkirin. Di wê temenê de wê, mediya wê hinekê jî wê weke ku wê were diyarkirin wê di encama rengekê pêşketinê ê di wê temenê de wê pêşkeve. Piştî mittaniyan wê demên serdema nairiyan û hwd wê di wê temenê de wê karibê bahsa wê bikê. Di wê temenê de wê, di wê demê de wê, çendî ku wê asûr wê dawiyê li keyeniyên mittani û urartuyan û hwd wê werênê û wê li herêmê wê demek xwe wê biji jî wê piştî wê ev wê, êdî wê pêşketinên din wê bi xwe re wê, bêne li holê. Ku wê di dewama kassitan de wê bahsa wan wê were kirin mannaeayi wê di rengekê de wê jî gola urmiyê û heta ya wanê wê di rengekê de wê, serwerî û bandûra wan wê di rengekê de wê weke ku wê were dîtin wê bibê û ev wê, weke rengekê pêşketinê ê wê demê wê bi xwe re wê di rengekê de wê weke ku wê di şewayekê de wê bi xwe re wê bide diyarkirin.

Kûrûsê mazin ku wek Kûrûş dihê zanin; nêzikî 600 – 530 b.z jiya û bi gelemperî wekî Kûrûsê Mezin tê zanîn, damezrînerê Împeratoriya Hexamenişi bû. Ji Persê bû, wî bi têkbirina Împeratoriya Medyayê û hembêzkirina hemî dewletên şaristanî yên berê yên Rojhilata Nêzik a kevnar, xanedana Hexamenişi hanî ser desthilatê, li seranserê piraniya Rojavayê Asyayê û piraniya Asyaya Navîn berfireh bû da ku tiştê ku di demek kurt de dê bibe mezintirîn împaratoriya dîrokê di wê demê de biafirîne. Mezinahiya axê ya Împeratoriya Hexamenişi di bin Dariusê Mezin de hate bidestxistin, ku desthilatdariya wî ji Başûrê Rojhilatê Ewropayê li rojava heta Geliyê Îndûsê li rojhilat dirêj bû (çav: Schmitt (1983) Achaemenid dynasty (i. The clan and dynasty)).

Piştî ku Împeratoriya Medyayê girt, Kûrûs Lîdya û di dawiyê de Împeratoriya Babîlyayî nû fetih kir, û bi rêzê ve kontrola Anatolyayê û qada heyva berhembar da wî. Wî her weha sefereke mezin ber bi Asyaya Navîn ve bir, li wir artêşa wî "bê îstîsna her millet xist bin destê xwe" berî

ku tê gotin ku di Kanûna 530 b.z de di şerê li dijî Massagetæ, gelê koçer ê Îranî yê Rojhilat, li kêleka Syr Darya bimire. Lêbelê, li gorî Xenophonê Atînayî, Kîrus di şer de nemiriye û li şûna wê vegeriyaye paytexta Pasargadae. Bêl ku dîroka mirina wî çî be, kurê wî Kambîses II li şûna wî hat hilbijartin, ku seferên wî yên ber bi Bakurê Afrîkayê ve di dema serweriya wî ya kurt de bûn sedema fetihkirina Misir, Nubia û Cyrenaica (çav: Bassett, Sherylee R. (1999). "The Death of Cyrus the Younger". The Classical Quarterly. 49 (2): 473–483).

Ji bo girêkiyan, ew wekî Kûrûsê Mezin (Κῦρος ὁ Πρεσβύτερος Kÿros ho Presbýteros) dihat nasîn û di nav zanyarên hemdem de bi taybetî ji ber ramyariya wî ya adetî ya toleransê ji bo adet û olên gelan li axên ku wî fetih kiribû, navdar bû. Bi heman awayî, ew di Cihûtiyê de ji bo rola xwe di azadkirina gelê Cihû ji dîlgirtina Babîlî de bi derxistina Fermana Vegerandinê piştî fetihkirina Babîlî ji hêla persan ve tê bilind kirin. Ev bûyer di Incîla Îbranî de wekî vegera Siyonê tê vegotin, ku tê de Cihûyên koçber ji bo cihê ku berê keyeniya Cihûdayê bû hatin vegerandin, bi vî rengî jiyana Cihûyan li Erdê Îsraîlê vejandin. Kûrûs her weha hêviyên Cihûyan ji bo Perestgehek nû li Orşelîmê li Parêzgeha Cihûdayê ya Împeratoriya Akamenîdan hêsan kir, ku Perestgeha Silêman a orijînal carekê li wir bû berî ku di dema dorpêça Babîlî ya Orşelîmê de were hilweşandin. Hewldanên wî bûn sedema temamkirina Perestgeha Duyemîn, ku destpêka serdema Perestgeha Duyemîn û Cihûtiya Perestgeha Duyemîn nîşan da. Li gorî Kitêba (pirtûka) Îşaya, ew ji aliyê Yahweh ve hatiye meshkirin û bi eşkereyî ji bo vê peywirê wekî "mesîh" hatiye destnîşankirin; Kîrus tenê kesayetiya ne-Cihû ye ku di vê wezîfeyê de tê rêzgirtin (çav: The Biblical Archaeology Society (BAS) (24 August 2015). "Cyrus the Messiah". bib-arch.org. Archived from the original on 26 January 2015. Retrieved 27 July 2015).

Ji bilî bandûra wî li ser kevneşopiyên hem li Rojhilat û hem jî li Rojava, Kîrus ji bo destkeftiyên xwe di mafên mirovan, ramyari û stratejiya leşkerî de tê nas kirin. Ew di pêşxistina pergala rêveberiyek navendî li paytexta xwe de ji bo birêvebirina satrapên Împeratoriya Axamenişi, ku ji bo qezenca hem serwer û hem jî bindestan dixebitin, bandûrker bû. Prestîja keyeniya wî di cîhana kevnar de hêdî hêdî dê bigihîje heta Atînayê, ku girêkiyên çîna jorîn aliyên çanda çîna serdest a persî wekî yên xwe qebûl kirin. Bi heman awayî, serweriya Kîrus rolek girîng di destnîşankirina dîroka Îranê de ji bo zêdetirî hezar salan leyîst, ji ber ku împaratoriya pers yên pêşerojê pir caran serdema Axamenişi bi rêzdarî

û wekî mînaqa îdeal ji bo teqlîdkirinê didîtin. Xanedaniya wî di heman demê de rolek girîng leyîst ku dihêle Zerdeştîti pêş bikeve û heta Çînê belav bibe. Ji bo vê armancê, ew di Îrana nûjen de kesayetiyek kult dimîne, û gorra wî ya Pasargadae ji bo bi mîlyonan welatîyên welêt wekî cihekî rêzgirtinê xizmet dike (çav: Llewellyn-Jones, Lloyd (2017). "The Achaemenid Empire". In Daryaei, Touraj (ed.). *King of the Seven Climes: A History of the Ancient Iranian World (3000 BC – 651 CE)*. UCI Jordan Center for Persian Studies. p. 1–236. Archived from the original on 14 June 2022. Retrieved 28 September 2020).

Navê Cyrus formeke latîni ye ku ji navê zimanê girêkî Kŭpoç (Kŭros) hatiye şibandin, ku ew bi xwe ji navê persî yê kevin Kūruš hatiye wergirtin. Nav û wateya wê di nivîsên kevnar de bi zimanên cûda hatine tomar kirin. Dîroknasên girêkî yên kevnar Ctesias û Plutarch diyar kirin ku navê Cyrus ji Rojê (Kuros) hatiye girtin, têgehek ku bi destnîşankirina têkiliya wê bi navdêra persî ya Rojê, khor, wekî "wek Rojê" (Khurvash) hatiye şîrove kirin, di heman demê de -vash wekî paşgira wekheviyê tê bikar hanîn. Karl Hoffmann wergerek li ser bingeha wateya koka Hind-Ewropî "rûreşkirin" pêşniyar kiriye, û li gorî vê yekê, navê "Cyrus" tê wateya "rûreşkerê dijmin di pêşbirka devkî de". Dereceyek din a gengaz a Îranî dê were wateya "yê ciwan, zarok", dişibihe kurê Kurdî ("kur, kurê piçûk") an jî i-gur-un ("çêbibe") û kur (gayê ciwan). Di zimanê persî de û bi taybetî li Îranê, navê Kûrûs wekî كوروش (Kūroš, [kuˈɾoʃ]) tê nivîsandin. Di Incîlê de, ew bi zimanê Îbranî wekî Koresh (כורש) tê binavkirin. Hin birhan destnîşan dikin ku Kûrûs Kay Xosrow e, keyekî efsanewî yê medî yê xanedana Kayaniyan û karakterek di Şahnameyê, destanek Farisî de (çav: Tavernier, Jan (2007). *Iranica in the Achaemenid Period* (ca. 550–330 B.C.). Leuven: Peeters. pp. 528–9.).

Lêbelê, hin zanyar bawer dikin ku ne Kûrûs ne jî Kambîz navên Îranî ne, û diyar dikin ku Kûrûs bi eslê xwe Elamî bû û nav di zimanê Elamî yê mirî de tê wateya "yê ku lênêrînê dide". Sedemek ev e ku, her çend navên Elamî dikarin bi -uš biqedin jî, tu nivîsên Elamî nav bi vî rengî nanivîsin - tenê Kuraš. Di vê navberê de, Persiya Kevin destûr nedida ku nav bi -aş biqedin, ji ber vê yekê ji bo axaftvanên Persî maqûl e ku Kuraš-a orîjînal biguherînin forma rêzimanî ya rasttir Kuruš. Ji aliyekî din ve, nivîskarên Elamî sedemek tunebû ku Kuraš-a orîjînal biguherînin Kuruš, ji ber ku her du form jî qebûl kirî bûn. Ji ber vê yekê, Kuraš bi ihtimaleke mezin forma orîjînal (xwemal) nûminêr dike. Nêrînek din a akademîk ew e ku Kuruš navek bi eslê xwe Hind-Aryan bû, ji bo rûmeta

kirêgirtiyên Kuru û Kamboja yê Hind-Aryan ji rojhilatê Afganistanê û bakurê rojavayê Hindistanê ku di fetihkirina Rojhilata Navîn de alîkarî kirin (çav:(çav: Tavernier, Jan (2007). *Iranica in the Achaemenid Period* (ca. 550–330 B.C.). Leuven: Peeters. pp. 528–9).

Li ser navê Kiros ev danistandin û niqaşên ku wê Jan Tavernier wê balê bikişênê ser wan wê di rengekê de wê weke ku wê werênê ser ziman ku wê di persî de wê derfete '... uş' qadina gotinê wê weke nedê. Lê ev derfet di zimanê medi de wê weke ku wê karibê wê li wê bihizirê wê bibê. Ev bi awayekê wê di rengekê de wê, weke ku wê bi derfet di wê temenê de wê karibê wê fahmbikê. Wekî din jî wê navê kurus û an kiros wê di kurdi de jî wê were wateya 'ji rojê' wê were diyarkirîn, bi têgîna rengê nivisandina gotinê weke 'kîros' re. Lê jî aliyê weke kurus nivisandinê de wê, di wê rengê de bi têgîha "dema ku roj vedê" wê bi wê manayê wê weke hinek wateyna wê bi xwe re wê bide mirov. Di wê temenê de wê, di wê rengê de wê, di têgîhên zimanê avêsta demê de wê karina şîrovekirina û dayina hinek wateyna di wê hevrastê de jî wê karibê weke nişanaka wê fahmbikê.

Serdestî û keyeniya persan li deşta Îranê wekî dirêjkirina xanedana Axameniyan dest pê kir, ku desthilatdariya xwe ya berê dibe ku ji sedsala 9an berî zayînê û pê ve berfireh kir. Damezrînerê heman navî yê xanedanê Axamenes bû (ji persiya Kevin Haxāmaniş). Axamenis "nifşên Axamenes" in, ji ber ku Dariusê Mezin, keyê nehemîn ê xanedanê, bav û kalên wî şopand û ragihand ku "ji ber vê sedemê, em jê re Axamenis tê gotin". Axamenes dewleta Parsumash li başûrê rojavayê Îranê ava kir û piştî ku bajarê Anşan girt û keyeniya xwe bêtir fireh kir da ku Parsê bixwe jî bigire nav xwe, sernavê "keyê Anşan" girt. Belgeyên kevnar behsa wê yekê dikin ku Teispes kurek bi navê Cyrus I hebû, ku ew jî wekî "keyê Anşanê" li şûna bavê xwe hat. Cyrus I birayekî tam hebû ku navê wî wekî Ariaramnes tê tomar kirin (çav: Schmitt (1983) *Achaemenid dynasty* (i. The clan and dynasty)).

Di sala 600 b.z de, kurê wî yê bi navê Kambîses I li pey Kûrûs I hat, ku heta sala 559 b.z hukmdarî kir. Kûrûs II "Mezin" kurê Kambîses I bû, ku navê bavê xwe, Kûrûs I, li kurê xwe kiribû. Çend nivîsên Kûrûs ê Mezin û keyên paşê hene ku behsa Kambîses I dikin wekî "keyê mezin" û "keyê Anşan". Di nav van de hin beşên di bangorê Kûrûs de hene ku tê de Kûrûs xwe wekî "kurê Kambîses, keyê mezin, keyê Anşan" bi nav dike. Nivîsek din behsa Kambîses I dike wekî "keyekî bihêz" û "yekî Axamenî", ku li gorî piraniya raya akademîk di bin Darius de hatiye

nivîsandin û wekî kesek paşîn ji hêla Darius ve hatiye hesibandin. Lêbelê, bapîrê dayikê yê Kambîses II, Farnaspes, ji hêla dîroknas Herodotus ve wekî "yekî Axamenî" tê binavkirin. Nivîsên Xenophon di berhema xwe ya *Cyropædia* de jina Kambîses wekî Mandane bi nav dikin û Kambîses wekî keyê Îranê (Persiya kevnar) bi nav dikin. Ev bi nivîsên Kûrûş bi xwe re li hev dikin, ji ber ku Anşan û Parsa navên cuda ji bo heman axê bûn. Ev her wiha bi nivîsên din ên ne-Îranî re jî li hev dikin, ji bilî xalek ji Herodotus ku dibêje Kambîses ne key bû lê "Persiyek ji malbateke baş" bû. Lêbelê, di hin beşên din de, nivîsên Herodotus di derbarê navê kurê Çîşpîş de jî xelet in, ku ew wekî Kambîses bi nav dike lê li gorî zanyarên nûjen, divê Kûrûş I be (çav: Dandamaev, M. A. (1989). *A political history of the Achaemenid empire*. Leiden: Brill. p. 373).

Nêrîna kevneşopî ya li ser bingeha lêkolînên arkeolojîk û wê temenê ku di Nivîsara Behistun û Herodotus de hatiye dayîn, dibêje ku Kûrûş ê Mezin Hexamenî bû. Lêbelê, M. Waters pêşniyar kiriye ku Kûrûş ne girêdayî Hexamenî an Darius ê Mezin e, û malbata wî ji eslê xwe Teispîd û Anşanî bû ne ji Hexamenî (çav: Waters, Matt (2004). "Cyrus and the Achaemenids". *Iran*. 42. Taylor & Francis, Ltd.: 91–102).

Kûrûş di navbera salên 600-599 b.z de ji Kambîses I, keyê Anşanê, û Mandane, keça Astiyages, keyê Medyayê, ji dayik bû.

Li gorî vegotina wî bi xwe, ku niha bi gelemperî tê bawerkirin ku rast e, beriya Kûrûş bavê wî Kambîses I, bapîrê wî Kûrûş I, û bapîrê wî yê mezin Teispes bû key. Kûrûş bi Kasandane re zewicî, ku ew jineke Akamenî bû û keça Pharnaspes bû, ku du kur, Kambîs II û Bardiya û sê keç, Atossa, Artystone, û Roxane, ji wî re hanîn dinyayê. Kûrûş û Kasandane bi hezkirina hevdu dihatin nasîn - Kasandane digot ku wê ji Kûrûş dûrketin ji jiyana xwe taltir dît. Piştî mirina wê, Kûrûş israr kir ku li seranserê keyeniyê şîna giştî were ragihandin. Kronîka Nabonidus dibêje ku Babîl şeş rojan şîna Kasandane girt (ku wekî 21-26ê Adara 538 b.z tê nas kirin). Piştî mirina bavê xwe, Kûrûş textê persî li Pasargadae mîras girt, ku vasalê Astyages bû. Dîroknasê Yewnanî Strabo gotiye ku Kûrûş di destpêkê de ji hêla dê û bavê xwe yê neviyên xwe ve bi navê Agradates hatibû binavkirin. Mimkun e ku, dema ku bi malbata xwe ya resen re dişa civiya, li gorî adetên navlêkirinê, bavê Kûrûş, Kambîses I, navê wî li ser navê bapîrê xwe, Kûrûş I, danî. Her wiha vegotinek ji hêla Strabo ve heye ku îdîa dike ku Agradates navê Kûrûş li ser navê çemê Kûrûş ê nêzikî Pasargadae girtiye (çav: Waters, Matt (2014). *Ancient*

Persia: A Concise History of the Achaemenid Empire, 550–330 BC. Cambridge University Press. p. 1–272. Archived from the original on 15 October 2021. Retrieved 10 November 2020.).

Herodotus çîrokeke mîtolojîk a jiyana destpêkê ya Kîros da. Di vê çîrokê de, Astiyages du xewnên pêyamnêrî dîtî ku tê de lehî, û dû re rêze rezên fêkîdar, ji hewza keça wî Mandane derketin û tevahiya keyeniyê nixumandin. Ev ji hêla şêwirmendên wî ve wekî pêşbîniyek (pêşdîtinê) hatin şîrove kirin ku neviyê wî rojekê dê serî hilde û şûna wî bike key. Astiyages Mandane, ku di wê demê de bi Kîros ducanî bû, gazî Ekbatanayê kir da ku zarok bikuje. Generalê wî Harpagus ev kar da Mîthradates, yek ji şivanên Astiyages, ku zarok mezin kir û kurê xwe yê mirî wekî pitika mirî ya Kîros radestî Harpagus kir. Kîros di veşartî de jiya, lê gava ku ew gihîşt temenê 10 salî, di dema leyîstikek zarokatiyê de, wî kurê esilzadeyekî lê da dema ku wî red kir ku guh bide fermanên Kîros. Ji ber ku ji bo kurê şivanekî kiriyarek wusa nebihîstî bû, Astiyages kur hanî dadgeha xwe û bi wî û bavê wî yê xwedîkirî re hevpeyvîn kir. Li ser îtîrafkirina şivan, Astiyages Kuruş şand Persyayê da ku bi dê û bavê xwe yê biolojîk re bijî. Lêbelê, Astiyages kurê Harpagus gazî kir û ji bo tolhildanê, ew perçe perçe kir, hin parçe biraşt dema ku yê din kelandin, û şêwirmendê xwe xapand ku di dema ziyafeteke mezin de zarokê wî bixwe. Piştî xwarinê, xulamên Astiyages ser, dest û lingên kurê wî li ser tepsîyan ji Harpagus re hanîn, da ku ew bikaribe kanîbalîzma xwe ya nezanî fahm bike (çav: Stories of the East From Herodotus, pp. 79–80).

Kûrûsê Mezin di sala 559 b.z de piştî mirina bavê xwe li ser text rûnişt; lêbelê, Kûrûs hîn hukumdarekî serbixwe nebû. Mîna pêşiyên xwe, Kûrûs neçar ma ku serweriya Medya nas bike. Astiyages, keyê dawîn ê Împeratoriya Medya û bapîrê Kûrûs, dibe ku li ser piraniya Rojhilata Nêzîk a Kevnar, ji sînore Lîdayê li rojava heta erdên Part û persan li rojhilat hukum kiribe.

Li gorî Kronîka Nabonidus, Astiyages hêrîşek li dijî Kûrûs, "keyê Ansan" da destpêkirin. Li gorî dîroknas Herodotus, tê zanîn ku Astiyages Harpagus da femandariya artêşa Medya da ku Kûrûs fetih bike. Lêbelê, Harpagus bi Kûrûs re têkilî danî û serhildana wî ya li dijî Medyayê teşwîq kir, berî ku di dawiyê de bi çend esilzade û beşek ji artêşê reviya. Ev serhildan ji hêla Kronîka Nabonidus ve tê piştrast kirin. Kronîk destnîşan dike ku dijminatî herî kêr sê salan (553–550 b.z) dom kir, û şerê dawîn bi girtina Ekbatanayê encam da. Ev yek di paragrafê de ku beriya nivîsa sala 7an a Nabonidus hatiye vegotin, hatiye vegotin, ku

serkeftina Kîrus û girtina bapîrê wî bi hûrgilî vedibêje. Li gorî dîroknas Herodotus û Ctesias, Kîrus jiyana Astiyages xilas kir û bi keça wî, Amîtîs, re zewicî. Vê zewacê çend vasalan, di nav de Baktrî, Partî û Saka, aram kir. Herodotus destnîşan dike ku Kîrus di dema seferên xwe yên leşkerî yên 546-539 b.z de Sogdîa jî dagir kir û tevli împaratoriye kir (çav: Antoine Simonin. (8 January 2012). "Sogdiana Archived 21 April 2021 at the Wayback Machine." Ancient History Encyclopedia. Retrieved 1 September 2016).

Bi derketina Astiyages ji desthilatdariyê, hemî vasalên wî (di nav de gelek xizmên Kîrus) niha di bin femandariya wî de bûn. Ji ber vê yekê, apê wî Arsames, ku di bin Medan de keyê bajar-dewleta Parsa bû, neçar ma ku textê xwe berde. Lêbelê, ev veguhestina desthilatdariyê di nav malbatê de xuya dike ku bi awayekî xweş derbas bûye, û mimkun e ku Arsames hîn jî di bin desthilatdariya Kîroş de waliyê Parsayê bû - ji key bêtir Mîr an Dûkê Mezin bû. Kurê wî, Hîstaspes, ku ew jî pismamê duyemîn ê Kîroş bû, paşê bû satrapê Parthya û Frîgyayê. Bi vî awayî Kîroşê Mezin keyeniyên cewî yên Axamenişi yên Parsa û Anşanê kirin yek bi Persiya rastîn. Arsames jiya da ku bibîne ku neviyê wî piştî mirina her du kurên Kîroş bû Dariusê Mezin, Şahanşahê Persiya. Fetihkirina Medyayê ji hêla Kîroş ve tenê destpêka şerên wî bû (çav: A. Sh. Sahbazi, "Arsama", in Encyclopaedia Iranica).

Dîrokên rastîn ên fetihkirina Lîdyayî nayên zanîn, lê divê di navbera hilweşandina keyeniyê Medyayê ji hêla Kîros ve (550 b.z) û dagirkirina Babîlê (539 b.z) de qewimîbe. Di demên berê de ji ber hin şîroveyan Kronîka Nabonîd, sala 547 b.z wekî sala fetihkirinê dihat dayîn, lê ev helwest niha pir nayê pejirandin. Lîdyayî pêşî hêrişî bajarê Pteria yê Împatoriya Akamenîdan li Kapadokyayê kirin. Keyê Lîdyayê Kroesus bajar dorpêç kir û girt û niştecihên wê kir kole. Di vê navberê de, Persan welatiyên Îyonyayê yên ku beşek ji keyeniyê Lîdyayê bûn vexwendin ku li dijî serwerê xwe serhildan bikin. Pêşniyar hate redkirin, û bi vî rengî Kîros artêşek kom kir û li dijî Lîdyayîyan meşiya, dema ku di nav neteweyên di rêya xwe de derbas dibû, hejmara xwe zêde kir. Şerê Pteriyê bi bandûr bê encam bû, her du alî jî heta êvarê windahiyên giran dan. Kroesus sibeha din vekişiya Sardis (çav: Herodotus, The Histories, Book I Archived 29 June 2011 at the Wayback Machine, 440 BC. Translated by George Rawlinson).

Dema ku li Sardîsê bû, Kroesus daxwaz ji hevalbendên xwe kir ku alîkariyê ji Lîdyayê re bişînin. Lêbelê, nêzîkî dawiya zivistanê, berî ku

hevalbend bibin yek, Kûrûsê Mezin şer ber bi axa Lîdyayê ve bir û Kroesus li paytexta wî, Sardîsê, dorpêç kir. Demek kurt berî Şerê dawî yê Thymbrayê di navbera her du hukumdarên de, Harpagus şîret li Kûrûsê Mezin kir ku dromederên xwe li pêşîya şervanên xwe deyne; hespên Lîdyayî, ji ber ku bi bêhna dromederên nenas bûn, dê pir bitirsîn. Stratejî kar kir; siwarên Lîdyayî têk çûn. Kûrûs Kroesus têk bir û dîl girt. Kûrûs paytext li Sardîsê dagir kir, di sala 546 b.z de keyeniya Lîdyayê fetih kir. Li gorî Herodotus, Kûrûsê Mezin jiyana Kroesus hişt û ew wekî şêwirmend hişt, lê ev vegotin bi hin wergerên Kronîka Nabonidus a hemdem re nakok e ku şîrove dikin ku keyê Lîdyayê hatiye kuştin (çav: Croesus Archived 30 July 2013 at the Wayback Machine: Fifth and last king of the Mermnad dynasty).

Ji wê seferê berîya vegera paytextê, Kommagene di sala 546 b.z de tevî Persyayê kir. Paşê, Kûrûs ê Mezin ê bi navê Paktiyas spartin Lîdyayîyekî ku xezîneya Kroesus bişîne Persyayê. Lêbelê, demek kurt piştî çûyîna Kûrûs, Paktiyas kirêgir kir û li Sardîsê serhildanek çêkir, li dijî satrapê persî yê Lîdyayê, Tabalus, serî hilda. Kûrûs Mazares, yek ji fermandarên xwe, şand da ku serhildanê bitepîşîne lê daxwaz kir ku Paktiyas sax were vegerandin. Bi hatina Mazares, Paktiyas reviya Îyonyayê, ku li wir wî kirêgirtiyên din girtibûn. Mazares leşkerên xwe ber bi welatê girêkî ve bir û bajarên Magnesia û Priene dagir kir. Çarenûsa Paktiyas nayê zanîn, lê piştî girtinê, ew muhtemelen ji Kûrûs re hat şandin û piştî îşkenceyê hat kuştin (çav: The life and travels of Herodotus, Volume 2, by James Talboys Wheeler, 1855, p. 271–74).

Mazares fetha Asyaya Biçûk berdewam kir lê di dema sefera xwe ya li Îyonyayê de ji ber sedemên nenas mir. Kûrûs Harpagus şand da ku fetha Asyaya Biçûk a Mazares temam bike. Harpagos Lîsya, Aeolya û Karîa bi karhanîna teknîka avakirina axî ji bo şikandina dîwarên bajarên dorpêçkirî, rêbazek ku ji hêla girêkiyan ve nenas bû, dagirkirina herêmê di sala 542 b.z de bi dawî kir û vegeriya Persyayê (çav: Herodotus, A. Bargout. L'Enquête (in French). Bibliothèque de la Pléiade. p. 111–124).

Piştî fetihkirina Lîdyayê, Kûrûs di navbera salên 545 - 540 b.z de li rojhilat sefer kir. Kûrûs pêşî hewl da ku Gedrosyayê fetih bike, lê ew bi awayekî berbiçav têk çû û ji Gedrosyayê derket. Gedrosya bi ihtîmaleke mezin di dema serdestiya Darius I de hat fetihkirin. Piştî hewldana têkçûyî ya fetihkirina Gedrosyayê, Kûrûs hêrişê herêmên Bactria, Arachosia, Sogdia, Saka, Chorasmia, Margiana û parêzgehên din ên li rojhilat kir. Di sala 533 b.z de, Kûrûsê Mezin ji çiyayên Hindu Kush

derbas bû û ji bajarên Indusê bac berhev kir. Bi vî awayî, Kûrûs bi îhtîmaleke mezin li rojavayê Hindistanê dewletên vasa ava kir. Piştî Kûrûs bi artêşa xwe vegeriya Babîlê ji ber nearamiyên li Babîl û derdora wê diqewimin (çav: Chronology of the Ancient World, by H. E. L. Mellersh, 1994).

Di sala li dora 540 b.z de, Kîrus Elam û paytexta wê, Sûsa, girt. Kronîka Nabonidus tomar dike ku, berî şer(an), keyê Împeratoriya Babîlyayîya nû, Nabonidus, ferman dabû ku peykerên kultê ji bajarên dûr ên Babîliyan bînin paytext, ku ev yek nîşan dide ku pevçûn dibe ku di zivistana 540 b.z de dest pê kiribe. Tenê berî Cotmeha 539 b.z, Kîrus Şerê Opîsê li bajarê stratejîk ê li kêleka çem Opîsê li ser Dîcleyê, li bakurê Babîl, şer kir. Artêşa Babîliyan têk çû, û di 10ê Cotmehê de, Sippar bêtî şer, bêtî berxwedanek hindik an bêtî berxwedanek ji hêla gel ve, hat girtin. Dibe ku Kîrus bi generalên Babîliyan re danûstandinan kiribe da ku ji aliyê wan ve lihev kirinek bi dest bixe û ji ber vê yekê ji pevçûnek çekdarî dûr bikeve. Nabonidus, ku piştî têkçûna xwe li Opîsê vekişiyabû Sippar, reviya Borsippayê (çav: Tolini, Gauthier, Quelques éléments concernant la prise de Babylone par Cyrus, Paris. "Il est probable que des négociations s'engagèrent alors entre Cyrus et les chefs de l'armée babylonienne pour obtenir une reddition sans recourir à l'affrontement armé." p. 10 Archived 8 July 2018 at the Wayback Machine (PDF)).

Li dora 12ê Cotmehê, leşkerên generalê pers Gubarû ketin Babîlê, dîsa bêtî ku artêşên Babîlê li ber xwe bidin, û Nabonidus girtin. Herodotus rave dike ku ji bo pêkhanîna vî serkeftinê, persan, bi karhanîna hewzek ku berê ji hêla keybanûya Babîlê Nitokris ve hatibû kolandin da ku Babîlê li dijî hêrîşên persê biparêze, çemê Firatê veguherandin kanalek da ku asta avê "heta bilindahiya nivê ranê mirovekî" dakeve, ku ev yek rê da hêzên dagirker ku rasterast ji nivîna çem derbas bibin da ku di şevê de bikevin hundir. Di demek kurt de piştî vê yekê, Nabonidus ji Borsippa vegeriya û radestî Kûrûs bû. Di 29ê Cotmehê de, Kûrûs ket bajarê Babîlê (çav: Nabonidus Chronicle, 18 Archived 26 December 2018 at the Wayback Machine).

Berî dagirkirina Babîlê ji hêla Kûrûs ve, Împeratoriya Babîlyayîya nû gelek keyenî fetih kiribûn. Ji bilî Babîlê, Kûrûs muhtemelen hebûnên xwe yên bin-neteweyî tevî Împeratoriya xwe kiribûn, di nav de rojavayê kurdistanê roja mee, Cihûdayê û Erebistana Petraea, her çend birhanên rasterast tune ne ku vê texmînê piştgirî bikin (çav: Briant, Pierre (2002).

From Cyrus to Alexander: A History of the Persian Empire. Eisenbrauns. p. 1–1196).

Piştî girtina Babîlê, Kûrûsê Mezin xwe wekî "keyê Babîlê, keyê Sumer û Akadê, keyê çar aliyên cîhanê" di bangorê Kûrûs ê navdar de, nivîsek li ser bangorê ku di bingehên perestgeha Esagila de ku ji yazdanê sereke yê Babîlê, Marduk re hatibû veqetandin, hatibû danîn, denezend. Nivîsa bangorê Nabonidus wekî bêrehm şermezar dike û Kûrûsê serketî wekî ku yazdanê Marduk razî kiriye nîşan dide. Ew rave dike ka Kûrûs çawa jiyana welatîyên Babîlê baştir kiriye, mirovên koçber veqerandiye welatên xwe, û perestgeh û perestgehên kultê sererast kiriye. Her çend hin kesan îdia kirine ku bangor peymanî mafên mirovan nûminêr dike jî, dîroknas bi gelemperî wê di çarçoveya kevneşopîyeke demdirêj a Mezopotamyayê de nîşan didin ku serwerên nû desthilatdariya xwe bi denezendina reforman dest pê dikin (çav: "British Museum Website, The Cyrus Cylinder". Britishmuseum.org. Retrieved 30 December 2012).

Hûrgiliyên mirina Kûrûş li gorî vegotinan diguherin. Ctesias, di Persica ya xwe de, vegotina herî dirêj heye, ku dibêje Kûrûş dema ku berxwedana piyadeyên Derbices, ku ji hêla tîrvan û siwarên din ên Skît, û her weha Hindî û filên wan ên şer ve dihatin piştgirîkirin, mir. Li gorî wî, ev bûyer li bakurê rojhilatê çavkaniya Syr Darya qewimî (çav: A history of Greece, Volume 2, By Connop Thirlwall, Longmans, 1836, p. 174).

Vegotina Herodotus ji Dîrokên wî duyemîn hûrgiliya herî dirêj peyda dike, ku tê de Kûrûş di şerekî dijwar de bi Massagetæ re, konfederasyonek eşîrî ya Skît ji çolên başûr ên Xwarezm û Kyzyl Kum li beşa herî başûr a herêmen Steppe yê Ewrazyayê yê Kazakistan û Ozbekistana îroyîn, bi çarenûsa xwe re rû bi rû ma, piştî şîreta Croesus ku hêrîşî wan bike li axa wan (çav: Ancient History Sourcebook: Herodotus: Queen Tomyris of the Massagetai and the Defeat of the Persians under Cyrus". Fordham.edu).

Massagetæ di cil û berg û şêwaza jiyana xwe de bi Skîtan re xizm bûn; ew li ser hesp û peya şer dikirin. Ji bo ku Kîrûs mîrnişîniya xwe bi dest bixe, pêşî pêşniyara zewacê ji hukumdara wan, împaratoriçe Tomyris re şand, pêşniyarek ku wê red kir. Piştî wî hewl da ku bi zorê axa Massagetæ bigire (nêzîkî 529 b.z), dest pê kir bi avakirina piran û qeyikên şer ên bilind li kêleka çemê Oxus, an Amu Darya, ku wan ji hev vediqetand, ku dest pê kir. Tomyris hişyariyek şand wî da ku destwerdana xwe rawestîne (hişyariyek ku wê got ku ew hêvî dike ku ew ê her çi dibe bila bibe paşguh bike), û wî vexwend ku bi hêzên wê re di

şerekî bi rûmet de bicive, wî vexwend cihekî li welatê xwe ku rojek meş ji çem dûr e, li wir her du artêşên wan dê bi fermî bi hev re şer bikin. Wî pêşniyara wê qebûl kir, lê gava ku fêr bû ku Massagetæ bi şerab û bandûrên wê yên serxweşker nenas bûn, ew kamp danî û dûv re bi gelek şerabê li dû xwe hişt, leşkerên xwe yên çêtirîn bi xwe re bir û yên herî kêr jêhatî hiştin.

Generalê artêşa Tomyris, Spargapises, ku di heman demê de kurê wê bû, û sêyeka leşkerên Massagetî, koma ku Cyrus li wir hiştibû kuştin û, dema ku kamp bi xwarin û şerabê tijî dît, bêhemdî xwe vexwarin serxweşiyê, şiyana wan a parastina xwe kêr dema ku hêrîşek ji nişka ve ew girtin. Ew bi serkeftî têk çûn, û her çend ew dîl hat girtin jî, Spargapises piştî ku ew dîsa hişyar bû xwe kuşt. Piştî ku Tomyris ji tiştê ku qewimî fêr bû, taktîkên Cyrus wekî nebaş şermezar kir û sond xwar ku tolhildanê bike, bi xwe pêla duyemîn a leşkeran ber bi şer ve bir. Cyrusê Mezin di dawiyê de hat kuştin, û hêzên wî di tiştê ku Herodotus wekî şerê herî dijwar ê kariyera xwe û cîhana kevnar bi nav kir de windahiyez mezin dan. Dema ku ew qediya, Tomyris ferman da ku cenazeyê Kîrus bînin ba wê, dî re serê wî jê kir û serê wî di nav şûşeyek xwînê de xist wekî jestek sembolîk a tolhildanê ji bo xwînxwariya wî û mirina kurê wê. Lêbelê, hin lêkolîner vê guhertinê guman dikin, bi piranî ji ber ku Herodotus jî qebûl dike ku ev bûyer yek ji gelek guhertinên mirina Kîrus bû ku wî ji çavkaniyek qaşo pêbawer bihîstibû ku jê re gotibû ku kes li wir tune ku encamên wê bibîne (çav: Nino Luraghi (2001). *The historian's craft in the age of Herodotus*. Oxford University Press US. p. 155).

Di rewşa Tomyris de wê, aliyekê wê yê din jî wê navê wê bê. Di hinek çavkaniyên ku wê xwe dişîpêrîna avêsta û med wê, navê wê weke 'taoxman' bi nav dikin û wê di wê temenê de wê weke bi şûnpêya şakayiyên medî wê diyar bikin. Wekî din weke li gorî avêsta û an zimanê avêsta bi navkirina wê jî wê di wê temenê de wê karibê wê weke têgînekê argûmanî wê di wê warê de wê fahmbikê bê. Ji wê aliyê ve wê, çavkaniyên ku ew dihên diyarkirin wê di rastiyê de wê, weke bi pêşveçûn û hinek ragihandinên di dawiyê de ku wê ew weke 'jina kiros' were diyarkirin de wê levbikin. Ku ev argûman rast bin wê demê wê, dikarê wê yek weke medi, du wê tolhildana wê ne tenê bo kûrê lê wê bo mediya fahmbikê û ya dawî jî wê di wê temenê de wê weke kesekê ku wê kiros wê serwerîya medê wê dawiyê li wê bînin ew jî wê dawî li wî bînin. Wekî

din wê hin çavkaniyên berê wê demê wê bahsa Massagetae weke navendek şakayiyan jî wê pênamebikin.

Herodotus her weha vedibêje ku Kîrus di xewna xwe de kurê herî mezin ê Hîstaspes (Darius I) bi bask li ser milên xwe dîtiye, bi yek baskê xwe Asya û bi baskê din Ewropa dişopîne. Arkeolog Sir Max Mallowan vê gotina Herodotus û têkiliya wê bi şiklê çar bask ê baskdar ê Kîrusê Mezin bi vî rengî rave dike (çav: Ilya Gershevitch, ed. (1985). *The Cambridge History of Iran: The Median and Achaemenian periods*, Volume 2. Cambridge University Press. p. 392–98):

‘Ji ber vê yekê, wekî ku ez texmîn dikim, dibe ku Herodotus ji têkiliya nêzîk a di navbera vî şiklê baskdar û wêneya heybeta Îranê de dizanibû, ku wî bi xewnek ku mirina key berî sefera wî ya dawî û kujer li seranserê Oxus pêşbînî dikir ve girêda.

Muhammed Dandamayev dibêje ku dibe ku persan laşê Kîrus ji Massagetae vegerandine, berevajî ya ku Herodotus îdîa kir. Li gorî "*Chronicle of Michael the Syrian*(1166–1199 p.z.)" Kîrus ji aliyê jina xwe Tomyris, keybanûya Massagetae (Maksata), di sala 60-an a dîlgirtina Cihûyan de hatiye kuştin (çav: Michael the Syrian. *Chronicle of Michael the Great*, Patriarch of the Syrians – via Internet Archive).

Raportê alternatîf ji Kîropedîyayê ya Xenophon bi yên din re nakok e, û îdîa dike ku Kîrus bi aramî li paytexta xwe miriye. Guhertina dawî ya mirina Kîrus ji Berossus tê, ku tenê radigihîne ku Kîrus dema ku li bakurê rojavayê serê Syr Darya li dijî tîrvanên Dahae şer dikir, miriye (çav: *A political history of the Achaemenid empire*, By M.A. Dandamaev, Brill, 1989, p. 67).

Dibe ku bermayiyên Kûrûsê Mezin li paytexta wî Pasargadae hatibin veşartin, ku îro gorrek ji kevirê kilsinî (li dora 540-530 b.z hatiye çêkirin) hîn jî heye, ku gelek kes bawer dikin ku ya wî ye. Strabo û Arrian li ser bîngeha rapora şahidê Aristobulusê Cassandreia, ku li ser daxwaza Îskenderê Mezin du caran serdana gorê kiriye, danasînen hema hema wekhev ên gorê didin. Her çend bajar bi xwe niha wêran bûye jî, cihê veşartina Kûrûsê Mezin bi piranî sax maye, û gor ji bo pêşgirtina li xirabûna wê ya xwezayî di sedsalan de qismî hatiye restorekirin. Li gorî Plutarch, nivîsara wî wiha dixwîne:

‘Ey mirov, tu kî bî û ji ku derê têyî, ji ber ku ez dizanim tu dê werî, ez Kûrûs im ku împaratoriya persan qezenc kir. Ji ber vê yekê ji vê perçeya axê ku hestiyên min vedişêre nefret neke (çav: *Life of Alexander*, 69, in

Plutarch: The Age of Alexander, translated by Ian Scott-Kilvert (Penguin Classics, 1973), p. 326.; similar inscriptions give Arrian and Strabo).

Birhanên nivîsên bizmarî yê ji Babîlê birhan dikin ku Kûrûs li dora Kanûna 530 b.z mir, û kurê wî Kambîs II bûbû key. Kambîz ramyariya berfirehkirina bavê xwe domand û Misir ji bo Împeratoriye girt, lê piştî heft salan serweriye zû mir. Piştî wî, yan kurê din ê Kûrûs, Bardiya, yan jî sextekarekî ku xwe wekî Bardiya nîşan dida hat hilbijartin, ku heft mehan bû serwerê yekane yê Persyayê, heta ku ji hêla Dariusê Mezin ve hat kuştin (çav: Mark, Joshua J. "Behistun Inscription". World History Encyclopedia. Retrieved 6 March 2024).

Gotarên Romyayî û girêkî yê kevînar ên wergerandî ravekek zindî ya gorê hem ji hêla geometrîkî ve û hem jî ji hêla estetîkî ve didin; şeklê geometrîkî yê gorê di salan de hindik guheriya, hîn jî kevîrek mezin a çargoşeyî li bingehe parastiya, dûv re rêzek pîramîdî ya kevîrên çargoşeyî yê piçûktir, heta ku piştî çend lewheyên, avahî bi avahiyek tê sînordarkirin, bi banek kemerî ji kevîrek pîramîdî pêk tê, û vebûnek an pencereyek piçûk li kêlekê, ku mirovê herî zirav bi zorê dikaribû tê de derbas bibe (çav: Charles Dexter Cleveland (1861). A compendium of classical literature: comprising choice extracts translated from Greek and Roman writers, with biographical sketches. Biddle. p. 313).

Di hundurê vê avahiyê de tabûtek zêrîn hebû, ku li ser maseyek bi piştgirên zêrîn radiwestiya, ku di hundurê wê de laşê Kûrûsê Mezin hatibû veşartin. Li ser cihê razana wî, pêçek ji tapestry û perdeyan hebû ku ji baştirîn materyalên Babîlî yê berdest hatibûn çekirin, bi karhanîna karê Medyayî yê xweşik; li binê nivîna wî xalîçeyek sor a xweşik hebû, ku qada teng a çargoşeyî ya gorra wî vedişart. Nivîsên girêkî yê wergerandî gorê wekî ku di baxçeyên Pasargadae yê berhemdar de hatiye danîn, bi dar û devî xemilandî dorpeçkirî, bi komêk parêzvanên Akamenî yê bi navê "Magî" ve, ku li nêzîkê wê hatine bicihkirin da ku avahiyê ji dizî an zirarê biparêzin (çav: Charles Dexter Cleveland (1861). A compendium of classical literature: comprising choice extracts translated from Greek and Roman writers, with biographical sketches. Biddle. p. 313).

Salên şûnda, di kaosa ku ji ber dagirkirina Îskenderê Mezin a Persyayê û piştî têkçûna Darius III çêbû, gorra Kûrûsê Mezin hate şikandin û pîraniya tiştên wê yê luks hatin talankirin. Dema Îskender gihîşt gorê, ew ji awayê ku gor lê hatiye dermankirin tirsîya, û pîrs ji Magîyan kir û ew da dadgehê. Li gorî hin gotinan, biryara Îskender a darizandina

Magîyan bêtir li ser hewldana wî ya kêmkirina bandora wan û nîşandana hêza wî di împaratoriya xwe ya nû dagirkirî de bû, ne ji ber fîkara li ser gora Kîrus. Lêbelê, Îskender ji Kîrus hez dikir, ji temenê xwe yê ciwan ve Kîropedîaya Xenophon dixwend, ku tê de qehremaniya Kîrus di şer û rêveberiyê de wekî key û qanûndanêr vedigot. Her çi dibe bila bibe, Îskenderê Mezin ferman da Arîstobulus ku rewşa gorê baştir bike û hundurê wê sererast bike. Tevî heyraniya wî ji bo Kîrusê Mezin û hewldanên wî yên ji bo nûjenkirina gora wî, Îskender şeş sal berê (330 b.z) Persepolis, bajarê dewlemend ku dibe ku Kîrus ew cih ji bo wê hîlbijartibe, talan kiribû û an ferman dabû şewitandina wê wekî kiriyarek propagandaya pro-girêkî an jî di dema şahiyên serxweş de ew şewitandibû (çav: Charles Dexter Cleveland (1861). A compendium of classical literature: comprising choice extracts translated from Greek and Roman writers, with biographical sketches. Biddle. p. 313).

Avahiyê di ceribandina demê de, bi rêya dagirkirin, dabeşbûnên navxweyî, împaratoriye li pey hev, guhertinên rejîmê û şoreşan, sax maye. Kesayetiya dawî ya Farisî ya navdar ku bal kişand ser gorê, Mihemed Reza Pehlewî (Şah ê Îranê) monarşê fermî yê dawî yê Faris bû, di dema pîrozbahiyên xwe yên 2500 saliya monarşiyê de. Mîna Îskenderê Mezin berî wî, keyê Îranê dixwest ku ji mîrata Kûrûş sûd werbigire da ku desthilatdariya xwe bi dirêjkirinê rewa bike. Neteweyên Yekbûyî gora Kûrûşê Mezin û Pasargadae wekî Mîrateya Cîhanî ya UNESCOyê nas dike.

Dîroknasê Brîtanî Charles Freeman diyar dike ku "Ji hêla berfirehî û firehiyê ve, [Kîrus] ji yên keyê Makedonî, Îskender, ku di salên 320an de împaratoriya [Axemeniyan] hilweşand, pir jortir bû, lê di peydakirina alternatîfek aram de têk çû." Kîrus ji bo gelek kesan, di nav de Thomas Jefferson û David Ben-Gurion, lehengek kesane bûye (çav: The Cyrus cylinder: Diplomatic whirl". The Economist. 23 March 2013. Archived from the original on 22 June 2017. Retrieved 26 August 2017).

Serkeftinên Kîrusê Mezin di seranserê serdema kevnariyê de di awayê ku ew îro tê bîrhanîn de tene xuya kirin. Neteweya wî, Îranî, wî wekî "Bav" dihesibandin, heman sernavê ku di dema Kîrus bixwe de ji hêla gelek neteweyên ku wî fetih kiribû ve dihat bikar hanîn, wekî li gorî Xenophon (çav: Xenophon (1855). The Cyropaedia. H. G. Bohn. cyropaedia. Briant 2002, p. 226):

‘Û ew kesên ku di bin destê wî de bûn, wî bi rêz û hurmetê re mijûl dibûn, mîna ku ew zarokên wî bin, di heman demê de bindestên wî bi

xwe ji Kîrus re wekî "bavê" xwe rêz digirtin ... Ji bilî 'Kîrus', piştî hilweşandina împaratoriyeke, ji gelê ku wî ew xistibû bin desthilatdariya xwe, kîjan mirovek din bi sernavê "bav" mir? Ji ber ku ev rastiyeke eşkere ye ku ev navek ji bo kesekî ye ku dide, ne ji bo kesekî ku distîne!'

Dîroknas Plutarch (nêzikî 46 – 119 P.z.) dibêje ku "persî, ji ber ku Kîros pozbilind bû, heta roja îro jî ji mîrên pozbilind hez dikin û wi wekî herî xweşik dibînin" (çav: Xenophon (1855). *The Cyropaedia*. H. G. Bohn. *cyropaedia*. Briant 2002, p. 226).

Babîliyan ew wekî "Rizgarker" dihesibandin, ji ber ku ew ji serwerê xwe yê berê, Nabonidus, ji ber ku gunehkarî kiribûn aciz bûn. Pirtûka Ezra çîrokeke vegera yekem a sirgûnan di sala yekem a Kîros de vedibêje, ku tê de Kîros radigihîne: "Hemû keyeniyên erdê Xudan, Xwedayê ezmanan, dane min; û wî erk daye min ku ez li Orşelîmê, ku li Cihûdayê ye, ji wî re xaniyeke ava bikim." (Ezra 1:2).

Kîros wekî dewletmedar û leşkerekî bi heman rengî hate naskirin. Bi qismî ji ber binesaziya ramiyarî ya ku wî afirand, Împatoriya Axamenişi piştî mirina wî demek dirêj dom kir. Hilbûna persê di bin serweriya Kîros de bandûreke kûr li ser rêça dîroka cîhanê kir, di nav de di formên felsefe, wêje û olên Îranî de.

Gelek xanedanên Îranî yên piştî Împatoriya Axamenişi û keyên wan xwe wekî mîratgirên Kîrosê Mezin didîtin û îdîa dikirin ku ew xeta ku ji hêla Kîros ve hatî destpêkirin didomînin. Lêbelê, di nav zanyaran de nerînên cûda hene ka gelo ev ji bo Xanedaniya Sasaniyan jî wisa ye (çav: Richard Nelson Frye (1963). *The Heritage of Persia*. World Pub. Co.).

Îskenderê Mezin bi xwe ji Kîrosê Mezin re dilşewat û heyran bû, ji temenê xwe yê ciwan ve Kîropedîaya Xenophon dixwend, ku tê de qehremaniya Kîros di şer û rêveberiyê de û şiyana wî wekî key û qanûndaneran vedigot. Di serdana xwe ya Pasargadae de wî ferman da Aristobulus ku hundirê odeya gorê ya gora Kîros xemilîne (çav: Ulrich Wilcken (1967). *Alexander the Great*. W.W. Norton & Company. p. 146. *Alexander admiration of cyrus*).

Mîrata Cyrus heta dûrî Îzlandayê û Amerîkaya kolonyal hatiye hîskirin. Gelek ji ramanwer û hukumdarên Serdema Klasîk a Antîk û her weha serdema Ronasans û Ronakbîrîyê, û bav û kalên Dewletên Yekbûyî yên Amerîkayê bi rêya berhemên wekî *Cyropaedia* ji Cyrusê Mezin îlham girtin. Mînaqî, Thomas Jefferson xwediyê du nusxeyên *Cyropaedia* bû, yek bi wergerên girêkî û Latînî yên paralel li ser rûpelên rûberû nîşaneyên girîng ên Jefferson nîşan didin ku bandûra pirtûkê li ser

nivîsandina Danezana Serxwebûna Dewletên Yekbûyî nîşan didin (çav: Cyrus Cylinder: How a Persian monarch inspired Jefferson". BBC News. 11 March 2013. Archived from the original on 24 June 2018. Retrieved 21 July 2018).

Li gorî Profesor Richard Nelson Frye, Kîrus - ku şîyanên wî wekî fetihkar û rêvebir, Frye dibêje, bi dirêjahiya jîyanê û zindîtiya Împeratoriya Akamenîdan ve têne piştrast kirin - di nav gelê pers de rolek hema hema mîtkî girt "mîna Romulus û Remus li Romayê an Mûsa ji bo Îsrailîyan", bi çîrokek ku "bi gelek hûnguliyan çîrokên qehreman û fetihkaran ji deverên din ên cîhana kevnar dişopîne." Frye dinivîse, "Ew bû mînaqa taybetmendiya mezin ên ku ji serwerekî di kevnariyê de dihatin hevî kirin, û wî taybetmendiya qehreman wekî fetihkarek ku hem tehemûlkar û hem jî mîrxas bû û hem jî wêrek û cesûr bû, girt. Kesayetiya wî wekî ku ji hêla girêkiyan ve dihat dîtin bandûr li wan û Îskenderê Mezin kir, û, wekî ku kevneşopî ji hêla Romayîyan ve hate veguheztin, dibe ku were hesibandin ku bandorê li ramana me dike heta niha jî." (çav: Cyrus II Encyclopædia Britannica 2008. Encyclopædia Britannica Online". Original.britannica.com. Retrieved 30 December 2012).

Serweriya wî ji hêla gelek rêberên mezin ve, wekî Îskenderê Mezin, Julius Caesar û Thomas Jefferson, hate lêkolîn kirin û heyran kirin (çav: Cyrus the Great Biography". Biography Online. Retrieved 5 December 2023).

Pierre Briant nivîsî ku ji hinek agahdariya re hatî dayîn, "wusa dixuye ku hewl bide ku ezmûnek li Zerdeştîparêziyê çêbike an jî gelo Zerdeştî ye ku wê, wek olê piştre bi axamanîş re wê bibê û an na. Lê em wê jî wê bibêjin ku wê zêde birhan di wê warê de nebin ku em tîkiliya kiros bi zerdeştîyê re dênin. Birhanên li gorî vê yekê ji navên endamên malbata kiros, di navbera ravekirina Yehowîstan de di bin rêveberiya persî de di bin rêveberiya kiros de, û ew Afirîner, Ahura Mazda, li Gathayan hat. Li dijî tezê ye ku kiros çawa çandên polîtîk ên herêmî fahmdikê û nêz dike û ji bo damezrandina perestgehên wan û ji bo çalakîya pêxemberê pîroz, ku zerdeştî damezrand (çav: Shannon, Avram (2007). "The Achaemenid Kings and the Worship of Ahura Mazda: Proto-Zoroastrianism in the Persian Empire". *Studia Antiqua*. 5 (2): 79–85).

Di wê warê de tîgihên ku em dikarin tê bigihîjin wê hinekê jî wê xwe li ser tîgînek şîroveyî wê demezrênin ku kiros di wê warê de wê di rengekê de wê, weke ku wê, zerdeştîyê wê di rengekê de wê weke baweriyek

demezriner wê di rengekê de wê herê bikê. Di wê temenê de wê, têngîna weke bi vegotinên ku wê li ser jiyane key wistaspa û banû atosâ re wê were dîyarkirin. Wê di wê warê de wê heta ku wê dema ku wê bahsa zaroyên kiros wê were kirin wê keçek wî bi navê atosâ wê were bi navkirin. Lê ev atosâ ku ew bi derfet hebê ew ya wê vegotinê bê û an depelendinek di wê temenê de dihê kirin bê wê, ne zelal bê. Bi derfete ku ew navlêkirinek piştîrê bê. Ber ku wê Zerdeşt pir zêde berê wê demê wê biji û ev nav wê di rengekê de wê bi navê jiyangeriya zerdeşt re jî wê bi hevnasinên wî re wê derbas bibê. Weke 'banû atosâ' ku wê hevserê 'key Wistaspa' ku wê, weke destpêka xwe lê girtina zerdeşt û an jiyane wî û baweriya wî bi temen bigirê ve girêdayî wê were diyarkirin. Lê ev têngîna wê di rengekê de wê li ser navê re wê, di rengekê de wê weke ku wê alaçayak bi derfet weke ku ew hebê jî wê weke karibê nişanaka wê jî wê di rengekê de weke ku ew were diyarkirin. Weki din di derbarê baweriyên din ên herêmê de jî wê weke ku wê ji çavkaniyên di pirtûka azra û incila ibrani de wê di wê warê de wê hinek têngînan wê weke ku wê bi xwe re wê biafirênê. Di wê warê de wê ev ali jî wê di rengekê de wê weke ku wê hinek nezalaliyan wê bi xwe re wê biafirênê.

Lê têngîliya kiros wê di wê warê de wê weke ku wê were dîtin wê weke ku wê bi şîroveyî dikarê wê were diyarkirin ku ew bi baweriyê ve wê girêdayî wê di wê temenê de wê baweriyên herêmê wê di wê rengê de wê weke derfetê bide wê ku ew karibin xwe demezrênin û bidina jiyankirin.

Ramyariya kiros bi rêzgirtina bo olên hindikahiyan di gelek hesabên dîrokî de, nivîsên Babylonian û çavkaniyên cihû. Kiros li seranserê imparatoriya xwe ya mezin wek ramyariyek giştî ya tolerasyona olî weke meşand. Ma gelo ev ramyariya nû bû an berdewamiya ramyariya politikayên berê wê bû û ku li dû mediya, Babîliyan û Asûrî bûn (wekî ku Lester Grabbe diyar dike) tê belav kirin. Wî aştiyê hanî ba Babîliyan û tê gotin ku artêşê xwe ji perestgehan dûr xistiye û statuyên yazdanên Babîlyayê ji pîrozbahiyên xwe re sererast kir (çav: Dandamayev 1993, pp. 516–521, "Cyrus's religious policies").

Agahiyên li ser ol û rêûresmên di dema serweriya Kîros de ji Kîropediaya Xenophon, Dîrokên Herodotus û nivîsan jî hene, her çend ev di serdemên paşîn de hatine nivîsandin û ji ber vê yekê divê bi baldarî werin bikar hanîn.

Bangorl Kîros bi navê Kîros hatiye çêkirin ku ew wekî axaftvanê kesê yekem hatiye nivîsandin. Bangore pir olî ye û li dora destwerdanên yazdanê Marduk hatiye çarçovekirin. Ew Marduk e ku di destpêka nivîsê

de tê pesinandin, ku tê texmîn kirin ku destwerdana wî ya rasterast berpirsiyarê tiştê ku di dîroka nêzik de qewimî ye, û ew Marduk e ku Kîros gazî dike da ku xeletiyên pêşiyê xwe, Nabonidus, rast bike. Wekî din, Kîros ne tenê rêzê li perestgeha Marduk digire, lê di heman demê de rêzê li perestgehên herêmî jî digire. Nivîsek ji Uruk dibêje "(Kîros) ji Esangil û Ezîdayê hez dike", lê yekî din ji Ur behsa wê yekê dike ku wî "yazdanan vegerand perestgehên wan". Yekî din ji Babîl an Sippar dibêje ku berevajî Nabonidus, Kîros qurbanên rast û heta zêde ji bo yazdanan peyda kir. Agahiyên pêbawer ên din dikarin ji adetên cenazeyê yên li dora gora Kîrus werin ku nîşan dide ku kultek îmtiyazdar ji bo rêzgirtina Mîtra heye. Hin kesan jî figurê ku di bas-relyefê ji Pasargadae de wekî Mîtra hatiye xêzkirin destnîşan kirine, ku rêzgirtina Kîros ji bo vê yazdanê bêtir nîşan dide. Birhanên din jî têkiliya di navbera Kîrus û Mîtra de nîşan didin (çav: "Bible Gateway passage: 2 Chronicles 36 – New Living Translation". Bible Gateway. Retrieved 9 October 2023).

Bicihkirina Cihûyan ji hêla Kîros ve di dema sirgûniya wan a li Babîlê de piştî ku Nebukadnezar II Orşelîm wêran kir, di Incîlê de tê ragihandin. Kîros bi awayekî herênî û wekî nûnerê Yahweh tê temsîl kirin, her çend tê gotin ku ew Yahweh "nabîne" (Îşaya 45:4-5) (çav: Lind, Millard (1990). Monotheism, power, justice: collected Old Testament essays. Wipf & Stock Publishers. p. 158).

Ketuvim a Incîla Îbranî di Kronîkên Duyemîn de bi fermana Kîros bi dawî dibe, ku sirgûnan ji Babîlê vegerand Erdê Sozdayî digel komîsyonek ji bo ji nû ve avakirina perestgehê (çav: Bible Gateway passage: 2 Chronicles 36 – New Living Translation". Bible Gateway. Retrieved 9 October 2023).

'Kiros, keyê persan weha dibêje: Xudan, Xwedayê ezmanan, hemû keyeniyên erdê dane min; û wî emir daye min ku ez li Orşelîmê, ku li Cihûdayê ye, ji bo wî xaniyek ava bikim. Her kesê ku di nav we de ji hemû gelê Wî hebe - Xudan, Xwedayê wî, bi wî re be - bila biçe wir. – (2 Dîrok 36:23)

Ev ferman di Pirtûka Ezra de jî bi tevahî hatiye dubarekirin. 'Di sala yekem a key kiros de, kiros wek key fermanek da: "Derbarê mala xwûdê ya li Orşelîmê de, bila perestgeh, cihê ku qurban lê tene pêşkêş kirin, ji nû ve were avakirin û bingehen wê werin parastin, bilindahiya wê 60 qub û firehiya wê 60 qub be; bi sê qatên kevirên mezin û qatek dar. Û bila lêçûn ji xezîneya key were dayîn. Her weha bila amûrên zêr û zîv ên mala Xwedê, yên ku Nebûkadnezar ji perestgeha li Orşelîmê derxist û

hanî Babîlê, werin vegerandin û bibin cihên wan ên li perestgeha li Orşelîmê; û hûn ê wan têxin mala Xwedê." – (Ezra 6:3-5).

Cihûyan ew wek keyekî bi rûmet û rast rêz kirin. Di beşek ji Kitêba Pîroz de, Îşaya behsa wî dike wek Mesîh (bi rastî 'Yê ku hatiye meshkirin') (Îşaya 45:1), ku ew dike yekane miletê ku bi vî rengî hatiye binavkirin. Li cîhek din di Îşaya de, Xwedê wekî ku dibêje tê wesf kirin, "Ez ê Kûrûs di rastdariya xwe de rakim: Ez ê hemû rêyên wî rast bikim. Ew ê bajarê min ji nû ve ava bike û sirgûnên min azad bike, lê ne ji bo berdêlek an xelatekê, dibêje Xwedayê Hemûkar." (Îşaya 45:13) Wekî ku nivîs diyar dike, Kûrûs di dawiyê de miletê Îsraêl bêt berdêl an bacê ji sirgûniya wê azad kir. Piraniya zanyarên rexnegir ên nûjen bawer dikin ku ev beşên taybetî (Îşaya 40-55, ku pir caran wekî 'Deutero-Îşaya' têne binavkirin) ji hêla nivîskarekî din ve di dawiya sirgûniya Babîlî de (nêzikî 536 b.z) hatine zêdekirin (çav: Simon John De Vries: From old Revelation to new: a tradition-historical and redaction-critical study of temporal transitions in prophetic prediction Archived 8 January 2016 at the Wayback Machine. Wm. B. Eerdmans Publishing 1995, p. 126).

Josephus, diroknaşê Cihû yê sedsala yekem, nêrîna kevneşopî ya Cihûyan li ser pêşbîniya Kîros di Îşaya de di Antîkên Cihûyan de, pirtûka 11, beşa 1 vedibêje:

'Di sala yekem a serweriya Kîros de, ku heftê sal bû ji roja ku gelê me ji axa xwe ber bi Babîlê ve hate derxistin, Xwedê dîlgirtin û karesata van mirovên belengaz rehet kir, li gorî ku wî bi rêya pêxember Îrmiyah, berî hilweşîna bajêr, ji wan re gotibû ku piştî ku wan xizmeta Nebukadnesar û nîfşên wî kirin, û piştî ku ew heftê salan di bin wê koletiyê de derbas bûn, ew ê wan dîsa vegeirîne axa bav û kalên wan, û ew ê perestgeha xwe ava bikin, û ji dewlemendiya xwe ya kevnar kêfê bistînin. Û ev tişt Xwedê da wan; çimkî wî hişê Kûrûş hişyar kir û ew neçar kir ku li seranserê Asyayê vê yekê binivîse: "Wisa dibêje Kûrûş key: Ji ber ku Xwedayê Hemûkar min wek keyê erdê nişteci tayîn kiriye, ez bawer dikim ku ew Xwedayê ku miletê Îsraêl jê re diperizin e; çimkî bi rastî wî bi pêxemberan navê min pêşbînî kir û got ku ez ê li Orşelîmê, li welatê Cihûdayê, xaniyek ji bo wî ava bikim." Ev yek ji Kûrûş re bi xwendina pirtûka ku Îşaya li pey xwe hiştibû ya pêxemberîtiyên xwe hat zanîn; çimkî vî pêxemberî got ku Xwedê di dîtiniyek veşartî de wiha jê re gotibû: "Daxwaza min ew e ku Kûrûş, ku min ew wek key li ser gelek miletên mezin tayîn kiriye, gelê min vegeirîne welatê wan û perestgeha min ava bike." Ev yek ji hêla Îşaya ve sed û çil sal berî hilweşandina

perestgehê hatibû pêşbînîkirin. Li gorî vê yekê, dema ku Kûrûş ev xwend û hêza Xwedayî heyran kir, xwestek û heweseke cidî li ser wî girt ku tiştê ku hatiye nivîsandin bicîh bîne; ji ber vê yekê wî gazî Cihûyên herî navdar ên li Babîlê kir û ji wan re got ku wî destûr daye wan ku vegerin welatê xwe û bajarê xwe Orşelîm û perestgeha Xwedê ji nû ve ava bikin, ji ber ku ew ê bibe alîkarê wan û ew ê ji serwer û waliyên ku li dora welatê wan Cihûdayê bûn re binivîse ku ew ji bo avakirina perestgehê zêr û zîv bidin wan, û ji bilî vê, heywan ji bo qurbanîyên xwe (çav: Josephus, Flavius. *The Antiquities of the Jews*, Book 11, Chapter 1 Archived 20 December 2011 at the Wayback Machine).

Çavakniya wê nûqteyê wê weke rewşa cihûyan û ya babiliyan wê ji hev cihê weke bi hev re bi nakok wê diî rengê de wê weke ku wê bide diyarkirin. Di wê temenê de wê cihu cihê û babili cihê wê di rengê de wê weke ku wê werênê ser ziman. Di aslê xwe de ev rewşa bi kiros re dihe diyarkir a weke wergerandina cihuyan li axa wan wê ew jî wê weke rewşek din a ku wê di wê temenê de wê karibê wê bi wê têngîna cihêbûnê wê fahmbikê bê.

Her çend Kûrûş di Tanaxê de tê pesinandin (Îşaya 45:1–6 û Ezra 1:1–11), piştî ku Kûtiyan derew li wî kirin, yê ku dixwestin avakirina Perestgeha Duyemîn rawestînin, rexneyên Cihûyan li wî hatin kirin. Wan Cihûyan bi komploya serhildanê tawanbar kirin, ji ber vê yekê Kûrûş avakirin rawestand, ku dê heta sala 515 b.z, di dema serweriya Darius I de, tamam nebûya (çav: Goldwurm, Hersch (1982). *History of the Jewish People: The Second Temple Era*. ArtScroll. pp. 26, 29).

Li gorî Incîlê, ew key Artaxerxes bû ku hat qanîkirin ku avakirina perestgehê li Orşelîmê rawestîne (Ezra 4:7–24).

Cewhera dîrokî ya vê fermanê hatiye pirsîn. Profesor Lester L Grabbe îdîa dike ku ferman tune bû lê ramyariyek hebû ku rê dida sirgûnan ku vegerin welatên xwe û perestgehên xwe ji nû ve ava bikin. Ew her wiha îdîa dike ku arkeolojî nîşan dide ku vegera "herikîn" bû, dibe ku bi dehsalan pêk hatibe, di encamê de nifûsa herî zêde dibe ku 30,000 be. Philip R. Davies rastbûna fermanê wekî "gumanbar" bi nav kir, Grabbe îqtibas kir û lê zêde kir ku li dijî "rastbûna Ezra 1.1-4 J. Briend, di gotarek ku di 15ê Kanûna Pêşîn a 1993an de li Enstîtuya Katolik a Parîsê hatî dayîn de, arguman dike, ku înkâr dike ku ew dişibihe forma belgeyek fermî lê bêtir îdyoma pêxemberî ya Incîlê nîşan dide." Mary Joan Winn Leith bawer dike ku fermana di Ezra de dibe ku rast be û ligel bangor ku Kîrus, mîna hukumdaran berê, bi rêya van fermanan hewl dida ku ji

kesên ku dibe ku ji hêla stratejîk ve girîng bin, piştgirîyê bistîne, ji yê nêzikî Misrê ku ew dixwest ku fetih bike. Wê her wiha nivîsand ku "bangên ji bo Marduk di bangorê de û ji bo Yahweh di fermana Incîlê de meyla persan a ji bo bikarhanîna kevneşopiyên olî û ramyarî yê herêmî ji bo berjewendiya kontrola împaratorî nîşan didin." (çav: Winn Leith, Mary Joan (2001) [1998]. "Israel among the Nations: The Persian Period". In Michael David Coogan (ed.). The Oxford History of the Biblical World (Google Books). Oxford; New York: Oxford University Press. p. 285).

Hin Misilmanên nûjen pêşniyar kirine ku figura Quranî ya Zû el-Qarneyn temsîlek Kûrûşê Mezin e. Ev teorî di sala 1855an de ji hêla filologê Alman G. M. Redslob ve hate pêşniyar kirin, lê li rojava şopînerên xwe bi dest nexist. Di nav şîrovekarên Misilman de, ew pêşî ji hêla Seyîd Ehmed Xan (m. 1889), dût re ji hêla Maulana Ebul Kalam Azad ve hate pêşve xistin, û di salan de pejirandinek berfirehtir çêkir (çav: Tatum, James (1994). The Search for the ancient novel. Johns Hopkins University Press. p. 342).

Di nexşeya Borgia de, nexşeyek cîhanê ya bi sifir hatiye gravur kirin ku dibe ku li Başûrê Almanya nêzikî ... hatî çêkirin. 1430, beşa herî bakur-rojhilat du herêmên bi hêz hene ku Gog û Magog nîşan didin, bi nivîsa Latîni ya jêrîn: "Parêzgeha Gog, ku Cihû di dema Artaxerxes, keyê berê ê medan de lê hatibûn girtin". Dibe ku tevliheviyek gav bi gav a vegotinên dîrokî yê di derbarê Artaxerxes û Kûrûşê Mezin de di sedsalên li pey hev de çêbûbe.

Kûrûş împaratorî wekî împaratoriyeke pir-dewletî damezrand ku ji hêla çar dewletên paytext ve tê rêvebirin; Pasargadae, Babil, Susa û Ekbatana. Wî di her dewletê de, bi şiklê pergala satrapî, destûr da rêjeyek diyarkirî ya xweseriya herêmî. Satrapî yekîneyek îdarî bû, ku bi gelemperî li ser bingehek erdnîgarî hate organîzekirin. 'Satrap' (walî) keyê vasal bû, ku herêmê birêve dibir, 'general' çavdêriya leşkeriyê dikir û rêkûpêkiyê misoger dikir, û 'sekreterê dewletê' tomarên fermî digirt. General û sekreterê dewletê rasterast ji satrap û her weha hikûmeta navendî re rapor dikirin.

Di dema serweriya xwe de, Kîros kontrola xwe li ser herêmeke berfireh a keyeniyên fetihkirî domand, ku bi parastin û berfirehkirina satrapiyan pêk hat. Rêxistinkirina bêtir a deverên nû fetihkirî di nav wîlayetên ku ji hêla satrapan ve têne rêvebirin, ji hêla cîgirê Kîros, Dariusê Mezin ve hate berdewam kirin. Împatoriya Kîros li ser bingeha bac û leşkerên ji

gelek deverên keyeniya wî bû (çav: John Curtis; Julian Reade; Dominique Collon (1995). Art and empire. The Trustees of the British Museum by British Museum Press).

Bi saya jêhatîbûna xwe ya leşkerî, Kîros artêşek rêxistinkirî afirand ku yekîneya Nemiran jî di nav de bû, ku ji 10,000 leşkerên pir perwerdekirî pêk dihat. Wî her weha pergalek posteyê ya nûjen li seranserê împaratoriye ava kir, ku li ser bingeha çend stasyonên relayê yên bi navê Çapar Xaneh bû (çav: Herodotus, Herodotus, trans. A.D. Godley, vol. 4, book 8, verse 98, pp. 96–97 (1924)).

Fethkirinên Kîros serdemek nû di serdema avakirina împaratoriye de dest pê kir, ku dewletek mezin a mezin, ku ji dehan welat, nijad, ol û zimanan pêk dihat, di bin rêveberiyek yekane de bi serokatiya hikûmetek navendî dihat rêvebirin. Ev sîstem bi sedsalan dom kir, û hem ji hêla xanedana Seleucid a dagirker ve di dema kontrola wan a li ser persê de, û hem jî ji hêla xanedaniyên Îranî yên paşê ve, di nav de Partî û Sasaniyan, hate parastin (çav: Wilcox, Peter; MacBride, Angus (1986). Rome's Enemies: Parthians And Sassanid Persians. Osprey Publishing. p. 14).

Bêgûman ev sazûmana kîros ku wî di dema xwe de wê bi împaratori avakir wê weke ku wê temenê wê berê hebê. Di wê temenê de wê nikaribê wê weke ku ew tenê di dema wî de ew hatiya avakirin. Di wê temenê de wê, çavkaniyên dema wî û rêxistiya wî ya ramyari, lekşerî û hwd de wê di wê temenê de wê bi têkiliya wê ya demên berî de a dema medan re wê di rengekê de wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman. Lê wî jî wê weke ku wî dixwest ew desthilatiya xwe xort bikê wî bergirên ku wî li wê zêdekirina wê bibin. Lê wî, di temenê dema aqil de ew sazûmana berê wî pirr baş bikarhani û ji wê sûdgirt di dema xwe de.

Kîros bi nûjeniyên xwe di projeyên avakirinê de tê nasîn; wî teknolojiyên ku di çandên fetihkirî de dîtibûn pêştir xist û wan di avakirina qesrên Pasargadae de bi kar hanî. Ew bi hezkirina xwe ya ji bo baxçeyan jî navdar bû; kolandinên dawî yên li paytexta wî hebûna Baxçeyê persî yê Pasargadae û toreke kanalên avdanê eşkere kir. Pasargadae cihekî ji bo du qesrên mezin bû ku bi parkek keyene ya mezin û baxçeyên fermî yên berfireh dorpêçkirî bûn; di nav wan de baxçeyên dîwarî yên çar-çarçik ên "Paradisia" û an keyenia hebûn ku zêdetirî 1000 metre kanalên ji kevirê kilsinî yên qelandî hatine çêkirin, hatine çêkirin da ku her 16 metreyan havzên piçûk tijî bikin û cûrbecûr ên flora kovî û navmalî av bidin. Sêwiran û konseptên keyenia bêhempa bûn û ji hingê ve wekî modelêk ji bo gelek parkên kevnar û nûjen hatine bikar hanîn (çav:

Persepolis Recreated, Publisher: NEJ International Pictures; 1st edition (2005)).

Bijîşk û filozofê Îngilîz Sir Thomas Browne di sala 1658an de gotarek bi navê Baxçeyê Kîros nivîsand ku tê de Kîros wekî hukumdarek aqilmend ê arketîpîk tê xuya kirin - dema ku Protektorata Cromwell li ser Brîtanyayê hukum dikir. Lêbelê, tevî ku di sernavê de cih girtiye jî, kiros ne mijara sereke ya xebata Browne bû.

"Kirosê mezin, ku li Daristan û Çiyayan mezin bû, dema ku dem û hêzê destûr da, li gorî fermana perwerdehiya xwe domand û xezîneyên zeviyê xist bin desthilatdarî û dorpêçê. Bi vî rengî Baxçeyên daliqandî yên Babîlê bi awayekî ewqas xweşik xemiland, ku ew jî wekî nivîskarê wan dihat fikirîn." (çav: "The Garden of Cyrus: Chapter I". penelope.uchicago.edu. Retrieved 21 April 2024).

Alayiya kiros, ku wekî bazûyekî zêrîn ê li ser "mîlek bilind" siwar bûye, wekî ala fermî ya Axameniyan ma li şûn.

Yek ji çend çavkaniyên agahdariyê yên mayî ku rasterast dikare were dîroka serdema Kûrûş, bangorê Kûrûş (Farsî: استوانه کوروش) e, ku belgeyek bi şiklê bangorek ji axê ye ku bi nivîsa bizmarî ya Akadî hatiye nivîsandin. Ew di bingeheên Esagila (perestgeha Marduk li Babîlê) de wekî embarek bingeheên piştî dagirkirina persan di sala 539 b.z de hatibû danîn. Ew di sala 1879an de hate kifş kirin û îro li Muzexaneyê Brîtanî li Londonê tê hilanîn (çav: H.F. Vos, "Archaeology of Mesopotamia", p. 267 in The International Standard Bible Encyclopedia, ed. Geoffrey W. Bromiley. Wm. B. Eerdmans Publishing, 1995).

Nivîsa bangorê keyê Babîlê yê ji kar hatî avêtin Nabonidus wekî bêrehm şermezar dike û Kûrûş wekî xwedayê sereke Marduk xweş nîşan dide. Ew rave dike ka Kûrûş çawa jiyana welatîyên Babîlê baştir kiriye, xelkên koçber vegerandiye welatên xwe û perestgeh û cihên pîroz sererast kiriye. Her çend di nivîsê de bi taybetî nehatiye behs kirin jî, vegeandina Cihûyan ji "dîlgirtina wan a Babîlê" wekî beşek ji vê siyaseta giştî hatiye şîrove kirin (çav: "British Museum: Cyrus Cylinder". British Museum. Archived from the original on 4 December 2009. Retrieved 28 October 2009).

Di salên 1970an de, Şahê Îranê bangorê Kîrus wekî sembolek ramyarî pejirand, wê "wekî wêneyek navendî di pîrozbahiya xwe ya 2500 saliya monarşiya Îranê de" bi kar hanî, û îdia kir ku ew "yekem peyman a mafên mirovan di dîrokê de" ye. Ev nêrîn ji hêla hin kesan ve wekî "pir anakronîk" û meylidar hatiye nîqaş kirin, ji ber ku têgeha nûjen a mafên

mirovan dê ji bo hevdemên Kîrus pir xerîb bûya û ji hêla bangor ve nayê behs kirin. Lêbelê, bangor wekî beşek ji nasnameya çandî ya Îranê hatiye dîtîn (çav: British Museum explanatory notes, "Cyrus Cylinder": In Iran, the cylinder has appeared on coins, banknotes and stamps. Despite being a Babylonian document it has become part of Iran's cultural identity.)).

Neteweyên Yekbûyî ji sala 1971an vir ve ev bermayiya wekî "danezanek kevnar a mafên mirovan" denezendiye, ku ji hêla Sekreterê Giştî yê wê demê Sithu U Thant ve hatiye pejirandin, piştî ku "ji hêla xwişka Şahê Îranê ve kopiyek hatiye dayîn". Muzexaneyê Brîtanî bangorê wekî "amûrek propagandaya kevnar a Mezopotamyayê" bi nav dike ku "kevneşopiyek dirêj li Mezopotamyayê nîşan dide ku, ji destpêka hezarsala sêyemîn berî zayînê ve, keyan desthilatdariya xwe bi ragihandina reforman dest pê dikirin." Bangor berdewamiya Kîrus bi hukumdarên Babîlî yê berê re tekez dike, erdemê wî wekî keyek kevneşopî yê Babîlî birhan dike di heman demê de pêşiyê wî reş dike (çav: Hekster, Olivier; Fowler, Richard (2005). *Imaginary kings: royal images in the ancient Near East, Greece and Rome*. Vol. *Oriens et occident* 11. Franz Steiner Verlag. p. 33).

Neil MacGregor, Rêvebirê Muzexaneyê Brîtanî, diyar kiriye ku bangor "hewldana yekem bû ku em dizanin li ser rêvebirina civakek, dewletek bi netewe û baweriyên cûda - cureyek nû ya dewletparêziyê." Wî rave kir ku "Ew heta wekî daxuyaniya yekem a mafên mirovan jî hatiye binavkirin, û her çend ev qet niyeta belgeyê nebû - têgeha nûjen a mafên mirovan di cîhana kevnar de hema hema tune bû - ew bûye sedema ku hêvî û daxwazên gelek kesan nûnê bike" (çav: MacGregor, Neil (24 February 2013). "A 2,600-year-old icon of freedom comes to the United States". CNN. Archived from the original on 25 September 2013. Retrieved 21 September 2013).

Bikarhanîna navê Kuruş wekî pereyek ji bo pereyan vedigere sedsala 6-an berî zayînê, ku diroka wê vedigere serdema Croeseid, yekem pereyê zêr ê cîhanê, ku di destpêkê de ji hêla key Croesus ê Lîdyayê ve hatiye çêkirin. Piştî, Croeseid ji hêla Kûrûsê Mezin (persiya Kevin: Kûrûş), damezrînerê Împeratoriya Akamenîdan ve, ku di sala 547 berî zayînê de key Croesus têk bir û Lîdyayê bi Şerê Thymbrayê fetih kir, li qadeke cografîk a fireh hate çêkirin û belav bû. Kûrûs (Kûrûş) Croeseid kir pereyê zêr ê standard ê împeratoriya xwe ya berfireh, bi karhanîna heman sêwirana şêr û ga, lê bi giraniyek kêmtir (8.06 gram, li şûna 10.7 gramên standard ên guhertina orîjînal a ku ji hêla key Croesus ve hatiye

derxistin) ji ber hewcedariya bi mîqdarên mezintir ên van pereyan, ji bo nifûsek pir mezintir.

Ji wê aliyê ve wê weke ku wê navê 'kûrûş' ku wê weke rêjeyek pereyê dihênê ser ziman jî wê weke ku wê ji wê rewşê û bi navê kîros wê piştre wê were diyarkirin wê bibê bê.

Sernavên wî yên keyeniyê bi tevahî keyê Mezin, keyê Faris, keyê Anşan, keyê Medya, keyê Babilê, keyê Sumer û Akad, û keyê Çar aliyên Cîhanê bûn. Kronîka Nabonidus guhertina sernavê wî ji "keyê Anşan" bo "keyê Faris" destnîşan dike. Asûrnas François Vallat nivîsandiye ku "Dema ku Astyages li dijî Kûrûs meşiya, Kûrûs wekî 'keyê Anşan' tê binavkirin, lê dema ku Kûrûs di rêya xwe ya ber bi Lîdyayê ve ji Dîcleyê derbas dibe, ew 'keyê pers' e. Ji ber vê yekê darbe di navbera van her du bûyeran de pêk hat"(çav: François Vallat (2013). Perrot, Jean (ed.). The Palace of Darius at Susa: The Great Royal Residence of Achaemenid Persia. I.B.Tauris. p. 39. Archived from the original on 15 October 2021. Retrieved 11 March 2018.).

Kîrosê mzin wê di dema xwe de wê weke ku wê were dîtin wê demek nû wê bide destpêkirin. Di aslê xwe de wê li gorî şîroveyan hinek dîrokzanan wê dîroka meesepotamya û hwd wê ji wê demê û pê de wê weke dawî li wê were wê bi fêrsek fahmkirinê wê were dîtin ku ew wê were diyarkirin. Di wê demê de wê, serdestiya mediya wê bi dest bixê û wê serweriya xwe wê di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê di rengekê de wê bide diyarkirin. Di wê demê de wê mirina wî bixwe jî wê weke ku wê ji nava dîroka heredot bê û an nivîsarên din bin wê bi wan re wê bibê mijare nîqaşê. Di wê temenê de wê navê jinek bi navê tomyris wê derkeve li pêş ku ew wê li hemberê kîros şerekê mazin daya û wê ew kuştîya.

Tomyris û an bi Sakayî Taumuriya, girêkiya Kevnar: Τομυρίς, Latînî: Tomyris ku jê re Thomyris, Tomris, an Tomiride jî tê gotin, keybanûyek Massagetae bû ku di sedsala 5-an a b.z de hukumdari kir. Tomyris tenê ji nivîsên dîroknasê girêki deî Herodotus ê Halicarnassus tê zanîn, li gorî wî Tomyris artêşên xwe ji bo parastina li dijî êrîşa Kûrûsê Mezin a Împeratoriya Axamenişi rêve bir, û di sala 530 b.z. de ew têk bir û kuşt.

Navê tomyris di kurdî de jî wê 'taoxman' ku wê li gorî avêstayê û ziman wê were xwendin bê. Weki din carna navê "kumridê" ku wê ji wê navê navên weke 'kumrikê' û hwd jî wê werina depelenin wê weke nişanaka xweşikatiyekê di zimanê kurdi ê roja me de wê were diyarkirin.

Ev di wê rengê de wê, di nava vegotinên kurdan de wê di çîrok û zargotinên wan de wê di wê rengê de wê weke cih bigirê.

Di çend çavkaniyên din ên destpêkê de ku vê serdemê vedihewînin, Ctesias, behsa wê nayê kirin. Tomyris di dema Ronasansê de di huner û wêjeya Ewropî de bû mijarek pir populer. Di hunerê de mijara asayî wergirtina serê Kûrûs, an jî danîna wê nav têngînek tijî xwînê bû. Ev bû beşek ji koma Hêza Jinan a mijarên jin ku bi awayên cûrbecûr li ser mêran serketin.

Di wê temenê de wê, fêrsa tomyris wê di rengekê de wê di çandê de wê, ji gelek nigarvanên weke Van gog û hwd re jî wê bibê peyxam. Di wê temenê de wê, di rengekê de wê, navê wê di rengekê de wê derkeve li pêş.

Weki din tomyris wê, weke jinek ji şakayiyên medî bê. Di wê demê de wê, li hemberê kiroşê mazin wê derkeve li pêş. Di aslê xwe de wê, di destpêkê de wê bi gotinên weke kiroş dixwezê bi wê re bizewicê re wê derkeve li pêş.

Navê Tomyris forma Latîni ya navê girêkî yê Kevnar Tomuris (Τομυρίς) e, ku ew bi xwe Helenîzekirina navê Saka Taumuriya^b e, ku tê wateya "malbatê" û ji hevwatera peyva Avestayî taoxman û ji peyva avêsta-medî ya Kevn taumā hatiye wergirtin, ku tê wateya "toxm", "zirav" û "xizmet". (çav: Schmitt, Rûdiger (2003). "Die skythischen Personennamen bei Herodot" [Scythian Personal Names in Herodotus] (PDF). Annali dell'Università degli Studi di Napoli l'Orientale (in German). 63: 1–31).

Tomyris jina binebî ya keyê Massagetae bû, ku piştî mirina wî ew wek keybanûya eşîrê li şûna wî bû (çav: Gera, Deborah Levine (2018). *Warrior Women: The Anonymous Tractatus De Mulieribus*. Leiden, New York City: Brill. p. 187–199).

Dem a ku damezrînerê Împeratoriya Akamenîd a Persî, kirus, bi niyeta bidestxistina keyeniya xwe bi rêya zewacê destê Tomyris xwest, wê armancên kirus fahm kir û pêşniyara wî red kir. Li ser şîreta Kroesusê Lîdyayî, kirus bi biryardayîna dagirkirina Massagetae bersiv da redkirina Tomyris (çav: Schmitt, Rûdiger (2018). "MASSAGETAE". *Encyclopædia Iranica*. Retrieved 20 July 2011).

Dem a ku kirus bi niyeta hêrîşkirina Massagetae dest bi çêkirina pirekê li ser çemê Araxes kir, Tomyris şîret li wî kir ku bi rêvebirina keyeniya xwe razî bimîne û bihêle ku ew keyeniya xwe birêve bibe. Hêrîşa destpêkê ya kirus ji hêla Massagetae ve hate têkbirin, piştî wê wî di

konên wargeha xwe de wekî kemînek ziyafetek xweşik bi mîqdarên mezin ên şerabê saz kir û vekişiya (çav: Mayor, Adrienne (2017). "AMAZONS IN THE IRANIAN WORLD". Encyclopædia Iranica. Retrieved 20 July 2022.).

Massagetae, bi rêberiya kurê Tomyris û fermandarê artêşa wan, Spargapises, ku bi giranî "şîrê marê fermentkirî" û esrarê wekî serxweşker bikar dihanîn mîna gelek koçerên stepê yên Serdema Hesinî, û ji ber vê yekê ne fêrî vexwarina şerabê bûn, serxweş bûn û bi hêsanî ji hêla kirus ve hatin têkbirin û qirkirin, bi vî rengî sêyeka artêşa Massagetae ji holê rakirin. Spargapises ji hêla kirus ve hatibû girtin, û gava ku ew hişyar bû û rewşa xwe fahm kir, wî ji kirus xwest ku wî azad bike, û piştî ku kirus, li wê razî nebû ew, kuşt (çav: Mayor, Adrienne (2017). "AMAZONS IN THE IRANIAN WORLD". Encyclopædia Iranica. Retrieved 20 July 2022.).

Piştî ku Tomyris ji mirina Spargapises agahdar bû, wê peyamek hêrs ji kirus re şand ku tê de wê şeraba ku bûye sedema hilweşandina artêşa wê û kurê wê, wekî dermanek bi nav kir ku kesên ku wê vedixwarin ewqas dîn fikir ku gotinên xerab digotin, û jê xwest ku ji axa xwe derkeve, an na ew ê, bi sondxwarina li ser Rojê, "ji ya ku ew dikare vexwe bêtir xwîn bide wî." (çav: Mayor, Adrienne (2017). "AMAZONS IN THE IRANIAN WORLD". Encyclopædia Iranica. Retrieved 20 July 2022.).

Li gorî vegotina Herodotos (ku ji hêla gelek çavkaniyên din ve nakok e), Tomyris bi xwe artêşa Masagetan ber bi şer ve bir, û di şerê din de ku Masagetan li dijî hêzên Kûrûş disekine, Tomyris persan tîk bir û piraniya artêşa wan tune kir. Kûrûş bi xwe di şer de hat kuştin, û Tomîrîs cesedê wî dît, serê wî jê kir û xist nav kîsîkek tijî xwînê dema ku ji Kûrûş re got, "Xwîna xwe têr bike vexwe!" (çav: Schmitt, Rüdiger (2018). "MASSAGETAE". Encyclopædia Iranica. Retrieved 20 July 2011.).

Li gorî guhertinek din a mirina Kûrûş ku ji hêla Ctesias ve hatî tomar kirin, Kûrûş di şerê li dijî Derbîkan (Derbices) de mir, ku an bi Massagetae an jî bi eşîreke Massagetae re wekhev bûn: li gorî vê guhertinê, ew ji hêla Derbîkan û hevalbendên wan ên Hindî ve bi mirinê hate birîndar kirin, piştî vê yekê hevalbendê Kûrûş, key Amorges ê Amîrgiyan, bi artêşa xwe mudaxele kir û alîkariya leşkerên pers kir ku Derbîkan tîk bibin, piştî vê yekê Kûrûş sê rojan li ber xwe da, di vê navberê de wî împaratoriya xwe organîze kir û Spitaces kurê Sîsamas wekî satrap li ser Derbîkan tayîn kir, berî ku di dawiyê de bimire (çav: Schmitt, Rüdiger (2003). "Die skythischen Personennamen bei Herodot"

[Scythian Personal Names in Herodotus] (PDF). Annali dell'Università degli Studi di Napoli l'Orientale (in German). 63: 1–31).

Piştî şerê bi Kûrûs re, di derbarê Tomîrîs de hindik tişt têne zanîn. Nêzikî sala 520 b.z û dibe ku zûtir jî, eşîra wê ji hêla keyekî bi navê Skunxa ve dihat birêvebirin, ku li dijî Împeratoriya pers serhildan kir heta ku yek ji cîgirên Kîrus, keyê Axamenişi Darius I, ji 520 heta 518 b.z li dijî Sakayan (sakayiyên medi) seferek kir, di dema ku wî Massagetae fetih kir, Skunxa girt û li şûna wî hukumdarekî ku dilsozê desthilatdariya Axamenişi bû danî (çav: Schmitt, Rüdiger (1994). "AMORGES". Encyclopædia Iranica. Retrieved 2022-07-12).

Li gorî wê yekê tomyris wê weke jinek keybanû a medi wê di rengekê de wê bi wê yekê li hemberî kiros wê şer bikê. Di wê temenê de wê, di rengekê de wê, di wê demê de wê di wê şerê de wê, piştî wê li gorî ku wê were diyarkirin wê tomuyris wî bişikênê.

Weke navê tomyris di kurdîya roja me de tê wateya 'rêya ber rojê ve' û an 'tim ber rojê' bê. Weki din têgihek morfolojikî weke 'bilindbûna bi ber rojê ve' jî wê bi xwe re wê karibê bi navî bide diyarkirin. Di wê temenê de wê di rengekê de wê, wekî din wê li gorî zimanê avêsta bi têngîna 'taoxman' jî wê weke 'xizmeta bi dîlnizmi'. Ew têngîna weke ji beşa navê 'tao' weke xirevî wê di wê temenê de wê bi têngînek morfolojikî wê karibê wê di wê rengê de wê şîrovebikê û wê werênê ser ziman.

Weki din wê navê tomyris wê piştî wê jî wê weke dagerek serkevtina jinan jî wê di rengekê de wê were diyarkirin û wê di demên ronansên de wê dema ku wê were kifşkirin û bibê mijare hin çekirinên hunerî jî wê ji wê aliyê ve wê weke ku wê were ditin ku wê were ser ziman. Di wê temenê de wê, ev wê weke têngînek ku wê bi wê re wê karibê wê di şêwayekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê werênê ser ziman.

Wekî din jî wê wateyek din jî di kurdî de wê were wateya 'hemû rojî'. Di wê temenê de wê di rengekê de wê, bi têngîna taumariyê jî wê di rengekê de ku wê weke ji navê wê were pedendin wê di rengekê de wê weke bi têngîna malavani wê di rengekê de wê weke wateyekê wê bi xwe re wê bide diyarkirin. Wekî din jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê, ji têngîna 'tauma' wê weke 'xizmeta bi berg' wê were fahmkirin û ev wê weke di têngîna bawerî de wê weke xismetek pîroz wê di rengekê de wê karibê wê fahmbikê.

Dîroka Tomyrisê di kevneşopiya hunera Rojavayî de cih girtiye; Rubens, Allegrini, Luca Ferrari, Mattia Preti, Gustave Moreau û peykersaz Severo Calzetta da Ravenna di nav gelek hunermendên ku bûyerên di jiyana Tomyrisê de û serketina wê ya li ser kirus û artêşên wî nîşan dane de ne. Eustache Deschamps di dawîya sedsala 14an de Tomyris wekî yek ji neh Jinên Hêja li helbestên xwe zêde kir.

Di leyîstika herî kevn a Shakespeare de King Henry VI (Beşa I), Kontesa Auvergne, dema ku li benda hatina Lord Talbot bû, behsa Tomyris dike (çav: "Henry VI, part 1: Entire Play". shakespeare.mit.edu. Retrieved 2023-09-07).

Behsa Shakespeare ya Tomyris wekî 'keybanûya Skîtan', li şûna binavkirina girêkî ya asayî 'keybanûya Massagetae', du çavkaniyên muhtemel ên muhtemel nîşan dide, "Abridged Trogus Pompeius" a Marcus Junianus Justinus bi Latîni, an wergera Arthur Golding (1564) dihênê ser ziman.

Di sala 1707an de operaya Thomyris, keybanûya Skîtan cara yekem li Londonê hate pêşandan. Piştî ku wê Shakespeare wê weke keybanûya skitan wê werênê ser ziman êdî ev wê bi wê rengê wê were ser ziman. Lê di aslê xwe de wê ev têgîn û bi navkirin wê rastiya tomyrisê wê newênê ser ziman.

Navê "Tomyris" jî di taksonomiya zoolojîyê de, ji bo koma cureyên Tomyris ên perperokên Amerîkaya Navîn û cûreyê Tamyris ên perperokên skipper, hatiye pejirandin. Tomyris navê ku ji yek ji gerstêrkên piçûk re hatiye dayîn e. Kazakistanê Tomyris wekî lehenga xwe ya neteweyî pejirandiye û di rûmeta wê de pereyan derdixe. Ber ku ev çenga nava wê û artişên kirus de wê li ser wê axa wê herêmê wê pêkwerin di wê demê de.

Wê dema ku em li navê tomyris dinerin wê di rengekê de wê weke pêjnek ku wê piştire wê di awayekê de wê weke ku wê êdî wê derkeve li pêş û wê di wê şewayekê de wê, bandûra xwe wê, bide diyarkirin. Tomyris wê di wê temenê de wê, weke pêjnek zayendî a herêmê lê ku ew li herêmê wê weke ku ew bi nav û rastiya xwe ew hê ne hatiya kifşkirin bê. Di wê temenê de wê weki din wê di dewama de hebûna med û tekoşîna bi şûn ve hanina serdema med a piştî kirus jî weke hewldanekê nostarjîk wê di rengekê de wê di rengekê de wê dikarê wê fahmbikê û wê di dewama wê de wê di rengekê de wê karibê wê werênê ser ziman bê. Ji wê aliyê ve wê tomyris wê, di rengekê de wê, derkeve li pêş. Di wê temenê de wê, kevneşopiya ku ew wê derdixê li pêş wê di rengekê de wê

karibê wê di rengekê de wê ji wê demê bi têgîha med û pêşketina wê re wê di rengekê de wê fahmbikê. Ne tenê Tomyris wê her wusa Zarinaia ku wê weke hinek bi heman rengê wê di dema şerê avakirina kyaxares ê impratoriya med de wê derkeve li pêş re jî wê di şewayekê de wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman.

Massagetae an Massagetean, ku wekî Sakā Tigraxaudā an Orthocorybantian jî têne zanîn, miletekî Saka yê Rojhilatê Îranê û rojhilatê kurdistan yê kevnar bûn ku li stepên Asyaya Navîn dijiyan û beşek ji çandên herêmê ên berfirehtir bûn. Massagetae di sedsalên 8 û 7an ên b.z de gihîştin desthilatdariyê, dema ku wan rêze bûyerên bi encamên berfireh bi derxistina Skît ji Asyaya Navîn û ber bi Stepên Qefqasya û Pontîk dest pê kirin. Massagetae bi têkbirin û kuştina Kîrus, damezrînerê Împeratoriya Akamenîdî ya persî jî hêla keybanûya xwe Tomyris ve herî navdar in (çav: Olbrycht, Marek Jan (2000). "Remarks on the Presence of Iranian Peoples in Europe and Their Asiatic Relations". In Pstrusińska, Jadwiga [in Polish]; Fear, Andrew (eds.). *Collectanea Celto-Asiatica Cracoviensia*. Kraków: Księgarnia Akademicka. p. 101–140).

Massagetae piştî sedsala 3an a b.z kêmbûn, piştî ku ew bi hin eşîrên din re bûn yek da ku Alan ava bikin, miletekî ku aîdî konfederasyona eşîrên Sarmatî ya mezintir bû, û ku ber bi rojava ve çûn nav stepên Qefqasya û Ewropî, li wir beşdarî bûyerên Serdema Koçberiyê bûn (çav: Olbrycht, Marek Jan (2000). "Remarks on the Presence of Iranian Peoples in Europe and Their Asiatic Relations". In Pstrusińska, Jadwiga [in Polish]; Fear, Andrew (eds.). *Collectanea Celto-Asiatica Cracoviensia*. Kraków: Księgarnia Akademicka. p. 101–140).

Sakayi bixwe wê weke hinek klanên medi bin. Lê di çavkaniya med de wê bahsa wan di çerçoveya hinek komên skiti de jî wê bahsa wan bikê. Ji wê yekê wê dikarê wê werênê ser ziman ku ew herêmên wan yan di demên heriina skitiyand e hatina dagirkirin û li wan bicihbûna û yan jî di nav wan de wê weke xwe girtina û mana û piştî wê weke sakayi hatina bi navkirin jî dibê ku ew bûna.

Li gorî têgihên Harmatta (1999), lêbelê, divê em ji bîr nekin ku nivîsên kevin epigrafîk ji bo eşîrên Saka cudahiyê dikin: Lêbelê, di paragrafa ku hatiye vegotin de, Arrian dibêje ku van Skîtan, ku li cîranên Sogdiyan di navbera çemên Amu-darya û Sir-darya de dijîn, wekî Massagetae hatine binavkirin. Ji ber vê yekê, navê *Μασσαγῆται* dibe ku rewşa takekesî be, navê rastîn ê vî gelê koçer ê Îranî be. Lê darizandinek zelal di vê mijarê

de ji ber vê rastiyê tê asteng kirin ku Arrian rave dike. Weki di navbera çemên Sir-Darya û Amu-Darya de dijîn. Ji vê raportê ve ew bişopîne ku Massagetæ bi Dahæ re yekta bûn. Lê di wê nûqtayê de wê dikarê vebêje ku wê, Massagetæ wê weke navendek sakayiyên medî bê. Em wê, dikarin bbi teybet wê, diyar bikin.

Weki din navê Massagetæ forma Latîni ya girêkiya Kevnar wek *Μασσαγέται* û an Massagetai dihê diyarkirin. Îrannas Rûdiger Schmitt destnîşan dike ku her çend navê orîjînal ê Massagetæ nehatiye birhankirin jî, xuya dike ku etîmona herî maqûl a îranî Masyaka-tâ ye. Masyaka-tâ forma pirjimar e, ku paşgira rojhilatê îranî -tâ dihewîne, ku di girêkî de jî -tai tê xuya kirin. Forma yekjimar Masîa-ka- ye û ji -ka- û masîa- ya îranî (zimanê avêsta qast dikê) pêk tê, ku tê wateya "masî", ku ji masîia- ya Avesta ya Ciwan (bi Vedic mátsya- re têkildar e) hatiye wergirtin. Nav bi rastî tê wateya "bi masiyan re eleqedar" an "masîgir". Ev bi gotina dîroknasê girêkî yê kevnar Herodotus (1.216.3) re li hev tê ku "ew bi heywanên xwe û masiyên xwe dijîn." Schmitt destnîşan dike ku îtîrazên li dijî vê sedemê, li ser bingeha wê texmînê ku, li şûna masîa-, dê ji kapa- "masî" ya Îranî (bi Osetî kæf (kæf) re were berhev kirin) were hêvî kirin, "ne biryardar e." Schmitt dibêje ku her şîroveyên din li ser eslê navê orîjînal ê Îranî yê Massagetæ "ji hêla zimannasî ve nayê qebûlkirin." (çav: Schmitt, R. (2018a). "Scythian Language". *Encyclopædia Iranica*. New York City, United States: Encyclopædia Iranica Foundation; Brill Publishers. Retrieved 28 July 2022.).

Lêbelê, Îrannas János Harmatta pêşniyara ku Massagetai ji masyaka-ta, ku tê wateya "mêrên masîxwar" tê wergirtin, rexne kiriye wekî ku ji hêla semantîkî û fonolojîk ve nayê qebûlkirin, û li şûna wê pêşniyar kiriye ku nav dibe ku ji navekî zimanê bakterî (civakek din a medî) yê destpêkê Maššagatā, ji Mašyagatā ya berê ya bi Ciwan ve girêdayî be. Peyvên Avestayî maša-, mašîia-, mašîiāka-, ku tê wateya "mêr", bi dawiya navî ji paşgira Îranî (avêstayi) ya rojhilat -tā an jî ji kiteya komkirî ya ku paşgir jê pêşkêtiye hatiye girtin. Li gorî hîpoteza Harmatta, navê Baktrî Maššagatā dê bi navê Dahā re têkildar be, ku tê wateya "mêr", ku ji hêla Massagetæ ve ji bo xwe tê bikar hanîn (çav: Harmatta, János (1999). "Alexander the Great in Central Asia". *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*. 39 (1–4): 129–136. doi:10.1556/aant.39.1999.1-4.11. S2CID 162246561. Retrieved July 4, 2022.).

Navê Avêsta) Sakā tigraxaudā tê wateya "Saka yên ku şapikên tûj li xwe dikin", bi navê tigraxaudā ku tê wateya "kesê ku şapikên tûj li xwe

dike", ku ji peyvên tighrah, "tûj," û xauda-, "kepçe" pêk tê. Ev nav behsa şapika Frîgî (an ji şapika medi ku ew çûya frigiya karibê wê fahmbikê. Piştî ev di nava mitrayîyan jî wê bi wê yekê wê were dîtin ku ew dihê bikarhanin wê navê wê bibê.) ya ku ji hêla gelên kevnar ên Îranî ve dihat li xwe kirin dikir, ku Sakā tigraxaudā bi şêweyekî neasayî dirêj û tûj li xwe dikir (çav: Francfort, Henri-Paul (1988). "Central Asia and Eastern Iran". In Boardman, John; Hammond, N. G. L.; Lewis, D. M.; Ostwald, M. (eds.). The Cambridge Ancient History. Vol. 4. Cambridge, United Kingdom: Cambridge University Press, p. 189–191).

Navê "Orthocorybantian" ku ji Massageti/Sakā tigraxaudā re hatiye dayîn, ji navê Latînî "Orthocorybantes" hatiye girtin, ku ji girêkiya Kevn hatiye girtin: Ορθοκορυβάντες, ku bi latînî hatiye nivîsandin: Orthokorubantes, ku ew bi xwe wergera rastîn a navê jî avêsta tigraxaudā ye, ku tê wateya "kesê ku şapikên tûj li xwe dike.", (çav: Diakonoff, I. M. (1985). "Media". In Gershevitch, Ilya (ed.). The Cambridge History of Iran. Vol. 2. Cambridge, United Kingdom: Cambridge University Press. p. 36–148).

Etîmolojiyên pêşniyarkirî ji bo eşîra Massagataean a Apasiacae, ku navê wê di tomarên kevnar ên Îranî de nehediye piştrast kirin, Āpasakā, ku tê wateya "Sakasên Avê," û Āpašyāka, ku tê wateya "bi avê kêfxweş dibin," dihevine ku heta niha ne encamdar in (çav: Schmitt, R. (1986). "3". Apasiacae. Encyclopædia Iranica. New York City, United States: Encyclopædia Iranica Foundation; Brill Publishers. Retrieved 14 July 2022.).

Weki din di kurdiya roja me de wê têngîna saka û weke têngihêk ku wê di wateya têngîna sêkik, û an dilxwêbûnek weke bi kenbûnê û hwd re wê bide diyarkirin. Weki din wê bahsa kesên li deverên vekirî ên beyer weke çîya dijin jî wê werênê ser ziman. An jî wê weke bi têngîne kesên beyer û an beredayî weke bi serê xwe dijin.

Îrannas János Harmatta Massagetae wekî gelê ku ji hêla persan û an mediyên ve bi navê Sakā tigraxaudā ("Sakā yê ku kepçeyên tûj li xwe dikin") û ji hêla girêkî-Romayî ve Orthocorybantes bi nav kirine, destnîşan kiriye. Nasnameya Harmatta li ser bingeha behskirina Sakā tigraxaudā ye ku di navbera çemên Amu Darya û Syr Darya de dijîn, ku Arrian jî Massagetae li wir dîtiye.

Ev wê rastiyê di rengekê de wê weke piştrast dikê ku wê rewşa sakayîyan wê weke civakek medi ku wê di wê demê de wê di şêwayekê de wê berfireh wê li herêmê heta van deverên nav derbas dibê ku ew

berfireh di qadekê dijin û xwediye jiyanekê bin. Di wê temenê de wê dîroka sakayiyan wê di wê temenê de ku wê bahsa wan wê were kirin wê di çavkaniyên girêkî ên weke heredot de jî wê di wê temenê de wê weke di ahengekê de wê bahs wê were kirin.

Zanyar Marek Jan Olbrycht jî Massagetae bi Sakā tigraxaudā re destnîşan kiriye û di dewama wê de wê bahsa sakayiyan ku ew li wan herêmên wan dijin wê weke pênasebikê. Di wê temenê de wê sakayi wê weke civakek medi wê di rengekê de wê werênê ser ziman.

János Harmatta jî Massagetai/Sakā tigraxaudā bi Dahā re destnîşan kiriye, ku ev nasname li ser bingeha cihê yê berê di navbera çemên Amu Darya û Syr Darya de ye, ku Arrian jî Dahae li wir ditiye. Zanyar A. Abetekov û H. Yusupov jî pêşniyar kirine ku Dahā eşîreke pêkhatî ya Massagetae bûn. C. J. Brunner pêşniyar kir ku Dahā yan cîranên Saka Tigraxauda bûn yan jî her du kom jî beşek ji heman gel bûn (çav: Brunner, C. J. (2004). "Iran". *Encyclopædia Iranica*. Vol. 5. New York City, United States: Encyclopædia Iranica Foundation; Brill Publishers. Retrieved 11 May 2023).

Li şûna wê, zanyar Y. A. Zadneprovskiy pêşniyar kir ku Dahae neviyên Massagetae bûn. Marek Jan Olbrycht Dahā wekî komeke cuda ji Saka dibîne, û ji ber vê yekê ne wekî Massagetae/Sakā tigraxaudā ne dihênê ser ziman (çav: Olbrycht, Marek Jan (2021). *Early Arsakid Parthia* (ca. 250-165 B.C.): At the Crossroads of Iranian, Hellenistic, and Central Asian History. Leiden, Netherlands; Boston, United States: Brill).

Li ser bingeha gotina Strabo ku Massagetae qismî li deşt, çiya, zozan û giravên welêt ên ku ji hêla çemê Araxes ve têne avdan dijiyan, îrannas Rüdiger Schmitt jî têkiliyek gumanbar bi "Sîg ph Sk tî" re, "Saka Zeviyān, Saka Axê", ku di Nivîsarên Suweyşê yê Dariusê Mezin de behs dike, diyar kiriye.

Massagetae li Deşta Xezerî û her weha li deştên Asyaya Navîn ên li rojhilatê Deryaya Xezerî û başûr-rojhilatê Deryaya Aral, bi taybetî li seranserê herêma mezin a ku ji erdên li dora çemên Amu Darya û Zarafşanê heta deşt û çolên li bakurê korîdora çiyayê Xorasanê dirêj dibe, ankû di herêma ku çolên Kyzylkum û Karakum û Deşta Ustyurt dihewîne, herêma di navbera çemên Oxus û Iaxartes û li dora Chorasmîyê. Bi vî awayî axa Massagetae herêma ku bi Tirkmenistana îroyîn re têkildar e dihewîne û dibe ku heta hin deverên Hîrkanyayê jî dirêj bibe.

Yek ji binkomên Masagetean, Apasiacae, li perava rojhilatê Deryaya Aralê di navbera çemên Oxus û Tanais/Iaxartes de, an jî dibe ku li kêleka Oxus li rojavayê Baktriya, an jî di navbera Deryaya Xezar û Aral de dijiyan" (çav: Cook, J. M. (1985). "The Rise of the Achaemenids and Establishment of Their Empire". In Gershevitch, Ilya (ed.). The Cambridge History of Iran. Vol. 2. Cambridge, United Kingdom: Cambridge University Press).

Binkomeke din a Masagetean, Derbices, li herêma hişk a li bakurê çemê Atrek dijiyan ku ji rojava ve bi Deryaya Xezar, ji başûr ve bi Hyrcania, ji rojhilat ve bi çemê Oxus, û Çiyayê Balxan û çemê Ochus û devê wê di axa wan de bûn. Di serdema Axameniyan de, hin Derbices li perava Deryaya Xezar ber bi başûr-rojavayê ve koç kiribûn û gihîştine Tabaristana navendî. Derbices herêma di navbera Deryaya Xezar û Oxus de bi Dahae re parve kirin, ku dibe ku bi Masagetae re wekhev bin, û Dibe ku Derbices heta rojhilatê Oxusê dirêj bûbe, nivîskarê girêkî Ctesias heta sînorên Baktriya û Hindistanê jî qada wan berfireh kiriye (çav: Brunner, C. J. (2004). "Iran". Encyclopædia Iranica. Vol. 5. New York City, United States: Encyclopædia Iranica Foundation; Brill Publishers. Retrieved 11 May 2023).

Lêbelê, danasîna nerast a cihê ku Massagetae lê dijiyan ji hêla nivîskarên kevnar ve bûye sedem ku zanyarên nûjen cihên cûrbecûr ji wan re destnîşan bikin, wekî deltaya Oxus, deltaya Iaxartes, di navbera deryayên Xezal û Aralê de an jî ber bi bakur an bakur-rojhilat ve, lê bêî ku van pêşniyaran li ser ti argumanên dawîn ava bikin (çav: Schmitt, R. (2018a). "Scythian Language". Encyclopædia Iranica. New York City, United States: Encyclopædia Iranica Foundation; Brill Publishers. Retrieved 28 July 2022).

Massagetae di sedsalên 8 û 7an ên berî zayînê de, dema ku ji rojhilat ber bi Asyaya Navîn ve koç kirin, gihîştin desthilatdariyê, ji wir wan Skît, eşîreke din a koçer a Îranî ku ew bi wan re nêzîk bûn, derxistin. Piştî vê yekê, ew hatin û deverên mezin ên herêmê dagir kirin, di nav de Deşta Xezer ku li wir wan Skît bi cih kirin. Massagetae Skîtên destpêkê ji cih derxistin û ew neçar kirin ku ber bi rojava ve derbasî çemê Araksê û deştên Qefqasya û Pontusê bibin, tevgerê girîng a gelên koçer ên Deşta Avrasyayê dest pê kir, piştî vê yekê Skîtiyan, kîmmerî û Agathyrsiyan, ku ew jî gelên koçer ên Îranî bûbûn û bi Massagetae û Skîtan re nêzîk bûn, ji cih derxistin, deverên wan fetih kirin û hêrîşî Rojavayê Asyayê kirin. Li wir, hebûna wan di dîroka şaristaniyên kevnar ên Mezopotamya,

Anatoliya, Misir û Îranê de roleke girîng leyîst (çav: Harmatta, János (1996). "10.4.1. The Scythians". In Hermann, Joachim; de Laet, Sigfried (eds.). *History of Humanity*. Vol. 3. UNESCO. p. 181).

Sakā tigraxaudā berî ku di sala 550 b.z de ji hêla xanedana Axamenişi ya persî ve were guhertin, têkiliyek nêzik bi Împeratoriya Medyayê re hebû, ku bandûra wê heta axên rojhilatê Deryaya Xezar dirêj bûbû (çav: Vogelsang, W. J. (1992). *The Rise and Organisation of the Achaemenid Empire: The Eastern Iranian Evidence*. Leiden, Netherlands; New York City, United States: Brill, p; 160).

Di sedsala 6an a berî zayînê de, Massagetae neçar man ku bi cîgirê Împeratoriya Medyayê, Împeratoriya nû ya persî ya Axamenişi re rû bi rû bimînin, ku damezrînerê wê, Kîros II, di sala 530 b.z de li dijî wan seferek pêk hanî. Li gorî Herodotus, Kîros bi hîle kampeke Massagetae girt, piştî vê yekê keybanûya Massagetae Tomyris hêza sereke ya eşîrê li dijî persan rêve bir, wan têk bir, Kîros kuşt û serê wî yê jêkirî xist nav kîsîkek tijî xwînê. Li gorî guhertinek din a mirina Kîros ku ji hêla Ctesias ve hatî tomar kirin, Derbices bûn, ew eşîra ku Kîros di şer de li dijî wî mir: li gorî vê guhertinê, ew ji hêla Derbices û hevalbendên wan ên Hindî ve bi mirinê hate birîndar kirin, piştî vê yekê hevalbendê Kîros, key Amorges ê Sakā haumavargā, bi artêşa xwe mudaxele kir û alîkariya leşkerên pers kir ku Derbices têk bibin, piştî vê yekê Kîros sê rojan li ber xwe da, di nav wan de wî împeratoriya xwe organîze kir û Spitaces kurê Sîsamas wekî satrap li ser Derbices tayîn kir, berî ku di dawiyê de bimire. Sedema ku Derbîs, ne Massagetae, wekî gelê ku kirus di şerê li dijî wan de miriye têne binavkirin ev e ku Derbîs endam an jî bi Massagetae re wekhev bûn. Li gorî Strabo, kirus di şerê li dijî Sakayan de miriye (ku Massagetae komek ji wan bûn), û li gorî Quintus Curtius Rufus ew di şerê li dijî Abia de miriye (çav: Abetekov, A. [in Kyrgyz]; Yusupov, H. (1994). "Ancient Iranian Nomads in Western Central Asia". In Dani, Ahmad Hasan; Harmatta, János; Puri, Baij Nath; Etemadi, G. F.; Bosworth, Clifford Edmund (eds.). *History of Civilizations of Central Asia*. Paris, France: UNESCO. pp. 24–34).

Nivîskarê Babilî Berossus, ku di sedsala 3-an a b.z de jiyaye, li şûna wê tomar kiriye ku kirus di şerekî li dijî Dahae de miriye; li gorî Îrannas Muhammad Dandamayev, Berossus Dahae li şûna Massagetae wekî kujerên kirus destnîşan kiriye ji ber ku wan Massagetae wekî eşîra koçer a herî navdar a Asyaya Navîn demek dirêj berî dema Berossus şûna wan girtibûn; her çend hin zanyar Dahae wekî Massagetae an jî wekî yek ji

bin-komên wan nas kirine (çav: Harmatta, János (1999). "Alexander the Great in Central Asia". *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*. 39 (1–4): 129–136. doi:10.1556/aant.39.1999.1-4.11. S2CID 162246561. Retrieved July 4, 2022.).

Piştî şerê bi Kîros re, derbarê Massagetæ de hindik tişt têne zanîn. Di serdema Axameniyan de, ew li ser Hîrkanyayê zext dikirin, û li dora sala 520b.z û dibe ku zûtir jî, ew ji hêla keyek bi navê Skunxa ve dihatin birêvebirin, ku li dijî Împeratoriya persî serhildan kir heta ku yek ji cîgirên Kîros, keyê Axameniyan Darius I, ji 520 heta 518 b.z li dijî Sakayan seferek pêk hanî ku di dema wê de wî Massagetæ/Sakā tigraxaudā fetih kir, Skunxa girt, û li şûna wî hukumdarek bi cih kir ku dilsozê desthilatdariya Axameniyan bû. Li gorî Polyænus, Darius li dijî sê artêşan şer kir ku ji hêla sê keyan ve dihatin rêvebirin, bi rêzê ve bi navê Sacesphares, Thamyris (ku navê wî dibe ku bi navê Tomyris ve girêdayî be), û Amorges an Homarges, û hesabê Polyænus li ser tomarên dîrokî yên persî ye (çav: Schmitt, R. (1994). "Amorges". *Encyclopædia Iranica*. New York City, United States: Encyclopædia Iranica Foundation; Brill Publishers. Retrieved 2022-07-12.).

Herêmên Saka wekî beşek ji Împeratoriya Axameniyan hatin tevlîkirin, ku piraniya axa di navbera çemên Oxus û Iaxartes de dihevine, û Saka hejmareke mezin ji tîrvanên siwarî da artêşa Axameniyan. Piştî reformên îdarî yên Darius ên Împeratoriya Axameniyan, Saka tigraxaudā di heman navçeya bacê de wekî Medan hatin girtin (çav: Vogelsang, W. J. (1992). *The Rise and Organisation of the Achaemenid Empire: The Eastern Iranian Evidence*. Leiden, Netherlands; New York City, United States: Brill, p; 160).

Sakayî wê di wê demê de wê weke ku wê were fahmkirin ji du aliyan ve wê weke ku wê di bin pêvajoyek dagirkirinê de wê bimênin. Ji aliyekê ve wê hêrişên kiros û an împaratoriya pers û ya din jî wê herikinên skitan ku wê li herêmên wan wê bibin wê weke aliyekê din bê ku ew wê êdî wê nikaribin weke berê wê kontrol bikin wê bibê bê. Ev herdû fektor wê êdî wê bandûra wan li ser herêmên wan wê bi demê re wê lawaz bikê û wê piştî wê bibê sedema wê ku ew êdî werin bêbandûrkirin.

Di dema dagirkirina Makedonî ya Împeratoriya Axameniyan de, Masagetæ 40,000 leşker da artêşa Axameniyan, ku hejmareke mezintir ji leşkerên ku ji hêla hemî niştecihên din ên perava Deryaya Xezar ve bi hev re hatine peyda kirin bû (çav: Brunner, C. J. (2004). "Iran". *Encyclopædia Iranica*. Vol. 5. New York City, United States:

Encyclopædia Iranica Foundation; Brill Publishers. Retrieved 11 May 2023).

Massagetae, hevgirtina Sogdî û Baktrîyan, beşdarî serhildana Spitamenes li dijî Îskender III yê Makedonyayê bûn, lê paşê piştî kuştina Spitamenes di sa radestî wî bûn (çav: Schmitt, R. (2018a). "Scythian Language". Encyclopædia Iranica. New York City, United States: Encyclopædia Iranica Foundation; Brill Publishers. Retrieved 28 July 2022).

Di nav zanyarên ku Massagetae bi Dahae re nas nakin de, Rûdiger Schmitt diyar dike ku Massagetae di serdema Helenîstîk a paşîn de ji hêla Dahae ve hatine asêkirin. Muhammad Dandamayev diyar kiriye ku Dahae wekî gelê herî navdar ê stepên Asyaya Navîn şûna Massagetae girtine. Marek Jan Olbrycht diyar dike ku Dahae ji deverên rojhilatê Deryaya Aral û li dora geliyê Iaxartes ber bi rojava ve koç kirine û Derbices ji welatê wan derxistine, piştî ku yê paşîn ji hev veqetiyane, beşek ji wan koçî Hyrcania û yê din jî ber bi çemê Uxus ê jêrîn ve çûne.

Di serdema Helenîstîk de, beşek ji eşîra Massagetî ya Derbîkes ber bi başûr-rojavayê li peravên Deryaya Xezer koç kiribû û gihîştibû Tabaristana navendî, di heman demê de komeke din ber bi başûr-rojhilat ve çûbû nav Margiana (çav: Brunner, C. J. (2004). "Iran". Encyclopædia Iranica. Vol. 5. New York City, United States: Encyclopædia Iranica Foundation; Brill Publishers. Retrieved 11 May 2023).

Li dora sala 230 b.z, keyê Parnî û damezrînerê Împeratoriya Partî, Arsaces I, bi revîna di nav eşîra Massagatî ya Apasiacae de ji keyê Seleucid Seleucus II Callinicus penageh xwest. Hewldana Seleucus ji bo veqerandina satrapiyên rojhilat ên împaratoriya xwe di destpêkê de serketî bû. Lêbelê, derketina serhildanan li beşa rojavayê împaratoriya wî rê li ber wî girt ku şerê xwe yê li dijî Partan bidomîne, ku bi piştgiriya Apasiacae di dawiyê de serketî bûn (çav: Koshelenko, G. A.; Pilipko, V. N. (1994). "Parthia". In Dani, Ahmad Hasan; Harmatta, János; Puri, Baij Nath; Etemadi, G. F.; Bosworth, Clifford Edmund (eds.). History of Civilizations of Central Asia. Vol. 2. Paris, France: UNESCO. pp. 127–145).

Serdestiya Massagetae li Asyaya Navîn di sedsala 3-an a berî zayîne de, piştî fetihkirina Persiya ji aliyê Makedonî ve bi dawî bû, ku têkiliyên di navbera koçberên deştê û nifûsa rûniştevanên Împeratoriya Axamenîşî ya berê ya persî qut kirin. Împeratoriya Seleucid a piştî wê dest bi hêrîşkirina koçberên Massagetae, Saka û Dahae kir ku li bakurê sînorên

wê dijiyan, ku ev yek jî bû sedema ku van gelan ji rojhilat ve zextê li ser gelê koçber ê Îranî yê xizm, Sarmatiyan, bikin. Sarmatiyan, ji kêmbûna hêza Skîtan li rojava sûd wergirtin, çemê Don derbas kirin û di dawîya sedsala 4-an û destpêka sedsala 3-an a berî zayînê de hêrîşî Skîtanyayê kirin (çav: Olbrycht, Marek Jan (2000). "Remarks on the Presence of Iranian Peoples in Europe and Their Asiatic Relations". In Pstrusińska, Jadwiga [in Polish]; Fear, Andrew (eds.). *Collectanea Celto-Asiatica Cracoviensia*. Kraków: Księgarnia Akademicka. p. 101–140).

Massagetae bi xwe bi komên eşîrî yên li Asyaya Navîn re bûn yek da ku alanan ava bikin, gelê ku ew bi xwe jî ji koma Sarmatiyan a mezintir bûn. Bi Asiyan ve girêdayî yên ku di sedsala 2-an a berî zayînê de hêrîşî Baktriya kiribûn, Alan (weke komek) jî aliyê gelê Kang-chû ve ber bi rojava ve ber bi deştên Qeqqasya û Pontî ve hatin şandin, li wir ew bi împaratoriyeke Partî û Romyayê re ketin têkiliyê û pevçûnê. Di sedsala 2-an a piştî zayînê de, wan deştên bakurê Qeqqasyayê û herêma bakurê Deryaya Reş fetih kiribûn û di bin desthilatdariya xwe de konfederasyonek bihêz a eşîran ava kiribûn (çav: Olbrycht, Marek Jan (2000). "Remarks on the Presence of Iranian Peoples in Europe and Their Asiatic Relations". In Pstrusińska, Jadwiga [in Polish]; Fear, Andrew (eds.). *Collectanea Celto-Asiatica Cracoviensia*. Kraków: Księgarnia Akademicka. p. 101–140).

Di sala 375 a piştî zayînê de, Hunan piraniya Alanên ku li rojhilatê çemê Don dijîn fetih kirin, hejmareke girîng ji wan qetil kirin û wan di nav ramyariya xwe ya eşîrî de girtin, di heman demê de Alanên li rojavayê Don ji serdestiya Huniyan azad man û beşdarî tevgerên Serdema Koçberiyê bûn. Hin Alanên azad reviyên çiyayên Qeqqasyayê, li wir ew beşdarî etnogeneza nifûsan bûn, di nav de Osetî û Kabardî, û komên din ên Alan li Qirimê sax man. Alanên din ên azad koçî Ewropaya Navîn û dû re jî Ewropaya Rojava kirin, ji wir hin ji wan çûn Brîtanya û Hispanya, û hin Alan tevli Vandalên Germanî bûn da ku ji Tengava Cîbraltarê derbas bibin û keyeniya Vandalan li Bakurê Afrîkayê ava bikin (çav: Olbrycht, Marek Jan (2000). "Remarks on the Presence of Iranian Peoples in Europe and Their Asiatic Relations". In Pstrusińska, Jadwiga [in Polish]; Fear, Andrew (eds.). *Collectanea Celto-Asiatica Cracoviensia*. Kraków: Księgarnia Akademicka. pp. 101–140).

Nivîskarên Bîzansî paşê navê "Massagetae" wekî peyvek kevnar ji bo Hun, Tatar û gelên din ên têkildar ên ku bi tevahî ne girêdayî nifûsa ku navê wan di destpêkê de di Antîkê de hatibû destnîşankirin bûn, bi kar

hanîn. Lê ev şîrove wê têkiliya wan bi hev ve wê nebin. Ber ku Massagetæ wê komek cihê ji wan bin. Ew wê, ji tevli heviyên saka û baktriyên iranî û kurdistanî ên demên medan ku ew dijin wê bibin û wê werin. Di wê temenê de wê, piştî wan deman wê weke ku wê were kifşkirin wê rastî hêrîşan wê werin. Wê li herêmê wê ji ber hêrîşên ji derve dihên wê belav bibin. Piştî wan wê komên din ên kiu wê navê wan derbas bibin wê werin û li şûna hin cihên wan wê weke wan wê bijin. Ji wê aliyê ve wê karibê bahsa wê têkiliya ku wê niviskarên bizansi wê bikin bikê. Lê massagetæ ên rastin ew yan haliyan û yan jî li şûn mana. Bi teybetî di dema hêrîşên hunan de wê bi tememî wê komên massagetaeyiyan wê werina tûna kirin. Piştî wê, li şûna wan komên din li herêmên wan rû didin. Hinek ji wan koman wê yên nav bori ku wê karibin têkiliyê bi wan re dênê bin.

Xebatek sedsala 9-an a Rabanus Maurus, De Universo, dibêje: "Massagetæ bi eslê xwe ji eşîra Scythians in, û jê re Massagetæ tê gotin, wekî ku giran bin, ankû Getae yên bihêz." Di zimanên Asyaya Navîn de wekî zimanê med û an Avestayî, pêşgira massa tê wateya "mezin", "giran", an "bihêz" (çav: Dhillon, Balbir Singh (1994). History and study of the Jats: with reference to Sikhs, Scythians, Alans, Sarmatians, Goths, and Jutes (illustrated ed.). Canada: Beta Publishers. p. 8).

Hin nivîskar, wekî Alexander Cunningham, James P. Mallory, Victor H. Mair, û Edgar Knobloch diyar kirine ku Massagetæ bi Gutiyên Mezopotamyaya 2000 b.z ve, û/an jî bi gelê ku li Çîna kevnar wekî "Da Yuezhi" an "Yuezhi ya Mezin" (ku Împeratoriya Kushan li Asyaya Başûr damezrand) tê zanîn ve girêbidin. Mallory û Mair diyar dikin ku dibe ku Da Yuezhi di demekê de wekî d'ad-ngiwat-tieg hatibe bilêvkirin, ku wan bi Massagetæ ve girêdide. Lêbelê, ev teorî bi berfirehî nayên pejirandin (çav: Mallory, J. P.; Mair, Victor H. (2000). The Tarim Mummies: Ancient China and the Mystery of the Earliest Peoples from the West. London: Thames & Hudson. p. 98–99).

Gelek zanyar diyar kirine ku Massagetæ bi Getae yên Ewropaya Rojhilat a kevnar ve girêdayî ne (çav: Leake, Jane Acomb (1967). The Geats of Beowulf: a study in the geographical mythology of the Middle Ages (illustrated ed.). University of Wisconsin Press. p. 68).

Tadeusz Sulimirski destnîşan dike ku Sacæ her wiha hin deverên Bakurê Hindistanê dagir kirine. Weer Rajendra Rishi, zimannasekî Hindî di navbera zimanên Hindî û Asyaya Navîn de nêzîkatiyên zimannasî destnîşan kiriye, ku ev yek baweriya xwe bi ihtîmala bandûra dîrokî ya

Sacae li Bakurê Hindistanê zêdetir dike (çav: Rishi, Weer Rajendra (1982). *India & Russia: linguistic & cultural affinity*. Roma. p. 95).

Li gorî Strabo, Massagetae li deşt, çiya, zozan û giravên welatê ku ji aliyê çemê Araxes ve dihat avdan dijiyan (çav: Schmitt, R. (2018a). "Scythian Language". *Encyclopædia Iranica*. New York City, United States: Encyclopædia Iranica Foundation; Brill Publishers. Retrieved 28 July 2022).

Hin Massagetae bi giranî masîgir bûn, û komên din ên eşîrê ji bo şîr û hirî pez xwedî dikirin, lê di heman demê de sebzeyên kok û fêkiyên kovî jî berhev dikirin. Lêbelê, tu Massagetae ti şêweyek çandiniyê pratîk nedikir, û xwarina wan ji goşt û masiyan pêk dihat, û ew bi giranî şîr vedixwarin, lê ne şerab. Li gorî nivîskarê Yewnanî Strabo, Derbices tu heywanên mê nexwarin (çav: Brunner, C. J. (2004). "Iran". *Encyclopædia Iranica*. Vol. 5. New York City, United States: Encyclopædia Iranica Foundation; Brill Publishers. Retrieved 11 May 2023).

Li cihê ku Massagetae lê dijiyan zêr û bronz pir bûn, lê wan hesin an zîv bikar nehanîn ji ber ku ev li welatê wan tunebûn (çav: Gera, Deborah Levine (2018). *Warrior Women: The Anonymous Tractatus De Mulieribus*. Leiden, Netherlands; New York City, United States: Brill. pp. 187–199).

Dibe ku Massagetae deformasyona qirikê pratîk kiribin. Mîna hemû gelên kevnar ên Îranî, Massagetae/Sakā tigraxaudā tûnikên heta çokan li xwe dikirin ku yan rast û girtî bûn (li gorî şêwaza Medyayê) yan jî vekirî bi pêlavên tûj, her du şêwaz jî bi kemberekê li kemberê ve girêdayî bûn (li gorî şêwaza Sîthan). Li binê wan, wan pantolonên teng û mokaşîn li xwe dikirin. Li ser van, wan carinan cil û bergên bi destên dirêj û teng, û şapika tûj li xwe dikirin, her çend eşîra wan şêweyekî cihêreng ê vê serpoşê li xwe dikir ku serê wê tûj bû, û ji wir navên ku ji hêla persan wek Tigraxaudā û Yewnaniyan Orthokorubantes ve hatine dayîn, ku her du jî tê wateya "kesê ku şapikên tûj li xwe dike", hatine wergirtin. Bikarhanîna cilûbergên girtî yê Medyayê di nav Sakā tigraxaudā de encama têkiliyeke berfireh di navbera Tigraxaudā û Medyayê de di serdema Împeratoriya Medyayê de bû (çav: Summerer, Lâtife (2007). *Ivanchik, Askold; Licheli, Vakhtang (eds.). Achaemenid Culture and Local traditions in Anatolia, Southern Caucasus and Iran: New Discoveries*. Brill Publishers. p. 3–30).

Masîgiran çermê fokan li xwe dikirin, lê xwedîkerên miyan cilên ji hirî li xwe dikirin (çav: Schmitt, R. (2018a). "Scythian Language". Encyclopædia Iranica. New York City, United States: Encyclopædia Iranica Foundation; Brill Publishers. Retrieved 28 July 2022).

Masagetae serê xwe, kemer, mil û kemerên zêrîn li xwe dikirin, û ji bo hespên xwe kemberên zêrîn û zirxên bronz bi kar dihanîn (çav: Schmitt, R. (2018a). "Scythian Language". Encyclopædia Iranica. New York City, United States: Encyclopædia Iranica Foundation; Brill Publishers. Retrieved 28 July 2022).

Massagetae hem bi peya û hem jî bi hesp şer dikirin, û çekên wan jî tîr û kevan, rîman û kêrên şer pêk dihatin, û zirxên hespan, serê rîman û serê tîrên wan jî zêr bûn. hin xosletên ku em di nava medan de weke ahlkirina haspan û li wan sîwarbûn û hwd wê weke bi wan re jî wê were dîtin.

Massagetae bi taybetî rîman bi kar dihanîn ku tîrên wan serê wan jî sifir an hesin hatibûn çêkirin, ji ber vê yekê girêkî wan wekî aikhmophoroi (αἰχμοφόροι) bi nav dikirin, ku tê wateya "hilgirê rîman." (çav: Litvinsky, Boris A. [in Russian] (2000). "Spear". Encyclopædia Iranica. New York City, United States: Encyclopædia Iranica Foundation; Brill Publishers. Retrieved 11 May 2023.).

Navê keyê Massagetae, ku bi forma girêkî Spargapisēs (Σπαργαπισής) hatiye tomar kirin û forma Skît Spargapis nîşan dide, wek jî zimanê Skît e, û navê wî û navê keyê Agatyrî Spargapeithes û keyê Skît Spargapeithes (Skît: Spargapaiθah) guhertinên heman navî ne (çav: Hinz, Walther (1975). Altiranisches Sprachgut der Nebenüberlieferungen. Wiesbaden, Germany: Harrassowitz Verlag. p. 226).

Ev rengên tomarkirinên weke ji yên skîtî wê di rengekê de wê weke ku wê karibê hinek gûmanan di serî de çêbikê. Di wê temenê de wê weke jî komna piştîre bicihbûna dihê dîtin. Lê rewşa Massagetaeyî wê weke bi ziman û bawerî wê weke xwediyê xwecihiyekê bê. Mînaq weke di nava wan de wê zêde li pêş hebûna mitrayî û hwd.

Dibe ku navê keyê Sakā tigraxaudā Skunxa bi peyva Osetî ve girêdayî be ku tê wateya "xwe cudakirin", û wekî skoyxyn (схыхын) di zaravayê Digor de, û wekî "æsk'wænxun (æскъуæнхун)" di zaravayê Hesin de tê piştrast kirin (çav: Schmitt 2018a: "OPers. Skunxa- (the leader of the Sakas, who rebelled against Darius I), perhaps related to Oss. sk,yxyn/æsk'wænxun "to distinguish oneself").

Herodotus behs kir ku Massagetae tenê yazdanê rojê dihebînin, ku wan hespan jê re qurban dikirin. Ev tê dîtin ku kulta yazdanê rojê yê Îranî

Mîtra nîşan dide, ku bi perestina agir û hespan ve girêdayî bû. Dema ku Kîrus hêrîşî Massagetæ kir, keybanûya wan Tomyris sond xwar ku eger ew venegere keyeniya xwe, heya ku wî bikuje (çav: Gera, Deborah Levine (2018). *Warrior Women: The Anonymous Tractatus De Mulieribus*. Leiden, Netherlands; New York City, United States: Brill. p. 187–199).

Lêbelê, Strabo tomar kir ku Derbîce, ku an bi Massagetæ re an jî yek ji eşîrên wan re wekhev bûn, "Dayika Erdê" dihebînin, ku wekî yazdana Erd û Avê Api tê şîrove kirin (çav: Safaee, Yazdan (2020). "Scythian and Zoroastrian Earth Goddesses: A Comparative Study on Api and Ārmaiti". In Niknami, Kamal-Aldin; Hozhabri, Ali (eds.). *Archaeology of Iran in the Historical Period*. University of Tehran Science and Humanities Series. Springer International Publishing. pp. 65–75).

Massagetæ zewacên yekkesî dikirin, her çend jin dikarin bi mêrên din re têtikiliyên zayendî (cinsî) bikin. Dema ku zilamekî Massagetæ dixwest bi jinekê re têtikiliyên cinsî bike, ew gorytosên xwe li derveyî konê wê daliqand, ku di hundurê wê de cot dê dest bi têtikiliya cinsî bikin. Lêbelê, Edvard Westermarck di Dîroka Zewaca Mirovan de diyar kir ku Herodotus û Strabo, ku ev têtigihîştina adetên zewaca Massagetæ li ser nivîsên wan e, dibe ku xelet bin, û ku li şûna wê adetek têtikildar yek bû, ku tê gotin li Asyaya Navîn gelemperî ye, ku bira bi hev re jinek tenê parve dikirin (çav: Westermarck, Edvard, *The History of Human Marriage*, Vol. 1, Ch. 3, pp.106-07 (London, 1921)).

Ev têtigîna weke ya di dema di nava malê de wê weke têtikiliyek zayendî wê bê kirin bi devê dêrî ve tiştêkê wê weke dalaqandin wê di nava hinek vegotinên kurdan ên kevn de jî wê bahsa wê were kirin. Ji ber ku ev wê piştî wê weke 'ne li gorî adetê' wê were dîtîn û hwd wê piştî wê, zêde wê bahsa wê nekin. Ev wê weke li gorî adetê ne dîtîn dibê ku ew ne li gorî adetên berê lê yên piştî bin. Heta ku wê di dema hatina islamê de wê ev wê weke rewşek ku wê xalîfê abasî wê weke rewşek propaganda ku ew wê dema ku ew hêrîşan dide çekirin li ser kurdên babeki de wê were dîtîn ku ew wê were ser ziman. Ji wê aliyê ve wê weke çawa wê bi wê bixwezin ku ew wan çawa weke dervî adetê û bêrewîst bidina nişandin wê bo wê ew wê were kirin. Wekî din jî wê di rengekê din de jî wê karibê werênê ser ziman ku wê di wê temenê de wê weke aliyekê têtigînelê wê werênê ser ziman. Di nava têtigînen civakî ên vegotinî ên ku wê karibê wê di rengekê de wê werênê ser ziman.

Li gorî Herodotus, endamên Massagetae dihatin qurbankirin û pijandin û bi goştê heywanên qurbanî re dihatin xwarin. Endamên Massagetae yên ku ji nexweşiyê dimirin dihatin veşartin an jî wekî xwarin ji bo heywanên kovî dihatin hiştin (çav: Schmitt, R. (2018a). "Scythian Language". *Encyclopædia Iranica*. New York City, United States: Encyclopædia Iranica Foundation; Brill Publishers. Retrieved 28 July 2022).

Ev rewşa weke ya vêşartin û an ji xwarin bo heywanan hiştin jî wê di demên berê de wê, demekê wê bahsa wê were kirin û ev wê weke piştî wê di nava zerdeştîyan de wê biqasî ku wê di nava civakê de wê were ser ziman wê, bibê mijare nîqaşên nû. Weki din li rex wê di nava zerdeştîyan wê bahsa tişteke din jî wê were kirin ku ew wê bibê mijare nîqaşê. Ew jî wê korbankirina mirovan û an zaroyan. Ev wê, bi gotina weke "zerdeştîyê ew ji holê rakir" jî wê carna wê bahsa wê were kirin. Di dewama wê de wê di wê temenê de wê mijare korbankirinê wê zerdeşt wê zindîyan û an rewşên weke bi jiyan wê bixwezê ku ew wê di dîmenekê de wê ji holê rabikê. Ev wê weke rewşek ku wê karibê wê bi wê re wê di rengekê de wê ji aliyekê din ve wê kifşbikê bê. Kevneşopîya bawerîyan û an rengê ritualên wan wê yekcarî wê piştî zerdeştî wê di rengekê de wê di wê temenê de wê weke ku wê were diyarkirin wê di wê de wê gûharin wê bibê.

Di rewşa kiros de wê di rengekê de wê dema ku em li ser wê bisekin in wê pêvajoya axamanîş ku wê bi wî ve girêdayî wê weke destpêka wê were diyarkirin û ew weke li hemberê mediya serhildan dikê û serdikeve w di rengekê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê werênê ser ziman. Piştî wê, mediya wê, weke were wergerendin li axamanîş wê di demên piştre ku wê werina şîrovekirin de jî wê were hanin li ser ziman.

Împeratoriya Axamanîşî an Împeratoriya Axamanîşî, wek Împeratoriya pers an Împeratoriya Farisî dihê bi navkirin ji aliyê Kûrûsê Mezin ve di sala 550 b.z de hatiye damezrandin. Li Îran û kurdistana îroyîn cîh digire, di wê demê de împeratoriya herî mezin a dîrokê bû, bi tevahî 5.5 mîlyon kîlometreçargoşe (2.1 mîlyon mîlênçargoşe) dirêj dibû. Împeratorî ji Balkanan û Misrê li rojava, li seranserê piraniya Rojavayê Asyayê, piraniya Asyaya Navîn li bakur-rojhilat, û Geliyê Îndusê yê Başûrê Asyayê li başûr-rojhilat dirêj dibû (çav: Taagepera, Rein (1979). "Size and Duration of Empires: Growth-Decline Curves, 600 B.C. to 600 A.D". *Social Science History*. 3 (3/4): 121).

Li dora sedsala 7an a b.z, herêma Persîs li beşa başûr-rojavayê platoya Îranê ji aliyê persan ve dihat nişteçîkirin. Kûrûsê mazin Împeratoriya

Med û her weha Împeratoriyên Lîdya û Babîliya nû têk bir, ku ev yek damezrandina rêveberîyeke nû ya împaratorî di bin xanedaniya Axameniyan de nîşan da.

Di serdema nûjen de, Împeratoriya Axameniyan bi sepandina serketî ya modelêk rêveberîya burokratîk a navendî, ramyariya xwe ya pirçandî, avakirina binesaziyên tevlihev ên wekî pergalên rêyan û pergala rêveberî ya rêxistinkirî, karhanîna zimanên fermî li seranserê axa xwe, û pêşxistina xizmetên giştî, di nav de xwedîbûna budçeyek mezin û artêşeke profesyonel, tê zanîn. Pêşketinên wan îlhama pêkhanîna şêwazên hikûmetê yên wekhev ji hêla împaratoriyên paşîn ên cûda ve kir (çav: Schmitt, Rüdiger (21 July 2011). "Achaemenid Dynasty". *Encyclopædia Iranica*. Archived from the original on 29 April 2011. Retrieved 4 March 2019).

Heta sala 330 b.z, Împeratoriya Axameniyan ji hêla Îskenderê Mezin ve, ku heyranek dilsoz ê Kûrûs bû, hate fetihkirin; ev fetih di sefera berdewam a Împeratoriya Makedonî ya wê demê de destkeftiyek girîng bû. Mirina Îskender destpêka serdema Helenîstîk nîşan dide, dema ku piraniya axa Împeratoriya Akamenîd a hilweşîyayî ket bin desthilatdariya keyeniya Ptolemaîk û Împeratoriya Seleucid, ku her du jî piştî Dabeşkirina Triparadisus di sala 321 b.z de wekî cîgirên Împeratoriya Makedonî derketin holê. Desthilatdariya Helenîstîk nêzîkî sedsalekê dom kir berî ku elîtên Îranî li platoya navendî di bin Împeratoriya Partan de dîsa desthilatdar bibin (çav: Sacks, David; Murray, Oswyn; Brody, Lisa (2005). *Encyclopedia of the Ancient Greek World*. Infobase Publishing. p. 256).

Împeratoriya Axameniş navê xwe ji bav û kalên Kûrûsê Mezin, damezrînerê împaratoriyê, Axamenes, deyn digire. Peyva Axameniş tê wateya "ji malbata Axameniş/Axamenes", bi latînî: Haxāmaniš; peyveke bahuvrihi ye ku tê wateya "xwedîkirina hişê hevalekî"). Axamenis bi xwe hukumdarekî piçûk ê sedsala heftemîn ê Anşan li başûrê rojavayê Îranê bû, û vasalekî Asûrê bû (çav: Tavernier, Jan (2007). *Iranica in the Achaemenid Period (ca. 550–330 B.C.): Lexicon of Old Iranian Proper Names and Loanwords, Attested in Non-Iranian Texts*. Peeters Publishers).

Gotina 'Haxāmaniš' weki din di kurdî de jî wê were wateya 'axa me jî' û an 'ya kalkê me jî' û hwd. Di wê temenê de û bi wê morfolojiyê wê wateyên ku wê ji wê karibin werina derhanin wê karibin hê zêdetir jî bibin.

Li dora sala 850 b.z gelê koçber ê resen ku împatoriye dest pê kirin xwe wekî Parsa û axa wan a her tim diguherî Parsua bi nav dikirin, ku piraniya wê li dora Persîsê bû.] Navê "Persî" bilêvkirineke girêkî û Latînî ya peyva xwemalî ye ku behsa welatê gelê ku ji Persîsê û an bi latînî Pārsa dihê bi navkirin. Peyva Faris 'Xšāça' dihê, ku bi rastî tê wateya "keyntî" û an 'keyti', ji bo Împatoriya ku ji hêla dewleta wan a pirneteweyî ve hatiye damezrandin dihat bikar hanîn (çav: Shapour Shahbazi, Alireza (2012). Daryae, Touraj (ed.). The Oxford handbook of Iranian history. Oxford: Oxford University Press. p. 131).

Ji têgiha herodotus wê di wê rengê de wê weke ku wê were ser ziman wê, bahsa wê demê wê bikê:

'Neteweya Farsî hejmarek ji eşîran dihevin ku li vir hatine rêzkirin. ... : Pasargadae, Maraphii, û Maspîi, ku hemî eşîrên din girêdayî wan in. Ji van, Pasargadae yê herî navdar in; ew eşîra Axamenîyan dihevin ku ji wan keyên Perseid derdikevin. Eşîrên din Panthialaei, Derusiaei, Germanii ne, ku hemî bi axê ve girêdayî ne, yê mayî - Dai, Mardi, Dropici, Sagarti, koçber in (çav: Herodotus, Dîrok 1.101 & 125).

Împatoriya Axamenîyan ji hêla persên koçber ve hate afirandin. Persî gelên Îranî bûn ku di dora 1000 b.z de gihştin cihê ku îro Îran e û li herêmek ku bakur-rojavayê Îranê, Çiyayên Zagros û Persîs li kêleka Elamîyên xwecihî dihevin bicih bûn. Persî di destpêkê de şivantiyên koçber bûn li Deşta Îranê ya rojava. Dibe ku Împatoriya Axamenîyan ne yekem împatoriya Îranî be, ji ber ku Med, komeke din a gelê Îranî, dibe ku împatoriye kurt-temen ava kir dema ku wan roleke mezin di hilweşandina Asûriyan de lîstî (çav: Van de Mieroop, Marc (25 June 2015). A history of the ancient Near East ca. 3000–323 BC (Third ed.). Chichester, West Sussex, UK).

Axamenîyan di destpêkê de hukumdarên bajarê Anşan ê Elamî li nêzîkî bajarê Marvdaşt ê nûjen bûn; sernavê "keyê Anşan" adaptasyonek sernavê Elamî yê berê "keyê Susa û Anşan" bû. Li ser nasnameyên keyên herî pêşîn ên Anşanê vegotinên nakok hene. Li gorî bangorê Kîrus (kevntirîn çavkaniya heyî ya Axamenîyan) keyên Anşanê Teispes, Kîrus I, Kambîses I û Kîrus II, ku wekî Kîrusê Mezin jî tê zanîn, ku împatoriye damezrandiye bûn. Nivîsara Behistun a paşîn, ku ji hêla Dariusê Mezin ve hatî nivîsandin, îdia dike ku Teispes kurê Axamenes bû û Darius jî bi rêya rêzek cûda ji Teispes tê, lê di tu nivîsên berê de behsa Axamenes nayê kirin. Di Dîrokên Herodotus de, ew dinivîse ku Kûrûşê Mezin kurê Kambîses I û Mandanê yê Medyayê bû, keça

Astiyages, keyê Împeratoriya Medyayê (çav: Briant, Pierre (2002). From Cyrus to Alexander: A History of the Persian Empire. Pennsylvania State University Press, p; 15).

Kûroş di sala 553 b.z de li dijî Împeratoriya Medyayê serhildan kir, û di sala 550 b.z de di têkbirina Medan, girtina Astiyages û girtina paytexta Medyayê Ekbatana de bi ser ket. Piştî ku Ekbatana ket bin kontrola Kûroş, xwe wekî cîgirê Astiyages bi nav kir û kontrola tevahiya împeratoriye girt ser xwe. Bi mîratgirtina împeratoriya Astiyages, wî nakokiyên axê yên ku Med bi hem Lîdyayê û hem jî Împeratoriya Babîlyayîya nû re hebûn jî mîrat girt (çav: Briant, Pierre (2002). From Cyrus to Alexander: A History of the Persian Empire. Pennsylvania State University Press, p; 33).

Key Kroesus ê Lîdyayê hewl da ku ji rewşa navneteweyî ya nû sûd werbigire bi pêş ve çûna nav axa ku berê li Asyaya Biçûk a Medyayê bû. Kîros hêrîşeke dijber birêve bir ku ne tenê artêşên Kroesos têk bir, lê di heman demê de bû sedema girtina Sardîsê û hilweşîna keyeniya Lîdyayê di sala 546 b.z de. Kîros Paktyes danî ser milê komkirina bacê li Lîdyayê û çû, lê gava Kîros çû, Paktyes li dijî Kîros serhildanek da destpêkirin. Kîros generalê Med Mazares şand da ku bi serhildanê re mijûl bibe, û Paktyes hate girtin. Mazares, û piştî mirina wî Harpagus, dest bi kêmkirina hemî bajarên ku beşdarî serhildanê bûbûn kirin. Bindestkirina Lîdyayê bi tevahî çar salan dom kir (çav: Briant, Pierre (2002). From Cyrus to Alexander: A History of the Persian Empire. Pennsylvania State University Press, p; 37-38).

Dema ku desthilatdariya li Ekbatanayê ji destê Med derbasî Persan bû, gelek bacgirên Împeratoriya Med bawer kirin ku rewşa wan guheriye û li dijî Kîros serhildan kirin. Ev yek Kîros neçar kir ku li dijî Baktriya û Sakayên medi ku wê weke civake tomyris ji bê li Asyaya Navîn şer bike. Di van şeran de, Kîros li Asyaya Navîn çend bajarên garnîzon ava kir, di nav de Kîropolis jî hebû (çav: Briant, Pierre (2002). From Cyrus to Alexander: A History of the Persian Empire. Pennsylvania State University Press, p; 40).

Di derbarê têkiliyên Pers-Babîl di navbera salên 547 û 539an ên b.z de tişteke nayê zanîn, lê dibe ku di navbera her du împaratoriyan de çend salan beriya şerê 540-539an û Hilweşîna Babîlê dijminatî hebû. Di Cotmeha 539an a b.z de, Kîrus li Opîsê li dijî Babîliyan şerekî bi ser xist, dû re Sippar bêî şer girt berî ku di 12ê Cotmehê de bajarê Babîlê bigire, li wir keyê Babîlê Nabonidus dîl hat girtin. Piştî ku bajar kontrol kir, Kîrus

di propagandayê de xwe wekî vegerandina rêzika îlahî nîşan da ku ji hêla Nabonidus ve hatibû têkbirin, ku kulta Sin li şûna Marduk pêş xistibû, û wî her weha xwe wekî vegerandina mîrata Împeratoriya Asûrîya nû nîşan da bi berawirdkirina xwe bi keyê Asûrî Ashurbanipal. Kîrus bi rizgarkirina gelê Cihûdayê ji sirgûniyê û bi destûrdayîna ji nû ve avakirina piraniya Orşelîmê, tevî Perestgeha Duyemîn, tê hesibandin (çav: Briant, Pierre (2002). From Cyrus to Alexander: A History of the Persian Empire. Pennsylvania State University Press, p; 43-44).

Di sala 530 b.z de, Kîrus mir û kurê wî yê mezin Kambîses II li şûna wî hat danîn, di heman demê de kurê wî yê biçûk Bardiya[d] axek mezin li Asyaya Navîn wergirt. Heta sala 525 b.z, Kambîses bi serkeftî Fenîkya û Qîbris xist bin destê xwe û bi hêza deryayî ya nû ya persî amadekariyan dikir ku hêrîşî Misrê bike. Fîrewn Amasîs II di sala 526an de miribû û Psamtik III li şûna wî hatibû danîn, ku di encamê de hevalbendên sereke yên Misirî ji bo persan reviyabûn. Psamtik artêşa xwe li Pelusium li Delta Nîlê bi cih kir. Berî ku bireve Memfisê, di Şerê Pelusiumê de ji hêla persan ve bi tundî hate têkbirin, li wir persan ew têk birin û ew dîl girtin. Piştî hewldana serhildanek têkçûyî, Psamtik III tavilê xwe kuşt (çav: Briant, Pierre (2002). From Cyrus to Alexander: A History of the Persian Empire. Pennsylvania State University Press, p; 52-55).

Herodotus Kambîses wekî dijminekî êşkere yê gelê Misrê û xwedayên wan, perestgeh, perestgeh û kahînên wan nîşan dide, bi taybetî kuştina gayê pîroz Apis tekez dike. Kuştina gayê pîroz ev wê ne tenê wê weke rewşek li hemberê misrê bê lê wê li hemberê med û babil jî bê. Di nava çanda urukê û ji gilgamêş û heta mitra ev weke têngînek rituelî wê karibê wê bi nav bikê. Ew dibêje ku ev kiryar bûne sedema dînîtiyekê ku ew birayê xwe Bardiya (ku Herodotus dibêje bi dizî hatiye kuştin), xwişka xwe-jina xwe û Kroesusê Lîdyayê bikuje. Dûv re ew digihîje wê encamê ku Kambîses bi tevahî hişê xwe wînda kiriye, û hemî nivîskarên klasîk ên paşîn mijarên bêrehmî û dînîtiya Kambîses dubare dikin. Lêbelê, ev li ser agahdariya derewîn e, ji ber ku nivîsa Apis a ji 524 b.z nîşan dide ku Kambîses beşdarî merasîmên cenazeyê Apis bûye û xwe wekî fîravn bi nav kiriye (çav: Briant, Pierre (2002). From Cyrus to Alexander: A History of the Persian Empire. Pennsylvania State University Press, p; 55-57).

Piştî fetihkirina Misrê, Lîbyayî û girêkên Kîren û Barka li rojhilatê Lîbyayê (Kîrenaîka) radestî Kambîses bûn û bêî şer bac şandin. Piştî Kambîses planên dagirkirina Kartaca, waheya Ammon û Etiyopyayê

danî. Herodotus îdîa dike ku dagirkirina deryayî ya Kartaca ji ber ku Fenîkî, ku beşek mezin ji filoya Kambîses pêk dihanîn, red kirin ku li dijî gelê xwe çekan hilgirin, hate betalkirin, lê dîroknasên nûjen guman dikin ka dagirkirina Kartaca qet nehatiye plankirin. Lêbelê, Kambîses hewlên xwe ji bo du seferên din terxan kir, bi armanca baştirkirina pozîsyona stratejîk a Împeratoriye li Afrîkayê bi fetihkirina keyeniya Meroë û girtina pozîsyonên stratejîk li waheyên rojava. Ji bo vê armancê, wî li Elephantine garnîzonek ava kir ku bi piranî ji leşkerên Cihû pêk dihat, ku di seranserê serweriya Kambîses de li Elephantine man. Dagirkirinên Ammon û Etiyopyayê bi xwe têk çûn. Herodotus îdîa dike ku dagirkirina Etiyopyayê ji ber dînbûna Kambîses û nebûna pêdiviyên zîlamên wî têk çûye, lê birhanên arkeolojîk nîşan didin ku sefer ne têk çûye, û kelehek li Katarakta Duyemîn a Nîlê, li ser sînorê di navbera Misir û Kushê de, di seranserê serdema Akamenîdan de di karhanînê de maye (çav: Briant, Pierre (2002). *From Cyrus to Alexander: A History of the Persian Empire*. Pennsylvania State University Press, p; 52-55).

Bûyerên li dora mirina Kambîses û cîgirtina Bardiya pir tene nîqaş kirin ji ber ku gelek vegotinên nakok hene. Li gorî Herodotus, ji ber ku kuştina Bardiya bi dizî hatibû kirin, piraniya persan hîn jî bawer dikirin ku ew sax e. Vê yekê hişt ku du Magî li dijî Kambîses rabin, û yek ji wan li ser text rûniştibû ku dikarîbû Bardiya teqlîd bike ji ber dişibihiya wan a fîzîkî ya berbiçav û navê hevpar (Smerdis di vegotinên Herodotus de). Ctesias dinivîse ku dema Kambîses Bardiya kuşt, wî tavilê magosê Sphendadates li şûna wî wek satrapê Baktriya danî ji ber dişibiya fîzîkî ya berbiçav. Du ji bawermendên Kambîses wê hingê komployek kirin da ku Kambîses desteser bikin û Sphendadates bi navê Bardiya li ser text deynin. Li gorî Nivîsara Behistun, ku ji hêla keyê Dariusê Mezin ê piştî wî ve hatiye nivîsandin, magosek bi navê Gaumata Bardiya teqlîd kiriye û li Persê şoreşek daye destpêkirin. Çi şert û mercên rastîn ên serhildanê bin jî, Kambîses di havîna 522 b.z de nûçeya wê bihîst û ji Misirê dest bi vegera xwe kir, lê ew li Sûriyê di ranê xwe de birîndar bû û ji ber gangrenê mir, ji ber vê yekê teqlîdkarê Bardiya bû key. Vegotina Darius ya herî kevin e, û her çend dîroknasên paşîn hemî li ser hûrguliyên sereke yên çîrokê li hev dikin, ku magosek teqlîd kiriye Bardiya û text girtiye, dibe ku ev çîrokek ji hêla Darius ve hatibe afirandin da ku desteserkirina xwe rewşa bike. Îrannas Pierre Briant texmîn dike ku Bardiya ji aliyê Kambîses ve nehatiye kuştin, lê heta mirina wî di havîna 522 b.z de li bendê maye da ku mafê xwe yê rewşa yê text îdîa bike ji ber ku ew wê

demê tenê neviyê mêr ê malbata keyî bû. Briant dibêje ku her çend îro bi gelemperî hîpotezê xapandina ji aliyê Darius ve tê pejirandin jî, "di dema niha de, bi birhanên berdest, tiştek bi teqezî nehatiye destnîşankirin".

Li gorî nivîsara Behistunê, Gaumata heft mehan hukumdarî kiriye berî ku di sala 522 b.z de ji aliyê Dariusê Mezin ku wek Dāryavuš, "yê ku qencyê bi tundî digire", ku wekî Darayarahush jî tê zanî ve were hilweşandin. Her çend Magî hatin çewisandin jî, hebûna xwe domandin, û salek piştî mirina yekem Smerdisê (Gaumata), Smerdisê (Vahyazdāta) yê duyemîn hewl da ku darbeyekê bike. Darbe, her çend di destpêkê de serketî be jî, bi ser neket.

Magî wê di rengekê de wê weke ku wê were diyarkirin wê medi bin û wê piştî kiroşê mazin ku wê taxt desteserkir û pê de wê bo bi şûn ve hanina desthilatiya med wê serhildanên dem bi dem wê bikin wê bibin. Di hinek vegotina weke bi navê "casimo gaumata" ku wê bahsa wî weke serekek magî ê serhildêr wê were kirin wê bê kirin û wê bandûra bandûra wî ya mazin wê were kirin. Dibê ku ew gaumata ev gaumatayê mijare gotinê bê. Lê ne diyar a.

Herodotus dinivîse ku serokatiya xwecihî li ser awayê çêtirîn ê hikûmetê ji bo împaratoriye nîqaş kir.

Ji dema ku keyê Makedonî Amyntas I welatê xwe di dora 512-511an de radestî persan kir, Makedonî û pers êdî ne xerîb bûn. Fêmkirina Makedonyayê beşek ji operasyonên leşkerî yên persî bû ku ji hêla Dariusê Mezin (521–486) ve di sala 513an de - piştî amadekariyên mezin - artêşeke mezin a Axamenişi hêrişi Balkanan kir û hewl da ku Skîtên Ewropî yên ku li bakurê çemê Danubê digeriyan têk bibe. Artêşa Darius berî ku vegere Asyaya Biçûk, çend gelên Trakî û hema hema hemî herêmên din ên ku digihîjin beşa Ewropî ya Deryaya Reş, wekî beşên Bulgaristan, Romanya, Ukrayna û Rûsyayê yên îroyîn, bindest kir (çav: Joseph Roisman, Ian Worthington A Companion to Ancient Macedonia. p. 342–345. John Wiley & Sons, 2011).

Darius yek ji fermanدارên xwe yên bi navê Megabazus li Ewropayê hişt ku karê wî ew bû ku li Balkanan fetih bike. Leşkerên persî Trakya dewlemend bi zêr, bajarên girêkî yên peravê bindest kirin û Payonîyên bihêz têk birin û fetih kirin. Di dawiyê de, Megabazus qasid şandin ba Amyntas û daxwaza qebûlkirina serdestiya persî kirin, ku Makedoniyan jî kir. Balkanan gelek leşker ji bo artêşa Axamenişi ya pir-etnîkî peyda kirin. Gelek ji elîtên Makedonî û persî bi hev re zewicîn, wek memûrê persî Bubares ku bi keça Amyntas, Gygaea, re zewicî. Pêwendiyên

malbatî yên ku hukumdarên Makedonî Amyntas û Îskender bi Bubares re hebûn, têkiliyên wan ên baş bi keyên persî Darius û Xerxes I, ku wekî Xerxesê mazin (xerxes di hin nivisna de weke 'keyê med' jî dihê bi navkirin) jî dihat nasîn, misoger kir. Dagirkirina persî nerasterast bû sedema bilindbûna desthilatdariya Makedonyayê û persî li Balkanan hin berjewendiyên hevpar hebûn; bi alîkariya persî, Makedonî li hember hin eşîrên Balkanî yên wekî Payonî û Yewnaniyan gelek tiştan bi dest xistin. Bi tevayî, Makedonî "hevalbendên persî yên dilxwaz û bikêrhatî bûn. Leşkerên Makedonî di artêşa Xerxes I de li dijî Atîna û Spartayê şer kirin. Persan hem ji girêkê û hem jî ji Makedonî re digotin Yauna ("Îyonî", peyva wan ji bo "Grekani"), û bi taybetî ji Makedonî re digotin Yaunā Takabara an "Grekên bi şapikên ku dişibin mertalan", dibe ku behsa şapika kausia ya Makedonî bike (çav: Johannes Engels, "Ch. 5: Macedonians and Greeks", In: Roisman and Worthington, "A companion to Ancient Macedonia", p. 87. Oxford Press, 2010).

Heta sedsala 5an a berî zayînê, keyên persî an li ser herêmên bindest hukum dikirin an jî wan ne tenê hemû Deştê persî û kurdistanê û hemû herêmên ku berê ji hêla Împeratoriya Asûrî (Mezopotamya, Levant, Qîbris û Misir) ve dihatin girtin, lê ji bilî vê, hemû Anatoliya û Ermenistan, û her weha Başûrê Qefqasyayê û beşên Bakurê Qefqasyayê, Azerbaycan, Ozbekistan, Tacîkistan, Bulgaristan, Paeonia, Trakya û Makedonya li bakur û rojava, piraniya herêmên peravê Deryaya Reş, beşên Asyaya Navîn heta Deryaya Aral, Oxus û Jaxartes li bakur û bakur-rojhilat, Hindu Kush û hewza rojavayê Indus vedihewîne. (ku bi Afganistan û Pakistana îroyîn re têkildar e) li rojhilatê dûr, hin beşên bakurê Erebiyê Siûdî li başûr, û hin beşên rojhilatê Lîbyayê (Sîrenaîka) li başûr-rojava, û hin beşên Oman, Çîn û Îmaratên Erebiyê Yekbûyî were sehêtkirin (çav: O'Brien, Patrick (2002). Concise Atlas of World History. Oxford University Press. p. 43).

Weki din ku em bahsa serwerîya li anatolya a hêzrên pers bikin wê karibê wê di rengekê de wê werênê ser ziman ku wê pêşî wê bi ber rojavayê kurdistanê iroyîn ve wê di rengekê de wê pêşî wê herin û ev wê weke xate ku ew di wê re wê bi ber wir ve herin. Wekî din di wê temenê de wê weke koridora di nava anatolya û misrê û an nivgirava ereb jî wê wek kontrol bikira. Ji xwe piştî lîdya wê, hê di dema kiros de wê, sefer li misrê wê were kirin û ew weke setrapek împaratoriya pers hatibû kirin. Lê di wê temenê de wê çawa wê, bi ber anatolya ve wê herê û piştî xwe wê ji wir wê xort bikê wê li wê binerê. Lê di wê demê de wê

berxwedanên li anatolya weke yên iyonya û hwd jî wê bibin. Hêzên pers wê di destpêkê de wê pêwîst ban ku ew bi wê ve mijul bûban.

Serhildana Îyonî di sala 499 b.z de, û serhildanên pê re girêdayî li Aeolis, Doris, Qibris û Caria, serhildanên leşkerî bûn ji aliyê çend herêmên Asyaya Biçûk ve li dijî desthilatdariya persan, ku ji 499 heta 493 b.z dom kirin. Di dilê serhildanê de nerazîbûna bajarên girêkî yên Asyaya Biçûk ji tîranên ku ji hêla pers ve ji bo rêvebirina wan hatine tayîn kirin, digel kiryarên takekesî yên du tîranên Mîlesî, Histiaeus û Aristagoras, hebû. Di sala 499 b.z de, tîranê wê demê yê Mîletusê, Aristagoras, bi satrapê persî Artaphernes re seferek hevbeş da destpêkirin da ku Naxosê fetih bike, da ku pozîsyona xwe li Mîletusê, hem ji hêla darayî ve û hem jî ji hêla prestîjê ve, xurt bike. Ev mîsyon karesatek bû, û Aristagoras, bi hîskirina ku ew ê wekî tîranek nêzîk were rakirin, hîlbijart ku tevahiya Îyonyayê li dijî keyê persî, Darius I, ku bi gelemperî wekî Dariusê Mezin dihat nasîn, teşwîqî serhildanê bike.

Persan berdewam kirin ku bajarên li perava rojava yên ku hîn jî li dijî wan li ber xwe didan kêmbikin, berî ku di dawiyê de di sala 493 b.z de li ser Îyonyayê lihevkiyaneke aştiyê ferz bikin ku bi gelemperî hem dadperwer û hem jî maqûl dihat hesibandin. Serhildana Îyonyayê yekem pevçûna mezin a di navbera Yewnanîstan û Împeratoriya Akamenîdan de pêk hanî, û wekî wusa qonaxa yekem a Şerê Yewnanî-persî temsîl dike. Asyaya Biçûk dîsa hatibû vegerandin nav axa persî, lê Darius sond xwaribû ku Atîna û Eretria ji ber piştgiriya wan a serhildanê ceza bike. Wekî din, dît ku rewşa ramyarî ya li Yewnanîstanê gefek domdar li ser aramiya Împeratoriya wî çêdike, wî biryar da ku dest bi fetihkirina tevahiya Yewnanîstanê bike. Sefera yekem a dagirkirinê ew bû ku deverên li nîvgirava Balkanan vegerîne nav împaratoriye. Desthilata persî li ser van deveran piştî Serhildana Îyonyayê sist bûbû. Di sala 492 b.z de, generalê pers Mardonius Trakya ji nû ve xist bin destê xwe û Makedonya kir beşek bi tevahî ya împaratoriye; ew heta dawîya sedsala 6-an a b.z vasal bû lê gelek xweseriya xwe parast. Lêbelê, di sala 490 b.z de hêzên persî di Şerê Maratonê de ji aliyê Atînayîyan ve hatin têkbirin û Darius I berî ku derfeta dagirkirina Yewnanîstanê bibîne dê bimire (çav: Joseph Roisman, Ian Worthington. "A companion to Ancient Macedonia". John Wiley & Sons, 2011, pp. 135–138, 343–345).

Xerxes I (485–465 b.z, bi persiya Kevin Xşayārša "Qehremanê Di Nav keyan De"), kurê Darius I, sond xwar ku wê biqedîne. Wî hêrîşeke mezin organîze kir ku armanca wê fetihkirina Yewnanîstanê bû. Artêşa wî di

bihara 480 b.z de ji bakur ket Yewnanistanê, bi rêya Makedonya û Thessalyayê rastî berxwedaneke hindik an jî qet nehat, lê li Termopîlayê ji aliyê hêzeke piçûk a Yewnanî ve sê rojan hate paşxistin. Şerê deryayî yê Artemisiumê yê hevdem ji hêla taktîkî ve bêbiryar bû ji ber ku bahozên mezin keştîyên her du alîyan jî wêran kirin. Dema ku Yewnaniyan nûçeya têkçûna li Termopîlayê wergirtin û paşve vekîşîyan, şer zû hate rawestandî. Şer ji bo persan serkeftinek taktîkî bû, ku kontrola bê nakokî ya Artemisium û Deryaya Egeyê da wan (çav: Herodotus VIII, 21).

Piştî serkeftina xwe di Şerê Termopîlayê de, Xerxes bajarê Atînayê yê valakirî talan kir û amade bû ku li Îstmsa stratejîk a Korîntê û Kendava Saronîk bi Yewnaniyan re rû bi rû bimîne. Di sala 480 b.z de Yewnaniyan li Şerê Salamîsê serkeftinek biryardar li hember filoya persan bi dest xistin û Xerxes neçar kirin ku vekîşe Sardîsê. Artêşa bejahî ya ku wî li Yewnanistanê di bin serokatiya Mardonius de hiştibû, Atîna dîsa girt lê di dawiyê de di sala 479 b.z de li Şerê Plataea hate hilweşandin. Têkçûna dawî ya persan li Mycale bajarên Yewnanî yên Asyayê teşwîq kir ku serhildan bikin, û persan hemî axên xwe yên li Ewropayê winda kirin û Makedonya careke din serbixwe bû. Artabanus, fermandarê parêzvanên key û memûrê herî bi hêz ê dadgeha persan, Xerxes bi alîkariya eunuchek, Aspamitres, kuşt. Sal û dîroka rastîn a kuştina Xerxes di nav dîrokzanan de nakok e (çav: Stoneman, Richard (6 October 2015). "Assassination". Xerxes: A Persian Life. Yale University Press).

Piştî ku Xerxes I hate kuştin, kurê wî yê mezin ê saxmayî Artaxerxes I li şûna wî hat danîn. Di dema serweriya wî de bû ku Elamite ew di bin serweriya wî de bû, û girîngiya xwe zêde kir. Dibe ku di vê serweriyê de salnameya rojê wekî salnameya neteweyî hate destnîşan kirin. Di bin Artaxerxes I de, Zerdeştîtî bû ola rastîn a împaratoriye.

Ev rewşa weke olê kirina zerdeştîyê wê ji aliyekê din ve wê bandûra wê li medîyan û keyeniyên wan bikin ku ew dev ji dijberiyên xwe yên rastin berdin û ew bi navende keyenîya Artaxerxes I re tev bigerihin. Ev wê di renga xwenûkirinekê de jî wê weke bide diyarkirin.

Piştî ku Pers di Şerê Eurymedon (469 an 466 b.z) de têk çû, çalakiyên leşkerî yên di navbera Yewnanistan û Pers de hatin rawestandî. Dema ku Artaxerxes I desthilatdarî girt destê xwe, wî stratejiyek nû ya Pers da destpêkirin da ku Atînayîyan bi finansêkirina dijminên xwe yên li Yewnanistanê qels bike. Ev yek bi awayekî nerasterast bû sedem ku

Atînayî xezîneya konferedehyiya Delos ji girava Delos veguhezînin akropola Atînayê. Ev pratîka finansêkirinê bê guman di sala 450 b.z de bû sedema şerên nû, ku Yewnaniyan di Şerê Qibrisê de hêrîş kirin. Piştî ku Cimon di vê seferê de nekarî gelek tiştan bi dest bixe, di sala 449 b.z de di navbera Atîna, Argos û Persyayê de Peymana Callias hate îmzekirin.

Artakserks piştî ku Themistocles ji Atînayê hate derxistin, penageh pêşkêşî Themistocles kir, ku ew serketîyê Şerê Salamîsê bû. Her wiha, Artakserks Magnesia, Myus, û Lampsacus da wî da ku ew di nan, goşt û şerabê de xwedî bike. Wekî din, Artakserks I Palaescepsis da wî da ku cil û bergên wî peyda bike, û wî her wiha Percote bi nivînên ji bo mala wî da wî (çav: Plutarch's Lives by Plutarch: Themistocles Themistocles, Part II". 1 October 2015. Archived from the original on 1 October 2015. Retrieved 22 March 2018).

Dema ku Artakserks di sala 424 b.z de li Susayê mir, cenazeyê wî birin goristana ku ji bo wî li Nekropola Naqsh-e Rostam hatibû çêkirin. Li gorî kevneşopîya persan, key dema ku ew hîn sax bûn dest bi çêkirina gorên xwe dikin. Kurê wî yê herî mezin û yekane yê rewa, Xerxes II, tavilê li şûna Artakserks I hat danîn. Lêbelê, piştî çend rojan li ser text, ew dema ku serxweş bû ji hêla Pharnacyas û Menostanes ve bi fermana birayê xwe yê neqanûnî Sogdianus, ku xuya ye piştgiriya herêmen xwe bi dest xistibû, hate kuştin. Sogdianus şeş meh û panzdeh rojan hukumdarî kir berî ku ji hêla nîv-birayê xwe Ochus ve were girtin, ku li dijî wî serhildan kiribû. Sogdianus bi xeniqandinê di nav axê de hate îdamkirin ji ber ku Ochus soz dabû ku ew ê bi şûr, bi jehr an jî bi birçîbûnê nemire. Piştî Ochus navê keyî Darius II girt. Şîyana Darius ji bo parastina pozîsyona xwe li ser text valahiya hêzê ya kurt bi dawî kir (çav: Zawadzki, S. (1995–1996). "The Circumstances of Darius II's Accession". *Jahrbuch der Orientalischen Literaturgesellschaft*. 34: 45–49).

Ji sala 412 b.z ve Darius II, bi israra Tissaphernes, pêşî piştgirî da Atînayê, dîv re jî Spartayê, lê di sala 407 b.z de, kurê Darius Kîrusê Biçûk hate tayînkirin ku şûna Tissaphernes bigire û alîkarî bi tevahî ji Spartayê re hate dayîn ku di dawiyê de di sala 404 b.z de Atînayê têk bir. Di heman salê de, Darius nexweş ket û li Babîlê mir. Mirina wî derfet da serhildêrekî Misrî yê bi navê Amyrtay ku kontrola persan li ser Misrê ji holê rake. Li ber nivîna mirina Darius, jina Babîlî ya Darius, Parysatis, jê lava kir ku kurê wê yê duyemîn ê mezin, Kîrus (yê Biçûk), tac bide wî, lê Darius red kir. Keybanû Parysatis ji Kîrus bêtir ji kurê xwe yê mezin,

Artaxerxes II, tercîh dikir. Plutarch vedibêje (dibe ku li ser bingeha Ctesias) ku Tissaphernesê bê cih û war, di roja tacgirtinê de hatin ba keyê nû da ku wî hişyar bikin ku birayê wî yê biçûk Kîrus (yê Biçûk) amadekariya kuştina wî di merasîmê de dike. Artaxerxes Kîrus girt û ger diya wan Parysatis mudaxele nekira, dê wî bikuşt. Piştî Kîrus wekî Satrap ê Lîdyayê hate şandin, li wir wî serhildanek çekdarî amade kir. Kîrus artêşek mezin, ku tê de kontîngentek ji deh hezar leşkerên Yewnanî yên kirêkirî jî hebû, kom kir û rêya xwe kûrtir ber bi persan ve bir. Artêşa Kîrus di sala 401 b.z de li Cunaxa ji hêla artêşa keyî ya persî ya Artaxerxes II ve hate rawestandî, li wir Kîrus hate kuştin. Deh hezar leşkerên Yewnanî yên kirêgirtî, tevî Ksenefon, niha di axa Persî de bûn û di bin xetereya hêrişê de bûn. Ji ber vê yekê, ew li kesên din geriyan ku xizmetên xwe pêşkêşî wan bikin, lê di dawiyê de neçar man ku vegerin Yewnanistanê (çav: Maurice Whitemore Mather (ed.), Joseph William Hewitt (ed.), Xenophon: Anabasis, Books 1–4. University of Oklahoma Press, 1979, p. 44).

Artaxerxes II di nav keyên Axamenîyan de serdema herî dirêj a serweriyê bû û di vê serdema 45 salan a aramî û aramiya nisbeten de gelek ji abîdeyên wê serdemê hatin çêkirin. Artaxerxes paytext veguhezt Persepolis, ku wî pir berfireh kir. Her weha, paytexta havînê li Ekbatana bi stûnên zêrîn û kerpîçên banê yên zîv û sifir bi awayekî berfireh hate berfireh kirin.

Weki din bi xalkên medî ên herêmê û keyeniyên wan re politikaya aramî û aştîyê meşand. Di wê temenê de wê bo ku ew xwe weke aidi wê hîsbikin. Wê baweriyên dema med serwer kir. Zerdeşt derxist li pêş. û Azadiye wan naskir. Vê yekê bandûr li wan kir. Herêmên mediya û an kurdistanê wê demê ji wê yekê baş sûdgirtin û di nava demek baş de jiyan. Piştigiriya mediyan ji wî re wê sedemek wê ya din jî wê hebê ku wî xwe digihand mediyan. Wek ji dewama keyên medî dihê xwe da diyarkirin. Ev jî wê bandûrê bikê.

Nûjeniya awarte ya perestgehên Zerdeştî jî dikare bi serweriya wî ve were dîrok kirin, û dibe ku di vê serdemê de Zerdeştî jî Ermenistanê li seranserê Asyaya Biçûk û Levantê belav bû. Avakirina perestgehan, her çend ji bo armancek olî xizmet dikir jî, ne kiriyarek bi tevahî bêxem bû, ji ber ku ew di heman demê de wekî çavkaniyek girîng a dahatê xizmet dikirin. Ji keyên Babîlî, Axamenîyan têgeha baca perestgehê ya mecbûrî, dehyek yek ku hemî niştecih didan perestgeha herî nêzîkî axa xwe an çavkaniyek din a dahatê. Artaxerxes II tevî şerekî bi hevalbendên berê

yên persan, Spartaniyan re bû, yên ku di bin serokatiya Agesilaus II de hêrîşî Asyaya Biçûk kirin. Ji bo ku bala Spartaniyan ber bi karûbarên Yewnaniyan ve bibe, Artaxerxes II piştgirî da dijminên wan: bi taybetî Atînayî, Tebanî û Korîntî. Van piştgirîyan alîkarî kir ku Spartan di şerê ku dê wekî Şerê Korîntî bihata zanîn de beşdar bibin. Di sala 387 b.z de, Artaxerxes II hevalbendên xwe xiyaret kir û bi Spartayê re li hev kir, û di Peymana Antalsîdas de wî hevalbendên xwe yên berê neçar kir ku li hev bikin. Vê peymanê kontrola bajarên Yewnanî yên Îyonya û Aeolis li peravên Anatoliyê vegerand li persan di heman demê de serdestiya Spartayê li ser axa Yewnanistanê da. Di sala 385 b.z de wî li dijî Kadusiyan sefer kir. Her çend li dijî Yewnaniyan serketî bû jî, Artaxerxes II bi Misriyan re bêtir pîrsgirêk kişand, yên ku di destpêka serweriya wî de bi serkeftî li dijî wî serî hildabûn. Hewldanek ji bo vegerandina Misrê di sala 373 b.z de bi tevahî bêserkeftî bû, lê di salên wî yên dawî de persan karîbûn hewldanek hevbeş a Misir-Spartan ji bo fetihkirina Fenîkyayê têk bibin. Wî di salên 372-362 b.z de Serhildana Satrapan tepeser kir. Tê ragihandin ku wî gelek jin hebûn. Jina wî ya sereke Stateira bû, heta ku ew di dora sala 400 b.z de ji hêla diya Artaxerxes II, Parysatis ve hate jehrîkirin. Jina din a sereke jinek Yewnanî ya ji Fokaea bû bi navê Aspasia (ne wekî hevjiña Pericles). Tê gotin ku Artaxerxes II ji 350 jinan zêdetirî 115 kur hebûn (çav: "The Achaemenid Empire". 25 April 2014. Retrieved 21 June 2015.[1] Archived 19 June 2008 at the Wayback Machine).

Di sala 358 b.z de Artaxerxes II mir û kurê wî Artaxerxes III li şûna wî text girt. Di sala 355 b.z de, Artaxerxes III Atîna neçar kir ku peymanek îmze bike ku hêzên bajêr neçar kir ku ji Asyaya Biçûk derkevin û serxwebûna hevalbendên xwe yên serhildêr qebûl bikin. Artaxerxes li dijî Kadusiyan serhildêr dest bi seferekê kir, lê wî karî herdu keyên Kadusiyan razî bike. Kesek ku ji vê seferê bi serkeftî derket bi navê Darius Codomannus bû, ku paşê wekî Darius III textê Persî dagir kir (çav: Elr. (1994). "DARIUS v. Darius III,". In Yarshater, Ehsan (ed.). *Encyclopædia Iranica*. Vol. VI/1: Coffeehouse–Communism IV (Online ed.). *Encyclopædia Iranica Foundation*. p. 51-54).

Dûv re Artaxerxes III ferman da ku hemî artêşên satrapal ên Asyaya Biçûk werin hilweşandin, ji ber ku wî hîs kir ku ew êdî nikarin aştîyê li rojava garantî bikin û fîkar bû ku van artêşan satrapên rojava bi amûrên serhildanê peyda dikin. Lêbelê, ferman ji hêla Artabazos II yê Frîgyayê ve hate paşguh kirin, ku ji Atînayê di serhildanek li dijî key de alîkarî

xwest. Atînayê alîkarî şand Sardîsê. Orontesê Mîsyayê jî piştgirîya Artabazos kir û hêzên hevbeş di sala 354 b.z de karîbûn hêzên ku ji hêla Artaxerxes III ve hatine şandin têk bibin. Lêbelê, di sala 353 b.z de, ew ji hêla artêşa Artaxerxes III ve hatin têkbirin û hatin belavkirin. Orontes ji hêla key ve hate efûkirin, di heman demê de Artabazos reviya ber bi ewlehiya dadgeha Philip II yê Makedonyayê. Di dora sala 351 b.z de, Artaxerxes dest bi seferekê kir da ku Misrê vegerîne, ku di bin bavê wî, Artaxerxes II de serî hildabû. Di heman demê de, li Asyaya Biçûk serhildanek derketibû, ku ji hêla Thebes ve hatibû piştgirî kirin, gef dixwar ku bibe cidî. Artaxerxes bi artêşek mezin kom kir, hêrîşî Misrê kir û bi Nectanebo II re ket şer. Piştî salekê şerê Fîrawnê Misrê, Nectanebo bi piştgirîya kirêgirtiyên ku ji hêla generalên Yewnanî Diophantus û Lamius ve dihatin rêvebirin, têkbirinek giran li persan da. Artaxerxes neçar ma ku paşve bikişe û planên xwe yên ji bo vegerandina Misrê paşde bixe. Di demek kurt de piştî vê têkçûnê, li Fenîkya, Asyaya Biçûk û Qibrisê serhildan çêbûn.

Di sala 343 b.z de, Artaxerxes berpirsiyariya tepeserkirina serhildêrên Qibrisî da Îdrieus, mîrê Karyayê, ku 8,000 leşkerên kirêgirtî yên Yewnanî û "çil trîrem", ku ji hêla Fokîyonê Atînayî ve hatine fermandarkirin, û Evagoras, kurê Evagorasê mezin, keyê Qibrisê, kar kir. Îdrieus di kêmkirina Qibrisê de bi ser ket. Artaxerxes bi femandayîna Belesys, satrapê Sûriyeyê û rojavayê kurdistanê, û Mazaeus, satrapê Kîlîkyayê, ji bo dagirkirina bajêr û kontrolkirina Fenîkiyan, li dijî Sidonê hêrîşek dijber da destpêkirin. Her du satrapan jî ji destê Tennes, keyê Sidonî, ku ji hêla 40,000 leşkerên kirêgirtî yên Yewnanî ve ku ji hêla Nectanebo II ve ji wî re hatine şandin û ji hêla Mentorê Rodosê ve hatine fermandarkirin, têkçûnên giran xwarin. Di encamê de, hêzên persî ji Fenîkyayê hatin derxistin (çav: Artaxerxes III Ochus (358 BC to 338 BC)". Retrieved 2 March 2008).

Piştî vê yekê, Artaxerxes bi xwe artêşek ji 330,000 kesên li dijî Sidonê rêve bir. Artêşa Artaxerxes ji 300,000 leşkerên peya, 30,000 siwar, 300 trîrem û 500 keştîyên veguhastin an dabînkirinê pêk dihat. Piştî komkirina vê artêşê, wî ji Yewnaniyan alîkarî xwest. Her çend Atîna û Spartayê alîkarî red kirin jî, ew di bin serokatiya Lakrates de hezar hoplîtên çekên giran ên Tebanî, di bin serokatiya Nîkostratus de sê hezar Argîv û di bin serokatiya Nîkostratus de şeş hezar Aolî, Îyonî û Dorî ji bajarên Yewnanî yên Asyaya Biçûk bi dest xist. Ev piştgirîya Yewnanî ji hêla hejmarî ve hindik bû, ne ji 10,000 kesên zêdetir bû, lê ew, digel

kirêgirên Yewnanî yên ji Misrê ku paşê çûn cem wî, hêza ku wî pişt a xwe bi ser de digirt pêk hanî, û serkeftina dawîn a sefera wî bi giranî ji ber wê bû. Nêzikatiya Artaxerxes biryara Tennes bi têra xwe qels kir ku wî hewl da ku bi radestkirina 100 welatîyên sereke yên Sidonê di destên keyê pers de û dûv re jî qebûlkirina Artaxerxes di nav parastina bajêr de, lêborîna xwe bikire. Artaxerxes 100 welatîyan bi rimên wan da kuştin, û dema ku 500 kesên din wekî lavaker derketin da ku dilovaniya wî bixwazin, Artaxerxes wan jî radestî heman çarenûsê kir. Piştî Sidon ji hêla Artaxerxes an jî ji hêla welatîyên Sidonî ve hate şewitandin. Di şewatê de 40 hezar kes mirin. Artaxerxes kaviil bi bihayek bilind firot spekulasyonan, yên ku hesab dikirin ku bi xezîneyên ku ew hêvî dikirin ji nav xwelîyê derxînin, xwe tezmîn bikin. Tennes paşê ji hêla Artaxerxes ve hate kuştin. Paşê Artaxerxes Cihûyên ku piştgirîya serhildanê kirin şandin Hîrkanyayê li perava başûr a Deryaya Xezar (çav: Chisholm, Hugh, ed. (1911). "Artaxerxes" . *Encyclopædia Britannica*. Vol. 2 (11th ed.). Cambridge University Press. p. 663).

Dagirkirina Sidonê bi hêrîşkirina Misrê re ji nêz ve hat şopandin. Di sala 343 b.z de, Artaxerxes III, ji bilî 330,000 persên xwe, hêzek ji 14,000 Yewnaniyan hebû ku ji bajarên Yewnanî yên Asyaya Biçûk hatibûn peyda kirin: 4,000 di bin serokatiya Mentor de, ku ji leşkerên ku wî ji Misirê ji bo alîkariya Tennes anîbûn pêk dihat; 3,000 ji hêla Argos ve; û 1,000 ji Thebes. Wî van leşkeran kirin sê perçe û li serê her yekê persek û Yewnaniyek danî. Femandarên Yewnanî Lacrates ji Thebes, Mentor ji Rodos û Nicostratus ji Argos bûn, di heman demê de pers ji hêla Rhossaces, Aristazanes, û Bagoas, serokê eunuchan ve dihatin rêvebirin. Nectanebo II bi artêşek ji 100,000 kesan li ber xwe da ku 20,000 ji wan kirêgirtiyên Yewnanî bûn. Nectanebo II bi hêza xwe ya deryayî ya mezin Nîl û şaxên wê yên cûrbecûr dagir kir.

Xwezayê welêt, ku bi gelek kanalan ve hatibû qutkirin û tijî bajarên bi hêz ên xurt bû, di berjewendiya wî de bû û dibe ku Nectanebo II berxwedanek dirêj, heke ne serkeftî be jî, pêşkêş bike. Lêbelê, generalên wî yên baş tunebûn, û ji ber ku ew ji hêza xwe ya femandariyê pir bawer bû, ew ji hêla generalên kirê yên Yewnanî ve hate têkbirin, û hêzên wî di dawiyê de ji hêla artêşên hevgirtî yên persî ve hatin têkbirin. Piştî têkçûna xwe, Nectanebo bi lez reviya Memphisê, û bajarên bi hêz hiştin ku ji hêla garnîzonên wan ve werin parastin. Ev garnîzon ji beşek ji leşkerên Yewnanî û beşek ji Misrî pêk dihatin; Di navbera wan de ji hêla serokên persî ve bi hêsanî çavnebarî û guman dihatin çandin. Di encamê

de, persan karîn bi lez gelek bajaran li seranserê Misira Jêrîn kêmbikin û dema ku Nectanebo biryar da ku welêt biterikîne û ber bi başûr ve bireve Etiyopyayê, ber bi Memphisê ve pêşve diçûn. Artêşa persî bi tevahî Misrî têk bir û Delta Jêrîn a Nîlê dagir kir. Piştî revîna Nectanebo bo Etiyopyayê, hemû Misir radestî Artaxerxes bû. Cihûyên li Misrê yan şandin Babîlê yan jî ber bi perava başûr a Deryaya Xezarê, heman cihê ku Cihûyên Fenîkyayê berê hatibûn şandin.

Piştî vê serkeftinê li ser Misriyan, Artaxerxes diwarên bajêr hilweşand, dest bi serdestiya terorê kir û dest bi talankirina hemû perestgehan kir. Pers ji vê talankirinê gelek dewlemendî bi dest xist. Artaxerxes her wiha bacên bilind zêde kir û hewl da ku Misrê ewqas qels bike ku ew qet nikaribe li dijî Persiyê serî hilde. Di 10 salên ku Persiya Misrê kontrol dikir de, bawermendên ola xwecihî dihatin çewisandin û pirtûkên pîroz dihatin dizîn. Berî ku Artaxerxes vegere Persiyê, wî Ferendares wekî satrap ê Misrê tayîn kir. Bi dewlemendiya ku ji vegevandina Misrê bi dest xistibû, Artaxerxes karibû kirêgirtiyên xwe bi awayekî berfireh xelat bike. Piştî ew vegeriya paytexta xwe piştî ku dagirkirina xwe ya Misrê bi serkeftî temam kir (çav: "Persian Period II". Archived from the original on 17 February 2008. Retrieved 6 March 2008).

Piştî serkeftina xwe li Misrê, Artaxerxes vegeriya Persiyê û çend salên din bi bandûr serhildanên li deverên cûda yên Împeratoriye tepeser kir, da ku çend sal piştî fetihkirina Misrê, Împeratoriya Pers bi tundî di bin kontrola wî de bû. Misir ji wê demê heta ku Îskenderê Mezin Misrê fetih kir, beşek ji Împeratoriya persî ma.

Piştî fetihkirina Misrê, êdî serhildan an jî raperin li dijî Artaxerxes çênebûn. Mentor û Bagoas, du generalên ku di sefera Misrê de xwe herî zêde diyar kiribûn, gihîştin postên herî girîng. Mentor, ku waliyê tevahiya perava Asyayî bû, di bindestkirina gelek serokên ku di tengasiyên dawî de li dijî desthilatdariya persî serî hildabûn de serkeftî bû. Di nav çend salan de, Mentor û hêzên wî karîn tevahiya perava Deryaya Navîn a Asyayê bi tevahî bixin bindestî û girêdayîbûnê.

Bagoas bi Artaxerxes re vegeriya paytexta persî, li wir wî di rêveberiya navxweyî ya Împeratoriye de rolek pêşeng girt û li seranserê mayî ya Împeratoriye aramî parast. Di şeş salên dawîn ên serdestiya Artaxerxes III de, Împeratoriya persî ji hêla hikûmetek xurt û serketî ve dihat rêvebirin (çav: Artaxerxes III Ochus (358 BC to 338 BC)". Retrieved 2 March 2008).

Hêzên persî li Îyonya û Lîkyayê kontrola Ege û Deryaya Navîn ji nû ve bi dest xistin û piraniya împaratoriya giravî ya berê ya Atînayê girtin. Di bersivê de, Îsokratesê Atînayê dest bi axaftinan kir û banga 'sefera li diji barbaran' kir, lê di tu bajar-dewletên Yewnanî de hêzek têr nema ku bersiva banga wî bide (çav: "Chapter V: Temporary Relief". Archived from the original on 19 June 2008. Retrieved 1 March 2008).

Her çend di Împaratoriya persî de serhildan tunebûn jî, hêz û axa zêde ya Philip II yê Makedonyayê li Makedonyayê (ku Demosthenes li dijî wê bê feyde hişyarî dida Atînayîyan) bala Artaxerxes kişand. Di bersivê de, wî ferman da ku bandûra persî were bikar hanîn da ku hêz û bandûra bilindbûyî ya keyeniya Makedonyayê were kontrolkirin û sînordarkirin. Di sala 340 b.z de, hêzek persî hate şandin da ku alîkariya keyê Trakyayê, Cersobleptes, bike da ku serxwebûna xwe biparêze. Alîkariyek têr bi bandûr ji bajarê Perinthus re hate dayîn ku artêşa pirjimar û baş-taybetkirî ya ku Philip pê re dest bi dorpêçkirina bajêr kiribû, neçar ma ku dev ji hewldanê berde. Di sala dawî ya serweriya Artaxerxes de, Philip II jixwe planên dagirkirina Împaratoriya persî hebûn, ku dê kariyera wî tacîdar bike, lê Yewnanî bi wî re nebûn yek (çav: "Philip of Macedon Philip II of Macedon Biography". Archived from the original on 14 March 2008. Retrieved 7 March 2008).

Di sala 338 b.z de Artaxerxes ji hêla Bagoas ve bi alîkariya bijîşkek hate jehrîkirin. Ev pêvajoya wê êdî wê bi xwe re wê weke demek nû wê weke ku wê werênê.

Artaxerxes III ji hêla Artaxerxes IV Arsês ve hat jehrîkirin, ku berî ku ew jî karibe tevbigere ji hêla Bagoas ve hat jehrîkirin. Her wiha tê gotin ku Bagoas ne tenê hemî zarokên Arsês, lê gelek keyên din ên welêt jî kuştiye. Piştî Bagoas Darius III, biraziyê Artaxerxes IV, danî ser text. Darius III, ku berê Satrapê Ermenistanê bû, bi xwe Bagoas neçar kir ku jehrê daqurtîne. Di sala 334 b.z de, dema ku Darius tenê di bindestkirina Misrê de serdiket, Îskender û leşkerên wî yên di şer de dijar bûn hêrîştî Asyaya Biçûk kirin.

Îskenderê Mezin (Îskenderê III yê Makedonyayê) artêşên persî li Granicus (334 b.z), dû re jî li Issus (333 BZ), û di dawiyê de li Gaugamela (331 b.z) têk bir. Piştî, ew ber bi Susa û Persepolisê ve meşiya ku radest bûn û di destpêka sala 330 b.z de bi agir hatin wêrankirin. Ji Persepolisê, Îskender ber bi bakur ve ber bi Pasargadayê ve çû, li wir serdana gora Kîrus kir, ew zîlamê ku wî ji Kîropedîyayê navê

wî bihîstibû (çav: Olmstead, A.T. (2022). History of the Persian Empire. University of Chicago Press, p; 524).

Di kaosa ku ji ber dagirkirina Îskender a Persyayê çêbû de, gora Kîrus hate şikandin û piraniya tiştên wê yên luks hatin talankirin. Dema ku Îskender gihîşt gorê, ew ji awayê ku pê re mijûl bûbû tirsîya û pirsî û ew da dadgehê. Li gorî hin gotinan, biryara Îskender a darizandina Magiyan bêtir hewldanek bû ji bo kêmkirina bandûra wan û nîşandana hêza xwe ne ji bo nîşandana fîkara ji bo gora Kîrus. Digel vê yekê, Îskenderê Mezin ferman da Aristobulus ku rewşa gorê baştir bike û hundurê wê sererast bike, rêzgirtina xwe ji Kîrus re nîşan bide. Ji wir ew ber bi Ekbatanayê ve çû, ku Darius III lê penageh dîtibû (çav: "Achaemenid Empire, Cyrus the Great, Darius the Great, Xerxes the Great". www.crystalinks.com – Crystalinks. Retrieved 24 May 2020).

Darius III ji aliyê Bessus, satrapê wî yê Baktrî û xizmê wî ve hate girtin. Dema ku Îskender nêzîk dibû, Bessus ji aliyê zilamên xwe ve Darius III hate kuştin û dû re xwe wekî Artaxerxes V wekî cîgirê Darius îlan kir, berî ku vekîşe Asyaya Navîn û cenazeyê Darius li rê hişt da ku Îskender dereng bixe, ku wî ew ji bo merasîmek bi rûmet hanî Persepolis. Dûv re Bessus dê hevpeymaniyek ji hêzên xwe ava bike, da ku artêşek ava bike da ku li dijî Îskender biparêze. Berî ku Bessus bi tevahî bi hevalbendên xwe re li rojhilatê împaratoriye bibe yek, Îskender, ji xetera bidestxistina desthilatdariyê ji aliyê Bessus ve ditirsîya, ew dît, ew li rêveberiyê persî ya di bin kontrola xwe de da darizandin, û fermana darvekirina wî bi "awayekî hovane û barbar" da (çav: Dodge, Theodore Ayrault (1890). Alexander: a history of the origin and growth of the art of war from the earliest times to the battle of Ipsus, B.C. 301, with a detailed account of the campaigns of the great Macedonian. Houghton, Mifflin & Company. p. 438).

Îskender bi gelemperî avahiya îdarî ya orîjînal a Axameniyan parast, ku ev yek bû sedem ku hin zanyar wî wekî "dawî yê Axameniyan" bi nav bikin. Piştî mirina Îskender di sala 323 b.z de, împaratoriya wî di navbera generalên wî, Dîyadokiyan de hate dabeşkirin, û di encamê de hejmarek dewletên piçûktir çêbûn. Ya herî mezin ji van, ku li ser deşta Îranê desthilatdar bû, Împaratoriya Seleukos bû, ku ji hêla generalê Îskender Seleucus I Nicator ve dihat birêvebirin. Desthilatdariya xwecihî ya Îranê dê ji hêla Partên bakurê rojhilatê Îranê ve di sedsala 2-an a b.z de bi rêya Împaratoriya Partan were vegerandin (çav: "Resources – Iran History". toosfoundation.com. Retrieved 24 May 2020).

Di wê demê de wê rewşa herêma wê, di rengekê de wê bi gûharê. Di awayekê de wê piştî ku wê împaratoriya pers wê hin bi hin wê kêma bibê wê êdî wê valahiya bi hêzê wê hêzên iskender wê di rengekê de wê, were dagirtin. Lê berî wê, iskender bi têkiliyên xwe yên bi misrê re wê, temenê xwe wê bi wê re wê weke ku wê çêbikê. Di wê demê de wê li kurdistanê wê di rengekê de wê rewşên nû wê di wê ahengê de wê, bibin û keyeniyên kurd wê di rengekê de wê bixwezin ku ew bergirên xwe bigrin.

Wê demê ku em bahsa kurdistanîyan bikin wê ji aliyekê din ve jî wê navê kardoxîyan wê di wê demê de wê derkeve li pêş. Di wê demê de wê rewşa **kardoxîyan** wê di aslê xwe de wê nikaribê wê tenê wê weke keyeniyekê wê fahmbikê. Kardoxî wê piştî rûxina mediya wê piştî kirose mazin wê êdî wê bi serê xwe wê bimênê. Împaratoriya axamanes wê nikaribê wan bindest bikê û an zêde bi xwe ve girêbide. Di wê temenê de wê weke ku wê keyeniyên kardoxîyan wê bi serê xwe bin dervî wê. Wê ji aliyekê ve wê li ser ardnigariyê û bi temenê mediya û hwd re wê împaratoriya pers a demê wê parvebikê. Rewşa wan jî wê fahmkirina wê karibê wê ji aliyekê ve wê weke rewşek teybet wê di wê temenê de wê bide diyarkirin.

Gordiyene an Corduene bi latînî wek Korduk û an kardox wê werina zanin û girêkî jî di wê demê de ji wan re kardox û ibrani jî kartigini wê werin bi navkirin ku wê li herêma wê çerçoveyek keyenî a weke bi rengekê konferekeyî wê bi xwe re wê bidina diyarkirin.

Li gorî Ansîklopediya Britannica ya 1911an, Gordiyene û an cordoene navê kevnar ê herêma Bohtanê (bi kurdî herêma botanê), ku niha parêzgeha Şirnexê-botanê heta cûdî û nisêbin navende wê ye. Di çavkaniyên Suryanî de wekî Beth Qardu tê behs kirin û wekî dewletek piçûk a vasal di navbera Ermenistan û Împaratoriya Partan de li herêma çiyayî ya li başûrê Gola Wanê li cihê ku niha bakûrê kurdistanê ye tê binav kirin. Divê Corduene li qeraxa çepê ya Dicleyê jî were gerîn. Corduene wekî navçeyek çiyayî ya berhemdar, dewlemend bi çêrandinê tê belge kirin (çav: Chisholm, Hugh, ed. (1911). "Persia" . Encyclopædia Britannica. Vol. 21 (11th ed.). Cambridge University Press. p. 211–216).

Keyaniya Gordiyene ji Împaratoriya Seleucid a ku di bin bandûra wê de bû derket holê, û di piraniya dîroka xwe de ew parêzgehek Împaratoriya Romainê bû û serweriya Romainê nas dîkir. Ji 189 heta 90 b.z, ew serdemek serxwebûnê bi dest xist. Dihat zanîn ku gelê Gordiyene yazdanê sereke yê Hûriyan û xwedayê hewayê Teshub dihebandin (çav:Olaf A.

Toffteen, Notes on Assyrian and Babylonian Geography, The American Journal of Semitic Languages and Literatures, p.323–357, 1907, p.341).

Eslê Kardûkiyan ne diyar e, her çend li gorî vegotinên dîroknasê Yewnanî Xenophon (354/55 b.z) û nivîskarên klasîk ên wekî Strabo (24 PZ) û Plutarch (119 PZ) xuya dike ku ew ji eslê xwe kurd in û li herêmê xwediyê serwerîyekê giştî bûna. Li gorî Arshak Safrastian, Med ku di wêjeya Yewnanî ya klasîk de hatine behs kirin tenê wekî ramanên pêşwext hebûn. Kardûkiyan bi Gûtiyan re wekhev dike, ew lê zêde dike ku di gava Deh Hezaran de dest bi dorpeçkirina çiyayên jêrîn ên Hamrîn kirin, ew bi eşîrên Gutiyûmê re di têkiliyê de bûn ku li vir wekî Med têne pêşkêş kirin. Li gorî dîroknas Edwin Bryant û Laurie L. Patton, girêdanek rasterast a Gutiyên ne mimkûn e dibînê, ji ber ku Gufî ne Hind-Îranî bûn û tenê tê zanîn ku li başûrê Mezopotamyayê jiyane. Îrannas û Kurdnas Garnik Asatryan dihezîre ku Kardûkî berî hatina Îraniyan li herêmê niştetih bûne (çav: Asatryan, Garnik (2009). "Prolegomena to the Study of the Kurds". Iran and the Caucasus. 13 (1). Brill: 1–57, an p; 83)

Eslê navê "Kardûkî" nayê nîqaşkirin. Hin dîroknas diyar kirine ku ew ji Urartuyê hatiye wergirtin ji ber paşgira "-uchi" an jî dişibiya di konsonantên bi navê gelê Xaldî re. Ev her du arguman ji hêla dîroknas Michał Marciak ve hatine rexnekirin, ku dibêje ku Dişibiya yekem a eşkere xalê ji hêla zimannasî ve winda dike, ji ber ku ew koka etnonîmê nagire nav xwe; û dişibiya duyemîn bi rastî ne pir nêzîk xuya dike. Dîroknasên din diyar dikin ku ew bi peyva Akadî ya qardu ("xurt," "leheng") ve girêdayî ye (çav: Marciak, Michał (2017). Sophene, Gordyene, and Adiabene: Three Regna Minora of Northern Mesopotamia Between East and West. BRILL, p; 217).

Di Anabasis a Xenophon de behsa gelek kesan tê kirin ku jê re Kardûxî (Καρδοῦχοι) tê gotin. Ew di sala 401 b.z de li çiyayên bakurê Dicleyê dijiyan û li gundên baş-dabînkirî dijiyan. Ew dijmînên keyê Pers bûn, her weha kirêgirtiyên Yewnanî yên bi Xenophon re jî, lê bersiva wan a li hember bi hezaran xerîbên çekdar û bêhêvî dijmînane bû. Leşkerên wan ên giran tunebûn ku bikaribin bi hoplîtên di şer de dijar re rû bi rû bimînin, lê wan bi bandûr kevan û qosk (şemitok)an bikar dihanîn, û ji bo Yewnaniyan heft rojên ku di welatê Kardûxan de derbas bûn şerekî dirêj û berdewam bû, ku ji wan re ji tevahiya tengahiyên wan ên li ser destên key [Pers] û Tissaphernes bi hev re bêtir êş kişandibû (çav: Anabasis by Xenophon, Book IV, chapter III).

Her wiha Hecataeusê Miletusî di dora 520 b.z de wekî Gordî jî behsa wan kiriye. Û bahsa şervaniya wan a xort kiriya. Di wê temenê de wê xwediyê hêzek serwer jî wê werina dîtin.

Kardûkî komek eşîrên şerxwaz bûn ku li herêmekê dijiyan ku ji Çemê Botan li başûr heta herêmekê bakurê bajarê îroyîn ê bakurê kurdistanê, Cîzre bota, dirêj dibû. Xaka ku ew lê dijîn, di nîvê rê de di navbera satrapiyên (parêzgehên) yên Împeratoriya Hexemenî (550- 330 b.z) de bû. Deştên Mezopotamyayê li başûr û li bakur du bandûrên çandî yên sereke li ser herêma bûn, ku ya berê xuya ye bandûrek xurttir heye. Herêma bi ihtîmaleke mezin di dema serweriya hukumdarê wê yê yekem, Kûrûşê Mezin (550 – 530 b.z) de tevî Împeratoriya Hexemenî bûbû (çav: Marciak, Michał (2017). *Sophene, Gordyene, and Adiabene: Three Regna Minora of Northern Mesopotamia Between East and West*. BRILL, p; 217).

Pirtûka dîrokî ya sedsala 4an a b.z, *Anabasis* a Xenophon, yekem tomarê dîrokî ye ku behsa hebûna Kardûkî dike. Erdên wan beşek ji rêya ku hêza Yewnanî ya bi navê Deh Hezar piştî Şerê Cunaxa di sala 401 b.z de derbas bû, bûn. Ksenofon Kardûkî wekî gundiyên ku di çandinî, rezvanî, hunermendî û xwedîkirina heywanan de dixebitin wesifand (çav: Dandamayev, Muhammad (1990). "Carduchi". In Yarshater, Ehsan (ed.). *Encyclopædia Iranica*. Vol. IV/7: *Calendars II–Cappadocia*. London and New York: Routledge & Kegan Paul. p. 806).

Ji ber nebûna çekan, Kardûkî nexwestin rasterast bi Yewnaniyan re şer bikin. Di şûna wê de, wan serî li şerê gerîla dan, tîr avêtin, kevir avêtin û kanalîzasyonên li dijî Yewnaniyan girtin. Ev stratejî bi taybetmendiyên erdê re baş li hev dihat. Tenê kanyon û çemên piçûk di nav çiyayên daristanî yên bilind de derbas dibûn. Ji ber vê yekê, Yewnanî tenê dikaribûn nêzikî kanyonên kevirî û rêyên sînorkirî bibin. Di encamê de, girtina van rêyan ji hêla Kardûkî ve û dagirkirina erdên bilind li seranserê rê ji bo Yewnaniyan bû sedema dijwariyek mazin (çav: Marciak, Michał (2017). *Sophene, Gordyene, and Adiabene: Three Regna Minora of Northern Mesopotamia Between East and West*. BRILL, p; 205).

Piştî Kardûkî desthilatdariya xwe li derveyî çemê Botan li başûr berfireh kirin, di dawiyê de dest danî ser herêmek ku bi beşa bakurê Çemê Dicleyê ve girêdayî ye û di navbera çemê Xabûr de li bakurê kurdistanê ya. Ev herêma ji herêma botanê heta çemê xabûr û dordora êlih û amede roja me dirêj e. Di serdema Helenîstîk de, Kardûkiyan di navbera salên 165-95 b.z de keyiya serbixwe ya kurt-temen a Gordyene

ava kir, xuya ye ku ev yek encama valahiya desthilatdariyê ye ku piştî qelsbûna Împeratoriya Seleucid a Yewnanî (312 - 63 b.z) çêbûye (çav: Marciak, Michał (2017). *Sophene, Gordyene, and Adiabene: Three Regna Minora of Northern Mesopotamia Between East and West*. BRILL, p; 205).

Lê çavkaniyên ji nava kurdan ên li ser mijarê û wê demê wê bînina ser ziman ku wê di wê demê de wê li kurdistanê keyekê bi navê melon wê derkeve û ew hemû hêzên iskender wê ji herêmê bide derxistin û piştî wê demek keyeniya herêmê wê destpêkê, û bi derfet ev dema ku wê mijare gotinê bê ku wê bê gotin ku wê destpêbikê bi derfet ev dem bê.

Her çend di demên berê de gelek caran dihat nîqaşkirin ku Kurdên nûjen neviyên Kardûkiyan in, lê pirtir îhtîmal e ku Kurd ji Kîrtiyan dihên, ku di berhemên Polybius, Livy û Strabo de xuya dibin. Lê bi heman rengê kirtî jî wê weke kardoxiyan heman xalk bin ku ew bi nav û cihê cûda bin. Dîroknas John Limbert, di sala 1968an de nivîsandiye, dibêje ku "zanîngehên kevin bawer dikirin ku Kurdên nûjen rasterast neviyên Kardûkiyan bûn" lê "ev nêrîn ji destpêka sedsala bîstan vir ve bi berfirehî hatiye nîqaşkirin." (çav: Limbert, John (1968). "The Origins and Appearance of the Kurds in Pre-Islamic Iran". *Iranian Studies*. 13 (2). Cambridge University Press: 41–51, an p; 44).

Herêma Kordûn di çavkaniyên Ermenî de wekî Kordûk dihat binavkirin. Di van tomaran de, berevajî yên Yewnanî, xelkê Kordûkê dilsozê desthilatdariya Ermenî bûn nişan didê û hukumdarên Kordûkê wekî endamên esilzade yên Ermenî têne pêşkêş kirin. Keyekî Kordûkê di şêwirmendiya keyê Ermenî Trdat de xizmet dikir û alîkariya parastina sînorên başûr ên Ermenistanê dikir. Wekî din, xuya ye ku hebûna destpêkê ya Dêra Apostolîk a Ermenî li Kordûkê hebû (çav: Marciak, Mark, *Sophene, Gordyene, and Adiabene: Three Regna Minora of Northern Mesopotamia Between East and West*, 2017. [1] pp. 212–214).

Di wê nûqtayê de wê çavkaniyên kurdistanî wê bahsa dema kardoxiyan û têkiliyên baş ên bi ermeniyan re wê bikin û wê weke du xalkên di nava hev de dijîn bikin. Wê ti carî bahsa ti şerê nava wan ku ew rûdaya wê nekin.

Ev herêm bi kevneşopî di mîtolojiya Defê (Deluge mythology) de wekî cihê daketînê tê nas kirin. Di targûmiman de, cihê daketina Nûh piştî tofanê wekî 'Qadron' an 'Qardu' tê dayîn. Jacob Neusner cihên targûmiman bi Corduene ve girêdide. Li gorî Aggadahê, Nûh li Corduene daket. Nivîskarê Babîlî yê destpêka sedsala 3-an a b.z Berossus jî di wê

baweriyê de bû ku Xisuthros bi keştiya xwe li Corduene daket. Josephus birhanên Berossus wekî birhan destnîşan kir ku Tofan ne efsaneyek bû û her weha behs kir ku bermahiyên Keştiyê hîn jî li navçeya Carron xuya bûn, ku bi guman bi Korduene re yek e. Çavkaniyên Cihûyan koka gelê Corduene vedigirin zewaca Cinên key Silêman bi 500 jinên cihû yên bedew re (çav: Baron Patrick Balfour Kinross, *Within the Taurus: a journey in Asiatic Turkey*, 1970, 191 pages, see p. 89).

Li vir hem çavkaniyên cihuyan û hem jî yên din jî wê di rengekê de wê bi hinek vegotin û rewşên civakî ên li kurdistanê bi kurdan re ku wê heta roja me jî wê di rengekê de wê werê diyarkirin di nava vegotinên wan de wê levbikê. Minaq wê rewşa weke têkiliya kurdan weke bi cinan re wê hertimî wê weke têgînek bi vegotinên wan ên cûr bi cûr wê were diyarkirin û wê were ser ziman. Di mijare têgîna mijare tofanê de wê, ev deverên ku wê bi wê re wê weke mijare gotinê bin wê cûdi bê û wê tirba nûh bixwe jî wê heta roja me wê li cizirabota wê hatê parastin wê hebê.

Li vir wê, hinek çavkaniyên din wê bahsa kardoxan û an corduyene wê bikin û wê li bakûrê kurdistanê wê xwediyê serwerîyek mazin ku ew ne tenê wê weke bi keyeniyekê karibê wê fahmbikê lê wê weke bi gelek keyenî û di rengekê de wê herêm bi herêm wê weke rêxistinîyek wan wê bi wê re wê hebê. Minaq wê ji amedê, heta mûşê û bazîbda roja me wê, çavkaniyên ku wê bi serdestîya wan wê hebê û ev wê dide nişandin ku ew ne tenê li herêma botanê û li dora çîyayê cûdî û hwd wê tenê wê hebin.

Li gorî dîroknaş û erdnîgarnasê Yewnanî Strabo, herêma Gorduene (Γορδυνή, an Γορδυαῖα ὄρη, "Çîyayên Gordyaeen") behsa çîyayên di navbera amed û Mûşê de jî dike. Wî bajarên wê yên sereke wekî Sareisa, Satalca û Pinaca (bakurê rojavayê Bezabde) tomar kiriye, û niştecihên wê (Gordyaeen) wekî neviyên Kardûkiyên kevnar dihesiband. Li gorî wî, niştecih wekî avahîsazên master û wekî pisporên çêkirina amûrên dorpêçkirinê xwedî navûdengek bêhempa bûn û ji ber vê sedemê Tigranes wan di karên weha de bikar hanî; ew her weha ji ber çavkaniyên neftê yên welêt bala xwe dide vê herêmê. Ammianus Marcellinus di serdanek dîplomatîk de serdana vê herêmê kir ji bo satrapê Corduene. Tê gotin ku Eretrîyên ku ji hêla persan ve hatine sirgûnkirin û sirgûnkirin bo Mezopotamyayê, li herêma Gordyene bi cih bûne (çav: Strabo, *Geography*, Book XVI, Chapter 1, p.233-235).

Li gorî Strabo, Gordyaiyan navê xwe ji Gordysê kurê Triptolemus wergirtine, ku di lêgerîna Io (di mitolojiya girêkê Io weke evindariya

Zeus bê û keça inachus bû) de alîkarî kiriye, û dû re li navçeya Gordyaea ya Frîgyayê bi cih bûne (çav: "GORDYS, Greek Mythology Index". Archived from the original on 18 January 2008. Retrieved 27 March 2008).

Satrapê Anatoliyê Kîrosê Biçûk di Şerê Cunaxa de, ku wî li dijî birayê xwe Artaxerxes II da destpêkirin da ku textê Axameniyan bigire, jiyana xwe ji dest da. Li ser vê yekê, Ksenefon, ku artêşê girt ser xwe, biryar da ku paşve bikişê. Ksenefon dibêje ku ew di rêya vegeerê de rastî Kardûkiyan hatin. Ew fêr dibe ku ev gel li çiyayan dijîn, pir şerxwaz bûn û ne girêdayî ti key bûn. Ksenefon Kardûkiyan wekî barbar bi nav dike û derbarê çawaniya şerkirina wan de agahiyên jêrîn dide:

"Carinan, ew kesên ku hildikişîyan bilindahîyan dema ku dadiketin ji aliyê Barbaran ve zirar didîtin; ji ber ku Barbar ewqas bilez bûn ku her çend pir nêzîk bireviyan jî, ew direviyan, û ji bilî kevan û qoskan ti çekên din hilnegirtin. Ew di avêtina tîran de pir jêhatî bûn. Kevanên wan çar an pênc ling dirêj bûn, û tîrên wan ji sê lingan dirêjtir bûn. Wan tîrên xwe bi pêçandina beşa jêrîn a kevanê bi lingê xwe yê çepê û kişandina têtê ber bi xwe ve diavêtin. Tîrên wan mortal û zirx qul dikirin."

Li gorî Quranê, Keşîya Nûh li ser Cûdî sekinî. (Sûreya Hud:44) Her çend hin çavkanî li ser eslê navê Cûdî dibêjin ku ew tê wateya Çiyayê Kurdan, tê gotin ku nav di nivîsên Sumerî de wekî Gudî û di nivîsên Babîlî de wekî Kurtî xuya dike; ku Aramîyan navê Qardu (hevwatera serdema Asûrî ya navê Gudî) ji bo Cûdî bi kar hanîne, û ev hevwatera serdema Asûrî ya peyva 'Kurd' e (çav: McAuliffe, Jane Dammen (2001). Encyclopaedia Of The Quran, Volume 1. Brill Academic Pub. pp. 146–147).

Ji sala 189 heta 90 b.z, Gordiene dewletek serbixwe bû. Piştî vê yekê, keyê Partan Phraates III û keyê Ermeniyan Tigranes II welat rêvebirin. Wan têkiliyek baş bi kardoxîyan re danin. Di serdema Gnaeus Pompeius Magnus de ji aliyê Romayîyan ve hate fetihkirin. Piştî ku Tigranes bajaran wêran kir û beşek ji nifûsê li Tigranocerta bi cih kir, êdî tu berxwedanek li dijî desthilatdariya Ermeniyan tune bû. Di sala 69 b.z de, keyê Gordian Zarbîenus serhildanek li dijî Tigranes plan kir. Bi alîkariya Appius Claudius Pulcher, wî ji bo piştgiriyê bang li Romayê kir, lê serhildan têk çû û Zarbîenus ji aliyê Tigranes ve hate kuştin. Lucius Licinius Lucullus paşê ji bo Zarbîenus abîdeyek çêkir û Gordiyene fetih kir.

Piştî serkeftinên Pompey li dijî Pontus û Ermenistanê, Pompey ber bi Firatê ve çû û Gordyene ji Partan veqatand. Ji bo ku ji pevçûnek bi Romayê re dûr bikeve, Afranius, ku ji hêla Pompey ve hatibû şandin, bêtî şer karî herêmê bigire. Partên mayî hatin derxistin. Dewlet bû vasalê Romayê.

Di sedsala 3'în de, Diocletian welat ji nû ve fetih kir û girêdana herêmê ya bi Romayîyan re bi peymanekê aştîyê ya di navbera Romayîyan û Persîyan de hate piştrast kirin. Navê wîlayetê dîsa di raporên şerê di navbera persan de di bin Şapûr II û Romayê de di bin Julian de xuya dike.

Di encama serkeftina li ser Narseh di sala 296an de, peymanekê aştîyê hate îmzekirin ku qeraxa bakur a Dicleyê xist nav bandûra Romayîyan a bi Gordiene re. Di bihara sala 360an de, Şapûr II seferek da destpêkirin da ku bajar (Singara) bigire. Bajar piştî çend rojan dorpêçkirinê ket. Piştî vê serkeftinê, Şapûr meşa xwe ber bi bakur ve domand, Nisibis li milê xwe yê çepê hişt û hêrîşî keleha Bezabde (Cizre an Hendekê Kevin) kir. Ev keleh herêma li ser Dicleyê kontrol dikir, ku ew ji çiyayan ber bi deştan ve diherike û gelek rêyên bazirganiyê ji wir derbas dibûn. Ji ber vê sedemê, keleh ji hêla Romayîyan ve bi dîwarekî ducarî hate berfireh kirin û ji hêla sê lejyonan ve hate dagirkirin. Bi hîleyekê, Şapûr karî dîwaran bişkîne û şerek dest pê kir ku di dawiyê de bajar hate girtin û parêzvan hatin qirkirin. Di dema serweriya Jovian (363-364) de, piştî ku Romayîyan di girtina Seleucia-Ctesiphonê de Gordiene (welatê kardoxîyan) terk kirin.

Hem Phraates III û hem jî Tigranesê Mezin îdia li ser vê wîlayetê kirin. Lêbelê, ew ji hêla leşkerên Romayî yê di bin serokatîya Pompey de hate fetihkirin. Gelê herêmî (ku jê re Gordyeni digotin) desthilatdariya desthilatîya xwe diparast û têkiliya wan bi ermenîyan re hebû. Li gorî Plutarch, Tigranes bajarên wan ên xwecihî wêran kiribû û wan neçar kiribû ku li Tigranocerta sirgûn bibin. Di sala 69 b.z de, Zarbîenus, keyê Corduene, bi dizî plana serhildanek li dijî Tigranes dikir. Ew bi Appius Claudius re ji bo alîkariya Romayî danûstandinan dikir. Lêbelê, plan êşkere bû û ew ji hêla Tigranes ve hate kuştin. Piştî vê yekê, Lucullus ji bo Zarbîenus abîdeyek bilind kir û dûv re wî herêma Corduene girt destê xwe. Ew beşdarî merasîma cenazeyê Zarbîenus bû, cilên keyenî, zêr û talanê (ji Tigranes hatine girtin) pêşkêş kir, û wî wekî heval û konfederasyona xwe ya Romayî bi nav kir (çav: Lives Archived 19 May 2006 at the Wayback Machine, Chapter 36, Plutarch).

Piştî serkeftina Pompey di bindestkirina Ermenistan û beşek ji Pontusê de, û pêşveçûna Romayî li seranserê Firatê, Phraates dixwest bi Romayî re agirbestek çêbike. Lêbelê, Pompey bi nefret ew dît û daxwaza vegerandina axa Corduene kir. Wî qasid şandin, lê piştî ku bersivê negirt, wî Afranius şand nav herêmê û bêî şer ew dagir kir. Partiyên ku di bin dagirkeriya wan de bûn, ji sînor derbas bûn û heta Arbela li Adiabene jî li pey wan çûn (çav:Cassius Dio — Book 37).

Li gorî nivîsarek ku ji bo perestgeha Venusê hatiye veqetandin, Pompey parastina axa Gordyene ya nû bi dest xistiye kiriye (çav: G. Gilbert, The List of Names in Acts 2: Roman Propaganda and the Lukan Response, Journal of Biblical Literature, Vol.121, No.3, Autumn 2002, p.514.).

Tîgran Gordyene û Nisibis, ku Pompeius ji Parthiyan vergirtibû, parast. Gordyene bi qasî 200 salan ji Urartuyan û bi qasî 250 salan jî bi Ermenîstanê re bûye (çav: The Armenian People from Ancient to Modern Times – Page 15 by Richard G. Hovhannisian).

Di dema ku xanedana Parthiyan ji ber dijminatîyên xanedaniyan qels dibû, Tîgran bi ketina Sophene û radestkirina Gordyene di bin destê keyê wê de desthilatdariya xwe berfireh kir (çav: The Cambridge Ancient History – Page 238 by John Anthony Crook, Elizabeth Rawson).

Parazgehên Cordyene di serdema Ermenîyan de ev bûn: Kordûq (yan Kordûk), Kordiq Nerkîn, Kordiq Verîn, Kordiq Mijîn, Tşauk, Aitvanq, Vorsirank (yan Orsirank), Aigarq, Motolanq, Kartuniq, û Albag bûn. Ev yên ku wê weke navê wan hatina kifşkirin bin.

Axa Cordouen herêmeke çiyayî ya berhemdar û bi çoremergên dewlemend bû. Ew ji sê mîrektî û an keyeniyên sereka pêk dihat: Korduena, Moksoena û Zabdicena. keyeniya Kordoene ji hilweşîna Împeratoriya Seleucid û pê de êdî bi serê xwe li herêmê weke hêzek herêmî derket li pêş. Ew berî seleucidiyan jî wê hebê. li gorî çavkaniyan wê di demên medan de wê, weke keyeniyekê wê xwediyê serweriyê li herêmê bê. Kirose mazin wê bixwezê ku ew serweriya li ser wan çêbikê. Lê ew wê weke civakek raperîner wê bibin û li hemberê bisekin in. Piştî wê di dema axamanîşan de wê weke di awayekê zimni de wê, levkirinên li ser kult û çanda baweriyê weke zerdeştî û hwd re wê li rex hev û bêî ku ew ji hev re pirsgirêkê derxin wê bijin. Lê tevî jî wê nişanakên dem bi dem ên derketina pirsgirêkên weke hatina hemberî hev û hwd wê bi wan re wê bibê. Di dema hatina li herêmê a roma de ew parêzgehek Împeratoriya Romayê bû, ku serweriya Romayê nas dikir. Li hemberî

yên herêmi weke ya axamanisan û an bi pirsîrêkên weke ku wê dihê ser ziman ên bi keyê urartu re dijin re jî wê bixwezin jî wê sîd bigirin. Ew jî sala 189 berî zayînê heta 90 piştî zayînê serxwebûnek bi dest xist in. Li ser wê temenê çavkani dibêjin ku wê, di wê demê de wê, cordoyen wê serweriya wan wê li herêma wê piştî wê jî wê xwe bide domandin (çav: C. Toumanoff, *Introduction to Christian Caucasian History II: Status and Dynasties of the Formative Period*, Frodham University Press, New York, 1961, *Traditio*, XVII. zvezek, str. 1-107).

Corduene û an kardoxi di sedsala 3-an de dîsa jî aliyê Diocletian ve hate fethîkirin û hebûna Romayîyan li herêma bi fermî di peymanêke aştîyê de ku di navbera Diocletian û persan de hate mohrkirin hate nas kirin. Piştî Diocletian yekîneyê leşkerî jî vê herêma bi sernavê Ala XV Flavia Carduenorum ava kir, û navê wê li ser navê Qeyser Konstantînê Mezin ê xwe danî (çav: E.C. Nischer, *The Army Reforms of Diocletian and Constantine and Their Modifications up to the Time of the Notitia Dignitatum*, *The Journal of Roman Studies*, pp.1–55, 1923. (see p.10)).

Piştî têkçûna Narseh, keyê Sasaniyan, di destê Romayîyan de di sala 296-an de, peymanêke aştîyê di navbera her du alîyan de hate mohrkirin, ku li gorî wê deştên bakurê Mezopotamyayê, bi Singara û çiyayên li qeraxa çepê ya Dîcleyê heta Gordiyene (Corduene), jî ji serketîyan (Romaniyan) re hatin dayîn (çav: Narses – *Britannica Online Encyclopedia*).

Navê wîlayetê di hesabê sefera di navbera persan de bi serokatîya Şapûr II û Romayîyan bi serokatîya Julian Îsyân (û piştî mirina Julian, jî aliyê Jovian ve) de dîsa xuya dibe. Piştî ku ew nekarîn Ctesiphonê dorpêç bikin, Romayîyan dest bi vekîşîna bi rêya Corduene kirin (çav: "Structure of the Res Gestae – The Ammianus Marcellinus Online Project". Archived from the original on 29 January 2006. Retrieved 31 January 2006).

Di bihara sala 360an de, Şapûr II jî bo girtina bajarê Singara (dibe ku Singara îroyîn an Sincar li bakur-rojavayê Mûsilê) seferek lidar xist. Bajar piştî çend rojan dorpêçkirinê ket. Ji Singara, Şapûr meşa xwe hema hema ber bi bakur ve bir, û Nisibis li milê çepê xwe bê hêrîş hişt, û hêrîşî keleha bihêz kir ku bi navê Pinaca (Faenicha) an Bezabde dihat nasîn. Ev cih li qeraxa rojhilatê Dîcleyê bû, nêzîkî cihê ku ew çem jî çiyayan derdikeve û li ser deştê diherike; her çend ne li ser vê cihê be jî, dibe ku ew wekî nûnerê Cezîreya îroyîn (Cizre [cizira bota dihê qast kirin] li bakûr bakûrê kurdistanê) were hesibandin, ku serweriya derbasbûnê jî

welatê nizm ber bi çiyayên Korduene dike. Ew ji hêla Romayê ve pir bi qîmet bû, li hin deveran bi dîwarekî duqat hatibû xurtkirin, û ji hêla sê lejyonan û komeke mezin ji tîrvanên Korduene ve dihat parastin. Şapûr ala agirbestê şand da ku radestbûnê bixwaze, û hin girtiyên pilebilind ên li Singara hatine girtin jî tevî peyamnêran kir, da ku dijmin tîran li ser şanderên wî veneke. Gordoene dema ku ew bi cil û bergên xwe û weke hin mirov ji xwe dîtin, dev û dest ji avêtina tîran berdan. Wan ne dixwest ku ew, bi tîrên wan ti kesek weke wan were kuştin. Ev hîle serketî bû; lê garnîzon bi îsrar derket û biryar da ku heta dawiyê li ber xwe bide. Piştî dorpêçkirinek dirêj, di dawiyê de dîwar hate şikandin, bajar hate girtin û parêzvanên wê bê cudahî hatin qirkirin (çav: The Seven Great Monarchies, by George Rawlinson, The Seventh Monarchy, Part A).

Di sala 363an de, peymanek hate mohrkirin ku tê de Jovian pênc wîlayetên li piştî Firatê, di nav de Corduene û Arzanene û bajarên Nisibis û Singara, radestî Sasaniyan kir. Piştî vê peymanê, Yewnaniyên ku li wan axan dijiyan ji ber zordariya li ser Xiristiyanan ji hêla Şapûr û Zerdeştîyan ve hatina koçber kirin (çav: J. B. Bury, History of the Later Roman Empire from Arcadius to Irene (395 A.D. -800 A.D.), Adamant Media Corp., 2005, p.304).

Corduene ji herî kêma sala 424an vir ve kursiyek keşîş a Dêra Rojhilat jî hebû (çav: Wilmschurst, David (2011). The martyred Church: A History of the Church of the East. London: East & West Publishing Limited).

Li gorî çavkaniyên me wê, di wê demê de wê ji aliyê çanda bawerî û serwerîya wê ve wê, gordoene wê di rengekê de wê xwediyê çerçoveyek berfireh bin, û têgihên weke mani û an mezhebên cihê ên weke nêzî zerdeştîyê na di nava wan de pêşkevin. Di wê temenê de wê weke ku wê were fahmkirin wê ji salên serdestîya med a li dora sadsale 6' min û heta sadsalên piştî zayînê ên li dora 4' min û an pêncemin wê nişanaka wê hebê ku ew wê bi serwerî wê di wê temenê de wê hebê. Herêmen ku wê mijare gotinê bin ku wê keyê roma bi yê sasanî re wê peymanê mohrbikê û wê ji serwerîya wê re wê berdê wê herêmen keviyê ên serwerîya kordoene ku wê ji herêmen başûr ên weke musil, şengalê û heta herêmen rojava ên weke şadadê û nêzî deverên ku ew weke dihên kifşkirin ên nêzî nisêbin û qamişlo û hwd bin. Lê di wê demê de wê, piştî wê jî wê serwerîya wan wê xwe bide domandin. Lê wê di wê demê de wê, weke piştî wê, bi sasanî re wê bimeşin heta demên ku wê islam wê derkeve û wê sasanî wê ji holê wê rabê.

Di sala 578an de, împaratorê Bîzansî Flavius Mauricius Tiberius Augustus artêşa Sasaniyan a bi serokatiya Chosroes I têk bir, û Corduene fetih kir û careke din tevî împaratoriya Romayê kir. Artêşa Romayê her wiha 10,000 dîlên Xiristiyan ên Sasaniyan azad kir. Li gorî Xwarîsmê, Ereban di sala 640an de ligel Nisbis û Tur Abdin herêm fetih kir (çav: A. N. Palmer, *Monk and Mason on the Tigris Frontier: The Early History of Tur Abdin*, Cambridge University Press, 1990, p.158).

Di listeya hukumdarên kordoenî de wê, navên weke Zarbienus; destpêka nîvê sedsala 1emîn a b.z: wek keyekî Corduene ku dema ku Appius Claudius li Antakyayê dima, bi daxwaza ku serdestîyê Tigranêsê Mezin ji holê rake, bi Appius Claudius re hevdfîtin kir. Berî ku Romayîyan bikevin Ermenistanê, ew bi xiyamet û jina xwe û zarokên xwe re hat kuştin. Dema ku Lucullus gihîşt, wî merasîmên cenazeyê xwe bi pompoziyek mezin pîroz kir, bi destê xwe agir berda ser girseya cenazeyê û ji bo wî abîdeyek mezin çêkir.

Manisarus wek keyekê din ê kordoeke 115 PZ: wî di dema Trajan de li ser hin deverên Ermenistan û Mezopotamyayê kontrola xwe girt. Keyê Partî Osroes li dijî wî şer îlan kir, ku ev yek bû sedema ku Manisarus aliyê Romayîyan bigire.

Keyekê din bi navê Jon / Çon ku ew tenê di berhema Ermenî ya sedsala 5an a bi navê Buzandaran Patmut'iwnk' de tê piştrastkirin. Dibe ku navê wî wergerandina Ermenî ya navê Romanî Iovinianus be. Iovinianus; Di sala 359an de ji hêla leşker û dîroknasê Romanî Ammianus Marcellinus ve hatiye piştrastkirin (di navbera salên 391 û 400an de miriye) (çav: Marciak, Michał (2017). *Sophene, Gordyene, and Adiabene: Three Regna Minora of Northern Mesopotamia Between East and West*. BRILL, p. 143, 145, 157, 186, 224, 249–250).

Hin kes Corduene û Carduchi bi Kurdên nûjen re nas dikin, ji ber ku Carduchi hevwatera ferhengî ya kevnar a "Kurdistanê" bû. Hatiye diyar kirin ku Corduene proto-kurd bû (çav: *Revue des études arméniennes*, vol.21, 1988–1989, p.281, By Société des études arméniennes, Fundação Calouste Gulbenkian, Published by Imprimerie nationale, P. Geuthner, 1989).

Zanyarên din ên nûjen girêdana bi Kurdî red dikin. Dîroknas John Limbert, ku di sala 1968an de nivîsandiye, dibêje ku lêkolînên kevintir bawer dikirin ku Kurdên nûjen rasterast ji neviyên Kardukhoi bûn, lê ev nêrîn ji destpêka sedsala bîstan vir ve bi berfirehî hatiye nîqaş kirin. Li gorî hin zanyaran, îhtîmalek mezintir heye ku Kurd ji Kîrtîyan hatine, ku

di berhemên Polybius, Livy, û Strabo de xuya dibin (çav: Marciak, Michał (2017). *Sophene, Gordyene, and Adiabene: Three Regna Minora of Northern Mesopotamia Between East and West*. BRILL., p. 220–221).

Gelek formên vê navî hebûn, qismî ji ber dijarbûna numinêkirina kh bi Latîni. Nivîsandina Karduchoi bi xwe muhtemelen ji Ermenî hatiye wergirtin, ji ber ku dawîya -choi paşgira pirjimar a zimanê Ermenî -k' temsîl dike. Forma yekjimar a peyvê "Kardu" ye. Ksenefon dinivîse ku wî navê eşîrê ji bakûrê kurdistanê ku ew heta herêmen ermeniya jî li wan hebûya û serwer bûya (çav: Limbert, John (1968), "The origins and appearance of the Kurds in pre-Islamic Iran", *Iranian Studies*, Vol. 1, No. 2 (Spring, 1968), p. 44: The kh ending of their name is apparently an Armenian plural ending of Kardu, for Xenophon writes that he learned the name of the tribe from an Armenian).

Dihê texmînkirin ku Kardûxî bi zimanekî îranî yê kevin diaxivî. Di wê temenê de wê, kifşkirinên bi morfolojikî wê zêdeyî wê di wê rengekê de wê li ser kurdiya roja me re jî wê di awayekê de wê karibin werin û werina kifşkirin. Di wê temenê de wê, dikarê wê werênê ser ziman ku wê ev rewş wê, bi hin rewşên din jî wê karibê wê xwe bide diyarkirin weke ser zimanî ku wê piştrast bikin (çav: G. R. Driver (1923), "The Name Kurd and Its Philological Connexions", *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, Jul. 1923, No. 3 (Jul. 1923), pp. 393–403).

Di xabate River de wê, di rengekê de wê, bahsa têngîna kirinên felsefî û aktiviteyên wê yên li wê herêmen wê di rengekê de wê bikê ku ew wê hinekê jî wê karibê têkiliya wê bi kordoene re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman. Wekî din wê têkiliya çandî a nava wan wê bi çanda bawerî û hwd wê weke bi kifşkirina yazdanên hûrîyî re wê di rengekê de wê, di dewama wê de wê weke tênginekê wê bide me. Lê di wê temenê de wê piştî zayinê û pê de wê di rengekê de wê aktiviteyên weke yên li ser mesihîyê re ên li wê herêmen wê di rengekê de wê karibê nişanaka wê bê ku wê, têngînen weke yên maniyî û hwd jî wê li wê herêmen xwe bidina diyarkirin. Ber ku wê di wê demê de wê têngîhen baweriyî ên weke maniyî wê, forma zerdeştîyê ku sasani wê bikardihanî wê rexnegirtinên wî li wê hebin û wê weke 'ne li gorî ya rast a zerdeştîyê ku ew dihê kirin bi kiryarên sasanîyan re' wê rexne bikê û wê werênê ser ziman. Ev wê di wê temenê de wê piştî wê di nava mezdekiyan de jî wê bi şewayekê wê weke di temenê dijarbîyê de wê xwe bide diyarkirin. Di wê çerçoveyê de wê hinekê jî wê raperînên weke yên ku wê di dema mezdek û hûrem de

wê bibin jî wê di wê temenê de wê karibê ji aliyekê ve wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Lê wê jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê, di wê demê de wê, herêmên bi herêma botanê ve girêdayî ku wê weke navende kordoene wê werê diyarkirin wê di wê de wê kirinên felsefeyî û çandî ên weke bi wê rengê ên hizrî wê hebin û wê di wê temenê de wê ji bermehiyên ji wê demê mana ên weke bajarokên kevnera û an antikî ên li rojavayê kurdistanê roja me jî wê ji aliyekê ve wê weke karibê wê rastiye wê di rengê de wê weke ku wê piştrast bikê. Di derbarê pêvajoyên hizirkirinê ên di wê temenê de ku wê di dema kordoene de wê bi derfet bibin zêde agahi wî di destê me de wê nebin. Lê di wê demê de wê, weke ku wê bibê û wê kordoene wê bibin. Li herêmê wê navendên weke palmira jî ên wê herêmê jî wê di rengê de wê xwediyê rewşek bi wê rengê a ku wê karibê wê di dewama wê de wê bikirpênê bê.

Wê jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku kordoene wê di wê demê de wê, gelek pêjnên jiyanî û rengê jiyanê ku em di vegotinên çîrokî ên roja me de di nava kurdan de dibînin wê navê 'kurdu', 'kardo', 'gurdu', 'kardoka' û hwd wê, bi wê werina kifşkirin û ev wê di wê temenê de wê bi tîgînên weke yên destanî weke ji wê demê bin wê di rengê de wê werina diyarkirin û wê werina hanin li ser ziman.

Ev herêm wê heta palmiye wê di wê demê de wê di bin serweriya kordoene de bê. Di wê temenê de em dikarin m'palmyra jî di nava wê de wê di rengê de wê werênê ser ziman ku wê weke nişanek hena ku ew bi navê wê ji zimanê hûrîyan dihê. Di wê temenê de wê, çavkaniyên ku wê didina diyarkirin wê di wê çerçoveyê de wê, bi pêşketina herêmê re wê di ahengekê de wê çerçoveyek fahmkirinê wê bi xwe re wê di rengê de wê weke ku wê bide diyarkirin.

Minaq diyarkirinek bo navî bi peyva tedmurtā ya Suryanî weke bo navê palmyra ve girêdide, ji ber vê yekê tedmurtā "objeya ecêbmayînê", ji koka dmr "ecêbmayîn"; ev îhtîmal jî hêla Franz Altheim û Ruth Altheim-Stiehl (1973) ve bi awayekî erênî hatiye behs kirin, lê ji hêla Jean Starcky (1960) û Michael Gawlikowski (1974) ve hatiye red kirin. Michael Patrick O'Connor (1988) diyar kir ku navên "Palmyra" û "Tadmor" ji zimanê Hûrî derketine. Wekî birhan, wî neşirovekirina guhertinên li ser kokên teorîk ên her du navan (ku di lêzêdekirina -d- li tamar û -ra- li palame de tene temsîl kirin) destnîşan kir. Li gorî vê teoriyê, "Tadmor" ji peyva Hûrî tad ("hezkirin") bi lêzêdekirina forma mar a dengdêra navîn a bilindbûnê (mVr) ya tîpîk a Hûrî tê. Bi heman awayî, li gorî vê teoriyê,

"Palmyra" ji peyva Hûrî pal ("zanîn") bi karhanîna heman forma mVr (mar) tê (çav: O'Connor, Michael Patrick (1988). "The etymologies of Tadmor and Palmyra". In Arbeitman, Yoël L. (ed.). *A Linguistic Happening in Memory of Ben Schwartz: Studies in Anatolian, Italic, and Other Indo-European Languages*. Bibliothèque des Cahiers de l'Institut de linguistique de Louvain (BCILL). Vol. 42. Peeters Publishers, p; 236).

Ji wê aliyê ve wê çerçoveya kordoene wê di rengekê de wê weke ku wî hin bi hin ku ew çerçoveya wê bi pêşketinên wê yên demê re ew dihe kifşkirin wê weke ku wê di rengekê de wê çawa wê xwediyê têgînek weke ya bi pêşketina wê re wê di rengekê weke ya çerçoveya hûrîyan ve wê bi serwerîya wê re wê bide diyarkirin. Di wê temenê de wê, ev herêm wê weke herêmen kevner bin û wê di rengekê de wê, weke navend û çavkaniya giring bin. Di wê temenê de wê, piştî wê demê jî wê ev pêşketinên ku ew rû didin re wê karibê wê kifşbikê bê.

Di sedsala sêyem de, Palmyra bûbû navendeke herêmi ya geş. Di salên 260î de gihîşt zerweya hêza xwe, dema ku keyê Palmyrayê Odaenathus împaratorê Sasaniyan Şapûr I têk bir. Piştî key, keybanû Zenobia hat ser kar, ku li dijî Romayê serhildan kir û Împatoriya Palmyrayê ava kir. Di sala 273an de, împaratorê Romayê Aurelian bajar wêran kir, ku paşê ji hêla Diocletian ve bi mezinahiyek piçûktir hate restorekirin. Palmyrayî di sedsala çaremîn de bûn Xiristiyan û di sedsalên piştî fetihkirina ji hêla Xîlafeta Raşîdûn a sedsala heftemîn ve bûn Îslam, piştî vê yekê zimanên Palmyrayî û Yewnanî bi zimanê Erebi hatin guhertin.

Ev herêm wê di rengekê de wê di nava hev de wê weke girêdanên wê yên çandî û ramyari wê bi hev re wê hebê. Hin çavkani wê serwerîya li wê a ramyari wê heta demên serwerîya keyeniya Abla û an Ugaritê wê bidina birin. Di wê temenê de wê di şewayekê de wê, bi wê yekê wê ev herêm wê giring xwe wê di rengekê de wê, bide diyarkirin. Di wê demê de wê, dema ku wê, em li têkiliyên nava herêmen em dinê em zêde rastî gotinên ku wê bahsa têkiliya palmyra û kordoene wê bikê wê hebê. Lê bi morfolojikî û çandî wê hinek şibandinên weke li ser ziman û çandî re wê, di rengekê de wê weke ku wê karibê wê di şewayekê de wê bi wê re wê kifşbikê û wê werênê ser ziman.

Çanda pers bandûr li ser taktîkên leşkerî, cil û berg û merasîmen dadgehê yên Palmîrayê kir. Li Palmîrayê pirtûkxane an dezgehên weşanê yên mezin tunebûn, û tevgera rewşenbîrî ya ku taybetmendiya bajarên din ên Rojhilatî yên wekî Edessa an Antakyayê ye, tunebû. Her çend Zenobiayê dadgeha xwe ji bo akademîsyenan vekir jî, tenê zanyarê

navdar ê ku belge lê hatiye kirin Cassius Longinus bû (çav: Ball, Warwick (2002) [1999]. Rome in the East: The Transformation of an Empire. Routledge, p; 79).

Ya giring ku ew dihê diyarkirin wê di derbarê çavkan palmyra bixwe jî de wê di derbarê demên wê yên berê de wê, zêde agahi wê nebin, ji bili yên dema roma û pê de. Ev jî wê ji aliyekê ve wê hizrê bi mirov re dide çêkirin ku ew wê di wê dema ku wê roma were herêmê de ew wêrankiribê û ya demên berê wê demê ew jî holê rakiribê û piştî wê di wê temenê de bi wê yekê û rengê renekê pêşketinê xwe dabê diyarkirin. Nexwe ew nebûna agahiyên di derbarê dema wê ya berê de wê nikaribê bi awayekê din wê werênê ser ziman bê.

Serwerîya kurdan û an kordoene wê di renekê de wê li herêmê wê, xwe heta demên piştre jî wê bide diyarkirin. Ev wê, piştî kordoene wê, di renekê de wê, di çavkaniyên piştre jî wê weke di dewama wan de wê di renekê de wê were ser ziman. Lê li vir pêşî mijare dema kordoene di vê beşê de em nûha li wan demên piştre emê newina ser wê. Emê piştre wê, di dewama mijarê de wê werênina ser ziman.

Mijare kordoene wê di wê temenê de wê, di renekê de wê, biqasî ku em dibînin wê li herêmên bakûrê kurdistanê û heta başûrê kurdistanê wê serwerîya wan wê hebê. Ev vê yekê dide nişandin ku ew wê ne tenê weke klanekê û an aşîrekê bi tenê ku ew li herêmê weke keyeniyek piçûk ku mirov wê karibê wê di renekê de wê şîrovebikê bê. Wê jî wê zêdetirî wê weke aliyekê wê yê giring wê karibê wê di dewama wê de wê li ser wê bisekinê bê.

Li ser rewşa jiyane kordoene wê dikarê wê bibêjê ku ew di renekê de wê weke ku wê were kifşkirin wê di rewşekê serwera li herêmê de wê xwe bidina diyarkirin. Di şêwayekê de wê, di xate ji zaxo, botanê û heta amedê wê di renekê de wê weke ku wê karibê wê di renekê de wê bahsa wê serwerîya wan a navendî wê bikê. Wekî din li rojavayê kurdistanê wê ji nisêbînê û heta qamişlo û afrînê wê di wê temenê de wê karibê wê werênê ser ziman. Ev wê di wê temenê de wê, weke aliyekê wê yê din ê teybet bê ku mirov wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Wekî din jî ev herêm wê di demên helenîkî de wê weke demên ku wê, li wan wê zêde li wan kombûna mirovan bo felsefeyê û zanînê wê bibê. Î ro li rojavayê kurdistanê deverên weke antik û an kevnera ku ew dihên ditin weke bermehî wê di wê warê de wê têngînekê teybet wê karibin bidina me.

Gelek bajarokên kevnera wê li deverên weke afrîn, qamislo, rimêlan û heta şadadê ûhwd wê li wan wê were dîtin. Di wê temenê de wê, wekî din wê heleb û şam wê, weke deverên ku wê di wê temenê de wê navê wan derkeve. Lê di wê temenê de wê di rengekê de wê ev navendên din ên ku ew hena wê di şewayekê de wê weke deverên ku wê karibê bi bandûra wan re wê werênê ser ziman.

Minaq weke ku me li jor wê bahsa wê li deverêkê wê kir wê palmyra wê karibê wê weke navendekê wê bibînê û wê di wê demê de jî wê di rengekê de wê were dîtin ku wê navê wê derkeve li pêş bê. Palmyra wê di rengekê de wê, pêşketina wê ji herêmê wê nikaribê wê di rengekê de wê dûr şîrovebikê. Di wê temenê de wê di rengekê de wê, weke navendek giring wê were dîtin. Di wê demê de wê, dema ku em şewayê têtîliya roma a bi kordoene re wê, dibînê û şîrove dikê wê di wê temenê de wê di ahengek fahmkirinê a weke wê de wê xwe di rengekê de wê weke bide diyarkirin.

Di wê rengekê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê têtîna pêşketinê wê li herêmê wê xwe di şewayekê de wê bi wê re wê di wê rengê de wê bide diyarkirin. Di wê demê de wê, bi kordoene re wê ermeni û sûryani ji wê karibê wê werênê ser ziman. Herêmên torê ku wê ji herêmên botanê û heta amedê wê di navberê de wê kala wan wê were kirin wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di şewayekê de wê bahsa wê bikê. Kordoene wê weke civakên herêma torê jî jî bin. Di wê temenê de wê di rengekê de wê karibê wê bi rehetî wê bibêjê bê.

Li vir wê, di wê temenê de wê dikarê wê bo kordoene û an kardoxan wê bibêjê ku ew wê ne tenê wê bi keyeniyekê wê karibê wê fahmbikê. Ew wê herêm bi herêm wê were dîtin ku ew wê li herêmê wê bi cih bin û wê di wê temenê de wê xwediye wê serweriya wan w li herêmê bê. Di wê çerçoveyê de wê karibê werênê ser ziman bê.

Kardoxi wê di demên medan de wê weke xwediye wê serweriya xwe mazin bibin. Wê di wê demê temenê de wê biqasî ku em ji nava çavkaniyên li ser herêmê ên ji wê demê pê de wê dibînin wê weke ku wê piştî wê jî wê serwerî herêmê bin. Wê di rengekê de wê, piştî medan wê hatina axamanişan wê bibê jî lê ew wê di rengekê de wê bi wan re wê were dîtin û diyarkirin ku ew wê, weke dervî wan wê weke li herêmên xwe weke bi serê xwe di rengekê de wê bibin. Di wê temenê de wê, di wê temenê de wê karibê wê fahmbikê bê.

Wusa di hê dîtin ku wê di dema piştî axamanişan de wê piştî seferên dema iskenderê mazin wê herêm wê di rengekê de wê, di nava gengêşîyên mazin de wê bibê. Ew wê di rengekê de wê bi wê re wê xwe di rengekê de wê bide diyarkirin. Di wê warê de wê têkiliya bi kardoxiyan a hêzên iskender ve wê çawa wê bibê ew zêde wê weke ku wê, di derbarê wê de wê zêde agahi wê nebin. Lê mihtemel wê dikarê wê bibêjê ku ew dibê ku ew weke ku wê levkirinek weke ku ew serwerîya hev nas dikin wê weke ku wê karibê bibê. Lê di wê temenê de wê, kardoxi wê dema ku em, xosletên wan ên şer li ser ardê û di nava daristan û hwd de wê di hîzîrê wê di rengekê de wê weke ku wê were fahmkirin ku ew weke zêde ne bi derfet bê ku ew hêzên beyanî ku ew karibin weke derfetê ji wan re bidin.

Hinek çavkani wê di dema roma de wê bahsa levkirinên bi wan û kardoxiyan re wê bikê. Di wê temenê de me li jor jî ew hinekê hanina ser ziman. Lê wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê, di rewşa weke ku ew di hê dîtin wê weke ku wê roma wê serwerî û serdestîya kardoxiyan weke ku ew nas dikê. Di wê temenê de wê rengekê fahmkirî ji gotinên di derbarê wan de wê were fahmkirin.

Kardoxi wê di wê temenê de wê weke ku me li jor bahsa rewşa baweriyên wan kir. Weke ku wê were dîtin wê baweriyên weke ji rengê yê hûrîyan weke wê di nava wan de wê serwer bê. Di wê temenê de wê, weke minaq wê yazdanê hûrîyan teşûb wê di nava wan de wê serwer hebê. Teşûb wê weke yazdanê şer, mêranî û çengê jî wê di rengekê de wê karibê wê di rengekê de wê were tefsîrkirin. Di w temenê de wê di rengekê de wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê werênê ser ziman.

Ev jî wê weke aliyekê wê yê din wê karibê wê fahmbikê ku wê serwerîya roma jî wê di rengekê de wê weke ku wê li ser jiyane xwe re wê nebînin. Di rengekê de wê li palmyra wê weke ku wê navê wê bi berxwedana wê re wê derkeve li pêş navê zenoba weke banûya palmyra wê bahsa berxwedana wê ya li hemberê hêzên romayî wê were kirin. Ew wê di wê temenê de wê weke têgînek ku wê bibê malê dîrokê. Di wê temenê de wê, di rengekê de wê çendî ku wê roma wê di rengekê de wê piştî wê palmyra wê weke ku wê were gotin ku ew wê wêran dikê û zenoba bo ku ew sax ne keve dest ew jahra di gustilka xwe de bi ser xwe de dikê û dawîyê li jiyane xwe re dihênê. Ev wê weke rewşek ku wê di wê temenê de wê karibê wê bi wê re wê werênê ser ziman bê.

Rewşa zanoba û palmyra wê di wê temenê bi hev re wê fektorek berxwedanê a jîyan û çanda herêmê jî wê di rengekê de wê karibê wê fahmîkê û wê di wê temenê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê werênê ser ziman bê. Ev jî wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê werênê ser ziman bê. Di rengekê de wê têgîna berxwedanê a li palmyra wê bi fêrsên çengewariyê a ku wê bi teşûb re wê werina ser ziman wê di rengekê de wê levbîkê. Di wê temenê de wê, ji wê aliyê ve wê weke ku ew wê xwediyê kevneşopîyek berxwedanê a hûrîyî bê wê xwe di rengekê de wê bi wê re ewê weke ku wê bide diyarkirin.

Wê jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê kardoene û an kardoxan wê di wê temenê de wê, hinek rewşên ku wê karibê wê di rengekê de wê bahsa wê bikê. Di rengekê de wê, rewşa keyên Zarbienus wê karibê wê bi wê rengê wê di rengekê de wê werênê ser ziman. Di derbarê dema wî û berxwedana wî an keyenîya wî de wê zêde agahi wê ne gihijina dema me. Lê ew dihê fahmkirin ku ew wê di berxwedanek mazin bin. kardoxi wê di rengekê de wê di wê temenê de ku em bibêjin wê weke ku wê, ksenopfon wê dema ku wê bahsa wan bikê wê weke bahsa şerwaniya wan wê bikê. Di wê temenê de ew li çîyayan dijin û bi komên piçûk tevidegerihin. Di rengekê weke ya şerê gerilla ê roja me de wê rengekê şerkirinê wê di şêwayekê de wê di wê demê de wê bidina diyarkirin.

Lê em dikarin wê bibêjin ku wê di dema axamanisan de wê di rengekê de wê dem bi dem wê weke ku wê bi axamanîşan re wê tevbigerihê. Di wê temenê de wê çîna serdest a kardoxan wê di rengekê de wê weke ku wê di rengekê de wê têkiliyên serdestiyê wê dênê. Di wê temenê de wê weke ku wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê werênê ser ziman.

Di dema sasaniyan de jî ev rewş wê di rengekê de wê were dîtin ku wê xwe bide domandin. Di destpêka sasaniyan de wê, were dîtin ku wê dem bi dem wê, raperinên herêmî wê bibin. Herêmen kardoxan jî wê di nava wê de bin.

Di çend salên pêş de, serhildanên herêmî li seranserê împaratorîyê derketin. Ev yek nehişt ku Erdeşîr împaratorîya xwe ber bi rojhilat û bakur-rojava ve berfireh bike, bajar û parêzgehên Sîstan, Xorasan, Margiyana, Belx û herêma berfireh a Xorezmê fetih bike. Wî her weha girava Behrêynê li Erebistanê û bajarê Mûsilê li bakurê Iraqê jî bindest kir. Nivîsên paşê îdîa dikin ku keyeniyên Kush, Tor û Makranê jî radestî Erdeşîr bûn, lê li gorî lêkolînên numîzmatîkî, ihtîmaleke mezintir heye ku ev herêm radestî kurê Erdeşîr, Şepûr I ê pêşerojê bûn. Li rojava, hêrişên

li ser Hatra, Ermenia û Adiabene û heta kardox kêmtir serketî bûn. Di sala 230an de, wî hêrîş kir nav kûrahiya axên Împaratorîya Romayê, û du sal şûnda dij-hêrîşa Romayê bi awayekî nezelal bi dawî bû, ku ev yek nehişt ku împaratorê Romayê Alexander Severus li Romayê serkeftinek pîroz bike (çav: Frye (1993): «The Political History of Iran under the Sassanians», p. 124).

Kurê Erdeşîr Şepûr berdewam kir ku axên împaratorîyê berfireh bike. Wî Baktriya û rojavayê Împaratoriya Kushite fetih kir, û her wiha çend hêrîşên li dijî Împaratoriya Romayê jî birêve bir. Bi dagirkirina rojavayê kurdistanê û an Mezopotamyaya bakûr ve kir û wî bajarên Carrhae û Nisibis girt, lê di sala 243an de generalê Romayê Timesitheus li Resaena Farisan têk bir û deverên windabûyî ji nû ve bi dest xist. Ev herêm wê di wê demê de wê weke herêmên kardoxan bin. Pêşketina paşê ya Împarator Gordian III (Gordianus) ber bi Firatê ve di Şerê Misiche de di zivistana 244an de bi têkçûnê bi dawî bû, ku bû sedema mirina wî ji aliyê leşkerên împarator bi xwe ve û her wiha Şapûr hişt ku bi împaratorê nû yê Romayê Philip re peymanek aştîyê ya pir serketî danûstandinan bike. Wî yekser 500,000 denar û sozên dayinên pêşerojê bi dest xist.

Şepûr di demek kurt de şer ji nû ve da destpêkirin, di sala 253an de li Barballisosê Romayîyan têk bir, û dû re dibe ku bajarê Antakyayê li ser Orontesê girt, talan kir û wêran kir. Di wê nûqteyê de wê, hinek çavkaniyên herêmî wê bibêjin ku wê bi keyên kardoxan re wê levkirinek ku ew em nikarin wê bi tememî teyit bikin wê bahsa wê bikin. Ber ku ew di destê me de çavkani ji bili gotinên nava civakî û pê de nebin. Nişanakên wê jî wê di wê temenê de bin ku ew levkirinek bi wê rengê a bi derfet nebûba wê nikariba bi rehetî xwe bigihanda rojavayê kurdistanê û ji wê wirdetir herêmên heta antakya. Hêrîşên dijber ên Romayê di bin femandariya împarator Valerian de bi karesatekê bi dawî bûn dema ku artêşa Romayê li Edessa têk çû û dûv re dorpêç kirin, û dûv re hîn xirabtir bûn dema ku împarator destûr da ku xwe ji hêla Şapûr ve bigire û heta dawiya jiyana xwe di destê wî de girtî ma. Şapûr ev serkeftin û şermezarkirina Romayîyan bi çekirina abîdeyek serketinê ya balkêş li Naqş-e Rostam û Bişafûr, û her weha nivîsarek mezin bi Farisî û Yewnanî li nêzî Persepolis pîroz kir. Wî di sala 260an de bi dagirkirina Anatolyayê serkeftina xwe bikar hanî, lê piştî rêze têkçûnan li destê Romayê û hevalbendê wan Odaenathus ê Palmyra paşvekişiya, û bi girtina haremê xwe şerm kir. Di heman demê de, wî hemî milkên Romayê

yên ku dagir kiribûn winda kir (çav: Frye (1993): «The Political History of Iran under the Sassanians», p. 126).

Şapûr planên pêşveçûnê yên berfireh hebûn. Wî ferman da avakirina yekem pirên kemerî yên bi şewaza Romayî li Îranê û hejmarek bajaran ava kir, ku hin ji wan ji hêla koçberên ji deverên Romayî ve hatine bicîh kirin, di nav de Xiristiyanên ku dikarin baweriya xwe ya Xiristiyan bêyî sînorkirinên mezin di bin Împeratoriya Sasaniyan de pratîk bikin. Du bajar, Bişapûr û Nîşapûr, bi navê wî hatine binav kirin. Wî Manîxayîtî, oleke dualîst bi taybetmendiyên gnostîk, ku ji hêla Manî (nêzikî 216–276) ve hatiye damezrandin û Şepûr serweriya xwe daye wî, tercîh dikir. Manî yek ji pirtûkên xwe, Şebuhragan, ji bo hukumdar terxan kir. Şepûr destûr da çend mîsyonerên Manîxayîtî ku rêwîtiyê derveyî welêt bikin. Şepûr her wiha bi Cihû û rabînekî Babîlî yê bi navê Samûêl re hevaltî kir. Vê dostaniyê sûd ji civaka Cihûyan re hanî û ji qanûnên zordar ên li dijî wan rehetiyek da wan. Keyên paşê ramyariya toleransa olî ya Şepûr guherandin. Di bin zexta Zerdeştîyê de û bi bandûra kahîn Kartir, kurê Şepûr Behrem I Manî kuşt û peyrewên wî zilm kirin. Behrem II, mîna bavê xwe, li hember kahnîniya Zerdeştîyê bersiv da. Di dema serweriya xwe de, paytexta Sasaniyan Ctesiphon ji hêla Romayîyan ve di bin Împerator Carus de hate talankirin, û piraniya Ermenistanê, piştî nîv sedsalek serweriya Farisan, ji Diocletianus (Diocletianus) re hate dayîn (çav: Zarinkoob (1999): Ruzgaran: Tarîx-i Iran, p. 197-199).

Galerius, dema ku ew hat ser taxt ew ber bi herêma Medya û Adiabene ve çû, li wir wî di pevçûnên paşê de bi ser ket, ya herî girîng jî nêzikî Erzurumê bû, û Nisibis berî lê Cotmeha 298an ewle kir. Piştî ew ber bi Dicleyê ve çû û Ctesiphon girt. Narseh, keyê sasanê balyozek şandibû cem Galerius û daxwaza berdana jin û zarokên xwe kiribû. Danûstandinên aştiyê di bihara 299an de dest pê kirin, bi amadebûna hem Diokletîan û hem jî Galerius.

Şert û merc ji bo Împeratoriya Sasaniyan giran bûn: welat diviyabû axa xwe bide Împeratoriya Romayê û qebûl bike ku Dicle wekî sînorê di navbera her du împeratoriyan de be. Şertên din destnîşan dikirin ku Ermenistan dê vegere serweriya Romayê, bi keheha Ziatha wekî sînorê wê; keyeniya Îberiyayê (Îberiya Kafkasyayê) dê di bin keyekî girêdayê Romayê de rêzê li Romayê bigire; Nisîbîs (nisêbîna roja me a bakûrê kurdistanê), ku niha di bin desthilatdariya Romayê de bû, dê bibe xala sereke ya bazirganiyê di navbera Împeratoriya Sasanî û Împeratoriya Romayê de; û Romayê dê li ser pênc satrapiyan (parêzgeh) di navbera

Dicle û Ermenistanê de kontrol bikira: Îngîl, Sofanî (Soplene), Arzan (Aghdznik), Gordî (kardox), û Zabdîke. Herêmen nisibis, cordî û zabdikê di bin serwerîya keyeniyên kardoxan ên wê demê de bin. Kardoxan di wê demê de wê peymanî levkirinê bi roma re çekiribûn û bi wê rengê xwe ji aqûbetek weke ya hati serî palmyra xwe weke xilas kiribûn.

Piştî mirina Hormizd II, Ereben bakur dest bi wêrankirin û talankirina bajarên rojavayê împaratorîyê kirin, heta hêrîşî parêzgeha Parsê kirin, ku cihê jidayikbûna keyên Sasaniyan bû. Di vê navberê de, esilzade yên Faris kurê mezin ê Hormizd II kuştin, yê duyem kor kirin û yê sêyem girtin (ku paşê reviya axa Romayê). Text ji bo kurê xwe yê biçûk, Şapûr II, hat veqetandin. Di ciwaniya xwe de împaratorî ji hêla diya wî û esilzadeyan ve dihat kontrol kirin. Dema ku gihîşt temenê xwe, Şapûr II desthilatdarî girt ser xwe û zû birhan kir ku ew hukumdarek çalak û bibandûr e.

Pêşî wî artêşa xwe ya biçûk lê dîsîplînkirî ber bi başûr ve bir li dijî Ereban, ku wî ew têk birin û deverên başûrê împaratorîyê ewle kirin. Piştî wî sefera xwe ya yekem li dijî Romayîyan li rojava dest pê kir, ku hêzên Farisî di rêze şeran de bi ser ketin lê ji ber têkçûna dorpêçkirinê dubare yên bajarê sînorî yê sereke Nisibis û serkeftina Romayîyan di vegeandina bajarên Singara û Amîdayê de piştî ku ew berê ketibûn destê Farisan, nekarîn destkeftiyên herêma bi dest bixin.

Di nava kurdan de wê bahsa hatina keyên sasanî li nisibênê wê di rengekê de wê bahsa wê were kirin. Ev di dema ardêşê de jî wê bahsa wê were kirin û piştî wê di dema Şapûr de jî wê were kirin. Di wê nûqteyê de wê zêde ji hev cihêbûnek di wê warê de wê newê kirin ku ew bahskirina 'şapûr' weke şapûrê yekem a û an yê dêyem a. Di wê temenê de lê wê dema ku em li rengê pêşketinê dawî dinerin wê seferên şapûrê duyem wê di rengekê de wê li herêma wê bibê û ew wê ji nisibênê û heta amedê û an amidiya wê di rengekê de wê bidest bixê. Li vir wê dahûrê em divê ku wê ji hev cihê bikin ku wê li kurdistanê wê navê amidiya û amed wê ji hev wê weke navên deverên cihê ên bajar û an parasgehên wê bin. Di wê temenê de wê, di rengekê de wê amidiya wê bikeve aliyê başûr û amed wê navenda bakûrê kurdistanê û nêzî rojavayê kurdistanê bê. Lê ya ku wê bahsa wê dihe kirin wê weke ku wê were fahmkirin wê amed bê û dibê ku amidiya di wê demê de ew weke herêma kardoxi di nava wê çerçoveyê de wê karibê wê fahmbikê bê.

Di dema sasaniyan de wê, karibê bahsa tekoşîna nava wan û sasaniyan û roma wê di rengekê de wê werênê ser ziman. Lê berî wê di demên piştî

demên kevnera ên bi ber dema derketina iskender de wê di rengekê de wê weke demek ku wê di wê demê de wê karibê bahsa wê were kirin. Di wê temenê de wê dema iskender wê, demekê wê bi xwe re wê weke ku wê bigirê û wê di rengekê de wê demek nû wê bide destpêkirin. Ev jî wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Di wê demê de wê, iskender wê çavê xwe ber wê herêma asya nêzîk û wê di rengekê de wê bixwezê ku ew wê li wê serwer bibê. Pêşî wê anatolya û piştî wê heta ku wê were misir û piştî wê mediya û an persiya wê di rengekê de wê werina dagirkirin. Di wê temenê de wê ev dem wê weke dema zêr a mesopotamya dawîlêhaninê jî wê di rengekê de wê weke karibê wê di rengekê de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Îskender III yê Makedonyayê 356- 323 b.z), ku bi gelemperî wekî Îskenderê Mezin tê nasîn, keyeniyê keyaniya Yewnanî ya kevnar a Makedonyayê bû. Ew di sala 336 b.z de di 20 saliya xwe de li şûna bavê xwe Philip II li ser text rûnişt û piraniya salên xwe yên desthilatdariyê li seranserê Rojavayê Asyayê, Asyaya Navîn, hin beşên Başûrê Asyayê û Misrê seferek leşkerî ya dirêj birêve bir. Di 30 saliya xwe de, wî yek ji mezintirîn împaratoriyên dîrokê ava kir, ku ji Yewnanistanê heta bakurê rojavayê Hindistanê dirêj dibû. Ew di şer de bêşikestî bû û bi gelemperî wekî yek ji mezintirîn û serketitirîn fermanدارên leşkerî yên dîrokê tê hesibandin.

Heta 16 saliya xwe, Îskender ji hêla Arîstoteles ve hate perwerdekirin. Di sala 335 b.z de, demek kurt piştî ku wî li ser Makedonyayê keyenî kir, wî li Balkanan sefer kir û kontrola Trakya û hin beşên Îlîryayê jî nû ve bi dest xist berî ku ber bi bajarê Tebesê ve bimeşe, ku paşê di şer de hate wêrankirin. Piştî Îskender serokatiya rewşa Korîntê kir û desthilatdariya xwe bikar hanî da ku projeya pan-Helenîk a ku ji hêla bavê wî ve hatibû xeyal kirin bide destpêkirin, û di fetihkirina Persiya wan de serokatiya li ser hemî Yewnaniyan girt ser xwe (çav: Burger, Michael (2008). *The Shaping of Western Civilization: From Antiquity to the Enlightenment*. University of Toronto Press. p. 76).

Di sala 334 b.z de, wî hêrîşî Împatoriya Persiya Axamenişi kir û rêze seferên ku 10 salan dom kirin dest pê kir. Piştî fetihkirina Asyaya Biçûk, Îskender di rêze şerên biryardar de, di nav de yên li Îssus û Gaugamela, hêza Persiya Axamenişi şikand; paşê wî Darius III hilweşand û Împatoriya Axamenişi bi tevahî fetih kir. Piştî hilweşîna Persiya,

Împeratoriya Makedonî beşek mezin ji axê di navbera Deryaya Adriyatîk û Çemê Îndûs de girt. Îskender hewl da ku bigihîje "serê cîhanê û Deryaya Mezin a Derve" û di sala 326 b.z de hêrîşî Hindistanê kir, û di Şerê Hîdaspesê de li hember Porus, keyekî kevnar ê Hindî yê Punjaba îroyîn, serkeftinek girîng bi dest xist. Ji ber serhildana leşkerên wî yên bêriya malê dikirin, ew di dawiyê de li Çemê Beas vegeriya û paşê di sala 323 b.z de li Babilê, bajarê Mezopotamyayê ku wî plan kiribû ku wekî paytexta împaratoriya xwe ava bike, mir. Mirina Îskender rêze seferên leşkerî û bazirganî yên plankirî yên din ên ku dê bi dagirkirina Yewnanî ya Erebianê dest pê bikirana, neqediyan. Di salên piştî mirina wî de, rêze şerên navxweyî li seranserê Împaratoriya Makedonî derketin, ku di dawiyê de bûn sedema hilweşîna wê ji hêla Dîadokhan ve.

Bi mirina wî ku destpêka serdema Helenîstîk nîşan dide, mîrata Îskender belavbûna çandî û senkretîzma ku fetihên wî çêkirine, wekî Yewnanî-Bûdîsm, Cihûtiya Helenîstîk, û zerdeştîya helenistik û hwd dihevine. Wî zêdetirî bîst bajar ava kirin, ku ya herî berbiçav bajarê Îskenderiyê li Misrê bû. Bicîhkirina kolonîstên Yewnanî ji hêla Îskender ve û belavbûna çanda Yewnanî ya ji ber vê yekê bû sedema serdestiya berfireh a şaristaniya Helenîstîk û bandûrê heta nîvgirava Hindistanê li rojhilat. Serdema Helenîstîk bi rêya Împaratoriya Romyayê ve pêş ket û bû çanda Rojavayî ya nûjen; zimanê Yewnanî bû zimanê herêmî û heta hilweşîna wê di nivê sedsala 15-an a PZ de zimanê serdest ê Împaratoriya Bîzansê bû.

Îskender wekî lehengek klasîk di qalibê Axîlles de efsanewî dihat bi navkirin, ku di kevneşopiyên dîrokî û mîtolojîk ên hem çandên Yewnanî û hem jî yên ne-Yewnanî de bi awayekî berbiçav cih girt. Destkeftiyên wî yên leşkerî û serkeftinên wî yên bêhempa yên domdar di şer de wî kirin pîvana ku gelek rêberên leşkerî yên paşîn dê xwe bi wan re bidin ber hev, û taktîkên wî hîn jî mijarek girîng a lêkolînê li akademyên leşkerî yên cîhanê ne. Efsaneyên serpêhatiyên Îskender di sedsala sêyemîn de tevî împaratoriya Îskender bûn, ku di serdema pêşmodern de ji sed zêdetir çap, wergerandin û destarên wê derbas bû û hema hema ji bo her zimanê Ewropî û her zimanê cîhana Îslamî hate wergerandin. Piştî Incîlê, ew forma herî populer a wêjeya Ewropî bû (çav: Mínguez Cornelles, Víctor; Rodríguez Moya, Inmaculada (2024). The visual legacy of Alexander the Great from the Renaissance to the age of revolution. Routledge research in art history. New York London: Routledge, Taylor & Francis Group. p. 22).

Leksandre III li Pella, paytexta Keyaniya Makedonyayê, di roja şeşemîn a meha Hekatombaion a Yewnana kevnar de ji dayik bû, ku dibe ku bi 20ê Tîrmeha 356 b.z re têkildar be (her çend dîroka rast ne diyar e). Ew kurê keyê Makedonyayê, Philip II, û jina wî ya çaremîn, Olympias (keça Neoptolemus I, keyê Epirus) bû. Her çend Philip heft an heşt jin hebûn jî, Olympias demek dirêj jina wî ya sereke bû, dibe ku ji ber ku wê Alexander hanî dinyayê (çav: Roisman, Joseph; Worthington, Ian (2010). *A Companion to Ancient Macedonia*. John Wiley & Sons, p; 171).

Çend efsane li dora jidayikbûn û zarokatiya Alexander hene. Li gorî jînenîgarnivîsê Yewnana kevnar Plutarch, di êvara qedandina zewaca xwe bi Philip re, Olympias xewn dît ku zikê wê bi birûskê ket ku bû sedema belavbûna agir "dûr û fireh" berî ku bimire. Piştî zewacê, tê gotin ku Philip xwe di xewnekê de dîtiye ku zikê jina xwe bi mohrek ku bi wêneya şerekî hatibû xemilandin ewle dike. Plutarch ji bo van xewnan şîroveyên cûrbecûr pêşkêş kir: ku Olympias berî zewaca xwe ducanî bû, ku bi mohra zikê wê ve dihat nîşandan; an jî ku bavê Îskender Zeus bû. Şîrovekarên kevnar li ser vê yekê dudil bûn ka Olympias a azwer çîroka bav û kalên Îskender ên îlahî belav kiriye, bi îdiayên cûda ku wê ji Îskender re gotiye, an jî ku wê ev diyar wekî bêrewîst red kiriye (çav: Plutarch (1919). Perrin, Bernadotte (ed.). *Plutarch, Alexander*. Perseus Project. Archived from the original on 21 October 2011. Retrieved 6 December 2011).

Di roja ku Îskender ji dayik bû de, Filîpos li ser bajarê Potidea li nîvgirava Chalcidice amadekariya dorpêçkirinê dikir. Di heman rojê de, Filîpos nûçe wergirt ku generalê wî Parmenion artêşên hevgiştî yên Îlîrî û Paenonî têk biriye û hespên wî di Lîstikên Olîmپیadê de bi ser ketine. Her wiha dihat gotin ku di vê rojê de, Perestgeha Artemis li Efesê, yek ji Heft Ecêbên Cîhanê, şewitî. Ev yek bû sedem ku Hegesias ê Magnesia bibêje ku ew şewitî ji ber ku Artemis ne li wir bû, beşdarî jidayikbûna Îskender bû. Dibe ku efsaneyên weha dema ku Îskender key bû, û dibe ku bi teşwîqa wî, derketine holê da ku nîşan bidin ku ew ji mirovan zêdetir e û ji bo mezinbûnê ji dayikbûnê ve mercedar e (çav: Roisman, Joseph; Worthington, Ian (2010). *A Companion to Ancient Macedonia*. John Wiley & Sons, p; 188).

Di salên xwe yên pêşîn de, Îskender ji aliyê hemşîreyekê, Lanike, xwişka generalê pêşerojê yê Îskender, Cleitusê Reş, ve hate mezin kirin. Paşê di zarokatiya xwe de, Îskender ji aliyê Leonidasê hişk, xizmekî diya wî, û ji aliyê Lysimachusê Acarnanyayê ve hate perwerdekirin. Îskender

bi şêwaza ciwanên esilzade yên Makedonî hate mezin kirin, fêrî xwendin, lêdana lîrê, siwarbûn, şerkirin û nêçîrê bû. Dema Îskender deh salî bû, bazirganek ji Thessalyayê hespek ji Fîlîp re hanî, ku wî diyar kir ku bi sêzdeh telantan bifroşe. Hesp red kir ku were siwarkirin, û Fîlîp ferman da ku ew were dûrxistin. Lêbelê, Îskender, ji ber ku tîrsa hespê ji siya xwe dît, xwest ku hespê rahet bike, ku di dawiyê de wî ew karî bike. Plutarch diyar kir ku Fîlîp, ji ber vê nîşandana wêrekî û azweriyê pir kêfxweş bû, kurê xwe bi hêstiran maç kir û got: "Kurê min, divê tu keyek mezin ji bo azweriyên xwe bibînî. Makedonya ji bo te pir piçûk e", û hesp ji bo wî kirî. Îskender navê Bucephalas lê kir, ku tê wateya "serê ga". Bucephalas Alexander heta Hindistanê bir. Dema ku heywan mir (li gorî Plutarch, ji ber pîrbûnê di 30 saliya xwe de), Alexander bajarekî bi navê Bucephala bi nav kir (çav: Durant 1966, p. 538).

Dema ku Alexander 13 salî bû, Philip dest bi lêgerîna mamosteyekî kir û akademîsyenên wekî Îsokrat û Speusippus fikirî, yê paşîn diyar kir ku ji rêveberiya Akademiyê îstifa bike da ku vê postê bigire ser xwe. Di dawiyê de, Philip Arîstoteles hilbijart û Perestgeha Nîmfan li Mieza wekî dersxane peyda kir. Di berdêla hînkirina Alexander de, Philip razî bû ku bajarê Arîstoteles, Stageira, ku Philip wêran kiribû, ji nû ve ava bike û bi kirîn û azadkirina welatîyên berê yên ku kole bûn, an jî efûkirina kesên ku di sirgûnê de bûn, wê ji nû ve bijî (çav: Lane Fox 1980, pp. 65–66).

Mieza ji bo Alexander û zarokên esilzade yên Makedonî, wekî Ptolemy, Hephaistion, û Cassander, mîna dibistanek pansiyon bû. Gelek ji van xwendekaran dê bibin hevalên wî û generalên pêşerojê, û pir caran wekî "Hevalên" têne zanîn. Arîstoteles derman, felsefe, rewîst, ol, mantiq û huner fêrî Îskender û hevalên wî kir. Di bin rêberiya Arîstoteles de, Îskender ji bo berhemên Homer, û bi taybetî Îlyada, hewesek pêş xist; Arîstoteles nusxeyek bi şîrove da wî, ku Îskender paşê di seferên xwe de bi kar hanî. Îskender karibû ji bîrê gotinên Euripides bibêje.

Di ciwaniya xwe de, Îskender bi sirgûnên Farisî yên li dadgeha Makedonyayê jî nas bû, ku ji ber ku ew li dijî Artaxerxes III bûn, çend salan parastina Fîlîp II wergirtin. Di nav wan de Artabazos II û keça wî Barsine, ku dibe ku di pêşerojê de xatûna Îskender be, hebû, ku ji 352 heta 342 b.z li dadgeha Makedonyayê ma, û her weha Amînapes, satrapê pêşerojê yê Îskender, û esilzadeyekî Farisî yê bi navê Sisines. Vê yekê zanînek baş da dadgeha Makedonyayê li ser mijarên persî, û dibe ku bandûr li hin nûjeniyên di rêveberiya dewleta Makedonyayê de kiribe (çav: Morgan, Janett (2016). Greek Perspectives on the Achaemenid

Empire: Persia Through the Looking Glass. Edinburgh University Press. pp. 271–272).

Weki din Suda dinivîse ku Anaximenesê Lampsakos yek ji mamosteyên Îskender bû, û Anaximenes jî di seferên Îskender de bi wî re bû (çav: "SOL Search". cs.uky.edu. Archived from the original on 9 August 2020. Retrieved 24 August 2019).

Di 16 saliya xwe de, perwerdehiya Îskender li cem Arîstoteles bi dawî bû. Filîpos II li dijî Trakyayên li bakur şer kiribû, ku Îskender wekî naip û mîratgirê eşkere hiştibû serwer. Di dema nebûna Filîpos de, eşîra Trakyayê ya Maedî li dijî Makedonyayê serhildan kir. Îskender zû bersiv da û wan ji axa wan derxist. Herêma hate kolonîzekirin û bajarek bi navê Îskenderopolis hate damezrandin (çav: Lane Fox 1980, p. 68).

Piştî vegera Filîpos, Îskender bi hêzek piçûk hate şandin da ku serhildanên li başûrê Trakyayê bitepisîne. Li gorî raporê, Îskender li dijî bajarê Yewnanî yê Perinthus sefer kir û jiyanê bavê xwe xilas kir. Di vê navberê de, bajarê Amfissa dest bi xebata li ser erdên ku ji Apollon re li nêzî Delphî pîroz bûn kir, ku ew yek fersend da Filîpos ku bêtir mudaxeleyî karûbarên Yewnanî bike. Dema ku Filîpos li Trakyayê mijûl bû, ferman hate dayîn ku Îskender jî bo seferek li başûrê Yewnanistanê artêşek kom bike. Ji ber ku fikar dikir ku dewletên din ên Yewnanî mudaxele bikin, Îskender wisa nîşan da ku ew amadekariya êrîşkirina Îlîryayê dike. Di vê aloziyê de, Îlîrî êrîşî Makedonyayê kirin, lê Îskender ew paşve kişand (çav: Renault 2001, pp. 47–49).

Filîp û artêşa wî di sala 338 b.z de tevî kurê xwe bûn, û ew bi rêya Termopîlayê ber bi başûr ve meşîyan, piştî berxwedana hişk a garnîzona Tebanî ew dagir kirin. Ew çûn bajarê Elatea dagir bikin, ku tenê çend rojan ji Atînayê û Tebesê dûr bû. Atînayî, bi serokatiya Demosthenes, deng dan ku bi Tebesê re li dijî Makedonyayê hevpeymaniyekê bigerin. Hem Atînayê û hem jî Filîpos balyoz şandin da ku dilê Tebesê qezenc bikin, lê Atînayê pêşbirk qezenc kir. Filîpos ber bi Amfisiyê ve meşîya (bi eşkereyî li ser daxwaza Lîga Amfiktyonî tevdiageriya), leşkerên kirê yê ku Demosthenes şandibûn wir girtin û radestbûna bajêr qebûl kir. Piştî Filîpos vegeriya Elatea, pêşniyara dawîn a aştîyê ji Atînayê û Tebesê re şand, ku herduyan jî ew red kirin (çav: Renault 2001, p. 51).

Dema ku Filîpos ber bi başûr ve dimeşîya, dijberên wî li nêzîkî Chaeroneia, Boeotia, ew asteng kirin. Di Şerê Chaeroneia yê piştî wê de, Filîpos baskê rastê û Îskender jî baskê çepê fermanbar bû, digel komek ji generalên pêbawer ên Filîpos. Li gorî çavkaniyên kevnar, her du alî

demekê bi tundî şer kirin. Filîpos bi zanebûn ferman da leşkerên xwe ku paşve vekişin, bi hêviya ku hoplîtên Atînayî yên bêceriband li pey wan werin, bi vî rengî xeta wan şikandin. Îskender yekem bû ku xetên Tebanî şikand, li dû wî jî generalên Filîpos. Piştî ku hevgirtina dijmin zirar da, Filîpos ferman da leşkerên xwe ku pêşve biçin û zû ew têk birin. Ji ber ku Atînayî winda kirin, Tebanî hatin dorpêçkirin. Ji ber ku bi tenê man şer bikin, ew têk çûn (çav: Diodorus Siculus 1989, XVI, 86).

Piştî serkeftina li Chaeronea, Filîpos û Îskender bê dijber ber bi Peloponnese ve meşiyar, piraniya Lakonyayê wêran kirin û Spartaniyan ji deverên cûda yên wê derxistin. Li Korîntê, Filîpos "Hevpeymaniya Helenîk" ava kir (li gorî hevbendiya kevn a dijî-persî ya Şerên Yewnanî-persî modelkirî), ku piraniya bajar-dewletên Yewnanî di nav xwe de digirt ji bilî Spartayê. Piştî Filîpos wekî Hegemon (ku pir caran wekî "Fermandarê Bilind" tê wergerandin) yê vê yekîtiyê (ku ji hêla zanyarên nûjen ve wekî Yekîtiya Korîntê tê zanîn) hate binavkirin, û planên xwe yên hêrişkirina ser Împeratorîya persî ragihand (çav: Renault 2001, p. 54).

Dema ku Filîpos vegeriya Pellayê, ew di sala 338 b.z de ji Kleopatra Eurydice, biraziya generalê wî Attalus, hez kir û pê re zewicî. Ev zewac pozîsyona Îskender wekî mîratgir kêmîtir ewle kir, ji ber ku her kurê Kleopatra Eurydice dê bi tevahî mîratgîrek Makedonî be, lê Îskender tenê nîv-Makedonî bû. Di dema ziyafeta dawetê de, Attalusekî serxweş bi êşkeryê ji xwedayan re dua kir ku ew yekîti mîratgîrek rewşa derxe holê (çav: Roisman & Worthington 2010, p. 179).

Di daweta Kleopatra de, ku Filîpos hez kir û pê re zewicî, ji ber ku ew ji bo wî pir ciwan bû, apê wê Attalus di vexwarina xwe de xwest ku Makedonî ji xwedayan lava bikin ku ji wan re bi biraziya wî mîratgîrek rewşa yê keyeniyê bidin. Ev yek Îskender ewqas aciz kir ku yek ji qedehan avêt serê wî, "Ey xerabkar," wî got, "çi, ez wê hingê nebaş im?" Piştî Filîpos, bi beşdariya Attalus, rabû ser xwe û dixwest kurê xwe bikuje; lê bi şansê herduyan, yan ji ber hêrsa wî ya zêde bilez, yan jî ji ber şeraba ku vexwaribû, lingê wî lerizî, da ku ew li erdê bikeve, û li ser vê yekê Îskender bi şerm û nefret lê kir: "Li wir binêre," wî got, "ew zilamê ku amadekariyên xwe dike ku ji Ewropayê derbasî Asyayê bibe, dema ku ji kursiyekê derbasî kursiyek din dibû, wergeriya." (çav: Plutarch 1919, IX, 1).

Di sala 337 b.z de, Îskender bi diya xwe re ji Makedonyayê reviya, wê bi birayê wê, key Îskender I yê Epîrûs re li Dodona, paytexta Molosiyar,

hişt. Ew ber bi Îlîryayê ve çû ku li wir li cem yek an çend keyên Îlîryayî, dibe ku li cem Glaucias, penaberî dît û wekî mêvanek hate pêşwazîkirin, tevî ku çend sal berê di şer de ew têk biribû. Lêbelê, xuya ye ku Filîpos qet nexwestiye ku kurê xwe yê perwerdekirî yê ramiyarî û leşkerî înkâr bike. Li gorî vê yekê, Îskender piştî şeş mehan bi saya hewldanên hevalekî malbatê Demaratus, ku di navbera her du aliyan de navbeynkarî dikir, vegeriya Makedonyayê (çav: Renault 2001, p. 56).

Di sala pêş de, satrapê (walîyê) persî yê Caria, Pixodarus, keça xwe ya mezin pêşkêşî nîv-birayê Îskender, Philip Arrhidaeus, kir. Olympias û çend hevalên Îskender diyar kirin ku ev yek nîşan dide ku Fîlîp niyeta wî heye ku Arrhidaeus bike mîratgirê xwe. Îskender bi şandina lîstikvanekî, Thessalusê Korîntî, ji Pixodarus re got ku divê destê keça xwe nede kurekî neqanûnî, lê bide Îskender. Dema ku Fîlîp ev yek bihîst, wî danûstandin rawestand û Îskender şermezar kir ji ber ku dixwest bi keça Karîyekî re bizewice, û rave kir ku ew ji bo wî bûkek çêtir dixwaze. Fîlîp çar hevalên Îskender, Harpalus, Nearchus, Ptolemy û Erigyus, sirgûn kirin û ji Korîntiyan xwest ku Thessalus bi zincîran bînin ba wî (çav: Roisman & Worthington 2010, p. 180).

Di roja 24an a meha Makedonî Dios de, ku muhtemelen bi 25ê Cotmeha 336 b.z re têkildar e, dema ku li Aegae beşdarî daweta keça xwe Cleopatra bi birayê Olympias, Alexander I yê Epirus bû, Filîpos ji hêla kaptanê parêzvanên xwe, Pausanias, ve hate kuştin, ku li gorî Diodorus, di heman demê de evîndarê wê bû. Dema ku Pausanias hewl da bireve, ew li ser rezekê ket û ji hêla şopînerên wî ve hate kuştin, di nav de du hevalên Alexander, Perdikkas û Leonnatus. Alexander di 20 saliya xwe de ji hêla esilzade û artêşê ve di cih de wekî key hate îlankirin (çav: Renault 2001, pp. 61–62).

Alexander desthilatdariya xwe bi tunekirina reqîbên potansiyel ên text dest pê kir. Wî pismamê xwe, Amyntas IV ê berê, îdam kir. Wî her weha du prensên Makedonî ji herêma Lyncestis ji ber ku beşdarî kuştina bavê xwe bûne kuştin, lê yê sêyemîn, Alexander Lyncestes, hişt. Olîmpîas Kleopatra Eurydice û Europa, keça wê ya ji Philip, bi zindî şewitandin. Dema Îskender ji vê yekê agahdar bû, ew pir hêrs bû. Îskender her weha fermana kuştina Attalus, ku fermanarê pêşengiya artêşê li Asyaya Biçûk û apê Kleopatra bû, da (çav: Green 2007, pp. 5–6).

Attalus wê demê bi Demosthenes re li ser îhtîmala reviyana bo Atînayê name dinivîsand. Attalus her weha bi tundî heqaret li Îskender kiribû, û piştî kuştina Kleopatra, Îskender dibe ku ew pir xeternak dîtibe ku sax

bimîne. Îskender Arrhidaeus, ku bi hemî gotinan seqetê derûnî bû, dibe ku ji ber jehrîbûna ji hêla Olîmpîas ve, hişt (çav: Green 2007, pp. 5–6).

Nûçeya mirina Îskender gelek dewlet, di nav de Tebes, Atîna, Tesalî û eşîrên Trakyayê yên li bakurê Makedonyayê, rakir serhildanê. Dema ku nûçeya serhildanan gihîşt Îskender, wî zû bersiv da. Her çend şîret hat kirin ku dîplomasiyê bikar bîne jî, Îskender 3,000 siwarên Makedonî kom kir û ber bi başûr ve ber bi Tesaliyayê ve çû. Wî artêşa Tesalyayê dît ku rêya di navbera Çiyayê Olîmpus û Çiyayê Ossa de dagir kiriye, û ferman da zilamên xwe ku li ser Çiyayê Ossa siwar bibin. Dema ku Tesalyayî roja din şiyar bûn, wan Îskender li pişt xwe dît û tavilê radestî bûn, siwariya xwe li hêza Îskender zêde kirin. Piştî ew ber bi başûr ve ber bi Peloponnesê ve berdewam kir (çav: Renault 2001, p. 72).

Îskender li Termopîlayê rawestiya û li wir wekî serokê rewşa Amfiktyonî hate nas kirin berî ku ber bi başûr ve biçe Korîntê. Atînayê daxwaza aştîyê kir û Îskender serhildan efû kir. Hevdîtina navdar a di navbera Îskender û Diogenesê Kînik de di dema mayîna Îskender li Korîntê de pêk hat. Dema ku Îskender ji Diogenes pirsî ka ew dikare ji bo wî çi bike, filozof bi nefret ji Îskender xwest ku hinekî li kêlekê bisekine, ji ber ku ew tîrêjên rojê asteng dikir. Ev bersiv bi eşkere Îskender kêfxweş kir ku tê gotin ku wî gotiye, "Lê bi rastî, heke ez Îskender nebûma, min dixwest ku Diogenes bibûma." Li Korîntê, Îskender sernavê Hegemon ("rêber") girt û mîna Filîpos, ji bo şerê li dijî Persyayê wekî fermanदार hate tayîn kirin. Wî her wiha nûçeya serhildana Trakyayê wergirt (çav: Dillon, John M. (2004). *Morality and custom in ancient Greece*. Indiana University Press, p. 187–188).

Berî ku iskender derbasî Asyayê bibe wî dixwest sînoren xwe yên bakur biparêze. Di bihara sala 335 b.z de, ew ji bo tepeserkirina çend serhildanan pêş ket. Ji Amfipolisê dest pê kir, ew ber bi rojhilat ve çû welatê "Trakiyên Serbixwe", û li Çiyayê Haemus, artêşa Makedonî hêrîşî hêzên Trakyayê yên ku li bilindahiyên bûn kir û têk bir. Makedonî ketin welatê Triballiyên û li nêzî çemê Lyginus (şaxek ji Danubê) artêşa wan têk bir. Piştî Îskender sê rojan ber bi Danubê ve meşiya, li perava dijber rastî eşîra Getae hat. Bi şev çem derbas kir, ew matmayî man û piştî pevçûna yekem a siwaran artêşa wan neçar kir ku paşve vekişin (çav: Renault 2001, pp. 73–74).

Dûv re nûçe gihîşt Îskender ku serokê Îlîrî Cleitus û key Glaukias ê Taulantii li dijî desthilatdariya wî di serhildanek eşkere de bûn. Bi meşa ber bi rojava ve ber bi Îlîryayê ve, Îskender her yek bi dorê têk bir, her du

hukumdar neçar kirin ku bi leşkerên xwe birevin. Bi van serkeftinan, wî sînorê xwe yê bakur ewle kir (çav: Renault 2001, p. 77).

Dema ku Îskender ber bi bakur ve sefer dikir, Tebanî û Atînayî careke din serhildan kirin. Îskender tavilê ber bi başûr ve çû. Dema ku bajarên din dîsa dudilî bûn, Tebes biryar da ku şer bike. Berxwedana Tebesiyan bêbandûr bû û Îskender bajar wêran kir û axa wê di navbera bajarên din ên Boeotian de parve kir. Dawiya Tebesê Atîna tirsand, hemû Yewnanistan demkî di aştiyê de hişt. Piştî Îskender sefera xwe ya Asyayî kir, Antîpatr wekî naip hişt (çav: Roisman & Worthington 2010, p. 199).

Dagirkirina Îskender a li ser Persyayê bi tevahî wekî mînaqek bilind a "xeta stratejîk" a şerkirinê hatiye destnîşankirin, xetek ku ji hêla "zincîra mantiqê ve hatî çêkirin ku operasyonan bi yekpareyî ve girêdide." Di pirtûka xwe ya Stratejiyê de, efserê leşkerî û teorîsyenê Sovyetê Îskender Svechin gavên stratejîk ên Îskender destnîşan dike. Piştî ku baregeha xwe ya Yewnanî û Balkanan bi bindestkirina dijberên xwe yên ramyarî ewle kir, û piştî artêşa xwe bi fetihkirina hemû peravên Afro-Asyayê, ku flota persî lê bû û ji wir dihat dabînkirin, ewle kir, Îskender, ji bo rûbirûbûna rasterast bi persan re çû. Bi vî awayî, Svechin dibêje, wî pirsgirêka herheyî ya artêşek ku operasyonên kûr di nav axa dijmin de pêk tîne, bi "awayekî mînakî" çareser kir (çav: Svechin, Alexander (1991) [1927]. "Combining Operations for Achieving the ultimate Goal of the War". In Lee, Kent D. (ed.). *Strategy*. East View Information Services. p. 263).

Piştî serkeftina xwe di Şerê Chaeronea (338 b.z) de, Philip II dest bi xebata damezrandina xwe wekî hêgemôn (Yewnanî: ἡγεμών) ya yekîtiyek kir ku li gorî Diodorus divê ji bo giliyên cûrbecûr ên ku Yewnanîstan di sala 480-an de kişandibû, li dijî persan seferek bimeşanda û bajarên Yewnanî yên perava rojava û giravên ji desthilatdariya Axameniyan rizgar bikira. Di sala 336-an de wî Parmenion, Amyntas, Andromenes, Attalus, û artêşek ji 10,000 zilaman şand Anatoliyê da ku amadekariyên dagirkirinê bikin. Bajarên Yewnanî yên li perava rojavayê Anatoliyê serhildan kirin heta ku nûçeya ku Philip hatiye kuştin û kurê wî yê ciwan Alexander li şûna wî hatiye girtin gihîşt. Makedonî ji ber mirina Filîpos bê moral man û paşê li nêzîkî Magnesiyayê ji aliyê Akameniyan ve di bin femandariya Memnon ê kirêgirtî yê Rodosê de hatin têkbirin (çav: Briant, Pierre (2002). *From Cyrus to Alexander: A History of the Persian Empire*. Eisenbrauns. p. 817).

Pêşniyara dagirkirina Filîpos II girt ser xwe û artêşa Îskender di sala 334 b.z de bi qasî 48,100 leşker, 6,100 siwar û flotek (filo) ji 120 keştiyan bi ekîbên ku jimara wan 38,000 bû derbas kir. Ji Makedonyayê û gelek bajarên dewletên Yewnanî, kirêgirtî û leşkerên ku bi awayekî feodal ji Trakya, Payonya û Îlîryayê hatine mezinkirin. Wî niyeta xwe ya fetihkirina tevahiya Împeratoriya persî bi avêtina rimê nav axa Asyayê û gotina ku wî Asya wekî diyariyek ji xwedayan qebûl kiriye nîşan da. Ev yek jî dilxwaziya Îskender ji bo şer nîşan da, berevajî tercîha bavê wî ji bo dîplomasiyê (çav: Roisman & Worthington 2010, p. 192).

Piştî serkeftinek destpêkê li dijî hêzên persî di Şerê Granîkos de, Îskender radestbûna paytexta parêzgeha persî û xezîneya Sardîsê qebûl kir; paşê ew li perava Îyonî pêş ve çû, otonomî û demokrasî da bajaran. Mîletus, ku ji hêla hêzên Axameniyan ve dihat girtin, pêdivî bi seferek dorpêçkirinê ya nazik hebû, û hêzên deryayî yên persî li nêzik bûn. Li başûrtir, li Halicarnassus, li Caria, Îskender bi serkeftî dorpêça xwe ya yekem a mezin pêk hanî, di dawiyê de dijberên xwe, kaptanê kirê Memnon ê Rodosê û satrapê pers ê Caria, Orontobates, neçar kir ku bi rêya deryayê vekişin. Îskender hikûmeta Karia ji endamek xanedana Hecatomnid, Ada re hişt, ku Îskender pejirand (çav: Arrian (1976). de Sélincourt, Aubrey (ed.). *Anabasis Alexandri* (The Campaigns of Alexander). Penguin Books, p; 20-23).

Ji Halicarnassosê, Îskender ber bi çiyayî ya Lîkyayê û deşta Pamfilyayê ve çû, kontrola hemû bajarên peravê birhan kir da ku baregehên deryayî yên Persan ji wan re qedexe bike. Ji Pamfilyayê û pê ve, perav ti benderên mezin negirtin û Îskender ber bi hundir ve çû. Li Termesosê, Îskender bajarê Pisidyayê neşikand û hêrîşî wî nekir. Li paytexta kevnar a Frîgyayê Gordiumê, Îskender Girêka Gordiyayê ya ku heta niha çaresernekirî bû "vekir", ku tê gotin ev kar li benda "keyê Asyayê" yê pêşerojê ye. Li gorî çîrokê, Îskender ragihand ku ne girîng e ka girêk çawa vebûye, û bi şûrê xwe ew parçe parçe kir (çav: Arrian 1976, I, 3).

Di aslê xwe de em mijare bi gotina 'girêka gordiumê' ku wê were diyarkirin wê hê jî wê di temenê xwe de wê hinek nepeniyan wê di rengekê de wê weke ku wê biparêzê. Di wê temenê de wê, çendî ku wê di rengekê de wê, were diyarkirin weke bi navenda frigya re wê were diyarkirin jî lê ew wê, aliyekê wê yê din bê ku wê dema ku wê iskender wê seferê bi ber rojavayê kurdistanê ve wê bikê û wê li wir wê rastî berxwedana kardoxan û an Cordoene ên ku ew ji herêma botana bakûrê kurdistanê heta wir wê bi awayekê serwer wê xwediyê keyeniyên xwe

bin wê hinekê wê weke ku wê bi van ve wê girêdayî bê. Di temenê gotina 'girêka gordiumê' û an weke ku wek 'girêka gordoene' dihê bi navkirin de wê di rengekê de wê bi wê ve wê girêdayî wê berxwedanaka bêhempa ku wê di rengekê de wê li hemberê iskender wê li wê herêmê wê diyarkirin wê bibê. Ev herêm wê weke deriyê wê yê li misir û hwd wê vebê û heta ku iskender wê ji wir derbasnekê wê nikaribê misrê jî bidest bixê û an derbasê herêmen ên asya. Di rengekê din de jî wê, nikaribê serkevtinekê wê, li hemberê persan jî wê bidest bixê.

Di wê demê de wê, rewş wê bi çav wê bi encam bibê wê ne diyariyek wê hebê. Lê em di wê warê de ji çavkaniyên civakî em fahmdikin ku wê berxwedanak mazin a bi cordoene re wê li hemberî wê li wan herêmann wê hebê û wê weke ku ew wê, li wir wê weke were girêdan bi hêzên xwe re wê di rengekê de wê were diyarkirin.

Gelek dirokzan wê dema ku wê bahsa serkevtina iskender a li hemberê hêzên axamanişî wê bikin wê di rengekê de wê ew wê rewşa serkevtina wî li hemberê giştîya herêmê wê ragihênin. Lê ev wê, di rengekê de wê weke gotinek zêe bi pirsgirêk bê di fahmkirinê de. Ber u mirov wê nikaribê wê di wê temenê de wê, di wê rengekê de wê di şêwayekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman. Di rengekê de wê, hinek hipotezên ku em dikarin di wê nûqteyê de wê bidina li pêş wê di wê rengê de wê karibin bibin. Yek wê di rengekê de wê weke nikaribê ew li hemberê wê berxwedana weke li çîyayan wê belav bibê bisekinê û wê rêya levkirinê wê bijartibê. Lê di wê nûqteyê de wê, di rengekê de wê, di şêwayekê de wê çavkaniyên ku wê bahsa wê nûqteyê di wê rengê de wê bikin jî wê weke nebin. Lê gotinên weke 'bi carekê şûr lêdan' û an 'bîrrîna girêka gordiumê' jî wê di rengekê de wê weke bi derfet ji wê aliyê ve bi morfolojikî weke ku wê pêwîst bê ku mirov ê di şêwayekê de wê bi wê re wê karibê bigihijê fahmkirinekê. Ber ku wê di wê temenê de wê, cordoyî û an kardoxî wê weke li herêmê wê belav bin û wê, nikaribê wê di rengekê de wê, weke keyeniyek piçûk wê diyar bikê. Di dewama wê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê li herêmê wê bi derfet bê ku ew wê bi selekûdiyan re wê di rengekê de wê di wê temenê de wê levkirinek li herêmê wê bi wan re hatibê kirin.

Di wê temen de wê, piştî wê, di rengekê de wê, berê xwe bide persan. Di wê demê de wê nakokiyên nava pers û medan ku wê di rewşa cordoene de wê xwe di nava wan û persan de wê bidina diyarkirin hê zindi na û di wê temenê de wê bi derfet iskender ji wê derfet girtibê. Di wê temenê de wê weke ku wê roma wê piştî wê bikê wê rêya bijartina

levkirin û aşîtiyê wê bi wan re wê hîlbijêrê wê, karibê wê di rengekê de wê di wê temenê de wê bi wan re wê fahmbikê. Di demên helenikî de wê bandûra cordoene wê li herêmê wê hebê û wê di wê warê de wê karibê wê di rengekê de wê bahsa wê bikê. Herêmên bakûrê kurdistanê ê roja me û yên rojavayê kurdistanê ên ku wê bahsa wan wê were kirin wê di rengekê de wê weke herêmên bi çandî û hwd wê di wê demê de wê kûr bin. Zerdeştî û mitrayî wê li wan wê bicih bê û weke din wê baweriyên kevn ên weke yên di dema mitanniyan û piştî wê medan de hebûna wê di nava wan de wê derbasdar bin.

Rewşa cordoene wê di rengekê de wê di wê nûqteyê de wê hê jî wê weke mijarek ku ew pêwîsta ji van aliyan ve wê rohnî bikê û wê di rengekê de wê karibê wê werênê ser ziman. Di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê karibê wê fahmbikê û wê didewama wê de wê werênê ser ziman. Di wê temenê de wê weke fêrsek fahmkirinê a ku wê bi gotian 'girêka gordiumê' re wê di rengek de wê were fahmkirin wê di şewayekê de wê weke ku wê xwe bi wan re wê di rengekê de wê weke ku wê bide diyarkirin.

Dema ku Îskender bajarê Sûr wêran kir, piraniya bajarên li ser rêya Misrê zû radest bûn. Lêbelê, Îskender li Xezzeyê rastî berxwedanê hat. Keleh bi giranî hatibû xurtkirin û li ser girekî hatibû avakirin, ji ber vê yekê dorpêçkirin pêwîst bû. Dema ku "endazyarên wî jê re destnîşan kirin ku ji ber bilindahiya gir ne mumkin e... vê yekê Îskender hîn bêtir teşwîq kir ku hewl bide". Piştî sê êrîşên bêserûber, keleh ket, lê berî ku Îskender ji milê xwe birînek giran bistîne, ne wisa bû. Wekî li Sûrê, mêrên di temenê leşkerî de hatin kuştin, û jin û zarok jî wek kole hatin firotin (çav: Arrian 1976, II, 26–27).

Misir tenê yek ji hejmareke mezin a axa ku Îskender ji persan girtibû bû. Piştî sefera xwe ya Siwa, Îskender li perestgeha Ptah li Memfisê hat tacgirtin. Wisa dixuye ku gelê Misrê ne aciz bû ku ew biyanî bû - û ne jî ku ew hema hema di tevahiya serdema xwe de ne li wir bû. Îskender perestgehên ku ji hêla persan ve hatibûn paşguhkirin restore kir û abîdeyên nû ji yazdanên Misrê re terxan kir. Li perestgeha Luxor, li nêzîkî Karnakê, wî ji bo bargeha pîroz şapelek ava kir. Di mehên xwe yên kurt de li Misrê, wî sîstema bacê li gorî modelên Yewnanî reform kir û dagirkirina leşkerî ya welêt organîze kir, lê di destpêka sala 331 b.z de ew çû Asyayê da ku li dû persan biçe (çav: Strudwick, Helen (2006). The

Encyclopedia of Ancient Egypt. New York: Sterling Publishing Co., Inc. pp. 96–97).

Wusa dihê fahmkiirn ku iskender nakokiyên ku wê, di nava misir û persiya û an axamanis de wê hebin wê bikarhanê. Bi derfet wê di rewşên weke li hemberê kardoxan jî wê heman ramyari weke ku wê mihtemel meşandibê. Ya ku wê weke rêya wî ya serkevtinê a li herêmê û li misrê wê weke ku wê bide vekirin weke ku ev bê.

Îskender di dawiya sala 332 b.z de ber bi Misrê ve çû ku li wir ew wekî rizgarker hate hesibandin. Ji bo ku desthilatdariyê rewa bike û wekî neviyê rêza dirêj a firawûnan were nas kirin, Îskender li Memfisê qurbanî da xwedayan û çû şêwirîna rêmildar û an kahina navdar a Amon-Ra li Siwa Oasis li çola Lîbyayê, ku tê de ew wekî kurê yazdanê Amon hate binavkirin. Ji ber vê yekê, Îskender pir caran Zeus-Amon wekî bavê xwe yê rastîn bi nav kir, û piştî mirina wî, pere wî bi qiloçan xemilandî nîşan dida, Qiloçên Amon wekî sembola yazdantiya wî bikar dihanîn. Yewnaniyan ev peyam - peyamek ku yazdanan ji hemî firawûnan re digotin - wekî pêxemberî şîrove kirin (çav: Strudwick, Helen (2006). The Encyclopedia of Ancient Egypt. New York: Sterling Publishing Co., Inc. pp. 96–97).

Di dema mayîna xwe ya li Misrê de, wî Îskenderiya damezrand, ku piştî mirina wî dê bibe paytexta dewlemend a keyeniya Ptolemaîk. Piştî mirina Îskender, kontrola Misrê derbasî Ptolemaîk I (kurê Lagos) bû, damezrînerê Xanedaniya Ptolemaîk (305–30 b.z. Îskender di sala 331 b.z de ji Misrê derket, ber bi rojhilat ve ber bi Asûriya Axameniyan li Mezopotamyaya Jorîn (niha başûrê kurdistanê) ve meşiya û di Şerê Gaugamela de careke din Darius têk bir. Darius careke din ji qadê reviya, û Îskender heta Arbelayê li dû wî çû. Gaugamela dê hevdîtina dawîn û biryardar a di navbera herduyan de be. Darius ji çiyayan reviya Ekbatana (Hemadana îroyîn) dema ku Îskender Babîl girt (çav: Arrian 1976, III, 16).

Rojnivîskên astronomîk ên Babîl dibêjin ku "keyê cîhanê, Îskender" berî ku bikeve bajêr, keşfên xwe bi peyamekê ji gelê Babîlê re şand: "Ez ê neçim malên we" (çav: A contemporary account of the battle of Gaugamela". Livius.org. Archived from the original on 12 August 2021. Retrieved 16 July 2021).

Ji Babîlê, Îskender çû Sûsayê, yek ji paytextên Akameniyan, û xezîneya wê girt. Wî piraniya artêşa xwe bi rêya Rêya keyeniyê ya Persan şand paytexta merasîma Persan Persepolis. Îskender bi xwe leşkerên hîlbijartî

li ser rêya rasterast ber bi bajêr ve bir. Piştî wî hêrîşî Deriyên Persan kir (li Çiyayên Zagrosê yê îroyîn) ku ji hêla artêşeke Persan a di bin fermandariya Ariobarzanes de hatibû girtin û dûv re berî ku garnîzonên wê xezîneyê talan bikin, bi lez û bez ber bi Persepolisê ve çû (çav: Arrian 1976, III, 18).

Dema ku Îskender kete Persepolisê, destûr da leşkerên wî ku çend rojan bajar talan bikin. Îskender pênc mehan li Persepolisê ma. Di dema mayîna xwe de, li qesra rojhilatê Xerxes I agir derket û belavî mayî ya bajêr bû. Sedemên gengaz qezayek serxweşiyê an jî tolhildana bi zanebûn ji bo şewitandina Akropolîsa Atînayê di dema Şerê Duyemîn ê persî de ji hêla Xerxes ve ne; Plutarch û Diodorus îdia dikin ku hevalê Îskender, hetaera Thaïs, agir da destpêkirin û da destpêkirin. Her çend wî temaşe dikir ku bajar dişewite jî, Îskender tavilê dest bi poşmaniya biryara xwe kir. Plutarch îdia dike ku wî ferman da zilamên xwe ku agir vemirînin lê agir berê xwe dabû piraniya bajêr. Curtius îdia dike ku Îskender heta sibeha din ji biryara xwe poşman nebû. Plutarch çirokek vedibêje ku tê de Îskender rawestiyaye û bi peykerê Xerxes ê ketî re wekî ku mirovekî zindî be diaxive: 'Ji ber seferên ku te li dijî Yewnanistanê kirin, ez ê derbas bibim û te li wir bihêlim, an jî ji ber mezinahî û fezîletên te yê di warên din de ez ê te dîsa deynim ser piyan? (çav: O'Brien, John Maxwell (1994). *Alexander the Great: The Invisible Enemy: A Biography*. Psychology Press. p. 104).'

Piştî Îskender li dû Darius ket, pêşî heta Medyayê û dû re jî heta Partiyê. Keyê persan êdî çarenûsa xwe kontrol nedikir û ji aliyê Bessus, satrapê wî yê Baktrî û xizmê wî ve hate girtin. Dema Îskender nêzik dibû, Bessus ji aliyê zilamên xwe ve keyê Mezin bi kêrê kuşt û dû re xwe wekî cîgirê Darius wekî Artaxerxes V îlan kir, berî ku vekişe Asyaya Navîn da ku seferek gerîla li dijî Îskender bide destpêkirin (çav: Arrian (1976). de Sélincourt, Aubrey (ed.). *Anabasis Alexandri (The Campaigns of Alexander)*. Penguin Books, p; 21.25).

Îskender mayînen Darius li kêleka pêşiyên wî yê Axamenişi di merasîmek cenazeyê ya keyene de veşartin. Wî îdia kir ku, dema ku dimire, Darius ew wekî cîgirê xwe yê textê Axamenişi bi nav kiriye. Bi gelemperî tê hesibandin ku Împeratoriya Axamenişi bi Darius re hilweşiyaye. Lêbelê, ji ber ku şeweyên bingeîn ên jiyana civakî û avahiya giştî ya hikûmetê ji hêla Îskender ve di bin desthilatdariya wî de hatin parastin û vejandin, bi gotinên Îrannas Pierre Briant "ji ber vê yekê, dibe ku were hesibandin ku bi gelek awayan wekî dawîn ê Axameniyan

tevgeriyaye." (çav: Briant, P. (1985). "ALEXANDER THE GREAT". In Yarshater, Ehsan (ed.). *Encyclopædia Iranica*. Vol. I/8: Alafrank–Alp Arslan. London and New York: Routledge & Kegan Paul. pp. 827–830).

Îskender Bessus wekî dagirkerek dît û ji bo têkbirina wî dest bi gera xwe kir. Ev sefera, ku di destpêkê de li dijî Bessus bû, veguherî gera mezin a Asyaya Navîn. Îskender rêze bajarên nû ava kir, ku hemî jê re Îskenderî digotin, di nav de Kandahara nûjen li Afganistanê, û Îskenderiya Eschate ("Ya herî dûr") li Tacikistana nûjen. Sefera Îskender bi Medya, û an cordoene (kurdistan nujen) Partî, Arîa (Afganistana Rojava), Drangiana, Arachosia (Afganistana Başûr û Navîn), Bactria (Afganistana Bakur û Navîn), û Skîtyayê (Çav: Arrian (1976). de Sélincourt, Aubrey (ed.). *Anabasis Alexandri* (The Campaigns of Alexander). Penguin Books, III, p; 23–25, 27–30; IV, 1–7.).

Di sala 329 berî zayînê de, Spitamenes, ku di satrapiya Sogdianayê de xwedî cihekî nediyar bû, Bessus radestî Ptolemy, yek ji hevalên pêbawer ên Îskender kir, û Bessus hate îdamkirin. Lêbelê, di demekê de paşê dema ku Îskender li ser Jaxartesê bû û bi hêrîşeke artêşeke koçerên hespan re mijûl dibû, Spitamenes Sogdianayê rakir serhildanê. Îskender bi xwe di Şerê Jaxartesê de Îskît tîk bir û tavilê li dijî Spitamenes seferek da destpêkirin û di Şerê Gabaiyê de ew tîk bir. Piştî tîkçûnê, Spitamenes ji aliyê zilamên xwe ve hate kuştin, yên ku dû re daxwaza aştiyê kirin (çav: Arrian 1976, IV, 5–6, 16–17).

Di vê demê de, Îskender hin hêmanên cil û berg û adetên persî li hemberê ji xwe re xwe qebûl kir, bi taybetî adeta proskynesis, an maçkirina sembolîk a destan, an jî secdekirina li erdê, ku pers nîşanî serokên xwe yên civakî didan. Ev yek ji stratejiya berfireh a Îskender bû ku armanc ew bû ku alîkarî û piştgiriya çînên jorîn ên Îranî misoger bike. Lêbelê, Yewnaniyan jista proskynesis wekî parêzgeha yazdanan didîtin û bawer dikirin ku Îskender dixwest bi xwestina wê xwe bike îlahî. Ev yek sempatiya gelek welatiyên wî ji dest da, û wî di dawiyê de dev jê berda (çav: Morkot, Robert (1996). *The Penguin Historical Atlas of Ancient Greece*. Penguin, p; 111).

Di dema serdestiya dirêj a Axameniyan de, meqamên elît di gelek beşên împaratoriye de, di nav de desthilata navendî, artêş û gelek satrapiyan, bi taybetî ji bo Îraniyan û heta radeyek mezin, ji bo esilzadeyên persî hatine veqetandin. Di gelek rewşan de, yên paşîn bi rêya hevpeymaniyên zewacê bi malbata keyeniyê ya Axameniyan ve girêdayî bûn. Ev yek ji bo Îskender pirsgirêkek çekir ka gelo ew neçar e

ku ji beş û mirovên cûrbecûr ên ku ji bo demek dirêj împaratoriye xurtbûn û yekîtiya wê dabûn sûd werbigire. Pierre Briant rave dike ku Îskender fahm kir ku tenê bikarhanîna nakokiyên navxweyî yên di nav pergala împaratorî de wekî li Asyaya Biçûk, Babîl an Misrê ne bes e; ew her weha neçar ma ku desthilatek navendî bi piştgiriya Îraniyan an bêyî wê (ji nû ve) biafirîne. Hê di sala 334 b.z de wî hay ji vê yekê nîşan da, dema ku wî keyê niha Darius III "bi desteserkirina hêmanên sereke yên birdoziya monarşiya Axameniyan, mijara keyeniyê ku erd û cotkaran diparêze" dijberî kir. Îskender di sala 332 b.z de nameyek ji Darius III re nivîsand, ku tê de wî îdia kir ku ew ji Darius hêjatiyê e ku "serweriya textê Axameniyan bike". Lêbelê, biryara dawî ya Îskender a şewitandina qesra Akamenîdan li Persepolisê digel redkirin û dijberiya mezin a "tevahî gelê pers" kir ku ew xwe wekî cîgirê rewa yê Darius nîşan nede. Lêbelê, Briant zêde dike ku li dijî Bessus (Artakserks V), Îskender "îdiaya xwe ya rewatiyê wekî tolhildêrê Darius III" ji nû ve piştrast kir (çav: Briant 1985, pp. 827–830).

Pîlanek li dijî jiyana wî hate eşkerekirin, û yek ji efserên wî, Philotas, ji ber ku Îskender hişyar nekir, hate îdamkirin. Mirina kur mirina bav ferz kir, û bi vî rengî Parmenion, ku bi parastina xezîneya li Ekbatanayê hatibû erkdarkirin, bi fermana Îskender hate kuştin, da ku pêşî li hewldanên tolhildanê were girtin. Bi awayekî herî navdar, Îskender bi xwe zîlamê ku li Granicus jiyana wî xilas kiribû, Cleitusê Reş, di pevçûneke serxweşiyê ya tund de li Maracanda (Samarkanda îroyîn li Ozbekistanê) kuşt, ku tê de Cleitus Îskender bi gelek xeletiyên dadbariyê û bi taybetî bi jibîrkirina rêbazên Makedonî û tercîhkirina şewazek jiyana rojhilatî ya gendel tawanbar kir (çav: Gergel, Tania, ed. (2004). *The Brief Life and Towering Exploits of History's Greatest Conqueror as Told By His Original Biographers*. Penguin, p, 99).

Piştê, di kampanyaya Asyaya Navîn de, komployek duyemîn a li dijî jiyana wî hate eşkerekirin. Ev yek ji hêla serekên wî yên keyenî ve hate destpêkirin. Dîroknaşê wî yê fermî, Callisthenes ji Olynthus, di komployê de beşdar bû, û di 'Anabasis of Alexander' de, Arrian dibêje ku Callisthenes û serek dîv re wekî ceza li ser refikê hatin îşkencekirin, û dibe ku di demek kurt de piştî wê mirin. Ne diyar e ka Callisthenes bi rastî di komployê de beşdar bû, ji ber ku berî sûcdarkirina wî ew bi rêberiya dijberiya hewldana danasîna proskynesis ji xêra xwe ketibû (çav: *The Anabasis of Alexander*; or, *The history of the wars and conquests of Alexander the Great*. Literally translated, with a

commentary, from the Greek of Arrian, the Nicomedian". London, Hodder and Stoughton. 18 January 1884 – via Internet Archive).

Dema Îskender ber bi Asyayê ve çû, wî generalê xwe Antîpaterê ku rêberekî leşkerî û ramyarî yê xwedî ezmûn bû û beşek ji "Gardên Kevin" ên Fîlîp II bû, li ser Makedonyayê hişt. Dagirkirina Tebesê ji aliyê Îskender ve misoger kir ku Yewnanistan di dema nebûna wî de bêdeng bimîne. Tenê îstîsna banga çekan ji aliyê keyê Spartan Agîs III ve di sala 331 b.z de bû, ku Antîpaterê wî di şerê Megalopolîsê de têk bir û kuşt. Antîpaterê cezayê Spartan şand keyeniyê Korîntê, ku dû re biryar da Îskender, ku wî jî biryar da ku wan efû bike. Di navbera Antîpaterê û Olîmپیayê de jî nakokîyên girîng hebûn, û her yek ji Îskender li ser yê din gilî dikir (çav: Roisman & Worthington 2010, p. 202).

Bi gelemperî, Yewnanîstan di dema sefera Îskender a li Asyayê de ji aştî û serfiraziyê derbas bû. Îskender ji fetihkirina xwe gelek pereyan şand, ku ev yek aborî teşwîq kir û bazirganî li seranserê împaratoriya wî zêde kir. Lêbelê, daxwazên berdewam ên Îskender ji bo leşkeran û koçberiya Makedonîyan li seranserê împaratoriya wî hêza Makedonyayê kêm kir, di salên piştî Îskender de ew pir qels kir, û di dawiyê de piştî Şerê Sêyemîn ê Makedonyayê (171–168 b.z) bû sedema bindestkirina wê ji hêla Romyayê ve (çav: Roisman & Worthington 2010, p. 203).

Fetkirina Pangeumê ji hêla Philip II ve, û dûv re jî ya girava Thasos di navbera 356 û 342 b.z de, kanên zêr û zîv ên dewlemend xist bin kontrola Makedonyayê (çav: Arrian, *Anabasis* VII, 3).

Wusa dixuye ku Îskender li Tarsusê, piştî Şerê Îssusê di 333 b.z de, li Kîlîkya li Tarsusê pereyek nû danasîne, ku paşê bûye pereyê sereke yê împaratorîyê. Îskender staterên zêr, tetradrahm û drakîmên zîv, û cûrbecûr pereyên bronz ên perçekirî çap kir. Cureyên van pereyan di împaratoriya wî de sabît man. Seriyên zêr serê Athenayê li ser rûyê pêş û Nikeyek (Serkeftin) a baskdar li ser rûyê din hebû. Li ser rûyê pereyên zîv serê bêrîh ê Herakles hebû ku serpoşek ji çermê şêr li xwe kiribû û li ser rûyê din jî Zeus aetophoros ('baz hilgirê') bi gopalê di destê xwe yê çepê de li ser text rûniştibû (çav: Gerin, Dominique; Grandjean, Catherine; Amandry, Michel; De Callatay. *La monnaie grecque, "L'Antiquité: une histoire"*, Ellipse, 2001. p. 117–119).

Di vê sêwiranê de hem aliyên Yewnanî û hem jî yên ne-Yewnanî hene. Herakles û Zeus ji bo Makedonîyan yazdanên girîng bûn, Herakles wekî bav û kalê xanedana Temenîd û Zeus jî wekî serekê perestgeha sereke ya Makedonî, Dium, dihat hesibandin. Şêr di heman demê de heywana

sembolîk a yazdanê Anatoliyê Sandas bû, ku li Tarsusê dihat perestîn. Sêwirana berevajî ya tetradrahmên Îskender bi şeweya yazdanê Baaltars (Baalê Tarsusê), li ser staterên zîv ên ku ji hêla satrapê persî Mazaeus ve li Tarsusê berî fetihkirina Îskender hatine çêkirin, hatiye modelkirin (çav: G. LE RIDER, *Alexandre le Grand: Monnaie, finances et politique*, Chapitre V, "Histoire", PUF, 2003, p: 153-214).

Îskender di seranserê fetihkirinên xwe yên nû de hewl neda ku pereyên împaratorî yên yekreng ferz bike. Pereyên persî di hemî satrapiyên împaratorîyê de berdewam kirin (çav: BRIANT Pierre, *Alexandre Le Grand*, "Que sais-je?", PUF, 2011).

Piştî mirina Spitamenes û zewaca wî bi Roxana (bi îranîya kevin Raoxshna) re ji bo xurtkirina têkiliyên bi satrapiyên xwe yên nû re, Îskender berê xwe da nîvgirava Hindistanê. Wî serokên satrapiya berê ya Gandhara (herêmek ku niha li rojhilatê Afganistanê û bakurê Pakistanê ye) vexwend ku werin ba wî û radeştî desthilatdariya wî bibin. Omphis (navê hindî Ambhi), hukumdarê Taxila, ku keyeniya wî ji Îndusê heta Hydaspes (Jhelum) dirêj dibû, guh da, lê serokên hin eşîrên çiyayî, di nav de beşên Aspasioi û Assakenoi yên Kambojas (ku di nivîsên hindî de wekî Ashvayanas û Ashvakayanas jî têne zanîn), red kirin ku radeşt bibin. Ambhi lez kir ku Îskender ji fikara wî xilas bike û bi diyariyên hêja pêşwazîya wî kir, xwe û hemî hêzên xwe xist ber destê wî. Îskender ne tenê nav û diyariyên wî vegerand Ambî, lê di heman demê de dolabek ji "cilên persî, xemlên zêr û zîv, 30 hesp û 1000 telantên zêr" pêşkêşî wî kir. Îskender cesaret girt ku hêzên xwe parçe bike, û Ambî alîkariya Hefaîstyon û Perdîka kir ku pirek li ser çemê Îndûsê li cihê ku ew li Hund diqelişe ava bikin, leşkerên wan bi xwarin dabîn kir, û wî Îskender û tevahiya artêşa wî li paytexta xwe Taxila pêşwazî kir, bi her nîşandana dostaniyê û mêvanperweriya herî mezin.

Di pêşveçûna paşê ya keyê Makedonî de, Taxiles bi hêzek ji 5000 zilaman re pê re bû û beşdarî Şerê Hîdaspes bû. Piştî wê serkeftinê, Îskender ew şand pey Porus, ku ew hatibû erkdarkirin ku şertên guncan pêşkêşî wî bike, lê bi tengî ji windakirina jiyana xwe di destên dijminê xwe yê kevin de xilas bû. Piştê, her du reqîb bi navbeynkariya şexsî ya Îskender li hev hatin; Taxiles bi awayekî dilxwaz beşdarî alavên firoya li ser Hydaspes bû û Îskender bi rêvebirina tevahiya axa di navbera wî çemî û Îndûsê de ew spartin. Piştî mirina Philip, kurê Machatas, hêzek girîng jê re hat dayîn û destûr hat dayîn ku piştî mirina wî Îskender bi xwe (323

b.z), û her weha di dabeşkirina parêzgehan de li Triparadisus, 321 b.z, desthilatdariya xwe biparêze.

Di zivistana 327/326 b.z de, Îskender bi xwe seferek li dijî Aspasioi yê Geliyê Kunar, Guraeanên Geliyê Guraeus, û Assakenoi yê Geliyên Swat û Buner birêve bir. Pêşbirkek dijwar bi Aspasioi re dest pê kir ku tê de Îskender bi tîrek ji milê xwe birîndar bû, lê di dawiyê de Aspasioi winda kir. Piştî Îskender bi Assakenoi re rû bi rû ma ku ji kelehên Massaga, Ora, û Aornos li dijî wî şer kirin (çav: Tripathi, Rama Shankar (1999). *History of Ancient India*. Motilal Banarsidass Publ, p; 118-121).

Keleha Massaga piştî çend rojan şerên xwînî ku tê de Îskender ji çokê xwe bi giranî birîndar bû, hate kêmkirin. Li gorî Curtius, "Îskender ne tenê tevahiya nifûsa Massaga kuşt, lê avahiyên wê jî kirin kavi." (çav: McCrindle, J. W. (1997). "Curtius". In Singh, Fauja; Joshi, L. M. (eds.). *History of Punjab*. Vol. I. Patiala: Punjabi University. p. 229).

Li Ora jî qirkirinek wisa pêk hat. Piştî Massaga û Ora, gelek Assakenî reviyên keleha Aornos. Îskender li pey wî çû û piştî çar rojên xwînî keleha stratejîk a gir girt.

Piştî Aornos, Îskender çemê Îndûs derbas kir û di Şerê Hydaspes de di sala 326 b.z de li dijî key Porus, ku li herêmek di navbera Hydaspes û Acesines (Chenab) de, li cihê ku niha Punjab e, hukûm dikir, şerekî epîk bi dest xist. Îskender ji wêrekiya Porus bandûr bû û ew kir hevalbend. Wî Porus wekî satrap tayîn kir, û erdên ku berê ne xwediyê wî bûn, ber bi başûr-rojhilat ve, heta Hyphasis (Beas) li axa Porus zêde kir. Hilbijartina kesekî xwecihî alîkariya wî kir ku van axên dûrî Yewnanistanê kontrol bike. Îskender li aliyên dijber ên çemê Hydaspes du bajar ava kir, yek ji wan bi navê Bucephala, ji bo rêzgirtina hespê xwe, ku di vê demê de mir, bi nav kir. Ya din Nîkaea (Serkeftin) bû, ku tê texmînkirin ku li cihê Mong, Punjab a îroyîn e. Philostratusê Mezin di Jiyana Apolloniuse Tyana de dinivîse ku di artêşa Porus de, filek hebû ku bi mêrxasî li dijî artêşa Îskender şer kir, û Îskender ew ji Helios (Roj) re terxan kir û navê wê Ajax kir ji ber ku wî difikirî ku heywanek wusa mezin hêjayî navekî mezin e. Fîlan zengilên zêr li dora tebeqên xwe hebûn û li ser wan nivîsek bi Yewnanî hebû: "Skenderê kurê Zeus Ajax ji Helyos re diyarî dike" dinivîsî (çav: "Philostratus the Athenian, Vita Apollonii, book 2, chapter 12". perseus.tufts.edu. Archived from the original on 25 February 2021. Retrieved 20 February 2021).

Li rojhilatê keyeniya Porus, nêzîkî Çemê Ganges, Împeratoriya Nanda ya Magadha hebû, û li rojhilattir, Împeratoriya Gangaridai ya herêma

Bengalê ya nîvgirava Hindistanê hebû. Ji ber tîrsa rûbirûbûna artêşên din ên mezin û ji ber salên şer westiyayî, artêşa Îskender li Çemê Hyphasis (Beas) serhildan kir, red kir ku ber bi rojhilat ve bimeşe. Bi vî awayî, ev çem sînore herî rojhilat ê fetihên Îskender nîşan dide.

Lêbelê, di derbarê Makedoniyana de, têkoşîna wan a bi Porus re wêrektîya wan kêmkir û pêşveçûna wan a ber bi Hindistanê ve rawestand. Ji ber ku ji bo paşvekişandina dijminekî ku tenê bîst hezar piyade û du hezar hesp kom kiribûn, wan bi tundî li dijî Îskender derket dema ku wî îsrar kir ku çemê Ganges jî derbas bike, ku firehiya wî, wekî ku wan fêr bû, sî û du "furlong [6.4 km]", kûrahiya wî sed "fathom [180 m]" bû, di heman demê de qeraxên wî li aliyê din bi gelek leşker, siwar û filan tijî bûn. Ji wan re hatibû gotin ku keyên Ganderî û Praesii bi heştê hezar siwar, du sed hezar peya, heşt hezar erebe û şeş hezar filên şer li benda wan in (çav: Plutarch 1919, LXII, 1).

Îskender hewl da ku leşkerên xwe razî bike ku dûrtir bimeşin, lê generalê wî Coenus jê lava kir ku raya xwe biguherîne û vegere; wî got, mêr "dixwestin dîsa dê û bav, jin û zarokên xwe, welatê xwe bibînin". Îskender di dawiyê de razî bû û berê xwe da başûr, li ser çemê Îndûsê meşiya. Di rê de artêşa wî Malhî (li Multana îroyîn) û eşîrên din ên Hindî fetih kir; dema ku keleha Mallî dorpêç dikir, Îskender birîndariyek hema hema kujer girt dema ku tîrek ket zirxê wî û ket pişîka wî (çav: Dodge, Theodore Ayrault (1890). *Alexander. Great captains*. Vol. 2. Houghton Mifflin. p. 604–605).

Îskender piraniya artêşa xwe bi general Craterus re şand seferê (başûrê Îrana îroyîn), û filoyek ji bo keşîfkirina perava Kendava persî di bin femandariya amîralê xwe Nearchus de erkdar kir, di heman demê de ew yên mayî bi rêya rêya başûr a diwartir li ser Çola Gedrosian û Makranê vegehandin persî. Îskender di sala 324 berî zayînê de gihîşt Sûsayê, lê berî ku gelek zîlamên xwe di çolê diwar de winda bike, ne berî ku gelek zîlamên xwe winda bike (çav: Morkot, Robert (1996). *The Penguin Historical Atlas of Ancient Greece*. Penguin, p; 9).

Îskender kifş kir ku gelek ji satrap û waliyên leşkerî yên wî di nebûna wî de xirab tevgeriyane, û di rêya xwe ya ber bi Sûsayê de çend ji wan wekî mînaq kuştin. Wekî nîşanek spasîyê, wî deynên leşkerên xwe da û ragihand ku ew ê leşkerên pîr û seqet, bi serokatiya Kraterus, vegehrîne Makedonyayê. Leşkerên wî niyeta wî şaş fahm kirin û li bajarê Opîsê serhildan kirin. Wan red kir ku werin şandin û rexne li pejirandina wî ya adet û cil û bergên persî û danasîna efser û leşkerên persî di nav

yekîneyên Makedonî de girtin (çav: Worthington, Ian (2003). *Alexander the Great: A Reader*. Routledge. p. 332).

Di wê nûqteyê de hinek çavkaniyên medî wê diyarbikin ku wê di wê nûqteyê de wê hinek kes weke ji mediya weke 'kole' werin berhev kirin û wê werina şandin li makedonya. Yanî rastiya wê nûqteyê de wê, bi vê rengê wê were diyarkirin.

Piştî sê rojan, Îskender nekarî zilamên xwe razî bike ku paşve gav bavêjin, postên femandariyê di artêşê de da persî û navên leşkerî yên Makedonî da yekîneyên persî. Makedonî zû lêborîn xwestin, ku Îskender qebûl kir, û bi çend hezar zilamên xwe re ziyafetek mezin li dar xist. Ji bo ku di navbera bindestên xwe yên Makedonî û persî de ahengek mayînde çêbike, Îskender li Sûsayê zewacek girseyî ya efserên xwe yên payebilind bi jinên pers û esilzade yên din re li dar xist, lê xuya ye ku hindik ji wan zewacan ji salekê zêdetir dom kirine. Di vê navberê de, dema ku ew vegeriya persê, Îskender hîn bû ku cerdevanên gora Kûrûşê Mezin li Pasargadae ew qirêj kirine û bi lez ew kuştine. Îskender ji Kûrûşê Mezin hez dikir, ji temenê xwe yê ciwan ve Kîropediaya Xenophon dixwend, ku tê de lehengiya Kûrûş di şer û rêveberiyê de wekî key û zagondanêr vedigot. Di serdana xwe ya Pasargadae de, Îskender ferman da mîmarê xwe Arîstobulus ku hundirê odeya gorê ya gora Kûrûş xemilîne (çav: Ulrich Wilcken (1967). *Alexander the Great*. W.W. Norton & Company. p. 146).

Piştî, Îskender çû Ekbatanayê da ku piraniya xezîneya persî vegerîne. Li wir, hevalê wî yê herî nêzik, Hephaestion, ji ber nexweşî an jehrîbûnê mir. Mirina Hephaestion Îskender pir wêran kir û wî ferman da ku agirê cenazeyê yê biha li Babîlê were danîn û her wiha fermanek ji bo şîna giştî were dayîn. Dema ku li Babîlê bû, Îskender rêze seferên nû plan kir, ku bi dagirkirina Erebiştanê dest pê kir (çav: Arrian 1976, VII, 19).

Di 10 an 11ê Hezîrana 323 b.z de, Îskender li qesra Nebukadnezar II, li Babîlê, di 32 saliya xwe de mir. Du guhertinên cûda yên mirina Îskender hene, ku di hûrguliyên de hinekî ji hev cuda ne. Li gorî vegotina Plutarch, bi qasî 14 rojan berî mirina xwe, Îskender amîral Nearchus pêşwazî kir û şev û roja din bi Mediusê Larissa re vexwarin derbas kir. Îskender ta girt, ku heta ku ew nekarî bi axive xirabtir bû. Leşkerên asayî, ji ber tenduristiya wî bi fikar bûn, mafê wan hat dayîn ku ji ber wî derbas bibin dema ku ew bi bêdengî destê xwe li wan dihejand. Di vegotina duyemîn de, Diodorus vedibêje ku Îskender piştî vexwarina taseke mezin a şeraba bê tevlihev ji bo rûmeta Herakles û dûv re 11 rojan qelsî, bi êşê

ket; tayê wî çênebû, li şûna wê piştî êşekê mir. Arrian jî ev yek wekî alternatîfek behs kir, lê Plutarch bi taybetî ev îdîa red kir (çav: Plutarch 1919, LXXV, 1).

Ji ber meyla arîstokrasiya Makedonî ya kuştinê û temenê wî yê nisbeten ciwan, di gelek vegotinên mirina wî de leyîstikên nebaş cih girtin. Diodorus, Plutarch, Arrian û Justin hemî behsa teoriya ku Îskender hatiye jehrîkirin kirin. Justin diyar kir ku Îskender qurbanê komplojek jehrîkirinê bû, Plutarch ew wekî sextekarî red kir, di heman demê de hem Diodorus û hem jî Arrian destnîşan kirin ku wan tenê ji bo temamkirinê behsa wê kirine. Lêbelê, vegotin di destnîşankirina Antîpaterê, ku vê dawiyê wekî cîgirê keyê Makedonî hate dîrxistin, ku ji hêla Craterus ve hate guheztin, wekî serokê komploya îdiakirî pir hevgirtî bûn. Dibe ku gazîkirina wî ya Babilê wekî cezayê mirinê bigire û çarenûsa Parmenion û Philotas dîtibe, Antîpaterê bi îdiaya ku kurê wî Iollas, ku şerabê Îskender dirijand bû, ji bo Îskender jehrî bike, saz kir. Heta pêşniyarek jî hebû ku Arîstoteles dibe ku beşdar bûbe Argumana herî bihêz a li dijî teoriya jehrê ew e ku di navbera destpêka nexweşiya wî û mirina wî de diwanzdeh roj derbas bûn; jehrên weha yê demdirêj muhtemelen tunebûn. Lêbelê, di belgefilmek BBC ya 2003-an de ku mirina Alexander lêkolîn dikir, Leo Schep ji Navenda Jehrên Neteweyî ya Zelanda Nû pêşniyar kir ku nebata hellebore spî (*Veratrum albûm*), ku di demên kevnar de dihat zanîn, dibe ku ji bo jehrkirina Alexander hatibe bikar hanîn (çav: NZ scientist's detective work may reveal how Alexander died". The Royal Society of New Zealand. Dunedin. 16 October 2003. Archived from the original on 16 January 2014. Retrieved 15 January 2014.).

Di destnivîsek 2014-an de di kovara "Clinical Toxicology" de, Schep diyar kir ku şeraba Alexander bi "*Veratrum albûm*" hatiye zêdekirin, û ev ê nîşanên jehrîkirinê çêbike ku bi rêça bûyerên ku di Romana Alexander de hatine vegotin re li hev dikin. Jehrîkirina *Veratrum albûm* dikare rêçeyek dirêj hebe û hate pêşniyar kirin ku heke Alexander jehr bûbe, *Veratrum albûm* sedema herî maqûl pêşkêş dike. Şiroveyeke din a jehrîbûnê ku di sala 2010an de hate pêşkêşkirin, pêşniyar kir ku şert û mercên mirina wî bi jehrîbûna ji ber ava çemê Styx (Mavroneri ya îroyîn li Arcadia, Yewnanistan) re lihevhatî ne ku tê de kalîkeamîsîn hebû, ku terkîbeke xeternak e ku ji hêla bakterîyan ve tê hilberandin (çav: Squires, Nick (4 August 2010). "Alexander the Great poisoned by the River

Styx". The Daily Telegraph. London. Archived from the original on 10 January 2022. Retrieved 12 December 2011).

Di derbar mirina iskender û an jahrkirina wî de wê, li herêmê wê weke bi vegotinî wê gotinên weke ew hatiya jahrkirin wê werina bi lêvkin. Di wê warê de wê bê gotin ku ew 'berî ku ew were kuştin, serhildanên mazin li persiya, med û herêmên din wê bibin.' Di wê temenê de wê di rengekê de wê, hinek vegotinên weke "cezakirina yazdanên medî" wê bilêvbikin."

Lê dikarê wê werênê ser ziman ku wê, rewşa mirina iskender wê piştî wê rewşa herêmê wê bi gûhar. Kurd wê di nava wan de wê were gotin ku wê, piştî wê, keyekê kurd bi navê melon wê derkeve û wê pireaniya keyênîyên medî di bin sêwana xwe de bikê yek û wê hêzên iskender wê ji herêmê derxê. Yan bi derfet key Melon, keyekê keyeniya Cordoene (kurdistanê) bû. Ev wê, piştî wê di derbarê aqûbeta key melonê medi de wê were gotin ku 'ew piştî wê di deawîya seferên xwe de wê, birindar bibê û wê ji wê jiyane xwe wê ji dest bide.'

Lê em dema ku em li rewşa piştî mirina iskender dinerin wê rewşa herêmê wê bigûharê. Di wê demê de wê, piştî wê hêzên iskender wê werina derhanin. Dîmenekê wê weke ku em di nava hêzên cordoene de dibînin ê weke bi komên piçûk digerihiin û di rengê şerê gerilla de ew şer dikin wê, weke ku wê bibê wê bahsa wê were kirin. Ev şêwayê bahsa wê dihê kirin bi şêwayê şerkirina cordoeneyiyan re wê, di rengekê de wê di şêwayê weke yê ku ew bi wê sîwarî û leşkerên key Melon û şerkirina wan re wê di rengekê de wê weke di levkirinekê de wê were diyarkirin. Ber ku ew wê, bi wê rengê wê weke şerêkê bê sazûman ku ew dide kirin û di wê temenê de wê, hêzên wan ên herêmî wê ji herêmê wê bide derxistin.

Çend sedemên xwezayî (nexweşî) hatine diyarkirin, di nav de malarya û tayê tîfoyê. Gotarek di New England Journal of Medicine ya sala 1998an de mirina wî bi tayê tîfoyê ve girêdayî ye ku bi qulbûna rûvî û felca hilkişînê ve tevlihev bûye. Dahûrek di sala 2004an de spondilît an menenjît a pyogenîk (enfeksiyonî) diyar kir. Nexweşiyên din ên ku li gorî nîşanan in, di nav de pankreatîta akût, vîrusa Nîla Rojava, û sendroma Guillain-Barré. Teoriyên sedemên xwezayî jî tekez dikin ku tenduristiya Îskender dibe ku piştî salan vexwarina zêde û birînên giran bi gelemperî xirab bûbe. Êşa ku Îskender piştî mirina Hephaestion hîs kir jî dibe ku beşdarî xirabûna tenduristiya wî bûbe (çav: Oldach, DW; Richard, RE;

Borza, EN; Benitez, RM (June 1998). "A mysterious death". N. Engl. J. Med. 338 (24): 1764–69).

Cenazeyê Îskender di sarkofagek zêrîn a antropoîd de hate danîn ku bi hingiv tijî bû, ku di encamê de di tabûtek zêrîn de hate danîn. Li gorî Aelian, pêşbînîkarekî bi navê Aristander pêşbînî kir ku axa ku Îskender lê hatiye veşartin "dê her û her bextewar û neşikestî be". Dibe ku îhtîmaleke mezintir hebe ku cîgirên wî xwedîkirina cenazeyê wekî sembola rewatiyê dîtine, ji ber ku veşartina keyekê berê mafekî keyenî bû (çav: Green, Peter (2007). *Alexander the Great and the Hellenistic Age*. London: Phoenix, p; 32).

Dema ku korteja cenazeyê Îskender ber bi Makedonyayê ve diçû, Ptolemy ew girt û demkî bir Memphis. Cîgirê wî, Ptolemy II Philadelphus, sarkofagê veguhezt Îskenderiyê, ku ew heta dawiya antîk li wir ma. Ptolemy IX Lathyros, yek ji cîgirên dawîn ên Ptolemy, sarkofagê Îskender bi yekî şûşeyî guhert da ku ew bikaribe ya orîjînal veguherîne pere. Vedîtina gorreke mezin a sala 2014an li bakurê Yewnanîstanê, li Amfîpolisê, ku dîroka wê vedigere serdema Îskenderê Mezin, bûye sedema texmînan ku mebesta wê ya orîjînal ew bû ku cihê veşartina Îskender be. Ev ê bi mebestkirina korteja cenazeyê Îskender re li hev bike. Lêbelê, hat dîtin ku bîrdarî ji bo hevalê herî delal ê Îskenderê Mezin, Hephaestion, hatiye veqetandin (çav: Archaeologist claims opulent grave in Greece honored Alexander the Great's best friend". usnews.com. 30 September 2015. Archived from the original on 5 March 2016. Retrieved 15 April 2020).

Pompey, Julius Caesar û Augustus hemî serdana gorra li Îskenderiyê kirin, ku tê gotin ku Augustus bi xeletî pozê laşê mummyakirî yê Îskender xistiye. Tê gotin ku Caligula sînga Îskender ji bo karhanîna xwe ji gorê derxistiye. Li dora sala 200 PZ, Împerator Septimius Severus gorra Îskender ji raya giştî re girt. Kur û cîgirê wî, Caracalla, heyranekî mezin, di dema serweriya xwe de serdana gorê kir. Piştî vê yekê, hûrguliyên li ser çarenûsa gorê nezelal in (çav: Kosmetatou, Elizabeth (1998). "The Aftermath: The Burial of Alexander the Great". Hellenic Electronic Center. Greece.org. Archived from the original on 27 August 2004. Retrieved 16 December 2011).

Ev têngîna bi navê "Sarkofaga Îskender", ku li nêzikî Sîdonê hatiye dîtin û niha li Muzexaneyê Arkeolojiyê ya Stenbolê ye, ne ji ber ku tê texmînkirin ku bermahiyên Îskender tê de hene, lê ji ber ku bas-relyefên wê Îskender û hevalên wî yên ku bi persan re şer dikin û nêçîrê dikin, bi

vî rengî hatiye binavkirin. Di destpêkê de tê texmînkirin ku ew sarkofaga Abdalonymus (di sala 311 b.z de miriya bê.), keyê Sîdonê ye ku ji hêla Îskender ve di cih de piştî Şerê Îssusê di sala 332an de hatiye tayînkirin. Lêbelê, di sala 1969an de, Karl Schefold diyar kir ku dibe ku ew ji beriya mirina Abdalonymus be (çav: Sismondo Ridgway, Brunilde (1969). "Review: Der Alexander-Sarkophag by Karl Schefold". American Journal of Archaeology. 73: 482).

Demades artêşa Makedonî, piştî mirina Îskender, ji ber gelek tevgerên bêserûbe ên ku ew dikirin, bi Sîklopên kor re şiband. Herweha, Leosthenes anarşiya di navbera generalan de, piştî mirina Îskender, dişibihe Kîklopê kor "yê ku piştî ku çavê xwe winda kir, destên xwe li ber xwe danî û lê geriya, nizanibû wan li ku deyne" (çav: "Plutarch, De Alexandri magni fortuna aut virtute, chapter 2, section 4". perseus.tufts.edu. Archived from the original on 24 February 2021. Retrieved 20 February 2021).

Mirina Îskender ewqas ji nişka ve bû ku dema nûçeyên mirina wî gihîştin Yewnanistanê, yekser bawerî bi wan nehat. Îskender mîratgîrekî eşkere an rewa tunebû, kurê wî Îskender IV ji Roxane piştî mirina Îskender ji dayik bû. Li gorî Dîodoros, hevalên Îskender li ser nivîna mirinê ji wî pirsîn ku wî keyenîya xwe daye kê; bersiva wî ya kurt "tôi kratistôi" - "ji bo herî bihêz" bû. Teoriyek din jî ev e ku cîgirên wî bi zanebûn an xeletî "tôi Kraterôi" - "ji bo Craterus", generalê ku leşkerên xwe yên Makedonî ber bi malê ve dibe û nû bi serweriya Makedonyayê hatiye spartin, xelet bihîstine. Arrian û Plutarch îdîa kirin ku Îskender di wê demê de bêdeng bû, û îma kirin ku ev çîrokek apokrîf bû. Diodorus, Curtius û Justin çîroka maqûltir pêşkêş kirin ku Îskender teliya xwe ya mohrê li ber şahidan daye Perdikkas, parêzvan û serokê siwariya hevalbend, û bi vî awayî ew berbîjêr kiriye (çav: Diodorus Siculus 1989, XVII, 117).

Perdikkas di destpêkê de desthilatdariyê îdîa nekir, li şûna wê diyar kir ku pitika Roxane dê bibe key, ger mêr be, bi xwe, Craterus, Leonnatus, û Antîpater wekî parêzvan. Lêbelê, piyade, di bin femandariya Meleager de, ev rêkeftin red kir ji ber ku ew ji nîqaşê hatibûn derxistin. Di şûna wê de, wan piştigirî da nîv-birayê Îskender Philip Arrhidaeus. Di dawiyê de, her du alî li hev hatin, û piştî jidayikbûna Îskender IV, ew û Fîlîp III wekî keyên hevbeş hatin tayîn kirin, her çend tenê bi navê wan be. (Çav: Green 2007, pp. 26–29.)

Nakokî û reqabetê di demek kurt de bandûr li Makedoniyan kir. Satrapiyên ku ji hêla Perdickas ve di Dabeşkirina Babilê de hatin dayîn, bûn bingehên hêzê ku her general bikar dihanî da ku ji bo desthilatdariyê pêşbaziye bike. Piştî kuştina Perdickas di sala 321 berî zayînê de, yekîtiya Makedonyayê hilweşiya, û 40 sal şer di navbera "Cihgiran" (Diadochi) de dest pê kir berî ku cîhana Helenîstîk di nav sê blokên hêzê yên aram de bicîh bibe: Misira Ptolemaîk, Sûriye, cordoene (kurdistan) û Rojhilatê Seleucid, û Makedonyaya Antîgonîd. Di vê pêvajoyê de, hem Îskender IV û hem jî Fîlîp III hatin kuştin (çav: Green 2007, pp. 29–34).

Diodorus diyar kir ku Îskender demek berî mirina xwe fermanên nivîskî yên berfireh daye Craterus, ku wekî "planên dawîn" ên Îskender têne zanîn. Craterus dest bi pêkhanîna fermanên Îskender kir, lê cîgiran tercîh kirin ku wan bêtir bicîh neynin, ji ber ku ew ne pratîk û zêde bûn. Wekî din, Perdickas defterên ku planên dawîn ên Îskender tê de bûn ji leşkerên Makedonî yên li Babilê re xwendibû, yên ku deng dan ku ew pêk neynin (çav: Roisman & Worthington 2010, p. 199).

Li gorî Diodorus, planên dawîn ên Îskender ji bo berfirehbûna leşkerî ber bi başûr û rojavayê Deryaya Navîn, avakirinên monumental, û tevlihevkirina nifûsên Rojhilat û Rojava bang dikir. Ev yek di nav xwe de digirt:

Avakirina 1000 keştiyên ji trîremên mezintir, digel benderan û rêyek ku li perava Afrîkayê heta Stûnên Herkules dirêj dibe, da ku ji bo dagirkirina Kartaca û rojavayê Deryaya Navîn were bikar hanîn;

Avakirina perestgehên mezin li Delos, Delphi, Dodona, Dium, Amphipolis, ku hemî bi 1500 telant lêçûn, û perestgehek mezin ji bo Athena li Troyê ku were çêkirin.

Têkelkirina wargehên piçûk bo bajarên mezin û "veguestina nifûsê ji Asyayê bo Ewropayê û di rêça berevajî de ji Ewropayê bo Asyayê, da ku parzemîna herî mezin bi rêya zewacên navber û têkiliyên malbatî bigihîne yekîtiya hevpar û dostaniyê" Avakirina gorrek mezin ji bo bavê wî Philip, "da ku bi pîramîdên herî mezin ên Misrê re li hev bike." Fethkirina Erebiştanê, Derbasbûna Afrîkayê. Pîvana mezin a Ev plan bûne sedem ku gelek zanyar gumanê li ser dîroka wan bikin. Ernst Badian îdia kir ku ew ji hêla Perdickas ve hatine zêdekirin da ku piştrast bikin ku leşkerên Makedonî deng bidin ku ew pêk binin. Zanyarên din diyar kirine ku ew ji hêla nivîskarên paşîn ve di nav kevneşopiya Romansa Îskender de hatine kifşkirin (çav: Tarn 1979, p. 378).

Belkî Îskender ji ber serkeftina xwe ya bêhempa wekî femandarekî leşkerî navê "Mezin" wergirtiye; tevî ku bi gelemperî jimara wî kêmtir bû jî, wî qet şerek winda nekir. Kurdan jî ku wê di wateya 'jê ibret girtinê' de wê were bikarhanin di mejiyê wan de wê gotina 'zûrquerneyntiyê' wê bikarbênin. Lê ev ne di wateyek baş de dihat bikarhanin. Wê herî de wê weke bi vegotinê wê çûna aertişên iskender li zagrosan bi ser wan de wê bi wê gotina ibretê wê were diyarkirin.

Ev ji ber karhanîna erd, taktîkan û siwariyê, stratejiya wêrek û dilsoziya dijwar a leşkerên wî bû. 'Falanksa Makedonî', ku bi sarissa, rimek 6 metre (20 ft) dirêj, çekdar bû, ji hêla Philip II ve bi rêya perwerdehiya dijwar hatibû pêşxistin û bêkêmasî kirin, û Îskender leza û manevraya wê bi bandûrek mezin li dijî hêzên mezintir lê ji hev cudatir ên persî bikar hanî. Îskender her weha potansiyela neyekîtiyê di navbera artêşa xwe ya cihêreng de, ku ziman û çekên cûrbecûr bikar dihanîn, nas kir. Wî bi beşdarbûna xwe ya şexsî di şer de, bi şêwaza keyekî Makedonî, ev yek derbas kir. Di şerê xwe yê yekem li Asyayê, li Granicus, Îskender tenê beşek piçûk ji hêzên xwe, dibe ku 13,000 piyade bi 5,000 siwarî, li dijî hêzek pir mezintir a persî ya 40,000 bikar hanî. Îskender falanga li navendê û siwarî û tîrvan li ser baskên wê danî, da ku rêza wî bi dirêjahiya rêza siwariya persî, bi qasî 3 km (1.86 mi) re li hev bikeve. Berevajî vê, piyadeyên persî li pişt siwariya xwe bi cih bûbûn. Ev yek misoger kir ku Îskender dê neyê dorpêçkirin, di heman demê de falanga wî, ku bi kêrên dirêj çekdar bû, li ser sîmîtar û rimên persan avantajek girîng hebû. Windahiyên Makedonî li gorî yên persan pir hindik bûn (çav: Morkot 1996, p. 122).

Li Îssusê di sala 333 b.z de, yekem rûbirûbûna wî bi Darius re, wî heman bicihkirin bikar hanî, û dîsa falanga navendî derbas bû. Îskender bi xwe li navendê êrîş kir, artêşa dijber têk bir. Di hevdîtina biryardar de bi Darius re li Gaugamela, Darius erebeyên xwe bi dasan li ser tekeran veşart da ku falanga parçe bike û siwariyên xwe bi kêran veşart. Îskender falanga ducarî saz kir, navend bi goşeyekê pêşve diçû, dema ku erebe ber bi jêr ve diçûn ji hev vediqetiya û dûv re ji nû ve dicivî. Pêşketin serkeftî bû û navenda Darius şikand, û ev yek bû sedem ku Darius careke din birevin (çav: Morkot 1996, p. 122).

Dema ku bi dijberên ku teknîkên şer ên nenas bikar dihanîn re rû bi rû ma, wekî li Asyaya Navîn û Hindistanê, Îskender hêzên xwe li gorî şêwaza dijberên xwe adapte kir. Bi vî awayî, li Baktriya û Sogdiana, Îskender bi serkeftî tîrên xwe yên avêtinê û tîrvanên xwe bikar hanî da ku

pêşî li tevgerên dorpêçkirinê bigire, di heman demê de siwarên xwe li navendê kom kir. Li Hindistanê, ku bi korpûsa filan a Porus re rû bi rû ma, Makedoniyên rêzên xwe vekirin da ku filan dorpêç bikin û sarisasek xwe bikar hanîn da ku ber bi jor ve lêxin û destên filan ji wir derxînin (çav: Roisman & Worthington 2010, p. 194).

Çavkaniyên dîrokî pir caran derbarê xuyangê Îskender de vegotinên nakok didin, û çavkaniyên herî kevin di hûrguliyên xwe de herî kêmtir; mînaqî, Arrian wî tenê wekî "pir xweşik" bi nav dike. Di dema jiyana xwe de, Îskender bi baldarî wêneya xwe bi fermankirina berhemên ji hunermendên navdar û mezin ên wê demê çêkir. Ev yek peykersaziyên Lysippos, tabloyên Apelles û gravurên gemarî yên Pyrgoteles dihevine. Nivîskarên kevnar tomar kirine ku Îskender ji portreyên xwe yê ku ji hêla Lysippos ve hatine çêkirin ewqas kêfxweş bû ku wî qedexe kir ku peykersazên din wêneyê wî çêbikin; lêbelê, îro zanyar vê îdiayê gumanbar dibînin. Andrew Stewart vê rastiyê destnîşan dike ku portreyên hunerî, ji ber ku ew ji hêla kê ve tene ferman kirin, her gav partîzan in, û ku wêneyên hunerî yên Îskender "dixwazin wî (an jî, bi dirêjkirinê, Cîgirên wî) rewa bikin, wî ji temaşevanên xwe re şîrove bikin, bersiva rexneyên wan bidin, û wan ji mezinbûna wî razî bikin", û ji ber vê yekê divê di çarçoveyek "pesn û sûcdarkirinê" de werin hesibandin, bi heman awayî çavkaniyên wekî helbesta pesindanê. Lêbelê, her çend îdealîzekirî be jî, peykersaziya Lysippos wekî temsîla plastîk a herî dilsoz dihat fikirin (çav: Bosworth 1988, pp. 19–20).

Curtius Rufus, dîroknasekî Romyayî ji sedsala yekem a PZ, ku Dîroka Îskenderê Mezin nivîsandiye, vê vegotinê dide derbarê rûniştina Îskender li ser textê Darius III vedibêjê:

Piştîre Îskender xwe li ser textê keyene rûnişt, ku ji bo bilindahiya laşê wî pir bilind bû. Ji ber vê yekê, ji ber ku lingên wî negihîştin asta herî nizm, yek ji berdestkên keyene maseyek di bin lingên wî de danî (çav: Rolfe 1946, 5.2.13).

Hem Curtius û hem jî Diodorus çîrokek radigihînin ku dema diya Darius III, Sisymbis, cara yekem bi Îskender û Hephæstion re hevdiştin kir, wê texmîn kir ku ya paşîn Îskender e ji ber ku ew ji herduyan dirêjtir û ji hêla fîzîkî ve bandûrkertir bû (çav: Skelton, Debra; Dell, Pamela (2009). *Empire of Alexander the Great*. Infobase Publishing. p. 83.).

Jînenîgarnivîsê Yewnanî Plutarch (nêzîkî 45 - nêzîkî 120 PZ) li ser rastbûna wêneyên wî nîqaş dike:

Xuyabûna derveyî ya Îskender bi peykerên wî yên ku Lysippus çêkirine çêtirîn tê numinêr kirin, û tenê bi vî hunermendî Îskender bi xwe hizirî ku guncaw e ku ew were model kirin. Ji bo wan taybetmendiyên ku gelek ji cîgir û hevalên wî paşê hewl dan teqlîd bikin, ankû, pozbilindiya stûyê wî, ku hinekî ber bi çepê ve hatibû tewandin, û awira çavên wî ya dihele, vî hunermendî bi rastî dîtiye. Lêbelê, Apelles, dema ku wî wekî xwediyê birûskê wêne kir, rengê wî neguherand, lê ew pir tarî û reş kir. Her çend ew renekî geş bû, wekî ku dibêjin, û xweşikbûna wî bi taybetî li ser singê wî û li ser rûyê wî veguherî sorbûnê. Wekî din, ku bîhnek pir xweş ji çermê wî derdiket û li dora dev û tevahiya laşê wî bîhnek hebû, da ku cilên wî bi wê tijî bûn, me ev di Bîrhanînên Arîstoksenos de xwendiyê (çav: Plutarch 1919, IV, 1).

Dîroknaşan hûrguliyên bîhnxweşiya xweş a ku ji Îskender re tê vegotin wekî ku ji baweriya Yewnana kevnar tê fahm kirine ku bîhnxweşiyên xweş taybetmendiya xwedayan û lehengan in (çav: Nawotka, Krzysztof (2010). *Alexander the Great*. Cambridge Scholars Publishing. p. 43).

Mozaîka Îskender û pereyên hemdem Îskender bi "pozek rast, zeniyek hinekî derketî, lêvên tijî û çavên kûr di bin eniyek bi tundî diyar de" nîşan didin. Her wiha tê wesifandin ku serê wî hinekî ber bi çepê ve çûye (çav: Renault 2013, p. 1).

Dîroknaşê kevnar Aelian (nêzîkî 175 – nêzîkî 235 PZ), di *Varia Historia* (12.14) ya xwe de, rengê porê Îskender wekî "ξανθῆν" (xanthen)" wesif dike, ku di wê demê de, dikaribû were wateya zer, qehweyî, tawny (qehweyîya vekirî) an jî auburn. Carinan tê îdîakirin ku Îskender çavekî şîn û çavekî qehweyî hebû, behsa Romansa Îskender dike, lê belê ev vegotînek xeyalî ye ku her wiha îdîa dike ku Îskender "diranên tûj ên mîna diranan hebûn" û "ne dişibiya Philip an Olympias". Ji nû ve avakirin, li ser bingeha şopên mayî yên boyaxa polîkromiya orîjînal li ser sarkofagê wî, nîşan dide ku ew bi çavên qehweyî û porê qehweyî yê şîn hatiye xêzkirin. Her çiqas muzexaneyê akropolê diyar dike ku mîqdarên piçûk ên boyaxa sor a li ser peykerê serê Îskender bi ihtîmaleke mezin boyaxa bingeîn ji bo rengên zêrîn bû ku ji bo porê wî werin boyaxkirin (çav: Head of a statue of Alexander the Great | Acropolis Museum | Official website". www.theacropolismuseum.gr. Retrieved 1 October 2024).

Herdu dê û bavên Îskender hewesên wî teşwîq kirin. Bavê wî Filîp dibe ku modela herî nêzîk û bibandûr a Îskender bû, ji ber ku Îskenderê ciwan hema hema her sal temaşe dikir ku ew di seferê de ye, serketin li dû

serketinê bi dest dixê lê birînên giran paşguh dike. Têkiliya Îskender bi bavê wî re aliyê reqabetê yê kesayetiya wî "ava kir"; hewcedariya wî hebû ku ji bavê xwe derbas bibe, ku ev yek bi tevgera wî ya bêwijdan di şer de tê xuya kirin. Her çend Îskender ditirsiya ku bavê wî "tu destkeftiyek mezin an geş ji cîhanê re nehêla", wî destkeftiyên bavê xwe jî ji hevalên xwe re kêmkir. Dayika Îskender, Olîmpîas jî, bi heman rengî hewesên mezin hebûn, û kurê xwe teşwîq kir ku bawer bike ku fetihkirina Împeratoriya persî çarenûsa wî ye. Wê hestek çarenûsê di wî de çand, û Plutarch vedibêje ka çawa hewesa wî "ruhê wî berî salên wî cidî û bilind hişt" (çav: Green 2007, pp. 15–16).

Li gorî Plutarch, Îskender her weha xwedî mîzacek tundûtûj û bêserûber, xwezayek bêsebir bû, ku dikaribû bandûrê li biryargirtina wî bike. Her çend Îskender serhişk bû û bersîveke baş neda fermanên bavê xwe jî, ew jî bo nîqaşên maqûl vekirî bû. Aliyek wî aramtir hebû - têgihîştî, mantiqî û hesabker. Xwestekê wî ya mezin ji bo zanînê, hezkirina wî ji bo felsefeyê hebû, û xwendevanekî dilxwaz bû. Bê guman ev yek qismî ji ber mamostetiya Arîstoteles bû; Îskender jîr û zû fêr dibû. Aliyê wî yê jîr û maqûl bi şîyan û serkeftina wî wekî general bi berfirehî hate nîşandan. Di "kêfên laş" de xwedî xweragirtinek mezin bû, berevajî nebûna xweragirtinê bi alkolê re (çav: Green 2007, pp. 15–16).

Îskender zana bû û hem huner û hem jî zanistan diparast. Lêbelê, eleqeya wî bi werzîş an Lîstikên Olîmpiyadê re hindik bû (berevajî bavê xwe), tenê li îdealên Homerîk ên rûmet (timê) û rûmetê (kudos) digeriya. Karîzma û hêza kesayetiya wî ya mezin hebû, taybetmendiyên ku wî dikirin rêberek mezin. Qabiliyetên wî yên bêhempa bi nekarîna ti generalên wî yên ji bo yekkirina Makedonyayê û parastina Împeratoriye piştî mirina wî ve bêtir hatin birhankirin - tenê Îskender xwedî şîyana vê yekê bû (çav: Green 2007, pp. 24–26).

Di salên xwe yên dawî de, û bi taybetî piştî mirina Hephaestion, Îskender dest bi nîşandana nîşanên megalomanî û paranoyayê kir. Dibe ku destkeftiyên wî yên awarte, digel hesta wî ya bêwate ya çarenûsê û pesindana hevalên wî, bi hev re ev bandûr çêkirine. Xeyalên wî yên mezinbûnê di îradeya wî û di xwesteka wî ya fetihkirina cîhanê de bi hêsanî têne dîtin, bi qasî ku ji hêla çavkaniyên cûrbecûr ve wekî xwedî azweriyek bêdawî tê binavkirin, navekî ku wateya wê bûye klîşeyek dîrokî (çav: Green 2007, pp. 23–24).

Wisa xuya dike ku ew xwe wekî yazdanekî bawer dikir, an jî qet nebe dixwest xwe bike yazdan. Olympias her gav jê re îsrar dikir ku ew kurê

Zeus e, ramanek ku bi eşkere ji hêla kahina Amun li Siwa ve ji wî re hate piştrast kirin. Wî dest pê kir ku xwe wekî kurê Zeus-Ammon nas bike. Îskender di nerinê de hêmanên cil û berg û adetên persî qebûl kir, bi taybetî proskynesis, ku yek ji stratejiya berfireh a Îskender bû ku armancew bû ku alîkarî û piştgiriya çînen jorîn ên Îranê misoger bike; lêbelê pratîka proskynesis ji hêla Makedonîyan ve nehat pejirandin, û ew nexwestin wê pêk bînin. Ev tevger sempatiya gelek welatîyên wî ji wî winda kir. Îskender di heman demê de hukumdarek pragmatîk bû ku zehmetiyên rêvebirina gelên ji hêla çandî ve cihêreng fahm dikir, ku gelek ji wan di civakên ku key wekî yazdanî dihatin hesibandin de dijiyan. Ji ber vê yekê, li şûna megalomaniyê, tevgera wî dibe ku hewldanek pratîkî be ji bo xurtkirina desthilatdariya wî û yekbûna împaratoriya xwe. Îskender sê caran zewicî: Roxana, keça esilzadeyê Sogdî Oxyartes ê Baktriya, ji ber evînê; prensesên pers Stateira û Parysatis, ya berê keça Darius III û ya paşîn keça Artaxerxes III, ji ber sedemên ramyarî. Bi eşkereyî Îskender du zarokên wî ji Roxana hebûn: zarokê yekem ê bînav, ku li Hindistanê ji dayik bû û di Mijdara 326 b.z de di pitikbûnê de mir, û Îskender IV ê Makedonyayê, ku piştî mirina bavê wî ji dayik bû. Wekî din, tê îdîakirin ku Herakles ê Makedonyayê kurê wî yê neqanûnî ye ku ji xatûna xwe, Barsine, ji dayik bûye (çav: Plutarch 1936, II, 6).

Îskender her weha têkiliyek nêzîk bi hevalê xwe, general û parêzvanê xwe Hephaestion, kurê esilzadeyê Makedonî, re hebû. Mirina Hephaestion Îskender wêran kir. Dibe ku ev bûyer di mehên dawî yên jiyana wî de bibe sedema xirabûna tenduristiya Îskender û rewşa wî ya derûnî ya bêserûber (çav: Green 2007, pp. 23–24).

Seksueliya Îskender di demên nûjen de bûye mijara spekulasyon û nakokiyan. Nivîskarê serdema Romayê Athenaeus, li ser bingeha zanyar Dicaearchus, ku hevdemê Îskender bû, dibêje ku key "pir zêde bi kuran re eleqedar bû", û Îskender li ber çavên xelkê maç kir eunuch Bagoas. Ev beş ji hêla Plutarch ve jî tê vegotin, dibe ku li ser heman çavkaniyê be. Dîroknas William Woodthorpe Tarn çîrokên Bagoas red kir wekî ku di demên kevnar de ji bo reşkirina Îskender hatine çêkirin, bi giranî behsa biyografîya Îskender a Rufus a bi awayekî xeyalî kir ku "dejenerasyona" Makedonî di pejirandina adetên persî yên biyanî de rexne kir. Lêbelê, di sala 1958an de Badian argumanên Tarn red kir, her çend fikara wî meseleya pêbaweriya çavkaniyan ji bo Îskender bû ne ku fiğurê eunuch bi xwe. Lêbelê, nayê zanîn ku yek ji hevdemên Îskender bi eşkereyî

têkiliya Îskender bi Hefayestyon re wekî zayendî rave kiriye, her çend ev cot pir caran bi Axîlles û Patroklos re hatine berhev kirin, ku pir caran wekî cot têne şîrove kirin. Aelian li ser serdana Îskender a Troyê dinivîse ku "Îskender gora Axîlles, û Hefayestyon gora Patroklos, tac çêkiriye, ya paşîn îşaret bi wê yekê kiriye ku ew hezkiriyê Îskender bû, bi heman awayî ku Patroklos ji Axîlles re bû." Di heman demê de, nivîskarên kevnar bi awayekî teqez wan wekî evîndar nas nekirine. Hin dîroknasên nûjen (mînaq, Robin Lane Fox) ne tenê bawer dikin ku têkiliya Îskender a ciwan bi Hefayestyon re zayendî hebû, lê di heman demê de dibe ku têkiliyên wan ên zayendî di mezinbûnê de jî berdewam kiribin, ku li dijî normên civakî yên herî kêr hin bajarên Yewnanî, wekî Atînayê, çûye, her çend hin lêkolînerên nûjen bi awayekî ceribandî pêşniyar kirine ku Makedonya (an jî herî kêr rewşa Makedonya) dibe ku ji homoseksueliya di navbera mezinan de bêtir tolerans nîşan daye (çav: Thomas Hubbard (2014). "Chapter 8: Peer Homosexuality". In Hubbard, Thomas (ed.). *A Companion to Greek and Roman Sexualities*. Blackwell Publishing Ltd. p. 143).

Peter Green dibêje ku di çavkaniyên kevnar de birhanên hindik hene ku Îskender eleqeyeke zayendî ya zêde bi jinan re hebû; wî heta dawîya jiyana xwe mîratgîrek nehanî dinyayê. Lêbelê, Ogden hesab dike ku Îskender, ku di heşt salan de sê caran hevjinên xwe ducanî kir, di heman temenê de ji bavê xwe bêtir zarok hanî dinyayê. Du ji van ducaniyên - ya Stateira û ya Barsine - bi meşrûiyeta gumanbar in (çav: Green 2007, pp. 23–24).

Li gorî Diodorus Siculus, Îskender haremek bi şêwaza keyên persî kom kir, lê wî ew bi nermî bikar hanî, "nexwest ku Makedonîyan aciz bike", di "kêfên laş" de xwe-kontrolê mezin nîşan da. Digel vê yekê, Plutarch rave kir ku Îskender çawa ji Roxanayê hez dikir dema ku pesnê wî dida ku xwe li ser wê ferz nekirîye. Green diyar kir ku, di çarçoveya wê serdemê de, Îskender bi jinan re, di nav wan de Ada ya Karîyayê, ku ew pejirand, û heta diya Darius Sisygambis, ku tê gotin piştî bihîstina mirina Îskender ji xemgîniyê mir, dostaniyên pir xurt danî (çav: Green 2007, pp. 15–16).

Mîrata Îskender ji fetihên wî yên leşkerî wêdetir çû, û serweriya wî di dîroka Ewropa û Asyayê de xalek giring nîşan da. Seferên wî têkilî û bazirganiya di navbera Rojhilat û Rojava de pir zêde kirin, û deverên berfireh ên li rojhilat bi girîngî rastî şaristanî û bandûra Yewnanî hatin. Hin ji bajarên ku wî damezrandin bûn navendên çandî yên sereke, gelek

ji wan heta sedsala 21-an sax man. Kronîkvanên wî agahdariyên hêja li ser deverên ku ew tê re meşiya tomar kirin, di heman demê de Yewnaniyan bi xwe hestek aîdiyeta cîhanek li derveyî Deryaya Spî bi dest xistin (çav: Roisman & Worthington 2010, p. 186).

Mîrata herî bilez a Îskender danasîna serweriya Makedonî li ser deverên nû yên mezin ên Asyayê bû. Di dema mirina wî de, împaratoriya Îskender nêzîkî 5,200,000 km² (2,000,000 sq mi) bindest kiribû, û dewleta herî mezin a dema xwe bû. Gelek ji van deveran di 200-300 salên pêş de di destên Makedonî an jî di bin bandora Yewnanî de man. Dewletên cîgir ên ku derketin holê, bi kêmanî di destpêkê de, hêzên serdest bûn, û ev 300 sal pir caran wekî serdema Helenîstîk têne binavkirin (çav: Peter Turchin, Thomas D. Hall and Jonathan M. Adams, "East-West Orientation of Historical Empires Archived 22 February 2007 at the Wayback Machine", Journal of World-Systems Research Vol. 12 (no. 2), p. 219–29 (2006)).

Sînorên rojhilatê împaratoriya Îskender dest bi hilweşînê kirin heta di dema jiyana wî de jî. Lêbelê, valahiya hêzê ya ku wî li bakur-rojavayê nîvgirava Hindistanê hişt rasterast bû sedema yek ji xanedanên herî bihêz ên Hindistanê di dîrokê de, Împaratoriya Maurya. Bi sûdwegirtina ji vê valahiya hêzê, Chandragupta Maurya (ku di çavkaniyên Yewnanî de wekî "Sandrokottos" tê binavkirin), bi eslê xwe nisbeten dîlnîzm, kontrola Punjabê girt, û bi wê bingeha hêzê dest bi fetihkirina Împaratoriya Nanda kir (çav: Keay 2001, pp. 82–85).

Di dema fetihên xwe de, Îskender gelek bajarên ku navê wî hildan ava kir, piraniya wan li rojhilatê Dicleyê bûn. Ya yekem û herî mezin Îskenderiya li Misrê bû, ku dê bibe yek ji bajarên pêşeng ên Deryaya Navîn. Cihên bajaran rêyên bazirganiyê û her weha pozîsyonên parastinê nîşan didan. Di destpêkê de, divê bajar ne mêvanperwer bin, ji garnîzonên parastinê bêtir tiştêk nebû. Piştî mirina Îskender, gelek Yewnaniyên ku li wir bi cih bûbûn hewl dan ku vegerin Yewnanistanê. Lêbelê, sedsalek an jî wusa piştî mirina Îskender, gelek Îskenderî geş bûn, bi avahiyên giştî yên pêşkeftî û nifûsên girîng ku hem Yewnanî û hem jî gelên herêmî di nav de bûn (çav: Morkot 1996, p. 111).

Di sala 334 b.z de, Îskenderê Mezin ji bo temamkirina perestgeha nû ya Athena Polias li Priene, li rojavayê Tirkiyeya îroyîn, pere bexş kir. Nivîsek ji perestgehê, ku niha li Muzexaneyê Brîtanî ye, dibêje: "key Îskender [ev perestgeh] ji bo Athena Polias terxan kiriye." Ev nivîs yek ji wan çend keşfên arkeolojîk ên serbixwe ye ku beşek ji jiyana Îskender

piştrast dike. Perestgeh ji hêla Pytheos ve, yek ji mîmarên Mausoleum li Halicarnassus, hatiye sêwirandin (çav: Burn, Lucilla (2004). *Hellenistic Art: From Alexander the Great to Augustus*. London: The British Museum Press. p: 10–11).

Libanius nivîsandiye ku Îskender perestgeha Zeus Bottiaios (Yewnanî ya Kevnar: Βοττῆαίου Διός), li cihê ku paşê bajarê Antakyayê lê hatiye avakirin, ava kiriye. Suda nivîsandiye ku Îskender perestgehek mezin ji bo Sarapis ava kiriye (çav: "Suda, sigma, 117". Archived from the original on 14 October 2021. Retrieved 12 August 2021).

Di sala 2023an de, pisporên Muzexaneyê Brîtanî ihtîmala ku perestgehek Yewnanî li Girsu ya Iraqê ji hêla Îskender ve hatibe damezrandin pêşniyar kirine. Li gorî lêkolîneran, keşfên dawî nîşan didin ku "ev cih rêzê li Zeus û du kurên yazdanî digire. Kur Herakles û Îskender in." (çav: Simpson, Craig (18 November 2023). "Ancient Iraqis may have worshipped Alexander the Great, says British Museum". The Telegraph. Archived from the original on 21 November 2023. Retrieved 18 November 2023).

Peyva Helenîzasyon ji hêla dîroknasê Alman Johann Gustav Droysen ve ji bo nîşankirina belavbûna ziman, çand û nifûsa Yewnanî di nav împaratoriya berê ya persî de piştî fetihkirina Îskender hate binavkirin. Ev pêvajoyê dikare li bajarên mezin ên Helenîstîk ên wekî Îskenderî, Antakya û Selewkiyayê (başûrê Bexdayê ya îroyîn) were dîtin. Îskender hewl da ku hêmanên Yewnanî têxe nav çanda persî û çanda Yewnanî û persî hîbrîd bike, nifûsa Asya û Ewropayê yekreng bike. Her çend cîgirên wî bi eşkereyî polîtîkayên weha red kirin jî, Helenîzasyon li seranserê herêmê çêbû, digel 'Rojhilatîbûnek' cuda û dijberî ya dewletên cîgir.

Navenda çanda Helenîstîk a ku ji hêla fetihkirinan ve hate belavkirin bi eslê xwe Atînayî bû. Têkiliya nêzîk a mêran ji seranserê Yewnanistanê di artêşa Îskender de rasterast bû sedema derketina "koine", an jî zaravayê Yewnanî yê "hevpar" ê bi piranî li ser bingeha Atîk. Koine li seranserê cîhana Helenîstîk belav bû, bû lingua franca ya welatên Helenîstîk, û di dawiyê de bav û kalê Yewnaniya nûjen. Herwiha, plansaziya bajaran, perwerde, rêveberiya herêmî û hunera heyî di serdema Helenîstîk de hemî li ser bingeha îdealên Yewnanî yên Klasîk bûn, û bi gelemperî wekî Helenîstîk kom bûn û veguherin formên nû yên cuda. Her wiha, Peymana Nû bi zimanê Yewnanî ya Koine hatiye nivîsandin. Di nivê sedsala 15an de, aliyên çanda Helenîstîk hîn jî di kevneşopiyên Împaratoriya Bîzansê de diyar bûn.

Li vir berî ku em mijarê bidomênin wê di rengekê de wê em dikarin gotinê wê werênina ser têtîna 'girêka gordiumê (Gordian Knot). Çavkaniyên bahsa wê gotinê dikin wê di rengekê de wê, bi demek wê weke dema ku wê bi dema cordoene re wê bê jiyankirin wê bahsa wê werekirin û wê di wê temenê de wê were kirin. Ev gotin wê, di rengekê de wê, weke ku wê serwerîyek din ku wê weke ji dora sedsalên 4'mîn ên beriya zayinê ku wê taqabûlî dema cordoene wê bikê wê di rengekê de wê bi xwe re wê di rengekê de wê bide diyarkirin.

Serdema Romayîyan li Gordionê ji sedsala 1'mîn heta sedsala 4'mîn a PZ dirêj dibe, bi rêze dagirkirin û terikandina beşa rojavayê Girê Kelehê. Rêya Romayîyan a di navbera Ancyra û Pessinusê de di Gordionê re derbas dibû, ku wê demê wekî Vindia an Vinda dihat nasîn. Avahiyên Romayîyan li Gordionê ber bi xalên sereke ve bûn û wekî beşek ji nû ve avakirinek bi zanebûn hatin çêkirin ku tê de rûyê beşa rojavayê gir jî dihat rastkirin. Herêma Goristana Hevpar gorên Romanî yên ji sedsalên 2emîn heta 4emîn ên PZ hene (çav: Roman Gordion". The Gordion Archaeological Project. Penn Museum. Archived from the original on 28 January 2021).

Li gorî hinek çavkaniyên ku ew dihên diyarkirin wê di dema roma de wê, bahsa seferna ku wê xalkên gordionî ji cihên xwe wê werina kirin wê bahsa wan were kirin. Minaq niştecibûna li Gordiumê di serdema Helenîstîk de karekterek niştecibûnê ya bi taybetî nîşan dide, bi xaniyên mezin ên li ser avahiyên giştî yên li ser Girê Kelehê hatine çêkirin û ti birhanên niştecibûnê li Bajarên Jêrîn an Derve tune ne. Di sala 189 b.z de, konsulê Romayî Gnaeus Manlius Vulso seferek ber bi Galatyayê ve da destpêkirin, û niştecihên Gordiumê neçar kir ku demkî herêmê biterikînin. Gordium ji nû ve ji nû ve hate niştecih kirin, lê di sedsala 1-an a b.z de dîsa hate terikandin (çav: "Hellenistic Gordion". The Gordion Archaeological Project. Penn Museum. Archived from the original on 28 January 2021).

Navê gordiun wê di rengekê de wê di wateya bajar û an têtîne morfolojikî a ku mirov wê weke ji wê bigirê wê weke bi têtîhek bajarbûnê re wê xwe di şêwayekê de wê weke ku wê bide diyarkirin. Di wê temenê de wê, weke têtînek li gorî dema kevnera a fahmkirinê bê. Lê wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê navê gordium û an cordoene wê di rengekê de wê di wê demê de wê weke navekê serwer bê ku wê di rengekê de wê, bi têtînek civakî wê weke karibê wê di rengekê de wê bahsa wê bikê û wê werênê ser ziman. Ev wê, di rengekê de wê dema ku

em bi têtîna cordoene ku wê ksenophon wê pirtûka xwe de wê bahsa wê bikê ku em bi wê re wê li wê bihizirin wê, zêdetirî wê weke ku wê çerçoveyek ku em fahmbikin a bi wate wê weke ku wê bi xwe re wê di rengekê de wê weke ku wê bide diyarkirin.

Weki din li gorî strabon wê di rengekê de wê ev herêm ku wê paşê weke navenda frigya jî wê were diyarkirin wê di wê demên berê de wê, pêşî di bin serwerîya asûr û piştî wê, ya medya de bê. Di wê temenê de wê Strabon wê di rengekê de wê weke ku wê bêtî ser ziman ku wê, di şewayekê de wê weke di encama hêrîşên kimmeriyan de ku wê çawa wê gordioni wê alikariyê ji keyê asûr sargonê duyem wê bixwezin wê bahsa wê bikê.

Ev pêvajoya ku wê di hinek awayan de wê bi têtîna helenikîrînê jî wê piştî wê bê diyarkirin wê weke aliyekê wê yê giring ku mirov wê karibê wê di wê dewama wê de wê hinekê wê li ser wê bisekinê bê. Di wê nûqtîyê de wê wateye helenibûnê çi bê? Di serî de wê weke piştî demên kevnera wê weke demek bi aqil a ku wê bi şewayekê zêhni û hwd wê, çerçoveya xwe ya hizrî wê biafirênê û wê bi wê re wê were diyarkirin bê. Hinekê jî wê di şîroveyan wê de wê weke bi awayekê wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê werênê ser ziman ku wê demên kevnera wê ji herêmen cordoene û an rojavayê bakûr û rojavayê kurdistanê wê dervî wê nikaribê wê fahmbikê bê. Çavkaniyên antikî ên weke bermehiyên herêmê wê di wê temenê de wê bidina diyarkirin. Çanda cordoene wê, di rengekê de wê weke civakek ku wê piştî di sefera girêkiyan de ku wê rastî wê were bi tenê wê weke u wê strabon û an anabasis wê werênê ser ziman bi wê ve girêdayî wê nikaribê wê di şewayekê de wê fahmbikê.

Çavkani wê didina diyarkirin ku wê li herêmê wê çerçoveyek ku wê weke bi sazûmanek civakî a bi erkolojiya xwe ve girêdayî pêşdikeve wê bide diyarkirin. Di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê werênê ser ziman.

Ji wê aliyê ve wê, di rengekê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê, çanda herêmê a wê demê wê di rengekê de wê bi xosletên wê bide diyarkirin. Her wusa wê, ji keyeniya palmyra û hwd wê, çavkaniyên bi bermehiyên ji wê demê dihên diyarkirin wê ji wê aliyê ve wê di rengekê de wê karibê wê çerçoveyek fahmkirinê bi têtîha wê re wê di rengekê de wê weke ku wê bide diyarkirin.

Wê jî wê dikarê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê piştî wê demê wê mijare dema kevnera herêmê wê bibê.

Dema kevnera herêmê wê di rengekê de wê bingihê wê, bi têngîna aqilê felsefeyê ku em bi gotinek gelemperî wê werênina ser ziman wê karibê wê heta demên mitanî û an mitra wê herê û wê bibê. Di wê temenê de wê mitra wê weke rewşek xwenûkirinê a bi ber aqilê felsefeyî û an rasyonalî ve a li ser xate pêşketinê ve girêdayî ku wê bibê wê karibê wê di wê temenê de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê werênê ser ziman ku wê rewşa mitrayî wê di wê temenê de wê tenê wê weke têngînek bawerî û hwd wê herêkirin wê têrênê ku wê were fahmkirin. Têngîna astrolojiya mitrayî wê di wê temenê de wê dîmenekê bi aqilê pîretikî û an watelêkirina bi aqilê rasyonalî ên tiştê zindî û ne zindî ên di jiyanê de wê bi wê re wê di rengekê de wê bi xwe re wê bide diyarkirin. Minaq wê, di wê temenê de wê, karibê wê werênê ser ziman ku wê têngîna falvaniyê ku wê weke bi têngîna vekirina wê, şîrovekirinlên xewnan û hwd wê weke aliyêna zêhni ku wê di wê temenê de wê hem bi kûrbûnê û hem bi salixkirinê ên bi fahmkirinê ên di jiyanê de wê karibê wê fahmbikê bê. Ber vê yekê wê tenê wê di wê rengê de wê tenê wê weke aliyekê ku wê bi têngînek astrolojikî wê fahmbikê wê ne têr bê. Têngîna astrolojiyê wê nêvî bi nêvî wê bi aqilê rasyonalî bê û wê weke di nava aqilê felsefeyê û an mitolojiyê û an rasyonalî û irrasyonal de wê weke pêvajoyek navberê a bûhûrinê jî wê di wê temenê de wê weke ku wê weynekê wê di wê temenê de wê biafirênê.

Li gorî wê karibê wê fahmbikê ku wê kesên wê weke wê şîrovekirinê wê bi wê bikin wê weke çawa wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring ku wê çawa wê xwediyê têngînek fahmkirinê a ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê. Di wê temenê de wê têngîna astrolojiyê wê di rengekê de wê weke aliyekê irrasyonal, metafizîkî û ontolojikî û hwd jî wê di xwe de wê weke ku wê bihawênê. Ev wê, di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê giring bê ku wê di nava wê de wê bi têngîna heyîna tiştê li jiyanê ku ew çawa heyî û an dibê ku ew bibê û an ew hebê wê hewldana fahmkirina wê bi aqilekê şenber wê weke ku wê bikê ku ew wê bide diyarkirin.

Ji wê aliyê ve wê şîroveyên qilê mitrayî li ser çavkaniyên wê re wê bi awayekê rêkûpêk kirin û fahmkirina wê di aslê xwe de wê weke aliyekê wê yê giring bê ku wê karibê wê fahmbikê bê. Mitrayî wê wan aliyên weke ne rasyonal wê di rengekê de wê weke di hewldana gihandina

şîroveyek rasyonel. Di wê temenê de wê weke ku wê weynekê wê bi xwe re wê di şêwayekê de wê bileyizê.

Di wê temenê de wê dikarê wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman ku wê mijare fahmkirinê a mitrayî wê, di rengekê de wê aligirên wî di rengekê de wê di wan waran de wê di dîmenê sofistên demê ên pêşî de wê weke ku wê derkevin li holê û wê dîmenekê wê bi xwe re wê bidina diyarkirin. Wê kes wê serî li wan bidin ku ew çî wê were çî wateyê, wê xewnek wê dema ku ew dibînê wê çî wateyek rastin û an rasyonali wê di wê de wê hebê û wê di jiyanê de wê li gorî wê çawa wê were tevgerin û an di wê temenê de wê, girêdanên wê yên bi aliyên din ên jiyanê ve wê di rengekê de wê weke ku wê bide diyarkirin.

Di wê temenê de wê têkiliyek metafizikî û ontolojikî ku wê weke rayên xwûna laş wê çawa wê dirêj bibin ew jî wê di rengekê de wê, di rêyek weke wê a bi dîmenekê wê weke dîtbar û an nayê dîtîn wê di rengekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê. Di wê temenê de wê têkiliya nava ya dema bûhûrî û ya dema ku wê were wê di wê temenê de wê bikin ku ew wê fahmbikin. Ya ku ew dikin bi ya wê hizirkiirn wê çawa wê bi aqilekê hevîrtî wê bikin ku wê fahmbikin wê di wê temenê de wê, di rengekê de wê fahmbikê.

Têgînên weke aqilê bêhîtî, wahiyî û hwd wê, weke aliyekê wê yê fahmkirinê ku wê xwe bide diyarkirin ku ev wê, dervî aqilê mitolojikî û hwd wê xwe di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê bide diyarkirin.

Ji wê aliyê ve wê, destpêka aqilê weke yê wahiyê wê di rengekê de wê bi çerçoveya wê û sazûmana wê ya hizirkirinê û hwd re wê di wê temenê de wê di şêwayekê de wê bi wê re wê weke ku wê werênê ser ziman. Di wê temenê de wê, di nava felsefeyê de wê, lêpîrsînên wê weke li 'yek'a destpêkê ku ew heya û an ew çawa wê weke bi tenê wê hebê û hwd wê, weke aliyekê wê yê ku wê karibê wê bi wê re wê li wê bihizirê bê.

Aqilê felsefeyê wê di aslê xwe de wê weke ku wê pêwîstîya jiyankirina wê pêvajoyê wê di rengekê de wê di xwe de wê bide diyarkirin. Heta ku ew jî ya aqilê mitolojikî bi wê yekê ew wê cihêbûnê wê nekê wê di rengekê de wê nikaribê wê di nava ya rasyonel û irrasyonel de wê cihêbûnê jî wê kifşikê û wê werênê ser ziman.

Di wê temenê de wê, ya ku wê temenê felsefeyê wê di aslê xwe de wê weke ku wê biafirênê jî wê di rengekê de wê weke ku wê ev bê. Di wê temenê de ku em bibêjin wê felsefe wê jî wê çavkaniya wê hizirkirinê wê xwe di rengekê de wê bide diyarkirin wê ne fahmkirinek zêde bi idiyek

mazin bê. Wê di rastîyê de wê ew rast bê. Wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê werênê ser ziman. Di wê pêvajoyê de wê, ew têngîna weke ya bi rengekê wê weke bi zanina xwûdê wê weke di pêvajoyek fahmkirinê de wê weke di nava ya mitolojikî û ya felsefeyî de wê weke bi piştre wê ti têngînek weke ya teolojiyê û hwd de wê were pênasekirin û hwd jî wê bi wê aliyê ve wê girêdayê wê hebê û ev wê, di aslê xwe de wê, dema ku wê, cihêkirinê wê dikê û wê li aliyekê xwe de wê felsefeyê û an aqilê felsefeyê wê dênê û li aliyê din jî wê aqilê din ê mitolojiyê wê dênê û wê bixwezê wê xwe weke xwe wê dervî herdû aliyên wê bi têngîna weke zerdeşt wê li ser mitra re wê bi gotina 'yazata' wê şîrovebikê ku wê di rengekê de wê karibê wê temenê wê fahmbikê bê. Gotina yazata wê ne gotinek ku wê weke bi têngîna tenê yazdanî bê. Wê têngihek bi wê jî wê di wê de wê hebê. Lê ev wê, têngînek weke ya 'pêxemberî' ku wê bi wê re wê di rengekê de wê bi wê were fahmkirin. Di wê temenê de wê, ev wê, di rengekê de wê weke di nava kes û yazdanan û an xwûdê de wê weke kesên 'navbeynkar' wê di wê temenê de wê weke ku wê salixbikê û ev wê, di rengekê de wê xwûdê û an yazdan wê ji ser rûyê ardê wê derxê li azmana û wê li şûnê wê di rengekê de wê weke ku wê were diyarkirin wê di wê temenê de wê weke ku wê cihê wê bikê. Ev wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê di rengekê de wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê di wê temenê de wê mitra wê, bo zerdeşt wê di rengekê de wê, li şûna weke yazdanekê wê weke 'yazata' bê. Di wê temenê de wê di wê çerçoveyê de wê di aslê xwe de wê, bi wê re wê têngîna pêxemberiyê wê di rengekê de wê weke ku ew wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bi temen bikê. Wê aqilê ji yazdan wê wek bi wê yekê wê bi rêya wî weke ku wê were diyarkirin û ev wê taqabûlî aqilê wahiyê ku wê bahsa wê were kirin wê bikê.

Di wê temenê de wê dikarê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê li wê bihizirê û wê fahmbikê bê. Wê dema ku em van pêvajoyên pêşketina bi aqilî wan fahm nekin emê nikariibin dema kevnera û aqilê wê yê felsefeyê, pêşketinên weke bi têngîna teolojikî a weke zerdeştîyê û cihutiyê jî ku wê piştre wê çawa wê pêşkevin û wê di wê temenê de wê rengekê bi pêvajoya hizirkirinê wê di rengekê de wê pêşkeve wê karibê wê fahmbikê bê.

Wusa dihê dîtin ku wê di wê temenê de wê destpêkek zêde giring ku ew pêwîsta were kifşkirin wê hebê. Di wê temenê de wê ev destpêk wê weke bi awayek wê di wê rengê de wê weke ku wê ya yazdanî wê li şûnê wê fêrsa yazata wê dênê. Wê li şûna aqilê mitolojikî wê bi wê re wê çerçoveya têngîna aqilê teolojikî û an dîmenekê aqilê weke yê wahiyê û hwd wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê di rengekê de wê bide diyarkirin.

Mitra di mijare gûrandina ga û an wê pêjnê de wê weke ku wê bide diyarkirin ku wê têkiliyek bi têngîna çand û kulta inanna û gilgamêş re ku wê dema ku wê gayê wê yê bihûştê wê bi xwûnê wê di rengekê de wê bi wê re wê dênê û wê di wê temenê de wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê werênê ser ziman.

Ev wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê li wê bihizirê û wê di wê temenê de wê werênê ser ziman. Di wê temenê de wê dikarê wê qinyatê û qanaatê wê bide diyarkirin ku wê mitra wê yekser wê aqil û rengê wê yê hizirkirinê wê ji mitolojiyê wê hin bi hin wê temenê cihêkirinê wê bi wê yekê wê bikê. Di wê temenê de wê, weke bi 'aqilê xwûdê' û an teolojiya wê bihizirê û wê di wê de wê kûrbibê û wê tiştê û hebûnê wê weke ku wê bi wate wê bikê. Di wê de wê kifşkirinên wî di wê temenê de wê di rengekê de wê bi wê yekê wê pêvajoyên hizirkirinê ên demdirêj wê derbas bikin. Di wê temenê de wê, bi hizirkirinê xwe wê têngîna mitrayî a weke 'zanina yazdanî' wê di rengekê de wê li ali aliyê wê yê mitolojikî wê di rengekê de ku wê şîrovebikê û wê bigihijê têrzaninê wê di dewama wê de wê, piştî wê ji wê têngîna zanina yazdanî bi ber aqilêkê felsefeyî ve wê di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê di şêwayekê de wê weke ku wê bibê û wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê pêde wê herê. Di wê temenê de wê pêvajoya wê hizirkirinê wê dikarê wê di bin sê pêvajoyan de wê dabeş bikê û wê şîrovebikê. Yek wê ya destpêka mitrayî ku wê bi têngîna mitolojikî û ya zanina yazdanî ku ew wê bi gotina xwe ya navdar ku wê kurd wê hertimî wê bi navbikin a weke dema ku ew biryara gûrandina gayê xwe dide wê bibêjê "yazdanekê ku min jî û te jî afirandi heya" bê. Ev pêvajo wê di wê temenê de wê piştî wê bi hizirkirinê û fahmkirinê wê temenê wê were xortkirin û fahmkirinek mazin wê bi wê re wê were çêkirin. Di wê temenê de wê, ew yazdanê weke ku wê wî û gayê wî jî wê afirandî wê weke 'afirînêrê hemû tiştê heyî di jiyanê' de wê piştî wê derkeve li pêş û wê pêvajoya serwerîya wê ya li gerdûnê û hwd wê bibê.

Di wê temenê de wê têtînak 'yazdanekê', 'yekekê' ku wê weke minaq wê parmenides di felsefeyê de wê şîrovebikê û hwd wê di wê temenê de wê bi wê re wê temenê wê biafirênê bê. Pêvajoya duyem jî wê weke pêvajoyek navîn ku wê di xwe de wê gelek pêngav û an merheleyên navîn ên bi hizirkirinê wê biafirênê û wê di wê de wê salixkirina her tiştê wê tenê wê weke bi aqilê yazdanî wê fahmkirina wê bê. Farqe wê fahmkirinê wê ew bê ku wê êdî wê ne bi têtînek mitolojikî lê wê bi têtîhek weke ya bi aqilê yazdanî bê. Wê di wê de wê kûrbûnek zêhni wê temenê wê biafirênê. Di wê temenê de wê bi wê re wê ev pêvajo wê weke ku wê minaq bi minaqên astrolojikî, metafîzîkî, ontolojikî, û astronomîkî û hwd re wê bê diyarkirin. Di wê temenê de wê her tişt wê bi wê re wê, bi aqilê teolojikî û an dîmenekê wê weke bi wê aqilê û fahmkirina wê re wê were diyarkirin. Di wê temenê de wê ev pêvajo wê weke pêvajoya rasyonelizekirinê û bi aqilkirinê jî bê. Di wê temenê de wê di rengekê de wê bi wê yekê wê ev wê bibê.

Di wê pêvajoyê de wê pêvajoyek kûrbûna zêhni û hwd wê bi awayekê wê li ser wê têtîna zanina yazdanî û çerçoveya wê re wê bi metafîzîkî û hwd wê weke ku wê were diyarkirin. Di wê temenê de wê êdî wê gotin wê werina afirandin û wê rengê wê û wateya wê û hwd wê di wê temenê de wê bi awayekê wê bi fahmkirinê şenber ên di nava jiyanê de wê bi wê re wê were diyarkirin. Ev wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke ku wê karibê wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Ev jî wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê. Di wê pêvajoyê de wê rengekê hizirkirinê ê teybet ku wê êdî wê bi tememî nikaribê weke bi têtîna mitolojiyê re wê şîrovebikê û wê werênê ser ziman wê bibê. pergale astrolojikî a weke li azmanî a salixkirina wê û an weke salixkirinê bi pêjnên dagerî ên bi gotinê wê weke di mijare falvaniyê û hwd de wê weke ga, şêr, masî, heyv, roj, bizin, û hwd ku wê weke van wê gelek tişt di jiyanê de wê bibin wê weke têtînenku wê bi wê rengê wê şîrovebikê bê. Ev wê dîmenekê aqilê wahiyyî û an zêhni ê di wê de ê kûrbûnê biafirênê. Û an jî ji wê gihiştina wateyên din wê weke bi têtîna morfolojikî û hwd. Di wê çerçoveyê de wê ev pêvajo ku wê bigihijê têrzanîniya xwe wê êdî wê di rengekê de wê derbasî pêvajoyek din a weke ya sêyemin wê bibê û ev wê weke asta ku wê êdî wê aqilê weke yê zanina xwûdê û an zanina yazdanî û aqilê rasyonali ê ku wê piştê wê

weke bi felsefeyê û an rengê hizirkirina wê re wê di jiyanê de wê were diyarkirin wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku were lê hizirkirn. Di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê bi wê re wê êdî wê xwe bide diyarkirin. Di wê temenê de wê, hewldanek baş a sofistan wê hebê ku wê her tiştê heyî wê di wê de wê fahmkirinek weke ya bi fahmkirinê wê bikin. Wê di wê temenê de wê, zerdeştî wê her tiştê di jiyanê de bi hebûnî weke bi şînayî bê û an zindî û ne zindî bê wê bi wê yekê wê bikê ku ew bigihênê temenêkê şîroveyê. Di wê temenê de wê zerdeştî wê aqilê wê, têngîna zanina xwûdê û an teolojikî wê ji hev stelize wê bikê. Wê di rengekê de wê bi awayekê zêlal wê bi gotinên felsefeyê û fahmkirina bi wan re wê êdî wê ew wê di rengekê de wê werênê ser ziman. Di wê temenê de wê şîroveyên zerdeşt wê di rengekê de wê wateya wan ji du aliyan ve wê giring bê. Yek wê ji aliyê gotina yazdanî a serdest û weke afrînerê hemû tiştî wê şîrovebikê û wê bi temenêkê teolojikî û an zanina wê re wê werênê ser ziman. Ji aliyê din ve jî wê bi gotinên weke ya bi fahmkirina felsefeyê wê têkiliya wê bi hemû heyinên jiyanê û heyî di jiyanê de wê dênê. Di wê temenê de wê di nava wê hiyararşîya fahmkirinê a weke ji her hûrgiliyên jiyanî û heyinê bi ber aqil û ji aqil bi ber aqilê razber û ji aqilê razber gihiştina têngînek metafîzîkî, ontolojikî û hwd re wê, fahmkirina xwûdayî wê bikê.

Di wê temenê de wê, ev wê weke aliyekê ku wê di wê temenê de wê êdî wê pêvajoyek fahmkirinê wê di rengekê din de wê bi wê re wê weke ku wê di pêvajoye hizirkirinê de wê bi wê re wê pêde wê herê. Ev rengê hizirkirinê wê êdî wê ji mitra ku wê bi mitoloji û tolojiyê wê bibê û an ji mitolojiyê bi ber têngînek teolojikî ve wê bibê û pêşketina xwe ya hizirî wê bide diyarkirin wê bi zerdeşt re wê ji wê têngîna teolojikî û an zanina xwûdê wê bi ber têngînek fahmkirina jiyanê a bi gotinên felsefeyî û hwd wê bibê. Di wê temenê de wê teolojikî û felsefe wê di dewama wê de wê bibê. Di hizirkirina mitra de wê gotina gotina teolojiyê û an zanina yazdanî w piştî ya mitolojiyê wê bibê û wê were û wê pêşketina xwe wê bide çêkirin. Lê di dewama wê de wê bi ya zeerdeşt re wê ew destpêk ne ji mitolojiyê lê wê ji ya teolojiyî wê destpêbikê û wê bi ber fahmkirinek jiyanî a ku wê piştî wê temenê gotinên weke ya felsefeyê û hwd wê di rengekê de wê weke ku wê biafirênê wê bi wê re wê di şewayekê de wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê biafirênê wê bibê. Ji wê aliyê ve wê ev pêvajoya fahmkirinê wê weke ku wê pêwîst bê ku mirov wê di rengekê de wê ji wê aliyê ve wê di rengekê de wê şîrovebikê û wê di dewama wê de wê bi zerdeştîyê û wê têngîna wî ya teolojikî û felsefeyî

ku wê di zikhev de wê pêşkeve û an wê hev di hev de wê pêşbixê wê di dewama wê de wê bi wê ahengê re wê hinekê din wê li ser wê bisekinê û wê di wê temenê de wê karibê wê di şewayekê de wê di dewama wê de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman, dakû ku wê çerçoveya pêşketina demên kevnera û heta ya têngîna helenikî jî bi fahmkirinê wê çawa wê bibê ku wê karibê wê fahmbikê bê.

Di serdema helenikî de wê bandûra wê xate pêşketinê wê bibê. Lê berê ku em werina ser wê demê wê pêşî wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê weke ku wê pêwîst bê ku mirov wê hinekê din wê li ser têngîna pêvajoya zerdeştîyê a weke xwenûkirinekê ku wê piştî mitrayî re wê xwe bide diyarkirin wê li ser wê bisekinê Di wê temenê de wê di rengekê de wê ev wê weke aliyekê wê yê giring wê xwe di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê bide diyarkirin.

Zerdeştî wê di wê demê de wê bi zêdeyî wê weke ku wê mirov wê fahmdikê wê bi tememî wê tiştêkî din wê bide diyarkirin. Ew pêvajoya ku w mitrayî wê jî mitolojiyê wê bi ber têngînek felsefî û teolojikî ve wê bibin û wê bi wê rengê wê pêvajoyên fahmkirinê wê bi wê re wê bidina diyarkirin wê, di wê temneê de wê, weke di dewama wê de wê weke pêvajoyek bi serê xwe a felsefe û teolojikî bê. Di wê temenê de wê, di wê rengê de wê dîmenekê wê bigrê. Di wê nûqtîyê de wê, dîmenê zerdeştî wê di wê temenê de wê di şîroveyê de wê bi zêhni û felsefî wê di wê temenê de wê di temenê têngînek teolojikî a gerdûnî de wê di wê çerçoveyê de ku wê pêşbixê û wê serwer bikê bê. Di wê rewşê de wê, di dîmenekê de wê xwe bide diyarkirin.

Di wê nûqtîyê de wê di salixkirina gotinê de bê, di gotine de lêgerina wateyê û di wê wateyê de wê, kûrbûna ku ew dikê wê di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê ku wê bi wê re wê xwe di rengekê de wê weke ku wê di şewayekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê xwe di şewayekê de wê weke ku wê bide diyarkirin.

Ev jî wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di şewayekê de wê bi wê re wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê. Di mijare fahmkirina têngîna gotinê û fahmkirinê de wê, di wê rengê de wê dema ku wê zerdeştî wê di gotinê de wê li başiyê wê bigirê û an di gotinê de wê li ser wateyê re wê li çalakiyê wê bihizirê ku ew çawa û di çi rengî û hwd de bê û hwd wê bi wê re wê di şewayekê de wê weke ku wê bi wê re wê li wê bihizirê bê. Ev wê, weke têngînek ku wê di dîmenê wê de wê bi tememî wê teolojikî bê û wê dîmenê mitolojiyê wê weke ku wê li şûn wê bihêlê. Wê yê felsefeyî û bi gotinên felsefeyê ku

mejiyê mirov di hizirkirinê de wê bi wê re wê bigihijê astek têrî wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê li wê bihizirê.

Ji wê aliyê ve wê zerdeştî wê, tenê wê weke têtînek baweri wê şîrovekirin wê di aslê xwe de wê weke ku wê di fahmkirinê de wê weke kêmbimênê. Ew wê di wê rengê de wê weke dîmenekê wê bi xwe re wê di rengekê de wê bi fahmkirinê re wê bi wê yekê wê bide diyarkirin. Zerdeştî wê, temenê mitrayî wê li ser dîmenekê wê weke ji nûve salixkirin û fahmkirinê re wê weke ku wê bi wê re wê di rengekê de wê bikê. Ev wê di wê temenê de wê, mijare hebûnê û heyînê wê bi çavkaniyên wê re wê bi aliyên din ên têtîniyê û hwd re wê di ahengekê de wê weke ku wê bi wê re wê li wê bihizirê. Di têtînek morfolojîkî de wê têtîha zerdeştî wê di gelemperiyek gerdûnî de wê, di rengekê de wê, têtînek bi hev re wê di ahengekê de wê xwediyê têtîhiştînek diyalektîkî a fahmkirinê wê weke ku wê bixwe re wê di wê yekê de wê biafirênê. Wê dema ku wê bi hev re wê, di ahengekê de wê werênê ser ziman wê çawa wê bi hev ve wê girêdayî û wê di dewama hev de wê were wê bi wê re wê di rengekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê.

Di wê temenê de wê têtîliya giyanê û fahmkirinê, fîzîk û jiyankirinê, zêhn û bedenê û hwd wê li ser wê temenê wê bi têtîliyê fahmkirinê wê bi wê re wê li ser wê bisekinê û wê bikê ku ew wê werênê ser ziman. Ji wê aliyê ve wê weke aliyekê wê yê giring wê weke ku wê di dewama wê de wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê bide diyarkirin.

Zerdeştî wê di wê temenê de wê, ku mirov wê ji kû ve wê li wê binerê wê weke felsefeyek hebûnê wê di wê temenê de wê pêşbixê. Di temenê têtîna wê ya teolojîkî û an yazdanî de wê felsefeyek hebûnê wê di wê temenê de wê hebê. Ev wê dikarê wê ji du aliyên ve wê fahmbikê. Yekê wê ji aliyê destpêke monist ve wê weke ku wê çawa wê ji zerwanî wê bide destpêkirin bi demê re wê karibê wê ji aliyekê ve wê bi wê re wê fahmbiikê. Ji aliyê din ve wê, piştî wê bi têtîliya nava wê demê re wê weke ku wê 'du vejenên vaji hev' ku wê weke bi ahriman û ahura mazda re wê werênê ser ziman wê di rengekê de wê weke ku wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê bê.

Pêvajoya xwenûkirinê a zerdeştî wê di wê temenê de wê di aslê xwe de wê fahmkirina herêmê de wê weke destpêkek giring bê. Di wê temenê de wê di rengekê de wê piştî wê di demên wê yên destpêkê de wê, bi wê hizirê û rengê hizirkirinê wê weke ku wê, demekê wê mitrayî û hwd ku ew çendî wê weke çavkaniyekê jî ji wê re bin lê wê di rengekê de wê weke ku wê di rengekê de wê weke ku wê xwe di rengekê de wê weke ku

wê bide diyarkirin. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de ku wê karibê wê di wê temenê de wê di şewayekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê werênê ser ziman. Pêvajoyên mitrayiya piştê wê weke pêvajoyek mitrayî a xwenûkirinê û hewldana wê bê. Di wê temenê de wê bi wê re wê di rengekê de wê bi wê re wê bibê. Lê ev wê serwerîya zerdeştîyê wê di rengekê de wê weke ku wê, di wê demê de wê mazintir wê bikê. Di wê temenê de wê di serdema kevnera de wê bi bandûra wê ya bi fahmkirina wê têngîna ideayî a weke ya xwûdayî ku ew di wê de wê kûr bibê û wê bighijê fahmkirinên din ên mazin wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê di şewayekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di şewayekê de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê di rengekê de wê fahmbikê û wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê werênê ser ziman ku wê serdema kevnera wê di wê temenê de wê bi wê re wê, di rengekê de wê di bin biriqîna têngîhên mesopotamîkî de wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bibê. Di wê demê de wê têngîştinên weke yên zanyariyên civakî û xwezayî wê bi naventitiya babilê bê û an di wê demê de wê weke bi têngîştinên weke zerdeştîyê û piştî wê cihutiyî û hwd re ku wê pêşkeve re wê karibê wê di rengekê de wê di rengekê de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Gûharina ji mitrayiyê li zerdeştîyê wê di rengekê de wê weke di rengê ya di dema uruk-gilgamêş de wê ji fêrsa gûrandina gayê bihuştê ê inanna ji aliyê gilgamêş ve ku wê bibê û ku ew wê di rengekê de wê di dema xwe de wê ew wê bibê û wê, weke korbaniyek ji yazdanê herî mazin û weke serwerê hemû tiştê û afrînerê hemû tiştê wê pênasebikê re ku wê bikê re wê, di rengê wê de bê. Ev wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê werênê ser ziman ku ev pêvajî wê di rengekê de wê weke pêvajoyek giring a ku wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê werênê ser ziman. Di wê nûqteyê de wê, di wê demê de wê, di nava têngînên mitrayiyê de wê, gûharina weke ya ku wê di rengekê de wê ji mitrayî wê weke li zerdeştîyê wê di rengekê de wê bibê. Di mitrayiyê de wê korbankirina zindîyan wê hebê. Zerdeştî wê di

rengêkê de wê ji holê radikê. Di wê temenê de wê ev wê, weke pêvajoyek ku wê di têngînek morfolojikî de wê weke çawa wê bi gûharînek bi ber aqil ve wê bibê wê karibê wê bibê. Di wê temenê de wê, bi watekirinê û di wateyê de wê lêgerin û kûrbûnê û hwd wê di wê temenê de wê karibê wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê di wê çerçoveyê de wê di dewama wê de wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Zerdeştî wê di wê temenê de wê, zêdetirî wê bi wateyiyê wê xwe di wê temenê de wê biafirênê. Di wê temenê de wê têngîna weke lêgerîna rastteqniyê û hwd wê, diwê temenê de wê karibê bi wê yekê wê fahmbikê. Weki din di dewama wê de wê têngînên weke salixkirina tiştan û cewherê wan ji kû dihê wê bi wê re wê li wê bihizirê. Ev wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengêkê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê di wê temenê de wê di rengêkê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê di rengêkê de wê werênê ser ziman ku wê di wê çerçoveyê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman. Zerdeştî wê, di wê nûqteyê de wê weke ku wê di dewama mitrayiyê de wê bi wê yekê re wê fahmbikê wê pêvajoya wateyiyê bê. Di dewama wê de wê weke pêvajoya salixkirînek ahengî a bi hev re bê. Di wê temenê de wê dîmenê zerdeştîyê wê bi zêdeyî wê dîmenekê diyalekitikî a di dewama hev de bê, bi hev re di ahengekê de bê û hwd re wê di şêwayekê de wê weke ku wê bide diyarkirin. Di wê nûqteyê de wê nakokiya nava ya baş û nebaşîyê de ku wê weke bi giyanî ew hatî bi temenkirin û di wê temenê de wê weke bi giyanî hati gihandin li bedenekê û an laşekê ontolojîkî wê di wê temenê de wê xwe di şêwayekê de wê bi wê re wê bide diyarkirin.

Di wê temenê de wê, çavkaniya ya nebaşîyê û xirabiyê wê di wê temenê de wê bide diyarkirin. Wekî din ji aliyê din ve jî wê çavkaniya ya başîyê wê di rengêkê de wê bide diyarkirin. Ev wê, di rengêkê de wê, di ahengekê de wê temenekê kûrbûnê wê di herdû aliyên de jî wê di rengêkê de wê weke ku wê bide diyarkirin. Lê wê bi wê re wê ji hiev vaqatandînekê jî wê weke ku wê bi wê re wê di rengêkê de wê weke ku wê bide diyarkirin.

Di aslê xwe de wê ev fêrsa ji hev vaqatinê wê weke aliyekê wê yê giring wê xwe di şêwayekê de wê weke ku wê bi wê re wê di rengêkê de wê weke ku wê bide diyarkirin. Wê têngî û fêrsa vaqatinê wê di rengêkê de wê karibê wê li wê bihizirê û wê ji hev cihêkirinê wê dikarê wê bikirpênê. Ev wê weke di fahmkirinê de wê di nava ya baş û nebaşîyê de

wê tenê wê weke sînorekê bi hebûnê re wê bi tenê wê nebê. Wê ji wê zêdetirî wê weke têngînek ku wê di wê temenê de wê bi rengêkê wê, di wê navberê de wê têngîna wateyê wê çawa wê fahmbikê wê weke ku wê bi wê re jî wê têngî û temenekê fahmkirinê wê bi wê re wê di rengêkê de wê weke ku wê bide diyarkirin.

Ev jî wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê di rengêkê de wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengêkê de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Di mijare fahmkirina têngîna salixkirina nava herdû aliyên de wê, ji du aliyên ve wê di destptêkê de wê bi felsefeyî wê xwe di awayekê de wê bide diyarkirin. Ew jî wê di wê temenê de wê, ew bê ku wê di rengêkê de wê, çawa wê ne weke hev bin. Wê di wê temenê de wê ya nebaş wê dema ku ew were lê hizirkirin wê çawa wê di rengêkê de wê ji aliya din a baş wê çawa wê cihê bê wê bi wê re wê karibê wê were lê hizirkirin. An jî wê bi wê re wê dema ku wê bi ya aliyê nebaş re wê were lê hizirkirin wê çawa wê di wê de wê di dewama wê de wê ya nebaş wê bi derfet wê karibê wê were. An jî wê di wê wê temenê de wê di wê diyalektika wê ya nebaşîyê de wê çawa wê, di rengêkê de wê ew wê bi xwe re wê were û bibê û wê çî wê piştî wê werênê wê di rengêkê de wê weke bingihê pêşdîtinekê wê di wê rengê de wê weke ku wê bi wê re wê di şêwayekê de wê weke ku wê bi wê re wê bide diyarkirin. Heman tiştê wê bi aliyê baş re wê bi diyalektikî wê were lê hizirkirin û wê di dewama wê de wê were gotin ku ev kirina baş were kirin wê di encama wê de wê ev wê bibê. An jî ev kirina nebaş ku ew bû wê di encama wê de wê ev bibê. Ev wê têngînek weke ya sedem û encamê jî wê bi xwezayî wê bi xwe re wê di rengêkê de wê werênê li holê. Ev wê weke bingihê têngîna aqılmeşandinek teybet wê bi xwe re wê hêdî hêdî wê di rengêkê de wê weke ku wê biafirênê. Mijare têngîna weke ya ku mirov wê bi wê re wê dihizirê û wê dihênê ser ziman û wê dibêjê ku wê dema ku me ev kir wê ev wê were û bibê û an min ev baş kir wê ev weke başî wê were û bibê û an min ev ne baş kir wê ev weke nebaşî wê di encama wê de wê bibê wê weke aliyekê wê yê din wê weke têngînek aqılmeşandinekê jî wê di rengêkê de wê xwe bi wê re wê di rengêkê de wê bi wê re wê bide diyarkirin.

Ji wê yekê wêdetirî wê di rengêkê de wê weke aliyekê wê yê din jî wê ew bê ku wê di dewama hev de wê weke girêdanek ontolojikî û felsefî û hwd wê di rengêkê de wê bibê. Yan jî ev wê di nava aqilê teolojikî de wê

ew wê were kirin. Ew girêdana bi hev re wê di wê temenê de wê weke çi encamê wê bi xwe re wê werênê wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê li wê bihizirê bê. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din ê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê di wê nûqteyê de wê bi wê re wê li wê bihizirê bê.

Mijare girêdana bi hev re wê di wê nûqteyê de wê weke ku wê bibê wê di wê temenê de wê, weke minaq ez baş bim wê ev encam wê ji min re wê were, an jî ez başbûm wê kesên din jî wê weke li hemberê min wê baş bin û hwd wê weke encamên aqilmeşandinê ên ku wê weke xwe di serî de wê bidina diyarkkirin bin.

Di wê nûqteyê de mijare girêdanê wê di nava ya baş û nebaş de wê çendî wê weke ji hev fahmkirina hev wê aliyekê wê hebê jî lê wê ji wê zêdetirî wê di hev de wê salixkirinên vaji hev wê di wê temenê de wê weke aliyê wê yê ku ew wê, di rengekê de wê fahmbikê. Di rengekê de wê bi aqilekê hesan wê weke ku wê were gotin ku 'ev ne baş wê demê ew xirab a' ew wê were wateya têtînek weke ya vaji ya başîyê. An jî wê weke vaji wê ku wê bibê wê weke ya baş ku ew bû wê weke ku ew hat kirin wê weke vaji ya nebaşîyê bê. Di wê temenê de wê têtîna diyalektika di rengekê de wê, girêdanê wê di wê temenê de wê bi aqilekê şîyar û şubjeyî wê di wê temenê de wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê di rengekê de wê were lê hizirkirin.

Ev jî wê weke aliyekê wê yê din ê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê fahmbikê û wê di rengekê de wê bi wê re wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê bê.

Di wê nûqteyê de wê salixkirinên ku ew dihên kirin wê weke ku wê piştî wê bi gotina etikê û an rewîstê wê werina fahmkirin li ser temenê felsefeyî wê tenê wê bi wê ve girêdayî wê nikaribê bi tenê wê fahmbikê bê. Etik wê weke dîmenekê fahmkirinê ê ku wê di kirinê de wê weke ku wê dîmenekê gihandina li bedenê wê bi wê re wê bibê. Têtînen wê bi wê re wê weke ku wê bînd gihandin li têtînek weke ya bedenî wê di rengekê de wê weke ku wê bibê û wê kaeribê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman.

Di mijare fahmkirinê de wê di wê temenê de wê ev ali wê weke cihanek hizirkirinê a pîrr ali û her ku wê di wê de wê pêde çûyin wê bibê wê kifşkirinên zêhni wê bi xwe re wê zêdetirî wê werênê wê di wê çerçoveyê de wê were dîtin ku wê were kifşkirin û wê were fahmkirin. Di wê nûqteyê de wê têkiliya nava felsefe û teolojîyê a bi hev re ku wê bi zerdeştîyê re me li jor wê kirpend wê karibê di wê nûqteyê de wê di rengekê de wê bi gotinekê wê bahsa wê bikê. Di wê nûqteyê de wê, ya ku wê weke iskelete wê hizirkirinê wê biafirênê wê têngîna di mejiyê zerdeşt de ku wê weke şenber bê wê têngîha di aslê xwe de a teolojikî bê. Di wê temenê de wê ew wê weke ideayna di wê de wê karibê kûrbibê û bihizirê. Wekî din wê têkiliyên wê yên bi jiyanê, hewirdorê, aqilê mirov, fahmkirinên me û hwd re wê weke van wê bi gelek aliyan re wê, bi aqilekê pîretikî û jiyanî û hwd wê bi felsefeyî wê bi wê re wê li wê were lê hizirkirin. Ev wê weke aliyekê wê yê giring ku wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê were lê hizirkirin bê. Di wê temenê de wê ji têngîna mitra ku ew wê, gotina teolojîyê wê dênê piştî ya mitolojîyê di dewama wê de wê bihizirê û wê ji wê bi ber ya teolojikî de wê bihizirê wê di wê rengê de wê bi zerdeşt re wê weke gotina felsefeyê wê di dewama ya teolojîyê de wê di dewama wê de wê li piştî wê were danin ku ew wê, weke teoloji û felsefe wê di rengekê de wê bi hev re wê di wê temenê de wê werina hizirkirin. Ji wê aliyê ve wê ev gotin wê di wê temenê de wê weke ku wê di wê çerçoveya hizirkirina zerdeştî de wê di rengekê de wê weke ku wê were lê hizirkirin. Wê hinekê din wê weke ku wê pêwîst bê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê bê. Di wê demê de derketina li pêş a felsefeyê û wê çawa wê fahmbikê û hwd wê weke êdî mijarek felsefeyî a piştî wê di dewama wê de wê xwe bide diyarkirin. Di wê temenê de wê weke ku wê were hizirkirin wê di nava bawerî û felsefeyê de wê weke li hev nekirina herdû aliyan û hizirkirinên weke ji hev cihê û heta cihê ku wê weke di demên kevnera de wê li leyha felsefeyê redkirinên teolojikî û hwd wê di wê temenê de wê, karibê wê weke aliyekê wê yê din ê ku wê bi wê re wê li wê bihizirê bê.

Felsefe wê, di wê temenê de wê, çendî ku wê têrbûnek bi hizirkirinê û şêwayê xwe yê hizirkirinê wê biafirênê wê êdî wê di wê temenê de wê weke têngînekê wê xwe bide diyarkirin. Wê xwe cihê bikê. Di wê temenê de wê, di wê temenê de wê mijar wê hemû wê li ser çavkaniya tiştê, zanînê û hwd wê di rengekê de wê bibê. Teolojikî aqilê wê bahsa têngînek bi wahiyyî wê bikê. Felsefe wê bahsa xweza û jiyanê û pêvajoyên wê yên bûyinê û pîretikê û hwd wê di rengekê de wê bikê. Wê di nava wê û di

dewama wê de wê têngîna têkiliya nava ya hebûna fizikî û ji wê biriqîna weke fahmkirîna û an gotinê û wateya di wê de ku ew ji wê were fahmkirin û hwd wê bi wê re wê were lê hizirkirin. Wê dema ku wê heta wê demê û aliyê wê were êdî wê weke ku wê were dîtî wê êdî wê bi zelali wê felsefe xwe bide denezendin. Wê dema xwe bide diyarkirin û denezendin.

Di wê temenê de wê dema ku wê zerdeşt wê bahsa fahmkirîna wê bikê wê di serî de wê du aliyan wê werênê ser ziman. Wê yek wê têngîna zanîna xwûdayî a pêşî bê ku ew wê weke çavkaniya hizirkirinê me yên jiyanî jî wê di rengekê de wê werênê ser ziman. Di wê temenê de wê gotîna xwûdayî û an yazdanî wê weke çavkaniyek temenî, cewherêk hizirkirîna û an weke têngînek zêhnî a di wê de kûrbûnê bi awayekê wê weke ku wê bide diyarkirin. Di wê de kûrbûnê azmûnkirin wê di wê temenê de wê weke ku wê bikê. Di wê nûqteyê de wê gotîna xwûdê a zerdeşt wê di wê temenê de wê temenê fêrbûnê wê di rengekê de wê biafirênê. Ji wê fêrbûnê jî wê weke çavkaniyekê wê bide diyarkirin.

Li ser wê wê re wê di nava jiyanê de wê, weke aliyekê wê yê din ê giring wê ew wê bi wê re wê xwe di rengekê de wê weke ku wê bide diyarkirin ku wê çawa wê di nava jiyanê de wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê were lê hizirkirin. Mijare hizirkirîna di nava jiyanê de wê bi wê re wê weke aliyekê din ku ew were azmûnkirin jî bê. Di wê temenê de wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê li wê bihizirê bê. Minaq wê di wê temenê de wê, di jiyanê de wê heyî û hebûnê heyî wê bi wê re wê çawa wê werîna fahmkirin. Di wê aliyê de wê ji ya heyî bi ber wê têngîna cewherê û ji wê cewherê bi ber wan bûyînan ve wê wê di rengekê de wê bi têngînek hebûnî a ontolojîkî û an metafîzîkî wê bihizirê. Di wê temenê de wê, ji wê aliyê ve ku em bahsa têngîna zerdeşt bikin wê metafîzîk wê ji aliyekê ve wê bi ya cewherê ve wê girêdayî wê hebê. Lê wê beremberê wê kiryarên jiyanî wê bi serê xwe wê weke ku ew di wê çerçoveyekê de wê weke ku wê karibin werîna fahmkirin û werîna hildan lîdest. Di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê fahmbikê bê.

Mîtra wê di rengekê de wê bi awayekê astrolojîkî wê temenê wê ji aliyê xwe ve wê berê wê çêbikê. Minaq wê tiştê ku ew wê di wê de wê çawa wê wateyek wê hebê wê bi wê re wê li wê bihizirê. Tiştê ku me di xewnê de wê dît wê weke çî peyama wê di wê de wê hebê wê bi wê bihizirê. Di wê temenê de wê di tiştê de lêgerîna peyama û an bi wê gihiştîna peyamenekê wê di wê temenê de wê bi wê re wê li wê bihizirê.

Mitra wê di wê rengekê de wê pêşî wê aqilê wî yê bi hizirkirinê ê di wê nûqteyê de ku wê xwe bide diyarkirin wê têngînek di dîmenê aqilê pîretikî ê jiyanî û fahmkirina wê û bi wê re wê weke di têngînek diyalektikî a bi hev re wê di ahengekê û têngînek têkiliyî a hev girtî de wê weke ku wê bi wê re wê li wê bihizirê bê.

Zerdeşt wê di wê temenê de wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê di dewama wê de wê bihizirê û ew wê di kûrbûnekê de bê. Wê dema ku ew wê, di şikefta xwe de wê li hêtên wê dinerê wê di wê de wê kifşkirinên giring ên ku ew wê bi çerçoveyek gerdûnî wê kifşbikê. Di wê şikeftê de wê gerdûnê wê kifşbikê. Wê têngîna di têngîhek şikeftê de kifşkirina gerdûnê wê berê platon wê hizra zerdeşt bê ku wê di wê de wê kifşbikê. Di wê nûqteyê de wê 'têngîna şikeftê a zerdeştê' wê kifşkirina wê di wê temenê de wê, balê bikişênê ser wê. Di wê temenê de wê di morfolojiya şikeftê de wê zerdeşt wê kifşkirinên giring wê bikê û ev wê çerçoveyek zêhnî wê xwe bi wî û hizra wî re wê di rengekê de wê bide diyarkirin.

Di wê temenê de wê têngîna şikefta ku ew wê weke 'parastgeha mitra' jî wê di rengekê de wê di şewayekê de wê bi navdikê wê di wê de wê rêwîtiya bi zêhnî û kifşkirinên wê dikê wê di wê temenê de wê bi felsefeyî wê weke aliyekê wê yê giring wê di wê temenê de wê di şewayekê de wê weke ku wê bihizirê û wê kifşbikê û wê werênê ser ziman.

Di wê nûqteyê de wê mitra wê, hizirkirinên xwe de wê kifşkirinên giring wê bikê. Di wê temenê de wê, di têngîna mitra de wê heta ya zerdeşt de wê, di rengekê de wê du dîmenên fahmkirinê ên giring wê hebin. Yek wê têngîna astronomikî a mitra ku ew wê bi pîretikên jiyanî dikê ku wê fahmbikê û wê şîroveyên bi wê gihiştina salixkirinên astrolojikî wê bi wê re wê bikê. Mitra wê di wê temenê de wê jî wê têngîna astronomikî wê bi wê re wê têkiliyek fahmkirinê bi objeyên jiyanî û heyinên wê re wê dênê. Di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê wê yê giring bê ku wê fahmbikê bê. Bi watekirina her tiştê û objeyê û di wê de wê lêgerinekê wê bikê. Di wê temenê de wê, watelêkirina tiştê wê di wê temenê de wê weke kifşkirinek mitrayî a dîrokî a aqilî û rasyonali bê. Wê dikarê wê weke aliyekê bi felsefeyî ku ew weke encamekê ew digihijiyê de wê direngekê de wê di dewama wê de wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman. Di wê temenê de wê aqilê mitrayî wê di aslê xwe de wê jî aliyê zanina yazdani ve wê bi zêdeyî wê weke ku wê pîretizekirinekê wê di nava jiyanê de wê weke ku ew wê dikê. Di wê

temenê de wê dikarê wê, karibê wê fahmbikê. Di wê nûqteyê de wê, di tiştê de wê, têngîna ku wê ji demên sûmerîyan ve ku wê weke bi fahmkirina 'her tişt wê giyanek wê hebê' wê mitra wê weke her tişt wê di wê de wê weke wateyek hebê wê di têngînek zêhni de wê weke ku wê bi wê re wê kifşbikê. Di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê fahmbiikê.

Mitra wê di rengekê de wê təkiliya kokbûnê wê di jiyanê de wê werênê ser ziman. Navê wî bi xwe jî wê di wê temenê de wê di wateya rayê min ên di jiyanê de bê di zimanê roja me de. Di wê temenê de wê di rengekê de wê karibê wê di wê temenê de wê bi wî re wê di rengekê de wê werênê ser ziman.

Mitra wê ji wê aliyê ve wê weke têngînek teybet a fahmkirinê wê di şêwayekê de wê weke ku wê werênê ser ziman. Ev pêvajoyên fahmkirinê wê, di rengekê de wê heta ku wê werina zerdeştî wê di rengekê de wê, bi zêhni wê weke pêvajoyên pîretikî ên azmûnî ên bi hizirkirinê wê bi xwe re wê di rengekê de wê weke ku wê derbas bikin. Ev wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê werênê ser ziman bê.

Mijare têngîna jiyanê û fahmkirinê wê di wê temenê de wê weke çerçoveyek şenber wê xwe di mejiyî wê de wê bo fahmkirinê wê bide diyarkirin. Her tiştê li ser rûyê ardê heya wê weke heyinek şenber wê xwe di wê temenê de wê di rengekê de wê bide diyarkirin. Ji wê aliyê ve wê ji zanina yazdanî li jiyanê wê weke ji têngînek razber li ya şenber wê bi morfolojikî wê di dîmenekê aqilî de wê bide diyarkirin. Ev wê bi mitra re wê bi têngînek felsefeyî a weke ku ew pêşdikeve bê. Şenberkirinê di jiyanê de wê di wê temenê de wê, zêdetirî wê di demên wan de wê bibin û ev wê zêdetirî wê li ser temenê watelêkirinê wê bi wan re wê xwe bide diyarkirin. Zerdeşt wê di wê nûqteyê de wê wateya xwe wê bi wî re û di dewama wî de wê bi hizirkirina xwe re wê di rengekê de wê weke ku wê bide diyarkirin. Ber ku ew wê di wê temenê de wê têngîna yazdanî wê bi aqilkirinê û di wê de wê bi kifşkirinê ideayî ku wê weke bi wê yekê û di dewama wê de wê bi wê re wê çawa wê were lê hizirkirin wê kifşbikê û wê werênê ser ziman bê. Zerdeşt wê di wê di wê temenê de wê têngînek felsefeyî a ku wê bi wê re wê jiyanê wê fahmbikê û wê bi wê re wê li ser wê bihizirê bê. Di wê nûqteyê de wê mijare ahenge levkirina diyalektikî di nava herdû aliyan de wê bi aqilekê rasyonel wê di wê temenê de wê bide diyarkirin. Ji zanina teolojikî bi ber ya felsefeyî wê fahmbikê. Wê ji jiyanî û obje û heyinên wê təkiliya xwûdayî a cewherî wê fahmbikê. Piştî

wî Mani wê cewherê wê weke bi rohnîyê û huzmeyên rohnîyê ku ew dikevin dûnyê û çavkaniya jîyanê diafirênin wê li ser wê temenê wê fahmbikê.

Zerdeşt wê têtîna objeyê wê di jîyanê de wê weke têtînek di wê de a lêgerinê wê bikarbênê. Di wê temenê de wê salixkirinê wî di warê hizirkirinê û fahmkirinê de wê bi wê çerçoveyê re wê weke xwediyê têtînek rasyonel bin.

Di mijare serdema kevnera de wê, li mesopotamya û an kurdistanê wê di wê demê de wê, heta ku wê di demên mitaniyan de wê pêşketinê dema mitrayî wê bandûra wan wê ji wê aliyê ve wê weke giring bê. Di wê temenê de wê piştî wê, piştî dema mitanniyan di serdema nairiyî de wê, hinn bi hin wê ev pêşketin wê dîmenekê hizirkirinê wê biafirênin. Di wê temenê de wê, di wê rengê de wê serdema nairiyî wê hinekê jî wê weke demek ku wê di wê warê de wê çawa wê, bi hizirkirina demê re wê, xwediyê şewayekê fahmkirinê wê xwe di rengekê de wê weke ku wê bide diyarkirin.

Ev dem wê weke demek ku wê bi felsefeyê wê hin bi hin wê rengê hizirkirina xwe wê pêşbixê bê. Di wê demê de wê, têtînê weke yên ku wê êdî wê weke çerçoveya baweriyên wê biafirênê bê. Baweri û an yaqiniyî wê di rengekê de wê pêşkeve û wê, di wê temenê de wê, di wê de wê kûrbûn wê bibê.

Di mijare fahmkiirna têtîna mitrayî de wê, di wê rege de wê têtînek felsefeyî a baweriyî wê pêşbixê. Gotina yazdanê mitra wê, weke bi têtîna yekekê wê êdî wê xwe di rengekê de wê bide diyarkirin. Tek, tek, û an têtînek weke bi tenê heyî wê li wê were lê hizirkirin. Yek wê, weke têtînek ku wê weke yekekê ku ew di xwe de wê weke nayê qatkirin, ne xwediyê hevgirtinekê ya û an di wê temenê de wê di wê de wê nikaribê bahsa yekitiyekê bikê û hwd re wê bi wê re wê bibê. Ev wê, di wê temenê de wê, di wê yekê de wê weke destpêkek wê bibê. Di wê nûqteyê de wê di felsefeya serdema kevnera de wê ew yek wê di xwe de wê yekek ne di yekitiyekê de bê û an wê bi yekitiyekê bê û hwd wê pirr zêde wê li ser wê were lê hizirkirin. Di wê temenê de wê, ji yek parmenides û heta têtîna atom a demokrit û di dewama wê de wê heta têtîna hevgirtinê a weke yekitiye fizikî a empodokles û hwd wê di wê temenê de wê xwe di rengekê de wê weke ku wê bide diyarkirin û wê bi wê re wê were lê hizirkirin.

Ev yek wê çawa wê hebê û an wê çawa wê karibê wê were salixkirin wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê

di renekê de wê di dewama wê de wê werênê ser ziman. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê li wê bihizirê bê.

Di serdema kevnara de wê dema ku wê ev yek wê were hizirkirin wê çawa wê were fahmkirin wê weke aliyekê ku wê bi hizirkirinê wê li wê were lê pirsin. Di wê temenê de wê di renekê de wê, di mijare fahmkirina wê yekê de ku ew wê weke atomekê jî bê wê di xwe de wê çawa wê hebê û an wê çawa wê karibê wê were fahmkirin wê bi wê re wê li wê were lê hizirkirin. An jî wê tişt wê çawa wê mazin bibê? Wê weke aliyekê wê yê din ê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di renekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê bê. Mijare lêpirsina wê di wê temenê de wê hizrên weke ew yek wê weke cewherekê wê di xwe de wê bêsînor wê weke xwediyê vejenê bê. Wê weke xwediyê pêşketinekê a bê sînor bê. Ev têngîn wê di renekê de wê di têngîhên weke bi gotina 'destpêkê' û hwd re wê di mijare fahmkirina gerdûnê de jî wê di renekê de wê bi wê re wê were lê hizirkirin. Wê dema ku wê mijare wê were ser gerdûnê wê di renekê de ew wê bi destpêkekê hebê û an wê ji xwe wê bêt ku ew bi destpêkekê wê her heyî bê. Wê ne pêşî û ne jî dawîya wê hebê. Ev wê weke têngînên ku wê di wê temenê de wê bi wê re wê bi wê yekê û têngîna wê re wê di renekê de wê weke ku wê bi wê re wê di şewayekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê di wê temenê de wê di renekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê bê.

Hizirkirin û lêpîrsînên bi felsefeyê wê di wê demê de wê bi zêdeyî wê di aslê xwe de wê di têngînên weke yên teolojîkî de jî wê lêpîrsîneke avakirinê wê bi xwe re wê bînin. Di wê temenê de wê, di renekê de wê, di hizirkirinê de wê, pîrsgirêkên li ser hebûnê, jiyanê, mirov û xwûdê û hwd wê di wê temenê de wê di renekê de wê were dîtin ku wê bibin. Di wê warê de wê felsefe wê, weke ku wê, fahmkirinekê wê di wê temenê de wê, pêşbixê û wê di wê temenê de wê, li rastîtiya wê bigerihê. Minaq wê di dema ku wê li wê bihizirê wê bînin ser ziman ku wê mijare xwûdê wê çawa wê li jiyanê wê serwer bibê. Di wê temenê de wê, tişt ku ew heya wê çawa ew dibê û çavkaniya wê bûyîne ew çawa heya, jiyan çawa xwe dide domandin û hwd wê weke aliyên ku wê bi wê re wê di renekê de wê weke ku wê bi felsefeyî wê li wê were lê hizirkirin.

Mitrayî wê di wê rege de wê mijare felsefeyê wê di renekê de wê, pêşbixin. Wê lêpîrsînên li ser jiyanê wê di renekê de wê derxin li pêş. Di wê temenê de wê, mijare jiyanê û lêpîrsînê wê di wê temenê de wê, bi hizirkirinê gerdûnê û hwd re wê bibê. Di wê temenê de wê, di

çerçoveyek gerdûnî de wê di rengekê de wê, di têngîna ji ya mazin bi ber ya piçûk ve wê bi wê re wê li wê bihizirê. Minaq wê dinava mitrayiyan de wê bi astronomikî wê were lê hizirkirin ku wê roj wê gerwerka yazdanê mazin bê. Wê piştî wê gerwerkên din ên piçûk wê were. Ew wê weke çavkaniya jiyane bê.

Di wê temenê de wê ew wê weke ya mazintir bê. Di wê temenê de wê di rengekê de wê di ya ku ew heyî de wê di rengekê de wê weke ku wê mijare lêpirsinê wê di rengekê de wê weke ku wê bi xwe re wê di şêwayekê de wê weke ku wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê karibê wê bide diyarkirin.

Mijare lêpirsinê wê di wê temenê de wê hin bi hin wê têngîna hizirkirinê wê weke ku wê bi xwe re wê di rengekê de wê biafirênê. Wê ya mazintir wê weke ya yazdanî wê bibê. Wê di wê temenê de wê, di dema mitrayiyan de wê weke roj weke dagera yazdanê mazin wê, di rengekê de wê, diyarkirina wê weke wê, piştî wê, roj wê, çawa wê rohnî bê. Rohnî wê weke aliyekê jiyane wê biafirênê. Ew aliyê din wê tari bê. Di wê temenê de wê weke tarî û rohnî wê vaji hev wê weke du aliyên wê bibê. Di wê çerçoveyê de wê weke aliyekê wê yê giring wê were fahmkirin.

Di têngîna têngîna zerdeştîyê de wê di wê temenê de wê di rengekê de wê ev wê weke aliyekê wê yê giring wê xwe di dewama wê de wê bide diyarkirin. Aliyê baş wê weke rohnî bê. Aliyê xirab wê weke tari bê. Di wê temenê de wê weke du aliyên ku wê vaji hev wê hebin. Ji aliyê din ve jî wê herdu alî wê weke hebin. Di wê temenê de wê têngîna aliyê tari ji wê weke bi vejeniya wê hebê. Yanî wê di wê temenê de wê têngîna taritiyê jî wê weke elementekê wê weke hebê. Di wê temenê de wê ew wê weke beremberê aliyê din ê ku wê weke aliyê rohnîyê wê di rengekê de wê ew wê bahsa wê were kirin û wê di wê temenê de wê were hanin li ser ziman. Di dewama wê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê karibê wê werênê ser ziman ku wê mijare rohnîyê wê di wê temenê de wê, weke di nava felsefeya zerdeştîyê de wê weke aliyê çavkaniyê jiyane wê di wê temenê de wê were diyarkirin.

Manî wê di wê temenê de wê ew wê aliyê wê baş wî bi gotin bikê. Wê gotina rohnîyê wê di wê temenê de wê derxê li pêş. Lê Manî têngîna rohnîyê wê weke elementek heyî wê diyar dikê. Di wê temenê de wê weke qatkên rohnîyê wê bahsa wan wê bikê. Minaq wê di rengekê de wê dema ku wê bahsa wê bikê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bahsa wê bikê û wê werênê ser ziman ku wê çavkaniya rohnîyê wê hebê. Wê bi têngîna çavkaniya rohnîyê re jî wê disa wê roj wê were bîra mirov.

Di wê temenê de wê qatkên ji wê wê piçkên rohnîyê ku ew weke ji wê dihên weke tirêjên wê digihîjin dunyê. Ew wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bêtê ser ziman ku ew gihiştin dunyê wê di rengekê de wê têtikîliyê bi heyinên din ên bê rohni re wê dênin û ew wê di wan de wê çavkaniya jîyanê wê êdî wê biafirênin. Di wê wateyê de wê weke ku wê rohni wê di xwe de wê weke ku wê bixwezayê wê çavkaniyek jîyanî wê weke ku wê bihawênê.

Di wê temenê de wê Manî wê di wê temenê de wê di dewama wê de wê hinekê din wê pêşdetir wê herê. Di wê temenê de wê werênê ser ziman ku ew ya ku ew heya wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê di rengekê de wê weke ku wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê karibê wê di şewayekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman.

Di wê temenê de wê minaq wê heyinek li dînyê weke objeyekê ew pêşkktina wê û weke di wê de hebûna nuwaya jîyanê wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê bibê. Di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê wê yê din ê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê di şewayekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê di şewayekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê di karê wê werênê ser ziman ku wê mijare têtîna rohnîyê wê di wê temenê de wê, di kurdî de wê weke wateya wê, ya ku ew heya û zindîya wê bide diyarkirin. Di wê temenê de wê jî gotina rohnîyê wê weke bi rih û an ruh wê di rengekê de wê were depelendin. Di wê temenê de wê di rengekê de wê ev wê weke aliyekê wê yê din ê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê karibê wê di wê çerçoveyê de wê di şewayekê de wê fahmbikê û wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê dikarê wê di rengekê de din de wê bi wê re wê werênê ser ziman ku ev têtîna wê berî wê di zerdeştîyê de wê di rengekê de wê çavkaniyek xort wê di rengekê de wê weke ku wê biafirênê. Ev jî wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman. Zerdeşt wê di wê temenê de wê, di demên kevnera de wê hizrên wî di wê temenê de wê, hebûna rohnîyê wê weke elementekê ku ew di gerdûnê de heya wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê di wê temenê de wê weke ku wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê were lê hizirkirin. Wê jî wê

dikarê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê mijare çavkaniya jiyane wê bi wê re wê were lê hizirkirin. Di wê nûqteyê de wê, çavkaniya jiyane wê di wê temenê de wê bi wê rengê wê dema ku wê minaq wê weke bi rohnîyê wê were ser ziman wê weke têngînek bi tiştêkê ku ew dayimi heya re wê di wê temenê de wê bi wê re wê were lê hizirkirin. Di wê nûqteyê de wê, di nava hizirkirinên felsefeyî de wê bi w re wê, heertimî wê li ya 'mayinda' ku ew wê çi wê weke wê hebê û an wê çawa wê hebê wê di rengekê de wê bi w re wê were lê hizirkirin.

Di mijare ideayên platon de wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke ku wê were lê hizirkirin. Ev wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê li wê bihizirê bê. Di wê nûqteyê de wê ev têngîn wê weke ku wê bi mitrayîyê, zerdeştîyê û hwd re wê di wê temenê de wê, ji demên kevnera û heta demên helenikî wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke ku wê temen û bingihê hizirkirinên felsefeyî jî wê di rengekê de wê bi wê re wê were û biafirênê.

Di mijare felsefeyê û pêşketina wê de wê di wê temenê de wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê karibê wê bi wê re wê were lê hizirkirin. Zerdeştî wê sazûmana wê ya hizirkirinê wê di wê temenê de wê, têngîna rohnîyê wê bi morfolojîyên ku ew wê bi wê re wê biafirênê wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê li wê bihizirê. Di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê din jî wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê di rengekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê bê. Başî wê, têngînek weke bi kirinê, tevgerê û xûyên mirov re wê di têngînek şûbjeyî de wê di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê di şêwayekê de wê weke ku wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê fahmîkê û wê werênê ser ziman. Mijare hizirkirina zerdeştî wê di wê temenê de wê çawa wê demên helenikî wê bide diyarkirin û wê weke felsefeyek serdest a demê wê bibê wê bi wê re wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbîkê bê.

Di awayekê de wê dema ku em bahsa zerdeştîyê bikin wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring di dema kevnera û helenik de jî wê çawa wê hebê wê karibê wê di wê temenê de wê bahsa wê bikê. Di wê rengekê de wê were dîtîn ku wê bahsa têngîhên teolojiya zerdeştî li dema helenikî wê hebê. Di wê nûqteyê de wê hizrên haraklit û heta platon wê di wê temenê de wê di rengekê de wê dîmenekê wê bi xwe re wê di şêwayekê de wê weke ku wê bide me. Haraklit wê weke ku wê di dîmenekê de wê

di nava zerdeştîyên demê de wê were bawerkirin wê agir wê weke çavkaniya bûyinê wê di rengekê de wê bibînê û wê werênê ser ziman. Di rengekê de wê têngîna empedokles a nefret û hêzkirinê weke du hêzên vajî hev ên diyarkirinê wê di wê temenê de wê têngînekê wê weke ku wê di serî de wê di mejiyê mirov de wê bide diyarkirin. Di rengekê de wê ev wê weke aliyekê wê yê giring ê ku wê were fahmkirin bê.

Di serî de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê dikarê wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê zerdeştî wê di rengekê de wê, têngîna yekxwûdayiya serdest û navenditiya wê di rengekê de wê weke ku wê dîyarbîkê. Di wê temenê de wê têngînek xwûdayî a razber ku ew di wê temenê de wê diyarbîkê wê, di wê temenê de wê weke temenekê diyarkirin wê bide diyarkirin.

Minaq hizrên parmenides wê di wê warê de wê yek'îya xwûdayî a navendî ku ew weke ku ew dibêjê çawa weke xwe dimenê û di wê temenê de wê, di rengekê de wê weke ji yekekê dihizirê wê di wê temenê de wê bi wê re wê karibê di rengekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê.

Di wê nûqtîyê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şewayekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di şewayekê de wê weke aliyekê wê yê din ê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di şewayekê de wê fahmbîkê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Mitrayî wê di rengekê de wê weke ku me li jor wê hani ser ziman û wê bibêjê ku wê 'yazdanek hebê ku min û te afirandî' ku wê werênê ser ziman wê di rengekê de wê têngîna 'yazdanekê' wê di wê de wê li dawîya gotina yazdanê a '..ekê' wê weke di yekê de wê tekbûnekê û an yekbûnekê wê di rengekê de wê weke ku wê di wê de wê bi wê re wê bide diyarkirin. Ev wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê di wê çerçoveyê de wê bi wê re wê kifşîkê û wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê dikarê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê têngîna wê yekê û an tekbûnê wê weke diyarkirinekê di rewşek razber de wê bi wê re wê karibê wê di wê temenê de wê li wê bihizirê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Mijare têngîna yekekê ku ew wê di wê temenê de wê diyar dikê wê di têngîna yazdanî de wê, di temenekê zêhnî de wê diyarbikê û ev wê di rengekê de wê weke ku wê werênê ser ziman wê di demên piştre ên kevnera de wê bi felsefeyê de wê, weke wê '..ekê' weke li dawîya destpêkê, bûyinê, heyine, hebûnê û hwd wê, bi cih bikê û wê yekbûna wê di rengekê de wê weke ku wê were diyarkirin. Ev wê, di wê temenê de wê, di şêwayekê de wê, yazdanê mitra wê, di rengekê de wê tek bê û wê di rengekê de wê weke ku ew wê weke xwe bimênê bê. Lê ji aliyekê din ve jî wê ew wê weke serwerê hemû tiştê bê. Wê weke afrînerê hemû tiştê bê. Di wê temenê de wê di rengekê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê weke ku wê bide diyarkirin. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di şêwayekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê, karibê wê di wî çerçiveyê de wê bi wê re wê fahmbikê bê. Mijare wê tekê wê, di rengekê de wê, ev yek wê çawa wê hebê û wê di xwe de wê çawa wê karibê wê were fahmkirin wê di rengekê de wê êdî wê weke aliyên din ên ku wê di dewama wê de wê bi wê re wê êdî weke ku wê werina lê hizirkirin bê. Wekî din jî wê dikarê wê di rengekê din de wê werênê ser ziman ku ew yek wê, weke ku wê piştre wê ji hizrên parmendides ku wê demokrit wê bi têngînek yekek piçûk a weke çavkani û temenê jiyanê wê di rengekê de wê biafirênê wê di wê temenê de wê weke hevgirtinekê wê biafirênê ku ew hebûnê diafirênê. An jî wê weke empedokles ku wê hebûn wê yekek ji gelek yekan wê di wê temenê de wê diafirênê bê.

Di wê temenê de wê mijare yekê û hewldana fahmkirina wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din bê ku wê di dewama wê de wê bê xwestin ku ew wê li wê were lê hizirkirin û ew were hanin li ser ziman.

Wekî din wê di dewama wê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê mijare têngîna wê yekê wê piştî wê, di wê temenê de wê haraklit wê weke ku wê bi têngînek rêgezî a destpêkê wê werênê ser ziman. Di wê temenê de wê weke nûqteyekê û an weke yekek gerdûn bi wê di rêzekê de heya û an weke xwediyê destpêkekê ya. Di wê temenê de wê di rengekê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê werênê ser ziman. Di wê nûqteyê de wê bi wê yekê re wê gerdûn jî wê weke ku wê were lê hizirkirin. Piştî wê, di çerçoveya 'destpêka gerdûnê' de wê di rengekê de wê bi wê re wê were lê hizirkirin. Di wê temenê de wê ji xwûdê destpêkiriya û an ji xwe bûya. Ev wê weke wê aliyê wê yê din bê ku wê bi wê re wê di rengekê de wê weke li wê bihizirê bê. Platon di asta dawî de wê bigihijê têngînek weke

'xwemal' a ku wê hemû tişt wê weke ku wê ji wê destpêbikê. Di wê temen de wê weke çavkaniya hemû tiştê bê.

Di demên kevnera de wê kifşkirina wê tekê û zêhnê wê di wê nûqteyê de wê weke serdema kevnera wê bi xwe re wê, bide mijulkirin. Di wê temenê de wê bi wê re wê di rengekê de wê temenekê hizirkirinê wê bi wê re wê bihizirênê.

Di serdemên kevnera û piştre de wê di rengekê de wê di nava tiştê û heyina wê de wê, têkiliyek ontolojîkî wê bi wê re wê weke ku wê êdî wê di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê were lê hizirkirin. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê weke ku wê bide diyarkirin.

Di wê nûqteyê de wê ev wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê. Mijare hebûnê wê, di wê temenê de wê, bi 'çavkaniya wê' re wê di rengekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê. Wê dema ku wê mirov wê lî wê çavkaniyê wê bihizirê û wê weke tiştê ku wê pêwîst bê weke afrînerekê wê hebê wê demê wê di wê de wê bihizirê ku wê pêwîst bê ku wê afrînerek weke yazdanî hebê. Di wê temenê de wê ev wê weke encamek aqılmeşandinê a ku wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê li wê bigihijê bê.

Wê jî dikarê wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê li wê bihizirê û wê di wê temenê de wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê li wê bihizirê bê.

Wê jî wê dikarê wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê li wê bihizirê bê. Wê jî wê di rengekê de wê karibê wê werênê ser ziman ku wê, di demên helenismê de wê, di rengekê de wê ji yazdanên diyar wê derbasbûnek wê bibê. Di wê temenê de wê kifşkirin û diyarkirinên mitrayîyan û di dewama wan de zerdeştî û felsefe û hizirkirinên wan ên li ser wê re wê weke çerçoveyek fahmkirinê a xort wê di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê biafirênê. Di wê nûqteyê de wê têgîna wê yeka ku wê di nava felsefeyê de wê were ji wê kifşkirin wê piştî wê teqez wê bibê çavkaniya yazdanekê zêhnî ku wê weke hemû tişt ji wê destpêdikê bê. Haraklit wê rêgezê ku wê di navenda gerdûnê de

wê weke ku wê hemû tişt weke di ahengekê de dibê wê weke çavkaniya wê jî ku ew diafirênê jî wê di rengekê de wê diyarbikê. Wê li ser wê re wê bigihijê têgînek gûharinê a di nava jiyanê de ku wê çawa wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê di rengekê de wê li wê bihizirê û wê werênê ser ziman bê.

Piştî serdema Med, Rewşa Urartu û Partan û serwerîya wan

Ku mirov li rewşa dîroka kurdistanê dinerê wê di serî de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê rewşa civakî û desthilatî wê xwe bide diyarkirin. Di rengekê de wê, dikarê wê werênê ser ziman ku wê, di mijare serwerya dem bi dem a li herêmê de wê, were dîtin ku wê di rengekê de wê rewşên cihê wê xwe di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê bidina diyarkirin.

Di wê nûqtayê de wê, piştî demên sumerîyan wê, di rengekê de wê hin bi hin wê demek teybet wê xwe di rengekê de wê bi teybetî wê bide diyarkirin. Pêvajoyên gûtîyan wê li herêmê wê têkiliyek imparatori a weke di nava xwe de wê di dîmenê xweserîya herêmî a keyenîyan de wê di şêwayekê de wê weke ku wê bide diyarkirin. Di wê temenê de wê pêvajoyên serwerîyê ku wê derbas bikin wê giring bin. Wê azmûnên dewlet-bajarên dibin wê di rengekê de wê derxê ser wan re. Di wê temen de wê ev wê di rengekê de wê bide diyarkirin. Ev wê, di şêwayek de wê, li ser temenekê kult û têgînek weke ya etnisite wê di şêwayekê de wê xwe bi awayekê re wê bide diyarkirin. Di rewşa gûtî, lulubi û heta kassitan wê dikarê wê di rengekê de wê di temenê de wê werênê ser ziman.

Piştî gûtîyan wê di rengekê de wê demekê de wê, dema kassitan wê bibê. Lê dema lulubiyan wê di rengekê de wê weke ku wê were dîtin wê di şêwayekê de wê weke dîmenekê wê xwe bide diyarkirin. Lulubi wê di şêwayekê de wê, di nava çerçoveya gûtîyan de lê wê li keviya zagrosan wê bibin û wê serwer bibin. Lulubî û kassit wê weke ku wê were dîiyarkirin wê di şêwayekê de wê weke ku wê xwe bide diyarkirin. Li gotî hinek çavkaniyan ku wê agahîyan wê bidina me wê di rengekê de wê, piştî ku wê dema akadî wê derkeve li pêş û li hemberî gûtîyan wê şerekê wan destpêbikê wê di şêwayekê de wê, ew wê derkevina li pêş. Di wê temenê de wê, dema akadî wê di rengekê de wê weke ku wê were gotin wê weke demek teybet wê xwe di şêwayekê de wê weke bide diyarkirin.

Akadî wê, di wê temenê de wê weke ku wê were dîyarkirin wê di nava gûtîyan û wan de wê weke civakên ku wê pêşkevin û wê xwe pêşbixin bin. Piştî wê êdî wê di rengekê de wê di şêwayekê de wê weke ku wê di rengekê de wê, karibê wê werênê ser ziman ku wê serwer bibin. Ku gotin di cih de bê wê weke piştî demên zayinê wê dema ku wê bi herikinan wê komên selçûqî wê werina herêmê û wê di nava komên kurdistanî de wê, xwe perwerde bikin û pêşbixin û bicih bikin. Piştî wê, êdî wê serwerîya wan wê, bi wan re wê parvebikin û di asta dawî de wê dawiyê li ya civakên kurdistanî wê werênin û wê bi xwe wê serwer bibin û piştî wê pêvajoyên şerê tûnakirinê heta serdema me wê li herêmê li hemberê wan civakên dîrokî ên ku ew ji derve hatina û tevli van bûna wê bikin.

Ev wê weke pêvajoyek bi wê rengê wê di rengekê de wê weke ku wê di şêwayekê de wê di dema gûtî û akad de wê di rengekê de wê bide diyarkirin. Çavkaniyên ku em li wan dinêrin wê di şêwayekê de wê weke aliyekê wê yê din jî wê di wê temenê de wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman ku wê, gûtîyî wê niştecihên herêmê bin û wê di wê temenê de wê ji ber zagrosan û heta ber çîyayên cûdî û han ber dîclê li bakûrê kurdistanê ê roja me wê di rengekê de wê weke ku wê serwer bibin. Di wê temenê de wê ev wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Di awayekê din de jî wê rewşa akadîyan wê di rengekê de wê bi tememî wê weke bi gûharinek serdemî û hwd re wê, li herêmê wê weke ku wê bibê. Di wê temenê de wê, têngîna leneta agade wê di wê warê de wê têngîhiştinek berfireh wê weke ku wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke ku wê karibê bide me. Destana gilgamêş wê di rengekê de wê di derbarê bajar û an bajar-dewletê pêşî urukê de wê têngînek kûr wê ji hinek aliyan ve wê bi pêvajoyên wê yên serwerîyê re wê bide. Şer û pevçûnên piştî wê bi gilgamêş û rewşên weke ku ew dikê jî wê di wê temenê de wê, weke şerê wê çanda berê ku ew wê di rengekê de wê weke ku wê bikê wê di şêwayekê de wê bide me. Di çanda dîrokî a ku wê, vegotina agade wê di rengekê de wê bide diyarkirin wê di wê temenê de wê weke ku wê di şêwayekê de wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê bide diyarkirin. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din ê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di şêwayekê de wê weke aliyekê wê yê din ê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di şêwayekê de wê weke ku wê bide diyarkirin.

Di mijare têngîna çanda gûti de wê weke ku wê were fahmkirin wê di wê demê de wê, ji urukê û heta deverên din ên bajar dewletên din wê di rengekê de wê karibê wê werênê ser ziman. Di wê temenê de wê, di şêwayekê de wê di jiyane keyên gûti de wê bi teybetî di jiyane keyê gûti ê dawî ê tirigan de wê di rengekê de wê weke ku wê xwe bide diyarkirin.

Di wê temenê de wê, pêvajoyên piştre wê weke ku wê li temenekê kûlt-dewletê re wê weke ku wê pêşkeve û ev wê di dema gûtiyan de wê di aslê xwe de wê temenê wê were avêtin. Di vegotina agade de wê di rengek de wê weke ku wê were dîtin wê çawa ku wê, agade wê bi çanda enlil wê were tûnakirin û an wê yazdan wê ji xwe vekişênin û hwd wê weke nişanaka wê jî bê.

Di wê temenê de wê piştî ku ew wê xwe vekişênin wê di rengekê de wê weke ku ew jî wê di rengekê de wê, êdî wê weke ku wê, bi rûxê. Di wê temen de wê, têngîna lenetê' a agade ku wê bide diyarkirin wê di rengekê de wê weke têngînek lenetî a li naram-sin ku wê were kirin jî wê weke wê were diyarkirin û ev wê, piştî wê ku wê hemû keyeniyên gûtiyan wê weke rabîna ser piyan û wê şer bikin wê di rengekê de wê, weke encama wê jî bê. Ya ku wê temenê akadê wê bikê ku ew dirêj nekişênê jî wê weke ku wê di encama wê de bê. Di wê temenê de wê ev wê di rengekê de wê weke ku wê karibê wê bide diyarkirin ku wê piştî wê, di rengekê de wê, êdî wê pêşketinên nû wê xwe di rengekê de wê weke ku wê bide diyarkirin. Di dewama wê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê, piştî wê, di rengekê de wê weke ku wê were diyarkirin wê serwerîyek nû wê xwe bide diyarkirin.

Di aslê xwe de wê, dikarê wê werênê ser ziman ku wê keyên lulubi wê derketina wan a li pêş wê di rengekê de wê di wê pêvajoya tekoşîna xwe de bin. Di rengekê de wê, lulubi wê di şêwayekê de wê, çanda inanna-îştar wê di rengekê de wê di şêwayekê de wê weke ku wê bi wê re wê bibin. Gelek fêrsên weke ku wê bi keyê duyem naram-sin ê akadî de wê werina diyarkirin ku wê weke bi stêla wê re wê weke ew 'lingê xwe didênê ser serê keyek din' jî wê di rengekê de wê di hinek stêlên keyên lulubi de wê were diyarkirin û wê bi wê re wê roj wê weke ew hilde li pişt xwe. Di wê temen de wê di rengekê de wê ev wê weke aliyekê wê yê ku wê kaeribê wê werênê ser ziman. Keyên lulubîyan wê di rengekê de wê ji zagrosan û heta kirmaşan, luristan, û xorasana roja me wê di rengekê de wê serwerîya wan wê bibê û wê di wê temenê de wê, nişanakên wê hebin heta demên weke urmiyê ku wê di rengekê de wê serwer bibin wê bibê. Wekî din wê piştî wê heta başûrê kurdîstana roja

me wê, nişanak û çavkaniyên serwerîya wan wê di rengekê de wê hebê ku wê karibê wê di rengekê de wê bahsa wê bikê ku ew wê di şêwayekê de wê serwer bibin. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê karibê wê di şêwayekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din jî wê karibê wê di wê temenê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê fahmbikê û wê karibê wê di wê temenê de wê di şêwayekê de wê weke aliyekê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di şêwayekê de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman ku wê lulubi wê çanda ku wê akadî wê weke xwedîyê wê na wê dîmenekê wê di nava wan de jî wê di rengekê de wê xwe bide diyarkirin. Di wê temenê de wê dema ku em di dewama wan de wê, li rewşa kassitan binerin wê di aslê xwe de wê weke hevgirtin û an sentezek wê di rengekê de wê weke ku wê xwe bi wê re wê di şêwayekê de wê weke ku wê di dewama wê de wê bi wan re wê di şêwayekê de wê weke ku wê bide diyarkirin. Kassît wê di wê temenê de wê demek nû wê bide diyarkirin. Wê di xwe de wê azmûnên demêa gûtî, lullubi, akadê û hwd wê di xwe de wê bi gelek aliyên din wê weke berhev bikê û wê di çerçoveyek berfireh de wê weke di temenekê yekkirinek kultî-dewletî û an bi imparatori wê pêşketina wê ya li herêma wê karibê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbikê bê. Dema kassitan wê di wê temenê de wê gelek aliyên wê yên ku ew dubare û dubare pêwîst in werina ser ziman wê hebin.

Dema kassitan wê weke demek teybet bê. Di aslê xwe de ku em gotina ronansê bo dema kassita wê werênina ser ziman wê rast û di cih de bê. Wê dema ku wê, di hine nivisaran de wê, bahsa dema Xanadana Ur a sêyem wê were kirin û an dema urnammu ku wê weke dema roansansê wê were diyarkirin jî wê di aslê xwe de wê weke çerçoveyek pêşketinê a ku mirov wê di wê demê de wê werênê ser ziman bê. Di wê temenê de wê serdema kassitan wê di wê demê de wê, hinek wateyên wê hebin. Di serî de wê di wê temenê de wê pêşî wê wateya wê di rengekê de wê dikarê wê pêşî wê di şêwayekê de wê werênê ser ziman.

Berî wê demê wê weke ku em di destana 'leneta agade' de wê dibînin wê gûtî û akadê wê werina hemberê hev û wê di wê demê de wê, demek şer wê bi giştî wê pêşkeve. Di wê temenê de wê gûtîyî wê bi wê rengê wê bi gûrr, girseyî û ji her aliyê ve ketina nava şer wê weke 'pêwîstîya yazdanê wan ji wan xwestî' wê di rengekê de wê bibînin û wê di wê

temenê de wê weke ku wê bikevina nava wê de. Wê şer bikin. Ev wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê werênê ser ziman. Di wê temenê de wê gelek çavkaniyên ji wê demê wê bidina diyarkirn ku wê piştî wê dema akadê wê zêde nekişênê. Piştî wê babil wê di wê navberê de wê weke ku wê pêşkevê û wê li herêmê wê valahiya ramyari wê di rengekê de wê dagirê Ji utu-hangel û heta hammurabî ku wê di wê demê de wê bibin wê di rengekê de wê, di şêwayekê de wê keyên ku wê di wê demê de wê navê xwe li dîrokê wê bihêlin bin.

Di wê demê de wê demek nû wê bibê û wê kult wê pêşkevin û wê serwer bin. Çendî ku wê berî hammurabî wê keyeni û desthilatên demdirêj û an zagonên wan ên destûrî, yazdanî û hwd wê hebin ku ew li gorî wan dijin ku wê hebin jî wê piştî wê hammurabî û an keyên din ên weke wî wê destûrên xwe binivîsênin wê were çi wateyê? Di wê temenê de wê wateyek demî ku mirov wê ji du aliyan ve wê karibê wê fahmbikê wê bibê.

Yek wê di serî de wê piştî wê rûxîna demê û an serdemê wê hin bi hin wê berheviyek wê di wê demê de wê bibê. Di wê demê de wê piştî gûtiyan re wê di destpêkê de ku wê bi şûnmayina wan û lulubiyên re wê di destpêkê de wê serwer bibê û wê piştî wê bi serê xwe wê bi navê xwe wê derkeve li pêş wê kassit û wê dema wê di rengekê de wê weke ku wê bibê. Di wê demê de wê, weke ku wê di rengekê de wê, di şêwayekê de wê weke ku wê, di wê demê de wê çendî ku wê dema ku hemmurabî wê destûrên xwe wê dema ku ew dinivîsê wê weke ji marduk re wê weke ku wê pêşkêş bikê wê werê hanin li ser ziman jî lê wê di aslê xwe de wê hinek çavkani wê bidina diyarkirin ku ew ji enlil re wê pêşkêş bikê. Ev pêşkeşkirin wê di rengê pêşketina wê û navê ji wî re dihê pêşkeşkirin jî wê di rengekê de wê giring bê. Ber ku wê di wê temenê de wê, çendî ku wê weke demek û an serdemek a çanda enlil wê piştî rûxandina agedê re wê weke ku wê li şûn bimênê jî wê di wê demê de wê, bi navê enlil pêşkêşkirinên di wê demê de wê di wê rengê de wê werina kirin wê wateya wan wê ew bê ku ew kult û an çanda baweriyê wê xwe di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê di rengekê de wê bide diyarkirin.

Ev wê di wê temenê de wê, di rengekê de wê bibê. Lê di wê demê de wê serdema inanna û an piştî ku wê di dema akadiyan de wê were bi navkirin weke îştar wê di rengekê de wê bibê û wê were diyarkirin. Di wê temenê de wê ev wê, di şêwayekê de wê xwe di şêwayekê de wê weke ku wê bide diyarkirin. Di wê demê de wê çanda inanna û an îştar wê di nava lulubiyên û keyên wê de wê serdest bê. Piştî wê di dema

kassitan de jî wê di rengekê de wê weke ku wê serdest û serwer bibê. Di wê temenê de wê ev wê bi wê re wê xwe di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê di dewama wê de wê karibê wê fahmbikê û wê di wê temenê de wê di şêwa û û rengekê de wê weke ku wê karibê wê fahmbikê bê. Çanda enlil wê weke çanda dema gûtîyan wê di destana lenetê a agadê de wê were diyarkirin. Heta ku wê di destanê de wê bahsa wê were kirin ku wê weke bi fermana enlil wê di rengekê de wê weke ku ew wê weke ji çiyayan wê werina xwerê û wê di rengekê de wê weke ku wê bidest şerkiirnê wê bikin.

Gûtîyî wê di wê demê de wê bi wê re wê dest bi şerkirinê wê bikin. Di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê din ê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di şêwayekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Wê jî dikarê wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê di wê temenê de wê fahmbikê û wê karibê wê di wê temenê de wê di şêwayekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikin û wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman.

Kassitî wê giringiya dema wan wê ji wê were ku wê di dema xwe wê de wê weke hevgirtin û an sentezekê wê bi ya demên berê wê di nava xwe de wê çêbikin. Di wê temenê de wê di nava wan de wê nişanaka ji dema gûtî, liullubi, akadê û hwd jî wê hebê. Di wê temenê de wê, di rengekê de wê di destpêkê de wê bi babilê re wê di rengekê de wê bi hev re wê pêşkeve û wê demekê wê babilê wê ji xwe re wê bikê navend.

Piştî wê li herêmê wê pêşketinên wê xwe di rengekê de wê li herêmê wê bi belavbûn û pêşketina wan re wê bide diyarkirin. Di wê temenê de wê herikina li bakûrê mesopotamya wê weke ku wê bi hûrîyan re wê serwerî wê pêşkeve wê nikaribê ji wê çerçoveya pêşketina wan dûr wê fahmbikê. Di wê temenê de wê, di wê demê de wê weke civakên sûbariyî heta ku wê werina bakûrê mesopotamya wê werina fahmkirin. Lê di wê demê de wê li herêmê wê keyeniyên weke abla û hana û an kur wê hebin ku ew wê di rengekê de wê weke temenê wê biafirênin bin. Hinek çavkani wê têtîliya kassit û ya hana wê di rengekê de wê rastarast wê bi hev re wê dênin. Minaq keyê kassit agum-kekrimê wê di rengekê de wê dema ku wê bahsa bavûkalkên wî were kirin wê di rengekê de wê weke ku wê bahsa hana wê were kirin ku ew ji wê hatiya wê were kirin.

Di wê temenê de wê di rengê de wê bahsa wî were kirin. Agum-kekrime wê di wê temenê de wê dema wî de wê pêşketinên mazin wê li başûr û başûrê mesopotamya wê bi serwerîya wî re wê bibin. Piştî wî dema keyên bi navê kurigalzu wê di rengê de wê ev wê bibê û wê demek rohnîyê wê bibê. Xosletekê din jî wê di dema keyên kassit de wê xwe bide diyarkirin ku ew wê di rengê de wê jinûve restore kirina navên kultan ku ew dikin bê. Di wê temenê de wê parastgehên nû ji yazdanên ku ew parastgehên wan hatina rûxandin wê ava bikin û an jî yên ku ew hatina rûxandin wê restore wê bikin. Di wê temenê de wê ew bi wê jinûve wê temenekê jiyanî ê ku ew dihê vejandin wê di rengê de wê weke ku wê bi wê re wê xwe di şêwayekê de wê weke ku wê bide diyarkirin.

Ev jî wê weke aliyekê wê yê din ê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê di rengê de wê werênê ser ziman ku wê dema keyên kassitê wê di wê demê de wê, bi wê yekê wê weke demek sazûmanî wê xwe di rengê de wê bide diyarkirin. Gûtîyan wê demek pêşketi wê bijin ku wê gelek dîrokzan wê dema wan û rengê jiyane wan wê bişibênina rengê jiyane demên faodal ên bi hezar salî piştî wan ku wê li herêmê wê hin bi hin wê pêşkeve. Di wê temenê de wê di rengê de wê di şêwayekê de wê şibandinên bi wê rengê wê di nava jiyane wan û fahmkirina dema wan de wê bi wan re wê di rengê de wê weke ku wê di şêwayekê de wê weke ku wê were kirin.

Di wê temenê de wê jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê dema kassitan wê hevîrtinek (sentezek) giring a demên berê xwe jî bê. Dîbê ku wê ya ku wê bo wê gotina ronasansê bo pêşketina wê di serê me de dide afirandin jî wê ev bê. Di wê temenê de wê, weke jinûve avakirnek jiyanî û civakî û nirxên wê di wê temenê de wê di rengê de wê di nava jiyane wê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê weke ku wê xwe bi wê re wê di rengê de wê bide diyarkirin. Piştî wê demê ku wê bahsa kassitan wê were kirin wê ji pêşketinên demên piştî xwe re jî wê weke ku wê ji wan wê werin û bibin wê bahsa wan wê were kirin. Minaq wê ya manna a li rojhilatê kurdistanê li dora gola urmiyê û hwd wê di wê temenê de wê di rengê de wê weke wê bahsa wê were kirin.

Serdema kassit wê weke serdemek giring û çerçoveyek hem bi demî wê dirêj bê û hem jî wê li ser çerçoveya xwe re wê weke çerçoveyek berfireh bê. Wê di wê temenê de wê di rengê de wê karibê wê di rengê de wê werênê ser ziman bê. Kassit wê ji ber zagrosan û rojhilat û başûrê kurdistanê û heta herêmên bakûrê kurdistanê û heta baxdayê dilmunê û

hwd û hwd wê çerçoveyek wê ya berfireh wê hebê. Di wê temenê de wê di rengekê de wê weke xwediyê çerçoveyek wê ya giring û berfireh wê hebê.

Di wê temenê de wê, serwerîya wê di wê temenê de wê di şêwayekê de wê karibê wê bahsa wê bikê. Di wê demê de wê kassitî wê ew wê bi wan re wê were dîtî ku ew wê, hevgirtina ku wan di rengekê de wê li ser demên berê xwe re wan çêkirîya wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê di şêwayekê de wê weke karibê wê di rengekê de wê li wê bihizirê û wê di wê temenê de wê karibê wê di rengekê de wê li wê bihizirê û wê karibê wê di awayekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê.

Li kurdistanê wê, ev pêvajoyê wê, bi zêdeyî wê dirêj wê bikişênê. Her çendî wê weke ku wê li dora sedsale 19'în berî zayîn û heta sadsale 11'în a beriyê zayînê wê bahsa dema wê ya xort a serdest wê were kirin jî lê wê hinek çavkaniyên wê di demên yên berê wê weke ku wê kevntir wê bibin. Di wê kevntir wê birinê de wê du argûman wê werina li berçav girtin. Yek wê li ser temenê çandî û hwd re wê gihandina wê ya li gûtiyan rebê. Argûmana duyem wê li ser temenê kultê ê weke çandî û hwd wê weke bi wê re wê were diyarkirin. Minaq wê weke çanda enlîl wê berê wê pirr zêde wê kevntir wê herê. Di wê temenê de wê di dema kassitan de jî wê weke di dema gûtiyan de bi ew serwerîya wê re wê hebê wê karibê were kifşkirin.

Ev wê di rengekê de wê weke aliyna morfolojikî ê ku wê bi wê re wê di rengekê de wê were diyarkirin. Lê kassitan tiştê din jî wê bikê. Wê weke ku wê bi parasgehên li isinê û hwd wê bibin wê weke yê gulla û hwd wê di rengekê de wê bi wê re wê were dîtî ku ew wê çerçoveye kultî û ramyarî wê bi hev re wê çerçoveya wê çêbikin. Wê di wê temenê de wê zêdeyî wê bi xortbûnekê wê pêşbixin.

Di wê temenê de wê, di çanda gulla de wê, rengekê pêşketina wan jî wê xwe bide diyarkirin. Gulla wê weke yazdanek bijîşkî jî wê were diyarkirin û di wê warê de wê dbi parasgeha wê de wê li ser derman û şêwayên dermankirin û başkirinê û hwd wê fêrbûn û pêşketin û heta perwerdekirin wê di wê demê de wê were kirin û wê di wê temenê de wê sazûmanek pirr zêde xort û pêşketî wê bi wê re wê di rengekê de wê were dîtî.

Çavkaniyên ku wê bahsa çanda gulla wê bikin wê di wê temenê de wê, çerçoveyek pêşketî a herêmê wê bi wê re wê bidina diyarkirin. Di wê çerçoveyê de wê çanda wê, li dora sedsale 17'în û wan wê zêde pêşkeve û wê belav bibê. Wê bandûra wê li mesopotamya jorin û ya jêrin

wê were dîtin û wê di wê temenê de wê her ku wê pêde wê herê wê bi kifşkirinên ku ew bi xwe re wê li ser pêşveçûnên civakî û hwd wê bide diyarkirin re wê, xwe bide diyarkirin.

Ev jî wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê fahmbikê bê.

Çanda gulla wê di rengekê de wê di wê temenê de wê weke çandek civakî bê û wê di wê, di wê temenê de wê weke çandek fêrbûnê a pêşketinên zêhnî û hwd jî wê di rengekê de wê bi têkiliyek xwezayî re wê bide diyarkirin. Di fêrbûna ji xwezayê de wê di temenê çêkirina dermanan û hwd de wê xort bê û wê di wê temenê de wê zêdetirî ji xiyalkirinan weke bi têgînan hewldana baştirkirinê wê zêdetirî wê bi dermanî û hwd wê diwê de wê hebê. Wê têgînek giyanî a teybet ku wê dikarê bi rengekê wê weke bi ya aqilekê felsefeyî wê karibê wê fahmbikê wê bi wê re wê hebê. Di wê nûqteyê de wê hinek rewşên weke yên bi çêkirina niviştan ku wê heta roja me wê di nava krudan de wê xwe bi baweriyên wan ên demê re wê bide diyarkirin wê di wê demê de wê bi çanda gulla re wê hebin û wê pêşkevin. Di mantiqê nivîstê de wê gotinên weke pîroz dihên dîtin û an weke têgînên weke yên ku ew di rengekê de wê bi wê rengê wê di hundurekê tişteke de wê werêe nivisandin û wê weke bi xwe re wê bide gerandin. Ev wê ji rewşên xirab ku ew werina serê mirov wê xilas bikê. Di wê temenê de wê bi wê were bawer kirin. Di parastgehên gulla de wê cihê kuçikan jî wê hebê û bi wê dihê diyarkirin ku ew wê, kuçik wê weke heywanek liminal ku wê bi wê re wê were dîtin wê bo wê bê. Yanî wê weke heywanek ku ew piştî mirina kesekê wê bi giyane wê û an wî re wê weke yekser wê weke heywanek ku ew dikarê wê, têkiliyê bi wan re dênê wê karibê wê fahmbikê wê werênê ser ziman.

Di wê temenê de wê têgîna giyanê wê weke dervî me wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê ku ew di rengekê de wê salix dikê wê di rengekê de wê werênê ser ziman.

Gulla wê çanda wê di rengekê de wê, bi zêdeyî wê li ser 'pirkan' an dayikên welidandinê û an di demên weke ku wê zaroyek wê were dûnyê ku ew wê weke alikariya wê bikin û di wê de wê weke kesên bi zane bin wê di wê temenê de wê xwediye hinek rewşên fêrbûnê bê. Di wê temenê de wê ev kesên weke di wê warê de xwedî zanin wê weke xwediye fêrbûnek ji çanda fêrbûnê a gulla bin wê di rengekê de wê bi wê re wê di rengekê de wê were hanin li ser ziman û wê di wê temenê de wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê were hanin li ser ziman. Di wê

çerçoveyê de wê çanda gûlla wê di wê temenê de wê bi wê re wê derkeve li pêş.

Ji çanda gulla wê dema ku em li ser çavkaniyên bi wê re em li wan dinêrin wê bi wê re wê dema kassitan wê zêdetirî wê weke demek bi aqilê bi wê rengê ê pêşketinê wê weke ku wê xwediyê rewşek pêşketî ê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbikê bê.

Dema kassitan wê di wê temenê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê çanda civakî wê derkeve li pêş û wê gelek nuwêyên wê di wê demê de wê xwe di rengekê de wê bidina diyarkirin. Di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê di wê temenê de wê di şêwayekê de wê werênê ser ziman bê. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê di şêwayekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê werênê ser ziman ku wê di wê demê de wê kultên ku ew hena wê di rengekê de wê weke ku wê bi têgihek nû a demî wê di rengekê de wê were diyarkirin û ev têgih wê hem bi ramyari û hem ji weke bi rengekê fahmkirina civakî û hwd re wê xwe di rengekê de wê bi wê re wê girêdayî xwe bide diyarkirin. Çanda kassitan a yazdanî wê di rengekê de wê, çendî wê weke bi kultên yazdanî û hwd vewê girêdayî bê wê zêdetirî wê di temenê xosletên pêşketina wan de wê bi rengekê pêşketinê ê weke yê sazûmanî de wê xwe bide diyarkirin. Di wê temenê de wê, di rengekê de wê, çanda kultekekê wê ji sînorê bajarekê wê derkeve. Wekî din wê 'bajarên pîroz' wê di rengekê de wê weke ku wê di şêwayekê de wê weke ku wê di rengekê de wê bi wê re wê bide diyarkirin û wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê karibê wê fahmbikê û wê di şêwayekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê fahmbikê û wê di rengekê de wê bi wê re wê werênê ser ziman bê.

Ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê çanda yazdanî a dema kassitan wê hin bi hin wê bi ber têgîna yazdanî a weke bi ber têgînek yazdanî a razber ve wê weke ku wê herê. Di demên dawîya hûrîyan û destpêka mitannî de wê mitra wê derketina wî bi têgînek bi wê rengê wê karibê wê di rengekê de wê di wê çerçoveyê de wê ji aliyekê ve wê weke nişanaka wê jî wê di şêwayekê de

wê fahmbikê. Wê weke temenê wê fahmkirinê û an têngînek fahmkirinê a weke bi wê rengê û awaye ve wê weke girêdayê wê weke hebê. Di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê di destpêkê de wê karibê wê werênê ser ziman bê. Kassit wê di dema wan ya zêrin de wê weke li dora sedsale 15'an û pê wan de wê pêşkeve û wê bandûra wan wê li herêmê herêmê berfireh wê bibê. pêşketina hûrîyan wê hinekê jî wê di dewama wê de wê karibê wê di rengekê de wê fahmbikê û wê kkaribê wê di rengekê de wê di dewama wê de jî wê di rengekê de wê bi wê re jî wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê di rengekê de wê werênê ser ziman bê. Dema hûrî û mitannîyan wê demek teybet bê û wê li bakûrê kurdistanê û an mesopotamya wê di rengekê de wê pêşveçûnên piştî xwe ên weke urartû û mitannîyan re jî wê bide diyarkirin.

Li rewşa hûrî û mitanni de wê weke demek ku wê weke civake sûbariyî û an hûrîyî wê werina diyarkirin ku wê li bakûrê kurdistanê û rojavayê kurdistanê ê roja me wê di rengekê de wê serwer bibin. Di wê temenê de wê, di şêwayekê de wê, çerçoveyek wan ya xort wê hebê. Di şêwayekê de wê, çavkaniyên me yên ku me heta vê kêlikê li ser temenê kassit û heta demên hûrîyan ku me li ber çav girtin jî wê, di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê weke ku wê, di dewama hev de wê werin wê bidina diyarkirin. Hûrîyî wê destpêka wan ji urkeşê ku wê were kirin wê bajar-dewletek û an keyeniyek ku wê di wê demê de wê di bin serwerîya kassitan de bê. Di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman bê. Di wê temenê de wê, hûrîyî wê di rengekê de wê, piştî wê demê wê, li bakûr û rojavayê kurdistanê roja me wê di nava keyeniyên demê de wê bi têngînek konfereli wê di şêwayekê de wê were dîtîn ku ew wê di rewşekê de wê yekitiyekê bi ramyarî wê di wê demê de wê çêbikin. Di wê temenê de wê, di destpêka wan de wê, wê hûrîyî wê ji aliyekê ve wê, bi misrê û ji aliyê din ve wê li anatolya wê bi pêşketina wê re ku wê rû bi rû wê werin hittitan re wê bikevina nava pêşbaziyê. Lê li ser têngiliyên bi hittitan û misrê re ên di çerçoveya desthilata kassitê de ku wê çavkaniyên weke nameyên ji dema keyê hittitî hatûşîl û hwd ew mana wê di rengekê de wê, bidina diyarkirin ku wê, kaassit wê weke navendekê bê û wê di wê temenê de wê têngiliyên wan ên bi pevçûn û an xweşî û hwd jî wê bi navenda kassitê re wê weke ku wê bê gihandin li çareseriyê. Di wê temenê de wê, dema ku wê bahsa heta babilê çûna hatûşîl û weke dagirkirina wî di rengekê de wê di şêwayekê de wê, ev wê

di çi awayê de wê bibê ku wê hê hinek aliyên wê ne diyar bin lê wê di rengekê de wê ev wê, piştî wê, bahsa têkiliyek pirr baş a bi kassit re wê were kirin. Di wê temenê de wê zawacên diplomatikî wê di wê demê de wê di nava wan de jî û di nava misrê û an firawûnên misrê de jî wê di rengekê de wê weke ku wê hebê û wê bibê. ev wê di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê werênê ser ziman.

Ev têkiliyên bi kassit û tûra wan di rengekê de wê weke aliyekê wan ê giring wê xwe di şêwayekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê karibê wê di wê temenê de wê di şêwayekê de wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê, di şêwayekê de wê karibê wê werênê ser ziman bê. Di wê temenê de wê, ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê werênê ser ziman ku wê, serwerîya hûrîyan wê di wê temenê de wê çendî ku wê weke bi serê xwe wê weke keyeniyekê wê di dîmenekê de wê li herêmê wê were dîtîn û an jî wê weke çerçoveyek keyeni a di rengê imparatori a mazin de jî wê were dîtîn jî bi serwerîya wê li ser herêmê jî lê wê hinek çavkaniyên niviskî û yên ne niviskî ên ku ew bi vegotinî hê jî di nava kurdan de wê li herêmê wê werina vegotin de wê di wan de wê di dewama hev de wê di çerçoveya serwerîya mazin a herêmê a kassitan de wê di şêwayekê de wê weke ku wê bahsa wan wê were kirin. Di wê temenê de wê, di şêwayekê de wê ev wê weke beşek ji wê û deesthilatiya wê di rengekê de wê bide diyarkirin.

Di wê demekê de wê hûrîyî wê navê wê weke navekê ramyari ê demekê ê serwerîya desthilatî li ser herêmê û ardnigariyê wê xwe di rengekê de wê di wê temenê de wê di şêwayekê de wê weke ku wê bide diyarkirin. Di wê temenê de wê, ev wê weke çerçoveyek giştî a imparatori a kassitê ku wê bi wê re wê di rengekê de wê bide diyarkirin. Babili jî wê di wê demê de wê di bin serwerîya kassit de bin û wê weke ku wê di demên piştî wê bi mediya re wê çawa wê xwediyê têkiliyek bi hev re a ku ew weke baxtê wan dibê yek wê di wê temenê de jî wê di rengekê de wê hinek dîmenên bi wê rengê wê xwe di rengekê de wê bidina diyarkirin. Lê têkiliya wê demê a babili û kassit wê di rengekê de wê, çendî ku wê weke di bin serwerîya kassit de wê bahsa wê were kirin wê di rengekê de wê bi têgînek serwerî wê were diyarkirin jî lê wê têkiliyê wê bi tememî wê weke têkiliyek serdestî û bindestiyê wê di wê temenê de wê fahmbikê wê karibê ji hinek ali û awayna ve wê weke şaş were fahmkirin jî bibê. Wê di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê

wê di rengeke de wê di dewama wê de wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Weki din jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê, ev têkili wê di nava hev de wê weke xwediyê dîmenekê bê wê bide diyarkirin. Di wê temenê de wê ev bakûr û rojavayê kurdistanê êw di rengekê din de wê, wê weke ku wê bi desthilatiya marî û pêşbaziya wê ya bi abla re wê di rengekê de wê karibê wê di rengekê de wê werênê ser ziman. Di demên berê mazinbûna hûrîyan de wê hana û an kur weke xanadanaka bi koka xwe kassitî wê xwe di rengekê de wê bide diyarkirin. Wekî din wê abla wê di wê temenê de wê zêdeyî wê bi têkiliyên xwe yên herêmê wê bi kok bê û wê xwediyê serwerîyek zêde xort a li herêmê a demdirêj bê. Di demên piştî sedsale 19'în û pê de ên berîya zayinê de wê, hinbi hin wê pêşketina babiliyê wê, di rengekê de wê, di rengekê de wê rewşa marî jî wê bi wê re wê weke rewşek ku ew dixwezê weke hêzek mazin a herêmê xwe bide diyarkirin. Di wê demê de wê dagirkirinên hamûrabî wê di rengekê de wê derfetekê ji wê re wê biafirênê. Lê hamûrabî wê li wê jî wê bixwezê ku ew bindest bikê û ew wê di wê temenê de wê rastî hêrs û sefera hamûrabî a ku ew wê bi wê bixwezê ku ew wê bindest bikê wê were.

Piştî akadîyan wê bi rastî jî wê dîmenekê din ê serdestîyê û serwerîyê wê li herêmê wê biafirê. Di wê temenê de wê, gûharinek wê di wê temenê de wê bibê û mari wê weke ku wê were fahmkirin wê ji wê çerçoveyê wê di rengekê de wê weke ku wê sûd û derfetê wê bigirê. Di wê temenê de wê bi wê re wê êdî wê ew jî wê derkeve li pêş bê. Qada desthilatî û serwerîya abla ku wê di rengekê serwerîyek mazin a impratoriyekê de wê xwe bide diyarkirin ku wê çendî wê weke ku wê tang bibê wê weke ku wê qadê ji pêşketin û befirehbûna nûfûza marî re jî wê di rengekê de wê weke ku wê vebê. Ev wê di wê temenê de wê weke rewşek ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê weke karibê wê fahmbikê û wê di wê temenê de wê di şêwayekê de wê weke aliyekê wê yê giring ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di şêwayekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê di wê temenê de wê di şêwayekê de wê di dewama wê de wê di rengekê de wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring jî wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman ku wê serwerîya abla wê di wê temenê de wê bi demê re wê weke ku wê çendî wê navê wê bandûra wê weke kêmbibê wê cihê xwe ji billindbûna navê hûrî re wê bihêlê. Di wê temenê de wê ev wê weke civakek sûbariyê bê. Û wê hinek çavkani wê bidina diyarkirin ku wê abla wê dîroka wê berî ya demên akadê wê herê û wê di wê temenê de wê heta demên gûtîyan wê herê. Di wê temenê de wê mejuya wê kevnerîya wê di nava rewşên kifşkirinên bi niviskî ên ji wê demê wê di rengekê de wê bi wê re wê di şewayekê de wê weke ku wê bide diyarkirin. Di wê temenê de wê ti têkiliyên weke bi şer û pevçûnên an bi awayekê din wê zêde wê beremberî hana û abla wê newê kifşkirin. Lê wê bi marî re wê pêşbaziya desthilatê wê di rengekê de wê were kifşkirin û ew rewş û rengê fahmkirinê ê bi marî re wê di rengekê de wê piştî wê demê wê keyê akadê wê weke ku wê bixwezê wê li herêmê wê piştgiriye bidîyê û wê weke serwer li herêmê wê derxê li pêş. Hinek çavkani wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke ku wê bahsa wê bikin. Di wê temenê de wê jî wê di dewama wê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê, marî wê di rengekê de wê di wê temenê de wê, serwerîya wê, di rengekê de wê, sînorê di demên wê yên piştî ji wê di rengekê de wê weke ku wê were kifşkirin wê mazin nebê weke ya abla. Di wê temenê de wê piştî wê bahsa levkirine bi abla û marî re wê were kirin. Hin nivisên pîrziyanî ên ku wê werina kifşkirin ji wê demê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê çerçoveyek fahmkirinê wê di wê rengê de wê bo demê û wê herêmê wê di rengekê de wê weke ku wê bîafirênin. Di dewama wê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê, mijare serwerîya Marî jî û abla jî wê di rengekê de wê piştî wê li gorî ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê fahmbikê di demên hûrîyan de jî wê xwe bidina diyarkirin. Çavkaniyên J, M. Sasson ên li ser zimanê wê demê weke bi navê "hurrian an hurrian names in the mari tekst" de wê ev di rengekê de wê weke ku wê, bi awayekê wê were kirpendin.

Hûrîyî wê di rengekê de wê weke ku mirov li bermehî û çavkaniyên ji dema wan dinerê wê dikarê wê bibêjê ku ew wê di demên xwe de wê ji başûrê kurdistanê wê bi ber bakûrê kurdistanê û an bakûrê mesopotamya ve wê werin. Di wê temenê de wê ev wê, di rengekê de wê, di bin serwerîyên wan de bin. Li dora herêmên çolemergê û hwd wê hê jî wê bermehiyên li demên wan hwê hebin. Ev wê di rengekê de wê karibê weke nişanaka wê bê ku wê di rengek de wê di sêkika başûrê, rojhilat û

bakûrê kurdistanê ê vê demê de wê di rengekê de wê xwe di rengekê de wê bide diyarkirin. Di wê temenê de wê, di şêwayekê de wê rewşa hûrîyan wê derkeve li pêş. Hûrîyî wê di wê temenê de wê di aslê xwe de wê, nişanaka serwerîya bilindbûna kassitan jî bê. Wê di wê di wê temenê de jî wê dikarê wê di rengekê de wê bi wê fahmbikê û wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê fahmbikê. Di wê nûqteyê de wê, ne tenê wê weke ku wê heta roja me wê were gotin ku wê çend aşîrên sûbariyê û an hûrîyî wê bi levkirinê û çêkirina konferedasyonê wê temenê wê were çêkirin. Ji xwe wê dema ku em navê sûbarî wê li wê binerê wê nikaribê wê weke têgînek aşîrî wê fahmbikê. Ji çavkaniyên wê demê wê werina fahmkirin ku wê weke gotinek hem ramyari û hem jî ardnigarî jî bê. Di wê temenê de wê weke gotinek civakê jî bê. Di wê çerçoveyê de wê bi çerçoveye wê ya berfireh û pirr dîmenî wê di rengekê de wê weke ku wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê karibê wê fahmbikê û wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Ev jî wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê karibê wê werênê ser ziman. Piştî wê demê wê, direngê de wê pêşketina hûrîyan wê di wê de wê rast bê ku wê hinek levkirin wê hebin Lê wê di wê temenê de wê ev wê bi keyeniyên herêmê re wê hebê. Di wê temenê de wê weke navendek duyem a giring wê piştî kassitan wê di rengekê de wê xwe li herêmê wê di dewama wan de wê di rengekê de wê weke ku wê bide diyarkirin.

Wê jî wê dikarê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê karibê wê di wê temenê de wê di şêwayekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê dikarê wê di wê temenê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê werênê ser ziman bê. Di wê demê de wê bandûra hûrîyan wê piştî wê têsîra xwe wê li herêmê wê bide diyarkirin. Ev wê çawa wê bide diyarkirin. Piştî ku wê serwerîya hûrîyan wê diyar bibê wê di wê demê de wê bi dîmenekê imparatori wê xwe di rengekê de wê bide diyarkirin. Wê bi wê re wê bi têkiliyên xwe yê ramyari û hwd ên bi misra kevn re jî wê di rengekê de wê bide diyarkirin. Wekî din wê

hittit jî wê di wê temenê de wê bi wê re wê li herêmê wê bikevina nava pêşbaziya serwerîyê a li herêmê de. Di wê temenê de wê di hinek rewşna de wê pêvçûnên nava wan jî wê bibin.

Lê weke ku em ji namayên ji dema hatûşîlî fahmdikin wê di renekê de wê, weke ku wê ne tenê wê hûrîyî wê di dewama wê de wê misir jî û hittit jî wê bi têtikiliyên xwe yên navendî ên bi qasra kassitan re wê di renekê de wê weke ku wê ew wê, diyarkirinê wê li herêmê wê bide diyarkirin. Di wê temenê de wê, direnekê de wê weke navenda mazin a li ser hersê hêzan jî wê di renekê de wê kassit wê xwe di renekê de wê bide diyarkirin.

Di wê temenê de wê rewşa kassitan wê derkeve li pêş. Di wê temenê de wê, di renekê de wê sînorê kassitan wê heta dimun û an bahreyinê a roja me wê di renekê de wê xwe bide diyarkirin. Wek din wê, keyên kassit wê weke ku em di dema kurigalzu û hwd de wê dibînin wê sînorê xwe wê hertimî wê berfireh bikin. Wê di renekê de wê elamên li rojhilat jî wê di renekê de wê bi wan re wê di nava têtikiliyê de bin. Ev wê di wê temenê de wê weke ku em dibînin wê di wê demê de wê têtikiliya weke ya zawacê wê weke têtînek peymanî a nava hêzan wê pêşkeve. Ber ku wê weke ku wê were fahmkirin wê zawac wê weke têtînek pîroz wê were dîtîn wê di wê temenê de wê di nava hêzan de wê weke têtînek peymanî ku ew wê êdî wê nikaribê ji wê bi şûn ve gav were avêtin wê di wê temenê de wê li wê were nerin. Di wê temenê de wê ev jî wê weke aliyekê wê yê din ê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di renekê de wê di dewama wê de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman.

Ev wê dîmenekê têtikiliyê ê weke bi peymanî wê keyên hittit ên weke Şuppiluliuma I de wê ev di renekê de wê were dîtîn. Di wê temenê de wê bahsa zawaca politik a nava wî û keça keyê kassit wê were kirin. Piştî wê di demekê de wê piştî ku ew hêrîşê mitanni dikin û mittanî navendê wê waşokani dihê ber rûxandinê û an hinek çavkani wê radigihênin ku ew wê radixûnê jî wê di wê temenê de wê, piştî ew wê keçek xwe wê bi keyê piştî wê ê mitannî re wê bizewicênê û wê di wê temenê de wê, ew wê peymanê wê di renekê de wê çêbikê. Li gorî hinek çavkaniyna wê ev keyê mitanni ê navê derbas dibê wê key Şuttarna sêyem ê hevdemê keyê hittit Şuppiluliuma I bê. Di wê temenê de wê ew wê di renekê de wê piştî wê di renekê de wê di şewayekê de wê bide diyarkirin. Di dema keyên mitanni ên weke Artatama I û Artatama II de jî wê têtikiliyên bi frawunên misrê re wê bahsa wan wê were kirin. Li gorî hinek çavkaniyna wê Key Artatama I wê bi frawunê misrê Thutmosê IV re wê peymana

aşîtiyê wê mohrbikê û heta wê zawacên bi wê rengê wê ji qasra keyê mittani kku wê weke keça wî werina diyarkirin wê bi frawunê misrê re wê werina kirin. Di heman rengê de wê keyê mitanni Artatama II wê bê gotin ku wê hevdemê Amenhotepê II bê û wê keça wî bi frawunê misrê re wê di renekê de wê weke ku wê bizewicê. Di wê temenê de wê di renekê de wê weke aliyekê wê yê din ê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di renekê de wê bi wê re wê werênê ser ziman bê.

BI heman rengê wê nameyên amarna wê bahsa keyê Mitanni key Tuşrata wê bikin ku wê bi heman awayê wê keça wî bi frawunê misrê Amenhotep IV re wê, bizewicê. Di wê temenê de wê ev zawac û gelek zawacên din ên weke wan ku em dikarin bi rehetî wan kifşbikin wê di wê temenê de wê ne tenê wê weke zawacê bin. Wê her wusa wê weke zawacên diplomatikî û ramyarî bin. Di wê temenê de wê di renekê de wê karibê wê bi wê re wê fahmbikê bê. Şuppiluliuma I wê bixwezê ku ew hemû herêmên rojavayê kurdistanê roja me ku ew wê di wê demê de wê bikevina şînorê misra kevn de wê bidest bixê. Heta karkemîş û hwd wê dagir bikê û wê heta navenda mitanni waşokani wê were. Di wê demê de zannanza ku wê li gorî hinek çavkaniyana wê weke ji kassitan bê û an jî hinek wê weke ji kassitên babilê bê diyarkirin wê di wê demê de wê bi keyê hittit re wê têkiliyên dênê. Di wê demê de wê, ev wê di nava nivisarên ku wê weke di nava wan de wê bibin wê were dîyarkirin.

Di wê demê de wê, ev rewş wê piştî seferkirina keyê hittit a li hemberê keyê mitanni key Tuşratta bê. Ev demek wê bikişênê. Li gorî hinek çavkaniyana wê Tuşratta wê di şerê li hemberê keyê hittit de wê were kuştin. Lêê hinek çavkani wê vaji wê dibêjin. Wê bahsa wê were kirin ku ew wê bisipêrê keyê demê ê mazin ê kassit. Di wê demê de wê hinek çavkaniyên civakî wê bahsê wê bikin ku ew wê li wir wê, herê ser dîlovaniya xwe. Piştî wê dihe gotin ku wê keyê hittit wê bi peymana aşîtiyê wê bi navbeynkariya keyê kassit wê bi kşrê key Tuşratta ku wê piştî wî were ser taxt Mattiwaza wê were ser taxt re wê bikê. Di wê demê de wê bahsa wê were kirin ku wê keyê hittit wê keça xwe wê bide keyê nû ê mitanni key mattiwaza û wê di wê temenê de wê bahsa destpêkirina demek nû a di nava wan de wê were kirin. Di wê temenê de wê, di renekê de wê bahsa peymanek aşîtiyê a nava mitanni û hittit ku wê di bin çavdêriya mitra, warona û indira de wê were kirin. Piştî wê di renekê de wê êdî wê pêşketina mittanî wê di renekê de wê heta demên ku wê asûr wê bilind bibê jinûve û wê di renekê de wê di wê demê de wê di renekê de wê weke xwe di şêwayekê de wê bide diyarkirin wê ev

wê di rengê de wê weke ku wê bibê. Wê di wê temenê de wê di rengê de wê weke aliyekê wê yê din jî wê karibê wê werênê ser ziman ku wê təkiliya nava hittit û mitannî wê piştî wê bi aşîtyê wê serwerîyê herêmê wê bibê di demekê kort de.

Dem û an serdema mitanni wê weke dem û serdemek zêde giring bê. Di wê temenê de wê bingihê jinûve şîrovekirin a bi aqilekê rasyonal û an pêşketinên bi aqilê felsefeyî wê di aslê xwe de wê di wê demê de wê bibê. bandûra wê li anatolya wê bibê. Di wê temenê de wê, di wê demê de wê pêşketina herinî ku wê weke di nava hittit û mitanni de wê bi aşîtyê wê bi encam bibê jî wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê di wê temenê de wê di rengê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman. Encamên pêşketina aqilî ên dema mitanniyên wê di dema nairiyan de wê bibê ku ev dem wê weke demek hinekê komplike jî wê karibê wê şîrovebikê bê. Nairi wê di dema mitanniyên û piştî wî re wê pêşkeve. Di aslê xwe de wê navê li mitanniyên dihê kirin weke nehriya ku wê di dema misra kevn de û an di nava nivisarên wê weke namayên amarna de wê derbas bibê wê di wê temenê de wê weke navkirinek li wê bê. Di wê temenê de wê navê nairi wê di aslê xwe de wê weke rengê din ê navê mitanni bê. Di wê temenê de wê karibê wê di rengê de wê werênê ser ziman.

Di wê demê de wê nairi wê pêşketina wan di rengê de wê li gorî demek aqilê rasyonal wê pêşkeve. Têgînên weke ya mitra û piştî wê zerdeşt û cihuti û hwd ku wê bi aqilekê giştî û têgînek xwûdayî ku wê weke ser ya yazdanî a ku wê di wê demê de wê di rengê de wê bibê wê karibê wê di wê temenê de wê di rengê de wê karibê wê li wê bihizirê û wê di wê temenê de wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê di wê temenê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê di wê demê de wê keyeniyên li gorî dema aqil wê bibin. Keyeniya kummuh, karkemêş, tabal û hwd wê çend ji wan keyeniyên wê demê ên mesopotamya û anatolya wê bibin. Keyeniya tabalê wê li sert bermeniyên luwîyan wê bibê û wê li herêmen ku ew wê bi zêdeyî wê pêşkevin wê xwe di rengê de wê di şewayekê de wê bide diyarkirin. Ev wê weke aliyekê wê yê giring ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengê de wê, karibê wê li wê bihizirê bê.

Di wê nûqtîyê de wê têgîna keyeniya tabalê wê bi hinek encamên wê re wê karibê wê li wê bihizirê bê. Di wê demê de wê weke yek ji wan keyeniyên ku wê gelek xosletên çanda mitanni wê bi xwe re wê bide

diyarkirin û wê bi teybetî wê heta dema keyê asûr sargonê duyem wê bi zêdeyî wê di gelek demên wê de wê rewşên raperînê ku wê li hemberê wan wê bibin li tabalê wê bibê. Ber vê yekê wê di serî de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê werênê ser ziman wê ew jî wê weke têgihek keyeni a dema nairî wê bi xwe re wê bihawênê bê. Di dewama wê de kummuh ku wê piştî wê li ser wê temenê wê di dewama wê de wê kommagene wê were wê di rengekê de wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê fahmbikê û wê di wê temenê de wê di şêwayekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê fahmbikê û wê karibê wê di wê çerçoveyê de wê di rengekê de wê bi wê re wê karibê wê werênê ser ziman bê. Di wê temenê de wê dema ku wê rewşa nairî û an serdema nairî wê were diyarkirin wê bahsa şerê asûr bi keyeniyên dema nairî re wê bikê û wê bahsa 60 keyeniyên ku wê di şerê nehiriyê de ku wê bi asûr bikin û wê têkherin wê karibê wê di rengekê de wê di şêwayekê de wê bahsa wê bikê. Di wê temenê de wê, weke ku wê were diyarkirin jî wê di rengekê de wê, ev keyeni wê piştî wê di berdêla bac dayinê de wê weke ku wê bi asûr ve wê girêdayî wê bimênin. Heta ku wê were diyarkirin wê di rengekê de wê, di şêwayekê de wê, piştî wê, êdî wê navendîtîya asûr wê bibê. Di wê temenê de wê dema ku em bahsa wê demê û asûr û pêşketina wê bikin wê di wê nûqteyê de wê weke ku wê giring bê ku mirov wê bahsa wê bikê ku wê asûr wê berê wê bi kassitan re wê di rengekê de wê keyeniyek navxweyî wê zêde wê pêşkeve û wê xwediye demên dirêj bê. Keyên wê yên pêşî wê bi rêya peymanên weke bi zawacê û hwd ku wê di nava asûr û kassitan de wê bibin wê rewşa asûr wê weke yek di dewama wan de ku wê weke pêşkeve wê di mejiyê mirovên demê de wê weke bi intibayekê wê di şêwayekê de wê biafirênê. Di wê temenê de wê, dema ku em wan peymanên bi zawacê keyên wê yên ku ew wê di rengekê de wê, piştî karindaş wê di rengekê de wê weke ji jê wê werin ku mirov bi wê temenê û baviksalariya weke ji kassitan dihê wê fahmnekê wê nikaribê wê bi tememî wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbikê.

Ev wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din jî wê hebê. Di wê temenê de wê pozisyona asûr wê rewşa ku wê xort dikê jî wê li ser temenê wê çavkaniya keyeni û qasra wê ya mazin ku wê weke xwediye serwerîya mazin a li ser herêmê re wê dema ku wê bi wê yekê wê li wê serwer bibê wê êdî wê di rengekê de wê weke ku wê bibê xwediye rewşek giring a ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê re rewşa asûran wê weke navendî wê bike û derxê li holê. Minaq wê dema ku wê ti kesek wê weke ne li bendê bê wê asûr wê li misrê wê qasidên xwe wê bişênê û wê xwe weke hêza sereka a mazin wê bide nişandin wê misir wê demek dirêj wê nexwezê wê serwerîya wê herê bikê. Lê piştî wê ku ew wê di wê dewamê de wê bide nişandin û herê bikê. Di wê temenê de wê, li ser çavkaniya kassit wê xwe bi wê bide herêkirin. Di wê temenê de wê, di rengekê de wê di dema keyê destpêkê ê asûr de wê, di wê demê de ku wê kasidên xwe di şênê misrê û dixwezê ew weke hêzek mazin were herêkirin li şûna kassitan wê ev wê di rengekê de wê, pêşî wê di serê wan de wê bibê sedema gûmanan. Di wê nûqtayê de wê ev wê weke aliyekê wê yê giring wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê.

Di wê demê de wê, keyeniyên herêmê wê derkevina li pêş wê minaq wê weke piştî wê li bakşrê mesopotamya wê konfedereliya nava keyeniyên herêmê de ku wê hinek dirokzan wê weke li hemberê asûrê wê were diyarkirin û wê piştî wê di şerê halpa de wê têkherê jî wê di wê temenê de wê karibê wê di wê temenê de wê weke bertekekê wê fahmbikê.

Di wê demê de wê minaq wê weke keyeniyên din ên bakûrê mesopotamya wê piştî wê li ser temenê mitannîyan û çanda wê, urartuyî jî wê di wê demê de wê bibê. Ev jî wê weke hêzek diyarker a dema nairi ku wê karibê wê bahsa wê bikê wê di rengekê de wê xwediyê serweriya xwe demê bê. Piştî kassitan ew jî wê bikeve rewşêk xirab û wê di rengekê de wê, nexwezê ku ew serwerîya asûr wê herê bikê. Di wê temenê de wê di awayekê de wê di rengekê de wê di hinek şerên ku wê bi asûr wê bikeviyê de wê di rengekê de wê piştî wê êdî wê xwe di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê weke ku wê bide diyarkirin.

Mijare urartu wê, dikarê wê di rengekê de wê li ser wê bisekinê. Lê berê wê hinekê pêşketina dema nairi wê di rengekê de wê pêşî wê hinekê bi kortasî wê li sert wê bisekinê.

Nairi ku wê di nava nivisên bizmarî de wê weke [KUR.KUR] Na-i-ri wê were diyarkirin wê bi gotina 'axa Nairi', her wiha Na-i-ru wê were ser ziman. Bi kurdî wê di wa 'nayiri' û an naîrî' wê weke di wateya têtîna welatê bilind ê nava du çeman jî wê wateyekê wê bi xwe re wê bide me. Di dewama wê de wê bi ermenî: (Նայիրի) navê Akadî bû ji bo herêmek ku ji hêla komek taybetî (dibe ku konfederasyon an hevgirtinek) keyeniyên eşîrî û an herêmî ve li Çiyayên mesopotamyê dijîn, ku bi qasî herêma di navbera amed û Gola Wanê ya îroyîn û herêma rojavayê Gola

Urmîyê de digire nav xwe. Nairi carinan bi Nihriya re tê wekhev kirin, ku ji çavkaniyên Mezopotamya, mitanni, Hîtît û Urartu tê zanîn. Lêbelê, hebûna wê ya bi Nihriya re di yek nivîsê de dibe ku li dijî vê yekê be.

Berî hilweşîna Serdema Bronz, eşîrên Nairi wekî hêzek têra xwe bihêz dihatin hesibandin ku hem bi Asûrî û hem jî bi Hattî re şer bikin. Eger Nairi û Nihriya bên naskirin, wê demê herêm cihê Şerê Nihriya bû (nêzîkî 1230 b.z), xala herî bilind a dijminatîyên di navbera Hîtît û Asûriyan de ji bo kontrolkirina bermahiyên keyeniya berê ya Mîtannî jî.

Keyên pêşîn ên Urartuyê ji keyeniya xwe re Nairi digotin li şûna navê xwemalî Bianili. Lêbelê, têkiliya rastîn a di navbera Urartu û Nairi de ne diyar e. Hin zanyar bawer dikin ku Urartu heta ku ya berê wekî Keyeniyek serbixwe hate yekkirin, beşek ji Nairi bû, hinên din jî diyar kirine ku Urartu û Nairi dewletên cuda bûn. Xuya ye ku Asûrî bi dehsalan piştî damezrandina Urartuyê berdewam kirine ku Nairi wekî hebûnek cuda bi nav bikin, heta ku Nairi di sedsala 8an a b.z de bi tevahî ji hêla Asûrî û Urartu ve hate vegirtin (çav: Buccellati, Giorgio (1972). "Nairi e Ir(u)atri. Contributo alla storia della Formazione del regno di Urartu, by Mirjo Salvini [Review]". *Journal of the American Oriental Society*. 92 (2): 297).

Li gorî Trevor Bryce, axên Nairi ji aliyê "komên eşîrî yên hov" ve hatine niştecîkirin ku di nav hejmarek mîrektîyên piçûk de hatine dabeşkirin. Ew cara yekem di nivîsên keyê Asûrî Tukulti-Ninurta I (1243–1207 b.z) de têne behs kirin, ku îdia dikir ku çil keyên Nairi têk biriye û ji wan bac stendiye. Behsa belgekirî ya zû ya Nairi ji sedsala 13-an b.z tabletek e ku kirîna 128 hespan ji herêma Nairi vedibêje. Li gorî Bryce, beşên Urartu, dewletek Nairi, bi nivîsên Azzi yên Hîtît ên ji heman serdemê re têkildar in (çav: Bryce, Trevor (2009). *The Routledge Handbook of the Peoples and Places of Ancient Western Asia*. Routledge. p. 310).

Navên bîst û sê herêmên dema Nairi ji hêla Tiglath-Pileser I (1114–1076 b.z) ve hatine tomar kirin. Xala wan a herî başûr Tumme bû, ku tê zanîn ku li başûr-rojavayê Gola Urmîyê bû, û xala wan a herî bakur Daiaeni bû. Ev erd ji listeya keyên têkçûyî têne zanîn: "keyê Tumme, keyê Tunube, keyê Tuali, keyê Kindarî, keyê Uzula, keyê Unzamuni, keyê Andiabe, keyê Pilakinni, keyê Aturgini, keyê Kulibarzini, keyê Shinibirni, keyê Himua, keyê Paiteri, keyê Uiram, keyê Shururia, keyê Albaia, keyê Ugina, keyê Nazabia, keyê Abarsiuni, û keyê Daiaeni." Nivîsên din ên ku sefera Tiglath-Pileser vedibêjin, keyên têkçûyî bi sî an

şêst hejmar dikin. Tê bawerkirin ku Nairi ji çiyayên Tur Abdin li başûr heta herêma çiyayî ya li başûrê rojhilatê Gola Wanê li bakur dirêj dibe (çav: Luckenbill, Daniel David (1926). Breasted, James Henry (ed.). Ancient Records of Assyria and Babylonia (PDF). Vol. I. University of Chicago Press. p. 81).

Di sala 882 b.z de, Assurnasirbal II hêrîşî Nairiyê kir, ku wê demê ji çar dewletan pêk dihat: Bit-Zamani, Shubru, Nirdun, û Urumu/Nirbu. Van herêman hemûyan keyên xwe hebûn. Bi taybetî, Assurnasirbal bajarê Madara yê bi keleh, digel şêst "bajarên" din ên ku ji hêla Lapturiyekî ve dihatin rêvebirin, fetih kir.

Cigirê Assurnasirbal, Şalmaneser III, di sala panzdehemîn a serweriya xwe de (844 b.z) li herêmê sefer kir û li ser çavkaniya Dicleyê peykerek danî. Şalmaneser berê di sala 858 b.z de li dijî axa Hubushkia sefer kiribû; nivîsên wî radigihînin ku wî çekên xwe di "Deryaya Nairiyê" de şuştîye, ku an Gola Wanê an Gola Urmiyê vedibêje. Bryce dibêje ku hin ji "nivîsên wî yên keyene nîşan didin ku peyva [Nairi] niha herêmek taybetî li başûrê rojavayê Gola Urmiyê, ku navenda wê axa Hubushkia ye, jî nîşan dide." Cihê rastîn ê Hubushkia ne diyar e. Şalmaneser Kakiya, keyê Nairiyê û Hubushkiya, li çiyayan şopand, paşê artêşa wî qetil kir û ew neçar kir ku teslîm bibe. Piştî ew meşîya û Sugunia, paytexta yekem a Aramê, keyê yekem ê Urartu yê naskirî, wêran kir (Şalmaneser di seranserê serweriya xwe de çend caran li dijî Urartu sefer kir).

Nairi wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê weke navekê demografîkî û weke hinekê jî dîmenekê ramyari wê xwe di rengekê de wê bide diyarkirin. Herêmen ku wê weke herêmen tor-abidin wê werina dîyarkirin herêmen 'torê' na ku wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bahsa wan wê were kirin bê. Lê di wê demê de wê gelek ji wan keyeniyên wê dema mediya wê di rengekê de wê bidina diyarkirin. Lê rewşek din wê navên keyenî û an keyên dema nairi wê di rengekê de wê pêjnek fahmkirinê wê di mejiyê mirov de wê bidina çekirin ku ew çendî wê weke piştî wê li gorî zimanê kardoxiyan wê di rengekê de wê weke ku wê dîmenekê fahmkirinê wê bidê diyarkirin.

Ev herêmln mijare gotinê wê di dema med û piştî mediya de jî wê kardoxi wê li wan wê serwer bin û wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê karibê wê di wê temen de wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê di şêwayekê de wê di rengekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê xwe di

rengêkê de wê bide diyarkirin. Ev jî wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengêkê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê li wê bihizirê û wê karibê wê di wê temenê de wê, fahmbikê bê.

Şalmeneserê cîgirê, Şemşî-Adad V (823–811 b.z hukum kir) herî kêşê caran li Nairiyê sefer kir; di sefera sêyemîn de, tê gotin ku wî jî hukumdarên Hubushkiya, Sunbu, Mannaea, Parsua, û Taurla bac wekî hesp wergirtiye. Cîgirê wî Adad-nîrarî III îdia kir ku tevahiya Nairiyê fetih kiriye. Nivîsên Sargon II (722–705 BZ hukum kir) vedibêjin ku wî li bajarê xwe yê bi qeleq Hubushkiya bac ji Yanzu, keyê Nairiyê, wergirtiye.

Di wê yekê de wê j inivîsên demê wê were fahmkirin wê piştî têkbirina mitanni wê di dema nairi wê de wê asûr wê pirr seferan wê li herêmê wê bikê bo ku ew xwe serwer bikê. Lê di wê nûqtayê de wê, ev wê weke ku wê bo wê ne hesan bê. Wê di rengêkê de wê hertimî wê xwe di rengêkê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê weke ku wê di awayekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê weke ku wê bide diyarkirin. Nairi wê di wê temenê de wê weke ku wê di nivîsên asûrî de wê derbas bibê wê bi têgîna ardnigariyek berfireh û rewşên wê yên ramyari ên bi keyeni û hwd ku ew di rengêkê de wê di rengêkê de wê weke ku wê di rengêkê de wê di dewama wê de wê weke ku wê di rengêkê de wê bide diyarkirin.

Li gorî nêrîna Mirjo Salvini, tevî nasnameya wan di hin çavkaniyan de, Urartu û Nairiyê heta berfirehbûna ya berê di dawîya sedsala 9an a b.z de behsa hebûnên cuda dikirin. Heta wê demê, Urartu muhtemelen ewqas axa Nairiyê fetih kiribû ku "keyên Urartu yên destpêkê hîs dikirin ku Nairiyê navekî guncaw e ji bo padîşahiya ku ew lê hukum dikirin." Di navbera berfirehbûna Urartu û Asûriyê de asê mabû, hebûna Nairiyê wekî hebûnek serbixwe di destpêka sedsala 8an a b.z de bi dawî bû. Di nivê sedsala 8an a b.z de, beşek ji Nairiyê wekî parêzgeheke Asûrî tê behs kirin, lê di sedsala 7an a b.z de, ev têgeh carinan di çavkaniyên Asûrî de ji bo parêzgeha Amediyê (Diyabekirê îroyîn) tê bikar hanîn (çav: Zimansky, Paul (1985). *Ecology and Empire: The Structure of the Urartian State* (PDF). Oriental Institute of the University of Chicago. pp. 49–50).

Li vir di aslê xwe de wê di rengêkê de wê dikarê wê di wê temenê de wê fahmbikê ku wê nairi wê di rengêkê de wê weke navekê ku wê, zêde di nivîsarên mittani de wê ji bili hinek navên weke di nameyên amarna

weke 'nehirya' ku wê weke di rengekê de wê bi wê bahsa mitanni bikin û pê de wê zêde li hev wê ne di ahengekê de wê hebê. Lê di wê temenê de wê navê nairi wê di rengekê de wê di nava têtînên asûrî de wê derkeve li pêş. Lê wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê nairi wê, di rengekê de wê weke ku wê Mirjo Salvinî wê dihênê ser ziman ku ew wê di dîmenekê bi derfet wê weke hinek herêmên ku wê urartû wê dagirbikê û wê serwerîya wan li ser wan wê avabikê wê werênê ser ziman. Çi rasthatina ku wê di wê temenê de wê hebûna urartu wê di wê temenê de wê ne tenê wê di nava têtînên nairi de ku wê derkeve li pêş ji wê zêdetirî wê weke rewşek cûda dimênê. Lê hebûna wê xwe dide domandin û wê di dema mediya de jî wê hebê û piştî wê bi kardoxiyan û têtîliyên wan ên bi wan re jî wê di rengekê de wê bahsa wan wê were kirin. Di wê temenê de wê di rengekê de wê bahsa wê werê kirin. Di wê nûqteyê de wê, weke aliyekê wê yê din wê, serwerîya urartu wê di demên piştî mediya de wê, di rengekê de wê, bi hinek awayna wê, xwe xwe wê piştî jî wê bidina domandin. Di wan dîmenên fahmkirinê de wê weke urartu weke hêzek derve hati ê serwer û serdest bûyî wê di dîmenekê de wê bi morfolojiyekê wê weke ku wê bahsa wê were kirin. Di wê temenê de wê têtîliya wan a bi kardoxiyan re wê di wê temenê de wê bahsa wê were kirin.

Lê wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê têtîna navê nairi wê hinek morfolojiyên din jî wê di serê mirov de wê biafirênê. Ev jî wê di rengekê de wê weke navekê ku wê morfolojiyên bi aqilê rasyonel wê di rengekê de wê di mejiyê mirov de wê weke ku wê biafirênê. Di wê temenê de wê ev wê di şewayekê de wê weke ku wê di rengekê de wê bide diyarkirin. Ev wê weke nişanaya wê dikarê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman ku wê di rengekê de wê çawa ku wê di şewayekê de wê nairi wê weke demek aqil wê di wê temenê de wê têtînên wê bide diyarkirin. Nişanakên wê zêde hena ku wê di wê demê de wê çanda mitrayî wê serdest bê û di nava nivîsên demên piştî wê de wê, hin bi hin wê navkirinên weke taqabûlî zerdeştîyê dikin wê werina kifşkirin.

Albrecht Goetze diyar kir ku tiştê ku ew wekî welatê Hurriyan bi nav dike, di nav hejmarek dewletên piçûk de hilweşiyaye ku Asûriyan jê re digotin Nairi. Yê din bi guman li vê hîpotezê dinêrin; mînaqî, Warren C. Benedict destnîşan dike ku ti birhanek ji bo hebûna Hurriyan li derdora Gola Wanê tune ye. Lê ew jî bi morfolojîkî dikeve nava şîroveyekê wê dihênê ser ziman ku wê nairî wê di dewama wan de wê bi temenê xwe yê çandî û hwd re wê karibê wê weke di dewama wan de wê werênê ser

ziman. Di roja me de wê, çavkaniyên ku wê piştî salên 1990 û pê de li dora herêma çolemergê a bakûrê kurdistanê dihên dîtîn wê weke çavkaniyên hebûna hûrîyan li wê herêmê wê werina dîyarkirin. Piştî wê, berî salên 1990î de jî wê di wê warê de wê bi erkolojikî wê çavkaniyên ku wê werina kifşkirin wê bibin.

Birhanên zimannasî destnîşan dikin ku axaftvanên Proto-Ermenî li Çiyayên Ermenî herî kêr di destpêka hezarsala 1-an a b.z de hebûn. Wekî di wê ev jî wê bi wê re wê bidina nişandin ku wê şibandinên di nava zimanê urartû û an zimanê ermenî û yê hûrîyan de wê weke aliyekê wê yê ku wê bal wê were kişandin li ser wê bê. Wekî aliyekê wê yê din jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê di rengekê de wê piştî wê jî wê di rengekê de wê ev wê weke aliyekê wê yê din ê kku mirov wê karibê wê di rengekê de wê di eewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman bê.

Li gorî Lorenzo D'Alfonso, dibe ku eşîra Nairi Tuali ber bi rojava ve çûbe û keyenîiya neo-Hîtî a Serdema Hesinî ya Tabal ava kiribe. Di wê temenê de wê, hizirkirinên ku wê, werina kirin jî wê di rengekê de wê di bin bandûra ya demên hûrîyan de wê bimênin. çanda demên talabê wê berheviyek ji demên hûrî, hittî û luwiyan ku ew wê, di dewama hûrîyan de wê werin bê. Di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê werênê ser ziman ku wê piştî wê jî wê di rengekê de wê ev wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Wê di wê temenê de wê, di aslê xwe de wê piştî têkçûna mitannî jî wê têkiliyên urartû ên ku wê di rengekê de wê werina kifşkirin wê di temenê keyeniyên din ên herêmê ên bi şûnmayîna mitanni ku wê bijin bin. Minaq wê piştî wê, bi keyeniyên rojavayê kurdistanê roja me re ku wê weke konfederasyonê wê çêbikin û wê di şerê halpa de wê li hemberê asûr wê şer bikin de jî wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê wertênê ser ziman jî bê.

Çanda mitannî ku mirov wê di rengekê de wê dikarê wê bibêjê ku wê di dewama ya hûrîyan de wê ji kû ve li wê binerê wê karibê wê bi rehetî wê kifşbikê ku wê di rengekê de wê weke bandûra wê li herêmê wê bibê. Ev wê piştî wê heta demên kardoxîyan jî wê wusa bê. Minaq wê yazdanên dema hûrî-mitanni wê di nava wan de wê weke yazdanên pêbawerkirinê bin. Di wê temenê de wê mêraniya xwe û şerwaniya xwe kardoxî wê atfî yazdanê mazin ê hûrî-mitannî teşûb bikin.

Di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di

şêwayekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê fahmbikê û wê di dewama wê de wê werênê ser ziman bê. Çendî ku wê zêde çavkani wê zêde di destê me de di derbarê wê nebin jî wê kardoxi wê weke ku em j inavaroکا vegotinên li kurdistanê dibînin wê weke herêmek bi herêm di rengê keyeniyên herêmî de wê weke rêxisti bê û wê xwediyê serwerîya xwe wê li herêmê bin. Bandûra wê xwe di rengê de wê bide diyarkirin. Wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê karibê wê di wê temenê de wê di rengê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman bê.

Li ser wê temenê wê di temenê têkiliya ûrartûyan a bi mitanniyan re wê bibê wê dîmenekê din ê weke ku wê piştî wê bi keyeniyên piştî mitanniyan re wê bibin wê di rengê de wê karibê wê, bi heman rengê têkiliyên bi wê rengê bi kardoxiyan re jî wê kifşbikê. Ev wê, di rengê de wê weke têkiliyek herêmî ku wê dikarê wê di rengê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê di şêwayekê de wê werênê ser ziman bê.

Li vir em nikarin wê argûmanê wê bi temen bikin ku wê temenê çavkaniyên bo serwerîya hûrî-mitanniyan wê li başûrê kurdistanê herêmên ku wê piştî wê, di rengê de wê, weke herêmê bi serwerîya urartû re wê were diyarkirin wê bi wê rengê wê werênê ser ziman. Di wê temenê de wê di têkiliyên wê demê de wê heta sedsale 13'min jî wê di rengê de wê di temenê têkiliyên nava mesopotamya jorin û mesopotamya jêrîn û an mesopotamya başûrê û mesopotamya bakûr û hwd wê di wê temenê de wê têkiliyek wê bi serwerîya kassît û hûrî-mitannîyan re wê di dewama wê de wê di wê demê de wê were dîtin ku wê hebê. Di wê temenê de wê, di rengê de wê, di şêwayekê de wê, çendî ku wê, bahsa kassitan wê were kirin ku wê ji keviya zagrosan û rojhilatê kurdistanê roja me wê werin jî lê wê çavkaniyên weke bi keyên kassitî ên destpêkê weke agum-kekrimê wê were kirin ku ew wê weke ku wê ji hana û an kur ku wê weke xanadanaka bakşrê mesopotamya bê û wê di dewama wê de wê weke ya bandûra wê ji demên serdestîya abla û hwd jî wê hebê wê karibê wê di rengê de wê werênê ser ziman. Di wê temenê de wê di rengê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê di rengê de wê fahmbikê bê.

Heta ku mirov wê demên berê wê baş fahmnekin wê di rengê de wê weke ku wê di zane min de wê demên piştî wê jî wê ji aliyekê ve wê newîna fahmkirin. Minaq wê demên akadê wê weke ku wê jibini wê qûtbûnekê wê di rengê de wê weke ku wê karibê wê di rengê de wê ji ya demên berê wê were kirin. Di wê temenê de wê weke 'dîrok ji wê

demê û pê de wê destpêbikê' wê bahs wê were kirin û wê demên wê yên berê wê zêde wê agahi wê di aslê xwe de wê bi dîyarî wê weke ku wê nebin. Yan jî wê tevlihevkirin û wê di çerçoveya wê dema piştî de wê were hanin li ser ziman. Ev jî wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê bahsa wê were kirin.

Di wê temenê de wê, vegotinên weke yên 'leneta agade' wê di rengekê mitîkî a bi dîmenekê rasyonel ku wê were vegotin bê. Mitolojiya mesopotamya wê xosleta wê di rengekê de wê di wê temenê de wê pîrêde wê rasyonel wê were vegotin û ev wê, bibê sedemek ku wê di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê giring wê bi temenekê dîrokî û vegotin û an ragihandin û yan jî hanina wê ya ser ziman re wê di rengekê de wê weke ku wê were hanin li ser ziman.

Mitolojiya mesopotamya wê di wê temenê de wê di dîmenekê de wê di renga weke ya di nava aqilê rasyonel û yê mitolojiyê ê piştî ku wê were dîyarkirin de wê di rewşekê de wê xwe bide diyarkirin. Di wê temenê de wê weke dîmenekê wê yê fahmkirinê ku wê weke li gorî tîkiliyên mirovan wê di rengekê de wê dimenekê aqilane wê di şêwayekê de wê were hanin li ser ziman. Ev jî wê weke aliyekê weke aliyekê wê yê din ê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê fahmbikê û wê di wê temenê de wê di rengekê de wê werênê ser ziman bê.

Di dewama wê de wê dikarê wê di rengekê de wê werênê ser ziman ku wê tîgîna mitolojiya mesopotamya wê di wê temenê de û wê bi wê sedemê wê weke tîgînek teolojîkî a aqilane wê di rengekê dîmenî de wê xwe di şêwayekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di reng û awayekê de wê di dewama wê de wê werênê ser ziman bê.

Mijare fahmkirina rengê hizirkirina herêmê de wê ev wê weke kku wê were dîtin wê di demên mesopotamya de wê di dewama hev de wê di diyalektîkekê de wê ev tîkiliya fahmkirin û hanina ser ziman wê di şêwayekê de wê weke ku wê bê hanin li ser ziman. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê di dewama wê de wê werênê ser ziman bê. Di wê temenê de wê azmûnên kirinên bi wê re wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke ku wê bi aqilê wê re wê karibê wê werênê sert ziman. Di mijare fahmkirina wê de wê karibê wê di wê temenê de wê bi kûrehî wê li wê bihizirê wê weke ku wê di her demê de wê were kirin. Mijare hizirkirinê wê di wê temenê de wê, bi çerçoveyek rasyonel wê hizirkirina wê bi aliyên din ên jîyanê ên bi fizîkî û ne fizîkî re jî wê di rengekê de wê bê

sedema ji wê ên bi fahmkirinên cihê. Di wê temenê de wê, dema ku mirov wê mitolojiya mesopotamya wê dixwênê wê, carna wê weke li mirov wê zor were ku mirov wê bi tememî wê weke mitolojiyê wê di rengekê de wê, diyarbikê bê.

Di şiroveyên li ser dema nairi de wê weke di rengekê de wê bi dema serwerîya urartu re wê diyarkirina wê di rengekê de wê, were hanin li ser ziman. Lê ev çerçoveya nairi wê, di aslê xwe de wê, zêde nikaribê wê bi wê re wê di rengekê de wê werênê ser ziman. Weke hemû keyeniyên din ên piştî mitanni di wê demê de wê karibê wê di wê çerçoveyê de ku wê serwer bibê bahsa urartu jî wê bikê. Di wê temenê de wê di rengekê de wê karibê wê bahsa wê bikê bê.

Lê di wê demê de wê çendî ku wê di nava hewldana serwerîyê de jî bê. Em nikarin urartu ji ya çerçoveya wê dûrî wê fahmbikê. Di wê temenê de wê, dikarê wê werênê ser ziman ku wê, di rengekê de wê, di demên piştre de jî wê weke hebûna xwe wê di rengekê de wê bide diyarkirin.

Urartu wê, di rengekê de wê, çanda wê dema berê wê demê a mitanni bê. Wê li ser wê çavkaniyê wê pêşkeve.

Ji aliyekê din ve jî wê dema ku em bahsa asûr û di wê demê de wê serweriya wê bikê wê di rengekê de wê weke pêwîst bê ku wê di wê demê de wê têkiliyên wan ên bi kassit re wê pêwîst bê ku wê di rengekê de wê şîrovebikê û wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke karibê wê fahmbikê bê. Asûr wê di rengekê de wê bi têkiliyên xwe yên weke bi peymanî û hwd wê di wê temen de wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê. Wê jî wê dikarê wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di şêwayekê de wê karibê wê fahmbikê bê.

Di wê nûqtayê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê karibê wê di wê temenê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê. Ev jî wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Di wê nûqtayê de wê dema nairi wê weke demek ku wê berhema demên berê xwe yê berê bê. Lê ev dem wê weke demek û an serdeme giring a ku wê ji mitolojiyê û aqilê wê bi ber demên teoloji û hinekê jî wê felsefeyê wê biçe bê. Di wê temenê de wê ev wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê

di renekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê di wê temenê de wê fahmbikê bê.

Wê jî wê di renekê de wê dikarê wê di şêwayekê de wê werênê ser ziman ku wê, di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê giring wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê fahmbikê bê.

Mijare fahmkirinê a ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di renekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê fahmbikê bê. Di wê demê de wê hin bi hin wê nişanaka wê hebê wê têgihên weke yên mitraismê û heta pêşketina zerdeştîyê û di dewama wê de a cihutiyê û hwd wê hebê. Di wê temenê de wê dema nairi wê di wê temenê de wê demek ku wê di warê rengê hizirkirinê de wê weke ku wê dîmenekê wê yê teybet wê karibê wê di renekê de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman.

Ji wê aliyê ve wê dema ku em li wê dînerin wê dîmenekê din bi hizrî wê di serê mirov de wê weke ku wê biafirê. Wê weke ku wê çawa wê di serdema antikk a girêkê de wê li dora sedsale 4'min û hwd wê bibê jî wê di renekê wê weke wê dema nairi wê di renekê de wê di dîmenekê rengê dema kevnera û an antikk a mesopotamya de wê bi wê re wê di renekê de wê ji wê demê û pê de wê weke ku wê xwe bide diyarkirin. Bi teybetî wê, dema ku wê bahsa wê demê wê were kirin wê du rewş wê ew wê bi wan re wê were diyarkirin. Yek wê bi şerê asûr ê li hemberê mitannî ku wê bi wê serkeve û wê li herêmê wê serwerîya xwe wê çêbikê û wê di dewama wê de wê di renekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring ku wê di dewama wê de wê bi wê re wê di wê temenê de wê di renekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê karibê wê di wê temenê de wê di şêwayekê de wê bi wê re wê fahmbikê bê.

Di wê temenê de wê destpêka wê weke şerê nehriya ê bi mitannî re ku wê asûr wê bikê wê bide diyarkirin. Rasta ku wê pêşketinên bi wê rengê weke bûyar wê karibin bandûra wê weke di temenê dawîbûn û an destpêkê de wê hebê. Lê fektorên din ên hizrî û pêşketinê ên demê jî wê di wê de wê pêwîst bê ku ew ji berçav newina dûrkin. Di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê di renekê de wê di dewama wê de wê werênê ser ziman bê.

Ji wê aliyê ve wê fektorên weke bi rengê hizirkirinê wê di wê temenê de wê weke ku wê derkevina li pêş. Di wê temenê de wê dikarê wê di dewama wê de wê bi wê re wê di renekê de wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê li wê bihizirê û wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Minaq wê, pêşketinên wê demê wê, di rengekê de wê di rengekê de ku em nairî û dema wê şîrove dikin wê di rengê pêşketinê û awayê wê de wê dîmenekê morfolojikî ku wê heta dema pêşketina mediya û an imparatoriya mediya û serwerîya wê li herêmê wê xwe bide diyarkirin. Di wê temrenê de wê birhanên morfolojikî wê didina diyarkirin ku wê serdema mediya wê weke di warê pêşketinê de wê weke ku wê ev dem wê weke zerweya wê biafirênê. Di wê temenê de wê dîmenekê fahmkirinê wê xwe re wê di rengekê de wê weke ku wê bide diyarkirin.

Ji wê aliyê ve wê demên nairî wê weke dîmenekê demek kevnera a ku wê aqil û pêşketina hizrî a mesepotamya wê di wê demê de wê gûharinekê wê weke ku wê di wê temenê de wê xwe bi wê re wê bide diyarkirin. Di aslê xwe de wê, di rengekê de wê, çendî ku wê weke dema mitanni wê dawîbûna wê weke destpêka dem û an serdema nairî wê were diyarkirin jî lê wê ev wê were dîtin ku wê weke çavkaniyên hizirkirinê wê bi morfolojikî wê weke ku wê dema mitannî wê weke destpêkek kevnera wê di wê warê de wê bi destpêka xwe re wê bihawênê û wê dema mitannî wê weke dema wê ya pêşî bê. Dema wê ya duyem wê weke dema nairî bê. Dema sêyem wê dema mediya bê.

Di wê temenê de wê dîmenekê fahmkirinê wê weke ku wê bi xwe re wê bide diyarkirin. Ji ber vê yekê wê ev dem wê jî aliyl pêşketinên wê yên şariştanî, civakî û hwd ve jî wê weke bi hemû aliyên wan ên hizirî wê weke bi mitolojikî, çandî, bawerî û an pêşketinên olî û hwd ên weke bi mitra û heta demên derketina zerdeştî û piştî wê cihutiyê û serwerîya wan ya bi hizrî û aqilî û hwd re wê di wê temenê de wê karibê wê di rengekê de wê fahmbikê bê. Mitrayî wê di nivisandinê de ku wê çendî wê zêde negihîştina roja me jî bin lê wê di rengekê de wê rewşên weke kanonikên pirtûkxanyî ên berhevkirî wê di dewama wan de wê bibê. Ev wê di dema zerdeştîyan û manîyan de jî wê bibê. Di wê temenê de wê bi cihutiyê re jî wê di rengekê de wê bibin. Ev wê, di rengekê de wê weke berhevna ku wê di rengekê de wê çerçoveya hizrî wê êdî wê di wê temenê ku em dikina mijare gotinê ên weke bi teolojikî-felsefeyî di zikhev de wê weke ku wê bi wê re wê di rengekê de wê temen û bingihê wê di şewayekê de wê weke ku wê biafirênê. Di wê nûqteyê de wê giringiya dema nairî wê jî çerçoveya serweriya dîmenekê keyeniyî zêdetirî wê di wê temenê de wê bi ast û radaya pêşketina wê ya hizirî ve wê weke ku wê ji wê aliyê ve wê weke ku wê pêwîst bê ku wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi

wê re wê fahmbikê û wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê di wê temenê de wê di şêwayekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê bê. Di wê warê de wê dema nairi wê weke demek li wê bûhûrînê a ku wê ne tenê wê weke bi rengê serwerîyê ê weke bi asûr re wê weke ji dema kassît-mitannî zêdetirî wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê fahmbikê bê. Asûr wê di rengekê de wê li başûrê mesopotamya wê li qasra kassit wê pêşî wê, bi temenê wê xismtîya li ser têtikiliya zawacên ramyari re ku wê were çekirin û wê bi wê li ser taxt wê serwer û hukum bibin wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbikê bê.

Ji wê aliyê ve ev dem wê weke ku wê pêwst bê ew hinekê jî wê di rengekê de wê li ser wê were sekin in. Di dewama wê de wê bi pêvajoyên hizirkirinên demê re wê çawa wê bûhûrînek li têtînek teolojikî-felsefî wê jî ya mitolojiya berê wê çêbibê wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbikê bê.

Di aslê xwe de wê piştî dema mitanniyan wê bi zêdeyî wê di wê demê de wê bi awayekê nîv-felsefî demek wê xwe bide diyarkirin. Di wê temenê de wê, di wê temenê de wê, ev jî wê mitrayî wê, pêşvaniya wê bikin. Bawermendên mitrayî wê derkevina dervî têtînek mitolojîkî. Wê di rengekê de wê şêwayekê hizirkirinê ê weke aqılmeşandinê wê di destpêkê de wê pêşbixin. Di awayekê de wê pergalek hizirkirinê a pêşî a astrolojîkî a li ser temenê şîrovekirnê û di her tiştê de ku ew bi wê li wateyê digerihişin wê di rengekê de wê weke ku wê kifşbikin. Têtînen weke vekirina falvaniyê bê, weke şîrovekirina xewnan bê û hwd wê di wê temenê de wê bi wê re wê li wê bihizirin bin. Di wê temenê de wê di tiştê de lêgerîna wateyê û an pêşxistina wateyê wê di encama wê rengê aqılmeşandinê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê rengê de wê weke aliyekê wê yê giring wê karibê wê fahmbikê bê.

Di wê temenê de wê, têtîna mitrayîyan wê di rengekê de wê, di şêwayekê de wê weke kesna bi wateyê dijin bin. Di wê rengê de wê xwe bidina diyarkirin.

Mitrayî wê, di wê temenê de wê, ew pergalek astronomîkî wê di dewama wê de wê pêşbixin. Di wê temenê de wê şîroveya gerstêran û hwd bi kifşkirina wan re wê bikin. Di wê temenê de wê şîrovekirina gerstêran wê di wê temenê de wê, weke aliyekê têtikiliya ard û azman a bi hev re jî wê di rengekê de wê weke ku wê biafirênê bê.

Wê jî wê di renekê de wê dikarê wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê di wê temenê de wê fahmbikê û wê karibê wê di wê çerçoveyê de wê di renekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê di wê temenê de wê di renekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Mitrayî wê di wê temenê de wê bi rastî jî wê weke dîmenekê wan ê giring ê bi fahmkirinê ku ew weke ne hati fahmkirin wê were dîtin. Di wê temenê de wê di renekê de wê karibê fahmbikê û wê werênê ser ziman. Mitra bi hizrên xwe re wê di renekê de wê, di şêwayekê de wê, weke destpêkek giring a di hizirkirina destpêka aqilê felsefeyê û hwd de jî bê. Wê di wê temenê de wê bandûra wî di renekê de wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di renekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê fahmbikê û wê karibê wê di wê temenê de wê di şêwayekê de wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê di wê temenê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku mitrayî wê çerçoveya hizirkirinê wê bi temenekê giring ê ku wê heta wê demê wê weke li ser têngîna şariştana urukê, inanna, enki, gilgamêş û dumuzi û hwd re wê di renekê de wê bi fêrsên fahmkirinê wê bide diyarkirin. Serborî û pêjnên bi gilgamêş û inanna re wê werina diyarkirin wê zêde wê bandûrê li mitra û hizirkirinên wî bikin. Di wê temenê de wê di renekê de wê dikarê wê di dewama wê de wê werênê ser ziman. Heta ku ew gayê xwe yê ku ew pirr bi wî bawer a wê di renekê de wê, di wê temenê de wê weke 'koban, ji yazdanê mazin re' wê di wê temenê de wê weke minaqek gûrandinê a gayê bihuştê ê inanna ku wê gilgamêş wê bikê bê. Di wê temenê de wê di renekê de wê karibê wê di wê temenê de wê di renekê de wê di dewama wê de wê karibê wê di şêwayekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Di wê temenê de wê têngîna razberkirinê wê di renekê de wê, bi mitra re wê destpê bikê. Di wê temenê de wê dema ku ew hemû bergê ji gayê xwe re dikê û rojekê ku ew derî vekirîya û gayê wî ji malê di ravê wê hingê wê hizra weke "yazdanekê min jî û te jî afirandî heya" wê weke têngîna wê razberkirinê û destpêka wê jî wê di renekê de wê karibê wê di renekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Di wê temenê de wê dikarê wê di renekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê, mitra wê di şêwayekê de wê mijare hizirkirinê wê bi mitrayiyan re wê di wê temenê de wê pêşkeve. Mitrayî

wê di wê temenê de wê, di nava jiyanê de û di nava xwezayê de wê li rastiyê wê bigerihin. Wê di xwezayê de wê her tişt û şînayiya heyî wê di wê temenê de wê wateyekê wê bidina wê. Ev watelêdayin wê weke kevneşopîya mitrayî a weke şîroveya xewnan, û vekirina falan û hwd wê li gorî wê bê. Ber ku ew ser temenekê şîrovekirinê bê. Wê, di wê temenê de wê di şîrovekirinê de wê kifşkirina tiştê û di tiştê de wê weke kifşkirina wateyê û di dewama wê de wê di wê kifşkirina wateyê de kifşkirina tiştên din bi fahmkirinê wê renekê diyalektika fahmkirinê a mitrayî jî wê bi wê re wê di renekê de wê bi xwe re wê di şewayekê de wê fahmbikê bê.

Li vir dixwezim gotinek weke ya diyalektika mitrayî di wê temenê de wê bi lêvbikim. Wê şîroveyê wî yê fahmkirinê ya ku wê rast dide diyarkirin wê hev bê. Di wê temenê de wê di dewama hev de wê hanina ser ziman wê, weke aliyekê bê. Aliyê din jî wê bi hev re wê, di ahengekê û levkirinekê de bê. Di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê giring wê di dewama wê de wê karibê wê di wê temenê de wê di renekê de wê weke karibê wê di wê temenê de wê di şewayekê de wê fahmbikê bê. Levkirin, aheng, di dewama hev de pêşxistin û an jî hev pêşxistin wê weke xosletên wê rengê hizirkirinê ê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di renekê de wê karibê wê di wê temenê de wê di renekê de wê di dewama wê de wê fahmbikê û wê karibê wê di renekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Di çavkaniya min a şîrovekirina rengê hizirkirina mitrayî de wê di nava kurdan de wê vegotinek û an helbestek wê weke çawa wê, weke dema isa dihê û di rêyekê de wê herê û wê, weke rastî serê peykelekê wê were û wê demê wê serê peykelê ê jî kevir wê bi carekê wê bi veje û wê bidest axiftinê wê bikê û wê isa wê li lê wê vegerihê. Di wê temenê de wê di renekê de wê, Isa wê weke gelek pirsên ser aqil, gerdûnê, mirov û jiyanê û hwd wê bikê. Di wê temenê de wê çî pirsê wê bikê wê Mitra wê bersivê wê bide. Di wê temenê de wê ev wê weke têgînek ku wê di wê çerçoveyê de wê di renekê de wê weke renekê hizirkirinê ê teolojikî û çêkirina temenê wê yê bi aqil jî wê bide diyarkirin. Di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman bê.

Di wê rewşê de wê di nava hizrên mitrayî ên bi aqilane de wê ev metne ku min di vê çerçoveyê de wê li berçav girt wê çendî wê weke demek bi dem wê di wê de wê weke rastkirin wê hatibina kirin wê bibin jî lê wê di rastiyê de wê, cewherê wê weke xwe wê mabê. Di wê temen de wê di wê

çerçoveyê de wê, weke metneke di nava kurdên êzîdî de ku wê weke binteterek pîroz jî wê di rengekê de wê lê werê nerin û wê di wê temenê de wê, di rengekê de wê were diyarkirin. Lê ev wê di nava hemû kurdan de wê, were zanin. Wê were xwendin. Ev wê, di wê temenê de wê carna wê bo ku wê kes wê bi zanin û aqil û di derbarê zanina gerdûnê û yazdanê mazin de bibê xwediyê zaninê û çawa ku wê yazdanê mazin wê xwediyê fêrsek afirandinê a bi jiyanê û dûnyayê re bê wê di wê temenê de wê bi wê re wê li wê were lê hizirkirin. Ev wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê karibê wê di wê temenê de wê di şewayekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê fahmbikê û wê fahmbikê bê. Mijare fahmkirinê wê di wê temenê de wê karibê wê di rengekê de wê, bi dîmenekê fahmkirinê ê teybet wê xwe bide diyarkirin. Di aslê xwe de wê, têngîna mitrayî wê di wê temenê de wê, weke vê metnê û gelek metnên din ku wê bahsa wan di nava kurdan de wê were kirin û wê bi devki wê ji wan wê were bahskirin û çawa xwediyê navarokekê na bi hizrî na ku wê were ser ziman wê, bi rehetî wê têngîhiştinek felsefeyî a tekûz wê di rengekê de wê di mejiyê mirov de wê di rengekê de wê weke ku wê biafirênê bê. Di wê temenê de wê, di rengekê de wê karibê wê di rengekê de wê dikarê wê fahmbikê û wê di rengekê de wê li wê bihizirê û wê werênê ser ziman bê. Di mijare hizirkirina wê de wê, çawa wê bandûra mitrayî li têngî û têngîhiştina aqilê rasyonel ê piştî wê bibê û wê çawa wê têngînek razber a aqilî wê bi wê were pêşxistin wê bi awayekê şenber wê têngîhiştinek baş û vekirî wê bide mirov.

Di wê nûqteyê de wê têngîna mitrayî wê bi aqilekê felsefeyî wê di rengekê de wê xwe bide diyarkirin. Mitra wê teolojiya xwe ya ku wî afirand wê bi wê re wê, di rengekê de wê weke aliyekê ê yê din ê giring wê weke ku wê werênê ser ziman.

Teolojiya mitrayî wê di wê temenê de wê, di wê temenê de bê ku wê bi navê yazdanê mazin wê hemû tiştê di jiyanê de heyî wê salixbikê. Di wê temenê de ew di nava jiyanê de tişte heyî wê têkiliya wê bi hev û jiyanê re wê dênê. Ev jî wê weke aliyekê wê yê giring wê xwe bide diyarkirin. Minaq wê, têngînên weke yên şîrovekirina xewnan û hwd wê, çendî wê weke têngîna kevn jî bê lê wê weke têngînek giring bê. Ev têngî wê piştî wan wê mitrayî wê weke bi sazûmanekê wê salixbikî. Mitrayî wê her obje û têngînek obje ku ew di xewnê de dibînê û an di xewnê de hîs û an

hizir wê were çî wateyê weke 'peyamekê' wê li wê bihizirê ku ew weke ji xewnê bê. Di wê temenê de wê di rengekê de wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê bê.

Mijare xewnê wê, di wê temenê de wê hertimî wê di serê mirov de wê weke bibê mijare lêpîrsînê ku wê xewn wê ji kû wê were û wê çawa wê di mejiyê mirov de wê bicih bibê. Di wê temenê de wê, di jiyânê de wê, çawa wê karibê wê fahmbikê. An jî wê dîtina xewnekê wê were çî wateyê û wê çî peyam wê ji wê were derxistin Ev wê weke aliyna ku wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê xwe bide diyarkirin.

Ev wê weke têtîna ku wê bi xwe re wê aqilekê rasyonel wê werênê. Di wê temenê de wê salixkirina di jiyânê de wê werênê. Wê têtîliya hizirkirinê û tiştê bi hişmendiyekê şubjeyî wê bi hev re wê dênê. Di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Di mijare têtînen dema nairi wê di wê temenê de wê, weke têtîhiştinek xort wê mitrayî wê bi temenî wê derkeve li pêş. Piştî derketina wê, di rengekê de wê, şîroveyên minaq weke xewnan wê di rengekê de wê di wê temenê de wê, were dîtîn. Di pirtûkên pîroz ên ku wê derkevin de wê, bahsa wan têtînan wê bikê. Piştî wê di cihûtiyê de jî wê bahsa wê were kirin. Zerdeştî wê di wê temenê de wê xwediyê pergalek hizirkirinê a tekûz bê ku wê weke çawa wê di mitrayiyê de wê hebê.

Hinek şîroveyên bi zerdeştîyê re wê, di rengekê de wê weke bi hizirkirina giyanê û jiyânê weke berê jiyankirina ew bibîr dikê re wê werênê ser ziman. Di wê temenê de wê têtîna giyanê û an giyane dihizirê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê demek dirêj wê bi zerdeştîyan re wê di rengekê de wê weke ku wê di şêwayek de wê weke ku wê di şêwayekê de wê karibê wê di rengekê de wê li wê bihizirê bê.

Ev jî wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê. Wê jî wê di rengekê de wê di dewama wê de wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê fahmbikê û wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê fahmbikê bê.

Di mijare hizirkirinê û lêpîrsînê ser rewşên bi wê rengê re wê, di rengekê de wê, êdî wê bi aqilekê rasyoneli wê pêşkeve. Mijare têtîna

giyanê wê pêşkeve. Mijare giyanê wê di wê demê de wê, weke têtînek din bê ku wê di serdema nairiyan de wê, rengê hizirkirinê wê ji ya demên mitolojikî wê hin bi hin wê cihê bikê. Di wê temenê de wê mijare giyanê wê cihê bê û wê teybet bê. Di aslê xwe de wê kifşkirina giyanê wê dikarê wê weke aliyekê wê yê teybet wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê fahmbikê û wê di wê temenê de wê di rengekê de wê karibê wê fahmbikê û wê di wê temenê de wê di şewayekê de wê werênê ser ziman bê. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê di dewama wê de wê li wê bihizirê bê.

Gihiştina têtîna giyanê û salixkirina wê di rengekê de wê, weke kifşkirinek hizrî a aqilê rasyonali bê. Wê di wê temenê de wê di rengekê de wê ev wê alikariyê bide aqilê mirov û hizirkirina wê ya razber. Di wê temenê de wê diyarbûna giyanê wê di wê temenê de wê çawa bê û wê çawa wê karibê wê fahmbikê wê, di wê temenê de wê weke pêvajoyek azmûnkirinê a bi hizirkirinê jî wê bi xwe re wê werênê. Lêpîrsînên ser giyanê re wê, weke ew piştî ji bedenekê derket wê, weke piştî wê jî wê bijî wê, fêrsên fahmkirinê wê biafirênê. An jî wê têtîna 'jiyane axiretê ya piştî jiyanê li dînyê' wê bi xwe re wê biafirênê. Di wê temenê de wê ev wê, pêşxistin û ji hev cihê kirina ya dualiyên giyanî bi jiyanê re wê bi wê re wê bibê. Lêpîrsînên piştî mirinê wê di wê temenê de wê bibê. Di wê temenê de wê di wê demê de wê demek dirêj wê weke lêpîrsînên li ser têtîna yazdanên şenber û yê razber re wê di wê temenê de wê bibê. Piştî wê serketina aliyê yazdanê razber wê bibê û ev wê bi wê re wê bi hizirî wê cewherekê zêhni ê dihizirê wê bi wê re wê biafirênê.

Di wê çerçoveyê de wê pêvajoyên hizirkirinê wê ev wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê fahmbikê bê. Ber çî ez zêde li ser wê aliyê disekinim? Ber ku ev ali wê giringi bê ku mirov wê fahmbikê bê. Wê temenê pêşketina demên felsefeyî ku wê nuwaya wan li mesepotamya bibê wê bide diyarkirin û wê piştî wê pêvajoyên pêşketina aqilê felsefeyî û hwd ên li girêkê û hwd wê bibê wê çawa wê bandûra wê bibê wê karibê wê bi wê re wê di dewama wê de wê fahmbikê. Diwê temenê de wê ev ali wê weke aliyekê bingihê dîroka felsefeyê û pêşketina wê ya di wê demê de wê di rengekê de wê weke ku wê bi xwe re wê bide diyarkirin.

Ji wê aliyê ve wê dema nairî wê di aslê xwe de wê weke demek kevnera wê di şewayekê de wê li herêmê û çerçoveya herêmê de wê weke ku wê bi encamên wê re wê weke weynekê wê bileyizê. Ev jî wê

weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê bê. Mijare têtîna aqilê rasyonel û pêşketina wê di rengekê de wê, diwê de wê êdî wê temenê kûrbûnê wê biafirênê. Di demê de wê hin bi hin wê pirtûkên ku wê di rengekê de wê, bingihê hizirkirî wê biafirênin wê bibin. Kanonikên mitrayîyê, zerdeştîyê, cuhitiyê, û heta manitiyê wê di wê temenê de wê weke aliyna ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê werênê ser ziman bê.

Di wê çerçoveyê de wê, di wê demê de wê weke demekê ku wê têtîna pêxemberiyê wê derkeve li pêş wê weke ku wê di *avêsta* de wê weke bi gotina 'yazata' wê were dîyarkirin. Ev wê di rengekê de wê, di rengekê de wê di dîmenê pêxemberiyê de fahmkirinê zêdetirî wê weke aliyekê ku mirov di temenê têtîna pêxember-filosof de wê di rengekê de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê. Ev jî wê di wê demê de wê, di rengekê de wê, weke pêjnên ku wê di rengekê de wê derkevin û wê xwe bidina diyarkirin bin. Ev wê xwediyê hinek fêrsên fahmkirinê ku ew wê di wê temenê de wê li ser wê esasê wê weke rê şanî mirov bidin ku mirov wê çawa wê bijî bê. Di wê çerçoveyê de wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê di şewayekê de wê di rengekê de wê karibê wê fahmbikê û wê di wê temenê de wê fahmbikê bê. Pêxemberî wê weke bi aqilekê 'wahiyekê' ku ew dihên wê di rengekê de wê, bi wan re wê, aqilê mitolojikî wê bi ber wê dema aqilê rasyonel ve wê ew wê bidina birin. Di wê temenê de wê di rengekê de wê karibê wê bi wan re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê. Di wê temenê de wê lêpîrsînê li ser têtîna aqilî, jiyanî, zanînî û hwd û çî rast a û çawa rast a û hwd wê bi wê re wê li wê were lêpîrsin. Di wê temenê de wê mijara rasyonalityê wê di wê temenê de wê aliyên bi têtîna weke bi gotina afsûniyê re wê were dîyarkirin wê hin bi hin wê di dîmenekê aqilê xwezayî wê li şûnê wê gav bi gav wê di rengekê de wê weke ku wê pêşbixê û wê di awayekê de wê weke ku wê bide diyarkirin. Ji wê aliyekê ve wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê di reng û awayekê de wê di dewama wê de wê werênê ser ziman bê. Serdema nairiyî wê weke serdemek di wê temenê de wê, weke bi aqilê xwe yê rasyonel ê pêşketinê re wê, weke rege demek û an sserdemek nû bê. Di wê temenê de wê di rengekê de wê weke karibê wê

di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Ji wê aliyê ve wê bi şîroveyên li ser vê serdemê bi aqilê rasyonalî çendî ku ew bibê wê cihê wê bê. Ber ku ev dem û an serdem wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bibê xwediye pêşketinên mazin. Wê diyarkirinên mazin wê bi xwe re wê di rengekê de wê weke ku wê werênê li holê.

Di wê demê de wê hin bi hin wê bûhûrîna li pergale baweriyên ku wê di nava wê de wê were jiyankirin. Di wê temenê de wê ev pergal wê weke ku em bi zerdeştîyê re wê dibînin di dewama mitrayîyê de wê weke nîv bi nîv wê felsefe bê û nîv bi nîv wê weke bi têngînek bawerî bê. Wê di nava wê de wê çawa wê were jiyankirin wê were diyarkirin. Wê di şêwayekê de wê rengê hizirkirinê û kirinên weke rirueli ên di jiyane de wê çawa wê bibin wê bikê. Ji wan ritualan wê ya ku wê were fahmkirin û wateyên ji wê werina derhanin wê werina azmûnkirin. Di wê temenê de wê dema baweriyên wê pêşketina wê weke 'dema aqil' bê. Di wê temenê de wê, di rengekê de wê çawa wê bi aqil wê were jiyankirin wê di destpêkê de wê weke demek lêpîrsinê a ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Di wê nûqtîyê de wê, têngîna baweriyên wê di wê temenê de wê, di rengekê de wê pêşî wê pêxemberên ku ew dihên wê xwediye aqilekê xwe yê ku ew dikarin bi mirovan bidina bawerkirin û mirovan li wê bidina qanihkirin bin. Di wê temenê de wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê fahmbikê û wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê, di rengekê de wê karibê wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê di wê temenê de wê di rengekê de wê karibê wê werênê ser ziman ku wê di wê temenê de wê mijare salixkirinê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê karibê wê fahmbikê bê.

Di aslê xwe de wê salixkirina têngîna pêxemberîyê wê di wê temenê de wê giring bê. Di rengekê de wê piştî wê, demê ku wê çendî wê weke ji rastiya wê ya pêşî a bi wê derdikeve wê cihê wê were diyarkirin jî lê pêxemberî wê di rengekê de wê weke gihiştina hizreke nû û hwd re wê di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê xwe bide diyarkirin. Di wê temenê de wê têngîna yazata' a avêsta wê hem têngînek pêxemberî wê di wê temenê de ku wê bi kirdeya gotina felsefeyê û an filosof û hwd re wê

di rengekê de wê weke ku wê di şêwayekê de wê bi xwe re wê di şêwayek de wê weke ku wê bide diyarkirin.

Ji wê aliye ve wê, di wê demê de wê, di rengekê de wê dikarê wê werênê ser ziman. Minaq wê di demên hinek piştre ên di demên medan de wê, têgihên weke bi awayekê ên weke bi navên weke azra, nehamya û Ester wê werina diyarkirin. Piştî wê ên weke hagay, zekeriye û malaki û hwd wê di wê temenê de wê karibê wê bahsa wan bikê. Ev wê piştî û berê wê keseyetên bi wê rengê wê derkevin û wê bibin. Wê di rengekê de wê weke ku wê karibin werina kifşkirin û werina ser ziman. Di wê temenê de wê karibê wê werênê ser ziman. Di wê temenê de wê dema ku em li nava avêsta dinerin wê gelek navên weke yên bi têngînî û an weke bi rengê keseyetî dihên salixkirin lê weke têngîna rastteqîn dihên diyarkirin wê bibin. Di wê temenê de wê ev wê weke çerçoveyna fahmkirinê wê karibê wê di rengekê de wê werênê ser ziman. Di wê temenê de wê di nava mitrayiyê de wê gelek navên din ên ku wê rastî wan wê were wê bibin. Piştî wê bi zerdeşt û piştî wê heta Mani û mezdek wê di wê temenê de wê navên ku wê karibin werina kifşkirin wê bibin.

Di wê temenê de wê di rengekê de wê karibê wê di wê çerçoveyê de wê di rengekê de wê werênê ser ziman ku wê têngîna salixkirina xwûdayî wê bi wê re wê bibê. Di demên piştî pêşketina aqilê rasyonâlî wê gotina xwûdayî wê zêdetirî wê li şûna ya yazdanî wê were bikarhanin. Gotina yazdanî wê navekê xwûdayî ê kevntir bê. Ya xwûdayî wê di rengekê de wê zêdeyî wê weke têngînek di kurdî de wê di wateya xwe 'xwe dayîna li lê' û an 'xwe da' û hwd re wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman. Ji wê dikarê wateya weke xwe dayîna li têngînekê, li baweriyekê, li fahmkirinekê, li têngihîştinekê, li hişmendiyeke, û hwd jî wê karibê wê di wê rewşê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman bê.

Dema pêxemberiyan wê weke dema têngihîştinê a di wê temenê de bê. Wê di wê temenê de wê di kirdeya gotinê de wê bi morfolojikî wê weke ya ku wê ji wê were fahmkirin wê weke 'kesê pêşeng' wê were fahmkirin. Dema ku wê bahsa îsa wê were kirin wê weke 'şivanekê' wê were pênasekirin. Di wê temenê de wê ev weke têngînên ku wê di wê temenê de wê weke kes û an têngînên lê nişandar wê di şêwayekê de wê werina diyarkirin û wê bi wê re wê werina fahmkirin.

Di demên nairiyan de wê ev wê weke têngînekê ku wê rengê demê û an serdemê wê bi xwe re wê di fahmkirinê de wê hin bi hin wê bidina

diyarkirin. Wê di wê temenê de wê li ser rengên fahmkirinê re wê di wê çerçoveyê de wê were dîtin ku wê li wê were lê hizirkirin û wê di renekê de wê were hanin li ser ziman.

Di wê nûqteyê de wê, têngîna pêxemberî wê di wê temenê de wê reng nişandinê û hwd re wê, di renekê de wê were diyarkirin. Weke kesekê ku wê di demekê de wê were û wê di wê demê de wê rê nişan bikê. Wê pêşengiyê wê bikê. Wê ji astekê li astekê wê bar bikê. Di wê temenê de wê, pêşketinekê wê bi demê re wê bide diyarkirin. Di wê temenê de wê bi têngînek aqilî a rasyonali wê di wê temenê de wê bi wê re wê di renekê de wê weke wê bi wê re wê were lê hizirkirin. Di wê temenê de wê, gotinekê din jî wê piştre ku wê were fahmkirin wê di wê temenê de wê rengê salixkiriina gotina 'wahiyê' bê ku wê bi wê re wê were diyarkirin. Di aslê xwe de wê, zêde wê di demên ku wê werin de wê zêde rengê hizirkirinê ên weke bi gotina wahiyê wê zêde wê weke têngînek mitikî wê nebê. Di wê temenê de wê, di hizirkirinên mitrayî de jî, zerdeştî de jî û hatta ku wê heta astekê wê di cihuyiyê de jî wê nebê di destpêkê de. Piştî wê di hinek şîroveyna de wê di wê de wê weke hinek şîroveyên wê taqabûlî wê bikin wê werina pêşxistin. Wê di renekê de wê, di hizirkirinê de wê, di renekê de wê têngînek wê di renekê de wê, bi hizirkirinên wê re wê werênina ser ziman. Piştî mitra wê di demên heta zerdeşt û piştî wê re wê kesên ku wê werin wê weke kesên bi zane û û pîroz wê di renekê de wê bi gotina yazata re wê werina diyarkirin. Ber ku ew wê di wê temenê de wê bi gotina yazata re wê werina diyarkirin wê hizrên wan wê bi demê re wê weke pîrozkirinek wê di wê de wê li wê were kirin. Di wê temenê de wê ev wê bi demê re wê êdî wê weke têngînen ku ew wê di wê temenê de wê weke xwe wê di renekê de wê werina hanin ser ziman û fahmkirin.

Di wê çerçoveyê de wê, di renekê de wê di destpêkê de wê ev pîrozî wê bi gotina yazata re wê pêşî ne bi têngîna niviskî û hwd a hizrî re lê wê bi ya kes re wê di destpêkê de wê were ser ziman. Lê piştî wê ew wê li nivîsê jî wê di renekê de wê were kirin. Ev wê di renekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şewayekê de wê were dîtin ku wê were kirin. Kesê ku ew hizir hanina ser ziman bê wê demê ew hizrên ku ew hanina ser ziman jî wê pîroz bê. Di wê temenê de wê ev wê bingihê lênepirsinekê wê bi xwe re wê di renekê de wê bide diyarkirin. Di dewama wê de wê dikarê wê bi wê re wê di renekê de wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê têngîna pîrozbûnê ku wê ji kes li têngîne û an nivîsê wê derbas bibê wê êdî wê weke pêvajoyek bi fahmkirinê re wê di

wê temenê de wê bibê. Weke aliyekê wê yê morfolojikî wê ew wê fêdeya wê hebê ku ew têngin wê di rengekêde wê, giringî dayina fêrbûna wê xwe bide diyarkirin û ev wê bi temenekê bi hizirkirinê wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê xwe di dewama wê de wê weke ku wê bide diyarkirin. Wê jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku ev yek wê weke pêvajoyên fahmkirinê wê di rengekê de wê weke bi temen bikê. Di wê temenê de wê tênginên weke bi hizrên pîroz û an bi nirx wê êdî wê bi wan re wê pêşxistina kanonikên ku ew dibin wê bi wan re wê çerçoveya hizran wê di dewama hev de wê werina ser ziman. Yan jî wê di demê de wê weke hizrên ku ev kûrtir dikin û an jî wê temenê lêpîrsînê li hemberê hev çêdikin wê di wê temenê de wê bibin. Lêpîrsîn wê di wê temenê de wê, weke xosletekê felsefeyî bê û wê di wê temenê de wê, di rengekê de wê, bi wê re wê bide hizirkirin û wê bi wê çerçoveyê de wê bikê ku ew were kirin bê. Heta demekê wê di wê warê de wê têngîna lêpîrsînek hizrî û an felsefeyî a mesopotamikî wê pêşkeve û wê di wê temenê de wê lêgerînên bi fahmkirinên din re wê di wê temenê de wê bibê. Kengî ev jî jiyanê wê were dûrkirin. Wê dema ku wê di nava tênginan de wê temenê lêpîrsînê wê hebê jî ku wê mirov wê ew wê bi awayekê bi deng wê ew êdî wê nekê. Di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê wê yê din wê xwe bide diyarkirin. Di wê temenê de wê dema ku ew lêpîrsîna li ser hizrê û wê temenê wê hat ji holê rakirin wê ev wê tênginên weke bi gotina wahiye re wê werina diyarkirin wê êdî wê di rengekê de wê weke ku wê bi xwe re wê di şewayekê de wê temenê wê biafirênê kiu ew pêşkevin û derkevina li pêş.

Ji wê aliyê ve wê di aslê xwe de wê hizra wahiye û an ya ne wahiye wê di wê temenê de wê, di nava wê de wê cihê bûnek wê bibê. Pêşî wê cihêbûn wê di nava wê lînepîrsîna wê temenê wê hizrkirinê bê. Wê bi wê hewlnedana wê ya ku wê were pîrsin ku ew newê pîrsin. Wê pêşîya wê bi wê were girtin. Ev wê di wê temenê de wê di rengekê de wê, di rengekê de wê, ev wê, ev wê werênê ser ziman. Hizra kesên yazata'yî wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Ji wê aliyê ve wê, têngîna rasyonalisma mesopotamikî wê lêpîrsînên wê di wê temenê de wê, weke aliyekê wê yê bi hizirkirinê ku wê bibin wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê di şewayekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Zerdeşt wê di wê temenê de wê, çendî ku wê hemû hizrên wê ne gihijina li dema jî bê lê em wê têdigihijin ku wê di rengekê de wê di wê warê de wê çerçoveyek hizirkirinê wê bihizirê û wê pêşbixê. Wê bingihêkê kûrbûnê wê di wê temenê de wê bikê ku wê fahmbikê. Ji dû aliyên ve wê ew pêvajoya hizirkirinê wê bibê. Yek wê di temenê zêhni de bê ku wê di wê de wê kûrbûnê wê bi wê bibê bê. Ya din jî wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din jî wê bi jiyane derve a dora ku mirov wê di nava wê de dijî û xwediyê pîretikî û rewşên kirinê ên nava wê bê. Di wê temenê de wê di rengekê de wê têkiliya nava herdû aliyên wê têkiliyek diyalektikî wê bi rengekê wê weke ku wê bi wê re wê biafirênê.. Wê di nava herdû aliyên de wê çawa wê têkiliyek girêdanê a levkir û an di dîmenê levnekê de jî bê wê di dîmenekê bi hizirkirinê û wê hewldana wê ya fahmkirinê a bi têkiliya nava wan de wê fahmbikê û wê li ser temenekê rasyonali wê bikê ku wê fahmbikê û wê di wê temenê de wê di şêwayekê de wê di dewama wê de wê bi wê re ku wê werênê ser ziman bê.

Ev jî wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê werênê ser ziman ku wê rasyonalîzma mesopotamîkî wê, di nava aliyê kûrbûna zêhni û têkiliya wê ya bi kirina jiyânî a xwezayî û hwd re wê çawa wê hebê wê bixwezê ku ew wê di rengekê de wê di şêwayekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring ku wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Di mijare fahmkirinê de wê bingihê hizirkirinê wê di wê temenê de wê bibê. Wê di wê temenê de wê, di nava wê navberê de wê têgînên weke bi lêpîrsînê wê lê gihiştina wan jî wê weke aliyên ku ew wê bi wê re wê têkiliya fahmkirinê wê biafirênê bê. Di wê temenê de wê ev wê bi gotinên kesên weke yazata wê di rengekê de wê di rengekê de wê bikê ku ew wê were fahmkirin. Ber ku wê di wê temenê de wê ev kes wê weke kesna ku wan bi zanina xwe pêşxistina û ew digihijina wê rastiyê ku wê çawa wê karibin wê fahmbikin û ew çawa heya ku ew dikarin wê fahmbikin bin.

Di wê temenê de wê gotina pêxemberiyê wê di rengekê de wê çavkaniya xwe wê ji wê hizrê wê bigirê û wê weke temenekê têgînî ê felsefeyî yê destpêkê ê mesopotamîkî wê bi xwe re wê di rengekê de wê weke ku wê di şêwayekê de wê bide diyarkirin. Ev aliyê wê yê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê têgîna hizrî wê di wê çerçoveyê de wê

levkirin û an fahmkirna wê bi wê re wê kifşkirinên di nava jiyane de wê bi wê re wê bi levkirinekê wê were kirin. Ev wê, di rengekê de wê dîmenekê diyalektîkî ku wê zerdeşt wê pirr zêde wê di nava du giyanên weke vaji hev de wê di rengekê de wê şîrovebikê û wê bandûra wan li hev wê çawa wê hebê û ew wê çawa wê xwe biafirênin wê bi temenekê aqilî ê rasyonali wê bikê ku ew wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Ji wê aliyê ve wê dema ku mirov wê dinerê wê di rengekê de wê were dîtin ku wê demek zêde dirêj ku wê di wê temenê de wê bi gûharînên hizrî wê bibê wê li herêmê wê bibê. Li herênê ji demên hizrî ên mitolojiyê wê bûhûrîna li têngîna baweriyî û an ji têngînek yazdanî a mitolojikî bûhûrîna li ya teolojikî û hwd wê di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê giring wê karibê wê di rengekê de wê fahmbikê bê. Ev jî wê di wê temenê de wê, xwe di rengekê de wê bide diyarkirin.

Ev dem wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke demek şîrovekkirinê a jinûve bi temenekê teolojikî bê. Gihiştina li têngînên teolojikî û di wan de bi zêhnî kûrbûn wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê biafirênê. Di wê temenê de wê, direngê de wê yazdanekê weke afrînerê her tiştê wê di rengekê de wê di yekitiyekê û an tekitiyekê de wê di şewayekê de wê were dîtin ku wê biafirê. Di rengekê de wê ev wê weke aliyekê wê yê wê yê giring bê.

Minaq wê di demên derketina cihutiyê de wê dema ku wê bahsa jiyane musa wê were kirin wê di rengekê de wê, dijberîya li heyina firawûn wê hinekê jî wê di wê temenê de wê weke fêrsek fahmkirinê wê karibê wê fahmbikê bê. Ew weke kesekê li jiyane diji. Ber vê yekê wê musa wê jê re wê bibêjê ku ew nikaribê bibê xwûdê. Di wê temenê de wê di rengekê de wê werênê ser ziman

Aliyekê din ê şîroveya musa û firawûn de wê ev wê were dîtin ku wê fiawûn wê xwe bi yazdanên xwe re wê salixbikê. Di wê temenê de wê, di rengekê de wê di aslê xwe de wê ew jî wê di rengekê de wê yazdanên xwe wê di rengekê de wê bi ber razberbûnekê ve wê bidina birin. Lê wê ne di yekitiyekê û an tekitiyekê de bê. Ya ku wê musa wê di rengekê de wê bide diyarkirin wê ew bê.

Aliyekê din jî wê tekitiya xwûdayî ku wê musa wê werênê ser ziman wê civake ku wê ya yazdanekê û an xwûdayekê wê di wê temenê de wê bikirpênê. Di wê temenê de wê weke yazdanek wê were û wê xalkê xwe jî wê ji bin destiyê wê xilas bikê. Di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê wê yê din bê ku wê diwê temenê de wê karibê wê fahmbikê Fêrsa 'bindestiyê' û an 'têngîna xilasîyê' ku wê were kirpendin wê di wê

temenê de wê hinek fêrsên din jî wê di rengekê de wê bi xwe bûnê û an weke gihiştina yazdanê xwe û wê azadiya ku ew wê pêşnyar dikê wê weke 'gihiştina li xwe' û weke bûna xwe bixwe wê di rengekê de wê di şêwayekê de wê weke bê kirpendin. Ev alî wê li ser têgînên teolojikî re wê ji aliyê keseyetiyê ve wê bi ezîtiya mirov ve jî wê hinek aliyên wê yên bi afirînê û hwd ve wê hebin. Di wê temenê de wê di şêwayekê de wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê mijare bindestiyê wê û xilasiyê wê weke du pêşnên ku wê di dewama wê de wê bi wê re wê di rengekê de wê were diyarkirin. Lê xosleta wê gotina bindestiyê û ya xilaskiriyê û hwd wê cihê bê ji yên berê. Ew jî wê di wê temenê de bê ku wê di rengekê de wê çawa wê weke ku wê were fahmkirin ku wê di şêwayekê de wê weke karibê wê di wê teenê de wê di rengekê de wê fahmbikê ku wê bi temenekê teolojikî wê were lê hizirkirin bê. Azadiya pîroz û an azadiya rûhani wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bi wê re wê were lê hizirkirin. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku wê karibê wê li wê bihizirê bê. Azadiya rûhanî wê, hem bi giyanî wê azadbûnekê wê di gotinekê de wê bi xwe re wê bi wate bikê û wê bikirpênê bê. Ji aliyekê din ve jî wê bi rêyek pîroz ku wê weke di temenê pêşxistina têgînek baweriyê de wê bi wê re wê wateyekê xilasiyê wê bi kirpênê. Weke minaq wê pêjna civake ibranî li misrê bindest a û wê yazdanê wê were û wê xilas bikê. Ev wê weke fêrsek ku wê di wê temenê de wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê li wê bihizirê bê.

Aqil û zanin wê di wê temenê de wê rasyonalitya ku ew diafirênê wê di wê temenê de wê, di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê were lê hizirkirin. Di wê temenê de wê dema nairî wê weke demek zêde giring a ku wê weke ji van alîyan ve wê di şêwayekê de wê weke ku wê bingihekê fahmkirinê wê bi wê re wê fahmbikê bê.

Di nava têgîna baweriyê de ku wê hinekê jî wê li ser wê temenê wê bihizirê filosofê kurd suhrewerdî wê di rengekê de wê kirpendinek wî ya teybet wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê di şêwayekê de wê weke ku wê hebê. Minaq wê dema ku ew rexneyê li aristo dikê wê di rengekê de wê weke 'dawîlêhanina felsefeyê' bi wê demê re ku wê bikin wê bahsa wê bikê. Ji wê morfolojiya wê gotinê wê ew wê, di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ew wê werênê ser ziman ku wê felsefe wê pîrr zêde wê berî wê hebê wê bikirpênê. Di wê temenê de wê, dewama wê de wê dema ku wê bahsa filosofiyê û kirina wê bikê wê weke filosof wê bahsa hinek pêxemberên demên berê wê bikê.

Di wê temenê de wê, ev wê têkiiliya pêxemberî û felsefeyê û kirina wê di wê temenê de wê bi hev re wê di rengekê de wê weke ku wê têkiliya wê dênê. Di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê din ê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê direngekê de wê weke karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Mijare felsefeyê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê karibê wê fahmbikê û wê karibê wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê fahmbikê bê.

Ev jî wê weke aliyekê wê yê din ê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê direngekê de wê didewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê bê.

Di wê demê de wê di dewama nairiyan de wê weke ku wê were dîtin wê weke di wê demê de wê demek mitolojikî wê ji wê zêdetirî wê weke demeke teolojikî bê. Di wê temenê de wê di dîmenekê fahmkirinê wê bide diyarkirin. Wekî din wê têgihên ku ew dihêna ser ziman ên weke yên ji demên berê jî wê bi fêrsek bi wê rengê wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê fahmbikê bê.

Minaq baweriya êzdayiyê wê di rengekê de wê karibê wê di wê temenê de wê li rex ya mitrayî û hwd wê di wê temenê de wê di rengekê de wê karibê wê werênê ser ziman. Wê di teolojiya wê demê wê şîroveyek teybet a ku wê bi wê re wê bi wê werênê ser ziman wê bibê. Êzdayî wê di wê temenê de wê ne tenê wê weke navekê yazdanî wê bimênê wê bi wê re wê bi demê re wê weke navê civakek yazdanî ku wê êzdayî wê bi xwe re wê werênina ser ziman wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê werênê ser ziman.

Di wê temenê de wê şîroveyên wê weke li ser dumuzi, gilgamêş û gelek fêrsên din ên fahmkirinê ên bi wê rengê wê weke heta utnapiştim û an piştê wê weke bi navê 'nûh' wê were bi navkirin û hwd wê di wê temenê de wê weke girêdanek ontolojikî a ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman bê,

Diwê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê fahmbikê û wê karibê wê bi wê re wê werênê ser ziman. Di wê temenê de wê di wê rengê de wê dema nairî wê weke demek teybet a bi baweriya bê. Di wê demê de wê,

zêdeyî wêê bahsa demên berê wê newê kirin. Heta ku wê têkiliyek bi demên berê wê re danin jî wê gelek dîrokzan wê bi wê re wê bikevina zorê de. Ev wê hinekê jî wê sedemên wê yên di wê temenê de wê bi rengê fahmkirinê û hwd ve wê girêdayê wê hebê. Di dewama wê de wê karibê wê di wê çerçoveyê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Di mijare dema nairî de wê, di wê demê de wê pêşketinên piştî wê ên bi keyenî û hwd wê bibin wê di renekê de wê li ser wê temenê wê di renekê de wê bibin. Di wê temenê de wê urartu jî, û keyeniyên din ên herêmê û heta demên med jî wê di wê temenê de wê di renekê de wê, karibê wê bi wê re wê fahmbikê bê. Medî wê di renekê de wê çerçoveyek teolojikî ku wê çendî wê weke pirryazdani jî bê lê wê di renekê de wê weke ku wê karibê wê fahmbikê wê bi wê re wê di renekê de wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Rewşa medan wê hinekê wê weke rewşek tehybet bê. Di wê temenê de wê dikarê wê hinekê wê di dewama wê de wê bi wê re wê li ser wê bisekinê. Medi wê di aslê xwe de wê pêşketina wan re wê dem ku em li wê dinerin wê zêdeyî wê dîmenekê mitolojikî ê baweriyê wê zêdetirî wê sazûmanek baweriyê a tekûz wê dîmenekê wê bi xwe re wê bide diyarkirin. Ji wê aliyê ve wê medî wê weke xwediyê rewşek tehybet bin. Di wê temenê de wê gelek kesên ji herêmê ên ji nava kurdan ku ew wê rewşa dizanin û bahsa wê dikin wê bi gotina weke 'medi li pêşîya dema xwe diji wê di renekê de wê weke bahsa wê bikê. Di wê temenê de wê di renekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê karibê wê li wê bihizirê ku wê di wê çerçoveyê de wê çerçoveyek hizrî a ku mirov wê karê wê li wê bihizirê wê bi wê re wê di renekê de wê weke ku wê bide diyarkirin. Ev jî wê weke temen û awayekê wê yê giring wê xwe bide diyarkirin.

Di mijare aliyekê wê yê giring wê rewşa mediyan wê ji wê aaliyê ve wê zêde newê fahmkirin. Lê rewşa mediyan wê çendî ku wê di temenê rengê hizra avêstayî de wê were salixkirin jî wê dîmenekê din ê bi çerçoveya êzdayî ku wê weke em dikarin b i têgîna êzdayiya roja me a wê demê re wê karibê wê fahmbikê wêê weke ku wê jebê. Di wê temenê de wê dîmenekê wê yê fahmbikê bê. Gelek dîrokzan wê dema ku wê demê wê şîrovebikin wê bikevina zorê ku ew rewşa medê di wê temenê de wê, şîrovebikin û wê bi zerdeştîyê re wê werênina ser ziman. Lê gelek nişanak wê werke ku wê di wê vê beşa nivîsê de wê ji min re wê bina çavkani ên weke vegotinên ji nava gel ku wê di wê temenê de wê weke di

nava vegotinên weke dîrokî û an pêşeng û zaneyên civakî ên kevn û bi hizra kevneşopî ku wê dihênina ser ziman wê di rengekê de wê weke di wê temenê de bê. Di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê karibê wê di dewama wê de wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê hinek têgînên ji dema diyacos ku wê di rengekê de wê werina ser ziman wê di wan de wê bide nişandin ku wê medî wê di nava wan de pergale tekûz a baweriyê wê hebin û wê endamên wê 'magû' wê di rengekê de wê bi wê ve girêdayî bin weke bawermendna giring û xwedi erk û hêz di nava civakê de wê hêza wan wê zêde wê hebê. Medî wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bi wê ve wê girêdayî wê bijin. Heta ku megûyî wê di mijare parastina civakê de wê xwediye erkeke bin û wê di wê temenê de wê di demên ku wê hêriş li medi bibin ew wê bidina diyarkirin ku wê çawa wê parastin wê were kirin. Wê biryara şer bi key re wê bidin. Diwê temenê de wê ew wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê werênê ser ziman ku wê medî wê di wê temenê de wê weke di dema diyaco de wê were fahmkirin ku wê sazûmane meguyan wê di temenê tûra wî ya nava civakê a kontrolkirina wî de jî bê. Minaq ew wê weke tûrek civakî a têkiliyê wê bi kardihênê. Wê dema ku ew tûra têkiliyên xwe bi keyeniyên din ên herêmê re wê dênê û wê sazûmanek imparatori wê temenê wê biavêjê wê ser wê re wê di rengekê de wê weke ku ew wê bikê. Ev wê yekê jî wê bi morfolojikî wê bide diyarkirin wê ne tenê wê di dema diyaco de lê wê di demên berî wî de jî wê di rengekê de wê weke ku wê ew pergale meguyan wê weke ku wê hebê. Di wê temenê de wê di wê demê de wê di astek pêşketî de wê hebê û wê di wê çerçoveyê de wê medi wê dema ku wê derketinek mazin a li ser dika dîrokê wê bikin wê weke bi keyê xwe yê navdar û mazin û weke bi zane de wê pênasebikin wê jî wê temenê wê weke ku wê sûd bigirin.

Tiştêkê din jî wê li ser diyaqo re wê di rengekê de wê were diyarkirin. Ew jî wê weke endamekê wê meguyan bê. Ew wê weke keseyekê bi zanina pêşeng û di warê dadweriyê de bi zane û hêz û xwedi erk bê. Di wê temenê de ew pîrsgirêkên nava civakê ew çareser dikê. Di wê temenê de wê kes wê serî li wî bixin. Ev wê di wê temenê de wê di rengekê de

wê weke bi wî re wê di şêwayekê de wê weke ku wê derkeve li pêş. Di wê temenê de wê ev jî wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wêkaribê wê di wê temenê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê weke karibê wê li wê bihizirê û wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê li wê bihizirê û wê karibê wê di wê temenê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê werênê ser ziman bê.

Di wê temenê de wê dema medan wê ji wê aliyê ve wê giring bê wê hem wê weke xwediye dîmenekê berfireh ê bi rengê sazûmane bawerî û civakî bê. Ji aliyê din ve jî wê weke ku wê xwediye dîmenekê pêşketinê ê sentezkirî ê demên berê xwe ku wê di xwe de wê bide diyarkirin. Di rengekê de wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê bide diyarkirin. Î ro di roja me de wê dema ku wê bahsa medan wê were kirin wê di nava kurdan de wê gotinek giring wê were gotin. Wê yazdanên wan ên baş û nebaş wê hebin û ew ji herdû aliyên re jî wê berg bikin û korbanan bidin. Di wê temenê de wê ji aliyê xirab wê xwe ji xirabiya wan wê xilas bikin û aliyê baş wê di rengekê de wê xwe bi wan û pêşengiya wan re wê di rengekê de wê bide diyarkirin. Ku gotin di cih de bê wê weke têgînek ku wê piştî wê bi budismê re wê were diyarkirin wê weke bi gotina 'vejen baş' û 'vejene nebaş' ku ew di jiyane mirov de wê weke xwediye aheng û an belansekê na wê di wê temenê de wê çawa wê balanse bi jiyana wê biparêze û wê jiyane xwe ji aliyê bandûrên nebaş wê biparêze wê di rengekê de wê werênê ser ziman. Di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê din jî wê di dema mitrayîye de wê wateyên ku wê bi gotina baxtê re wê were diyarkirin wê di rengekê de wê weke ku wê bi têgînên weke xwandina xatên nava destên me, li aniya me, hijmarên ku wê çawa wê kijan bo buhurîner bê û wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê li wê bihizirê bê.

Di mijare salixkirina me ya giring de wê dikarê wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring ê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê karibê wê li wê bihizirê û wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê. Di mijare salixkirinên me de wê, di wê temenê de wê karibê wê bi wê re wê fahmbikê bê.

Mijare med wê di wê temenê de wê, têkiliya wê ya fahmkirinê wê di renekê de wê weke ku em dema ku em li wê dihizirin wê weke çawa wê piştî dema mitanniyên wê dema nairiyan wê zêde wê weke dîmenekê ji hev dûr wê di fahmkirinê de wê weke hebê wê bi heman rengê wê di dema med ya berî wê de ji wê ne biqasî wê ji bê wê di renekê weke wê de wê dîmenekê ku mirov wê karibê wê di renekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê di wê temen de wê renekê de wê karibê wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Ev ji wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di renekê de wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di dewama wê de wê fahmbikê bê.

Weke me li jor wê hinek şîrovekir ku em dema nairi wê weke di dîmen û qalikê demek kevnera a mesopotamikî a giştî de wê di renekê de wê fahmbikin em dikarin dema mitannî wê weke dema pêşî a destpêkê û dema med wê weke dema zerweya wê a gihiştîyê wê di renekê de wê fahmbikê bê.

Di wê demê de wê ev wê ji renekê ve wê bi rengê hizirkirinên zerdeştî re wê were fahmkirin ku wê heta ku wê were wê demê wê weke demek dirêj wê bi hizirkirinê wê hebê. Ev bi morfolojikî dihê dîtin û fahmkirin ku wê weke di wê demê de wê bi felsefeyî û an aqilekê rasyonel ê pêşketî wê çerçoveyek hizirî û aqilmeşandinê ku wê di wê temenê de wê têgihiştina teolojîk û an rêgezên wê yên ên xwûdayî wê weke navend wê were diyarkirin wê bibê. Zerdeşt wê her rewşên weke yên bi aqil werina fahmkirin ên weke dadê, û hwd wê di renekê de wê, bi gotinkirinên weke di dîmenekê ontolojîkî de wê şîrovebikê û ev wê weke bi hizrek rêgezî wê biafirê û wê di dewama wê de wê bi wê re wê di renekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê li wê bihizirê. Ji wê aliyê ve ku gotin di cih de ew rengê rêgezî ê navendî wê weke bi haraklî re ku wê were diyarkirin di dîmenekê de dikarê wê werênê ser ziman.

Hizrên zerdeşt wê di renekê de wê di aslê xwe de wê weke ku mirov dikarê fahmbikê wê weke demek teybet a bi aqilê rasyonel ê felsefeyî bê. Wê di wê temenê de wê, di renekê de wê baweriya dema aqil wê weke di dewama mitra de wê di renekê de wê weke çawa bê wê werênê ser ziman. Ev wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di renekê de wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Zerdeşt wê di wê temenê de wê weke ku mirov ji navaroka avêsta wê fahmdikê wê di renekê de wê, salixkirinên bi aqil wê bikê. Di wê

temenê de wê têtînên weke minaq ên dadê, rastîtîyê, dûrûstîtîyê û hwd wê bikê. Gotina zerdeşt weke 'rast bihizire, rast bibêjê û rast bikê' wê di aslê xwe de wê di wê rengê de wê, di şewayekê de wê weke xwediyê dîmenekê hizirkirinê bê. Di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de bi hizrên wî re wê fahmbikê bê. Di wê temenê de wê, têtînek rastarast a felsefeyî wê bi hizrên wî re wê were dîtin. Wê di rengê de wê, di çerçoveya têtîna zanina xwûdayî de jî wê têtînek teolojîkî a teybet wê dênê li holê. Mitra bi gotinên weke dema ku wê gayê wî ji malê wê bi ravê wê piştî wê bibêjê ku 'yekê ku min û te jî afirandî heya' û wê bi wê qasra yazdanê mazin bikê wê di wê temenê de wê şîroveyek teolojîkî û an zanînek teolojîkî ku wê di wê temenê de wê bi xosletên wê re wê di rengê de wê weke ku wê werênê ser ziman bê.

Di dema mediya de wê, di temenê de wê weke ku wê were dîtin wê di şewayekê de wê, aqilê rasynal-felsefeyî' wê di rengê de wê, asta wê derkeve asta bilind. Em dikarin weke ku me li jor li deverê wê hani ser ziman weke dema zerweya wê di rengê de wê werênê ser ziman.

Wê jî di rengê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku medî wê di wê temenê de wê, di şewayekê de wê, pirr zêde wê, weke demek bi sazûmanî a civakî wê xwe di rengê de wê bide diyarkirin. Wê dema ku mirov wê dema kassitan wê dixwênê wê hêst û fêrsa ku ew bi mirov re çêdibê wê weke ya demek faodal ku wê bibê wê bi me re ku wê bide çêkirin wê di wê temenê de wê dema med wê weke ku wê ji wê derbasî demek hemdemiya xwe ya wê demê wê weke dîmenekê wê bi xwe re wê bide diyarkirin.

Rêxistîniya temenê dema med wê, kesên bi zane ên weke ku wê bi aqil ew pêşketî na ku ew weke megu na wê çêbikin. Diyaco bixwe jî wê weke keyê pêşî ê med ku wê hereedot wê bahsê bikê wê di rengê de wê weke kesekê darazvan û an kesekê zane ê dema xwe de ku wê nav bide wê di wê temenê de wê di rengê de wê karibê bi wê re wê werênê ser ziman. Di aslê xwe de wê, diyaco wê di rengê de wê, dikarê wî bi wî re wê di wê çerçoveyê de wê bibêjê ku wê weke çawa wê di derbarê wî de wê were û bê gotin ku wê serokên medî wê serî li wî bidin ku ew were û ji wan re bibê serokek mazin û wan berhev bikê ku wê were diyarkirin wê di wê temenê de wê ev gotina ku wê di nava kurdan de wê diyarkirin bo wî ew wê, hêst û fêrsê bi fahmkirinê bi me re dide çêkirin ku ew wê weke kesekê bi zane bê. Di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê karibê wê di rengê de wê weke karibê wê di wê temenê de wê di

şêwayekê de wê weke aliyekê wê yê giring ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di şêwayekê de wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Medî di rengekê de wê di dema wan de wê, kesên ku wê weke 'pêxember-filosof' wê di rengekê de wê werina fahmkirin wê, zêde bibin û wan dikarê di çerçoveyekê de wê weke kesên weke filosofên demên piştî wê demê ku wê bibin di şêwayekê de wê fahmbikê. Di wê demê de wê têngîna pirtûkxanetiye wê pêşkeve. Ev wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê xwe di şêwayekê de wê bide diyarkirin. Ji wê aliyê ve wê pirtûkxaneyên dema med û an kanonikên weke yên azra, ester û hwd wê, di wê temenê de wê, tenê wê weke têngîna ku wê çawa wê bandûrê wê li wan dema wê bikin bê. Diwê temenê de wê ev wê bo rengê pêşketina demê bi morfolojikî wê fahmbikê ku ew di çi awa û şêwayê de ew dibê ku mirov wê fahmbikê wê karibê dimenekê wê yê baş bi xwe re ew di şêwayekê de ew bide diyarkirin.

Di rengekê de wê dmenê felsefeyiya demê wê bi xwe re wê bide diyarkirin. Ji xwe wê dîroka gelek filosofên demên ên girêkî ên destpêkê ên weke thales û heta pisagor û hwd wê, dema ku wê bahsa wan wê were kirin wê di rengekê de wê çawa wê rêwîtiye wê li herêmên mesopotamya wê bikin û wê di wê temenê de wê zaninên civakî ên rasyonali, weke bi felsefeyê, metamatikê û hwd wê fêr bibin wê bahsa wan wê were kirin. Di wê temenê de wê direngê de wê weke aliyekê wê yê din giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di wê rengê de wê karibê wê fahmbikê bê û wê fahmbikê bikê bê.

Di wê temenê de wê, medî jî, urartuyî û hwd jî wê weke pirraniya keyeniyên din wê di rengekê de wê, bi deme aqil re wê pêşkevin. Babil wê weke navendek zanin û pêşketinê wê di wê demê de jî wê bahsê ji xwe wê di rengekê de wê bide kirin.

Di wê temenê de wê dikarê wê di şêwayekê de wê didewama wê de wê bi wê re wê karibê wê di şêwayekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê fahmbikê û wê di wê temenê de wê, di şêwayekê de wê bi wê re wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê di karê wê werênê ser ziman ku wê dema mediya wê, wê, fêrsên bi fahmkirinê ên ji wê bi zêdeyî wê weke ji aqil bin. Di wê temenê de ku e, gotinekê li ser dema med re wê li dema girêkê a felsefeyê wê bibêjin wê weke ku wê gelek dîrokzan jî wê di wê de wê hemhizir bin wê bandûra wan demên mesopotamikî wê bingihînî bê. Di rengekê de wê dema ku wê şîroveyan homeros wê werênina ser ziman û wê helbestên

wî werênina ser ziman wê ji navaroka wan wê bandûra demên berê wê demê ên weke yên bi jiyane gilgamêş û an aliyên din bê wê, di rengekê de wê bahsa wan wê were kirin. Di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê wê yê din ê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê werênê ser ziman bê.

Ji wê aliyê ve wê hemû çavkani û fahmkirinên me yên bi morfoolojikî û hwd ên di derbarê dema nairiyan de wê di şêwayekê de wê weke wê bidina nişandin ku wê dema nairi wê weke demek kevnera jî wê li herêmê wê xwediyê hinek xosletna bê û wê di wê temen de wê di rengekê de wê weke ku wê weyneke wê bileyizê bê.

Di aslê xwe de wê hinek fêrsên fahmkirinê wê di derbarê dema asûr de wê, werina dîtin ku wê di wê demê de wê zêdeyî wê weke li gorî ya kevn wê dişêwayekê de wê tevbigirihê. Di wê temenê de wê, ya ku wê êdî wê li şûn wê bide hiştin û bûhûrandin jî wê weke ku ev bê. Di wê temen de wê ev wê weke xosletekê demê û fahmkirina wê di wê temenê de wê xwe di şêwayekê de wê weke bi wê re wê bide diyarkirin. Diwê temenê de wê dema med û an serdema nairî wê di wêtemenê de wê, bi xosletên aqilê rasyonel wê xwe di rengekê de wê di çerçoveya demê de wê bide diyarkirin. Ji çavkaniyên piştre ên filosofên demên kevnera ku wê ser wan re wê bê gotin ku ew 'rêwîtiyê li mesepotamya dîkin û li wir fêrî felsefe û metamatikê dibin' jî wê di wê temenê de wê di derbarê rengê hizirkirin wê demê wê di rengekê de wê, têgînekê wê teybet wê weke ku wê bi xwe re wê di şêwayekê de wê bide diyarkirin. Dema nairî wê di wê rengê de wê, piştî wê jî wê demên wê yên teybet wê, bibn. Minaq wê piştî deman wê, demên dawî ên urartuyî û heta demên partan û hwd bê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke ku wê bidina diyarkirin ku wê bi şêwayekê hizirkirinê ên aqilê felsefeyê wê bibin. Di nava wan de wê belavbûna têgîna zerdeştî û hwd wê weke hinekê jî wê weke nişanaka wê dikarê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê di şêwayekê de wê fahmbikê wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Dema medi wê, di wê temenê de wê dîmenekê dewletî ê hemdem wê bi xwe re wê di şêwayekê de wê weke ku wê bide diyarkirin. Wê di wê temenê de wê, hemdemiya wê ku mirov wê li wê dihizirê wê di wê temenê de wê dîmenekê fahmkirinê wê bi xwe re wê di şêwayekê de wê weke ku wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê bide diyarkirin. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê, di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê li wê

bihizirê û wê di şêwayekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman bê.

Wê dema ku em li ser med dihizirin wê di aslê xwe de wê weke aliyekê wê yê giring wê karibê wê werênê ser ziman ku wê demek teybet û bi dîmenekê teybet wê xwe di rengekê de wê weke ku wê bide diyarkirin. Minaq wê dikarê wê di rengekê de wê werênê ser ziman ku wê, ev dîmen wê ji hêla baweriyê ve wê weke bi dîmenekê olî hemdem ku wê di xwe de û an di na xwe de wê, pêşkeve û wê hin bi hin wê sofistike wê bibê wê were dîtin. Di wê temenê de wê ev wê bi wê re wê were dîtin. Di wê çerçoveyê de wê meguyên medi wê di wê rewşê de wê zêdeyî wê dîmenekê baweriyê ê bi aqil û rasyonalitya wê biafirênin. Di wê çerçoveyê de wê weke li gorî demê wê bi hizirkirina wê re wê di rengekê de wê were dîtin. Di demên piştî dema mitanni de wê di dema nairi de wê zêde têgînek baweriyê wê weke ya dîmenekê mitolojikî de wê rastî wê newê. Wê zêdeyî wê di dîmenekê baweriyê de wê were dîtin. Heta ku wê têgînên din wê weke yên berê bi mitolojikî wê bingihê baweriyê wê biafirênin wê di wê demê de wê weke di şêwayê şîroveyê û hwd de wê di rengekê de wê weke bi awayekê teybet wê were dîtin ku ew wê were saixkirin û wê were hanin li ser ziman.

Di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê karibê wê di wê çerçoveyê de wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê werênê ser ziman bê ku wê dema med wê di wê temenê de wê weke demek teybet a diyarkirinê wê xwe di rengekê de wê bide diyarkirin. Ji aliyê têgîhiştina demî ve wê, direngê de wê weke xwediyê çerçoveyekê pêşketinê a li pêş bê. Wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê nişanakên wê hebin ku wê ne di dema destpêka med de lê wê di demên berî med de wê, di rengekê de wê ev pêşketin wê, hin bi hin wê bibê û wê di dema med de wê bigihijê zerweya xwe. Di wê temenê de ev têgîn jî wê hizirkirina me xorttir dikê ku wê piştî mitanni wê di rengekê de wê di demên nairî wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke ku wê weke demek ku wê ji dema mitolojiyê wê bi ber ya aqilê rasyonel û an di dîmenekê felsefeyî û pêşketina wê de wê di rengekê de wê weke xwe bide diyarkirin.

Wê jî wê dikarê wê di rengekê de wê di rengekê de wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê dema med wê di wê temenê de wê lêpirsîna wê di wê temenê de wê xwe di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê karibê xwe bide diyarkirin. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din

ê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenêde wê di renekê de wê di dewama wê de wê werênê ser ziman bê.

Me li jor li çend deveran wê kirpend ku wê di wê temenê de wê di têngînek û çerçoveyek fahmkirinê de wê mijare kûrbûnê bi zêhni wê çawa wê di wê temenê de wê bibê wê karibê wê fahmbikê bê. Di mijare zêhnî a ku wê pêşkeve de wê weke ku wê bi zerdeştî re wê were dîtî wê di renekê de wê bi dîmenekê gerdûnî re wê di wê de wê weke ku wê kûr bibê. Ev wê weke aliyekê wê yê din ê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di renekê de wê karibê wê di wê temenê de wê di renekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di renekê de wê fahmbikê û wê karibê wê di wê temenê de wê li wê bihizirê û wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Mijare fahmkirinê wê di wê temenê de wê xwe di renekê de wê weke ku wê bi wê re wê di wê temneê de wê di şewayekê de wê weke ku wê bide diyarkirin. Di wê nûqtîyê de wê, mijare kûrbûnê wê weke dîmenekê di xwe de ê pirr dîmenî wê di wê rengê de wê bi wê re wê bide diyarkirin. Di dîmenê pêşî de wê bi hizirkirinê bê ku wê têtîliya wê bi hemû heyin û hebûnên jiyânî re wê di renekê de wê ku wê bi wê re wê di reng û awayekê de wê weke ku wê xwe bide diyarkirin û wê bibê. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din ê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di renekê de wê weke aliyekê wê yê din ê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di renekêde wê karibê wê di wê temenêde wê bi wê re wê fahmbikê bê. Mijare fahmkirinê a salixkirinê wê di wê temenê de wê, bi têtîliyê ahengî û levkîr a bi gerdûnî re wê bibê. Di wê temenê de wê di wê rengê de wê mijare gerdûnê wê di awayekê de wê bi heyina jiyânê re wê têtîlîdar wê weke bi dîmenên cihê ên jî aliyekê din ve wê were fahmkirin. Minaq wê di nava jiyânê de wê, weke heyina du aliyên vejîni ku wê bandûrê li jiyane me bikin wê weke baş û nebaşî û an wê weke ku ew diyarkîkê bi têtîgîna ahrîman û ahûra mazda wê di wê temenê wê dualîteya wê de wê werênê ser ziman. Dualîteya serdestî wê dema ku mirov wê werênê ser ziman wê weke di temene yekîtîya dijberan de wê di dîmenekê felsefeyî de wê xwe di renekê de wê weke ku wê bi wê re wê di şewayekê de wê weke ku wê bide diyarkirin.

Wê bi hêza nava jiyânê a dualîyan ku ew bi hev re di nava şer de na wê di wê temenê de wê bi wê re wê di şewayekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê bê. Di nava têtîgînên bawerîya dema med de wê weke têtîgînên deava wê weke werîna diyarkirin ku wê yazdanên wan ên baş û nebaş jî

wê di rengekê de wê werina diyarkirin wê ev wê di wê temenê de wê, di rengekê de wê weke xwe di şêwayekê de wê weke bide diyarkirin.

Ev jî wê weke aliyekê wê yê giring wê di wê temenê de wê karibê wê di wê temenê de wê xwe bide diyarkirin. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din ê ku mirov wê karibê wê fahmbiikê û wê weke aliyekê wê yê giring wê karibê wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Di dewama wê de wê di wê temenê de wê medi wê di ahengekê de wê weke ku wê were fahmkirin wê ji yazdanên xwe yên baş û ne baş re jî wê di rengekê de wê weke berg bikin û korbanan wê bidin.

Ev wê bi wê sedemê bê ku wê jiyane xwe ji aliyê bandûra yên xirab biparêzên bê. Ji aliyê din ve jî wê di rengekê de wê weke ku wê were fahmkirin ku ew baştirin ew bandûrê li lê bikê û baştir bikê. Di wê temenê de wê li wê bihizirê. Ev dîmenê weke dualiteya baş û nebaşîyê wê dijiyanê de wê bi bandûra wê re wê li wê hizirîn wê di rengekê din de wê tiştekê din wê di mejiyê mirov de wê karibê bide diyarkirin. Minaq wê di rengekê morfolojikî de wê weke dîmenekê berê ku em bi têngîna gulla a yazdana kassit re wê dihizirin û wê bibînin wê weke dîmenekê morfolojikî ê weke ne dûrî fêrsên fahmkirinê ên weke ku em bi wê re wê dibînin wê di wê teenê de wê bi wê re wê, di şêwayekê de wê weke ku wê bide diyarkirin. Di aslê xwe de wê di karibê wê rengekê de wê di wê temenê de wê di rengekê de wê karibê wê li wê bihizirê bê.

Di dema kassitan de yazdana wan ya gûlla wê di çerçoveya penteona wê de wê, weke aliyekê bi yazdaniya baş û yek bi yê nebaş wê hebê û wê di wê temenê de wê weke di ahengekê de wê bigirê. Di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê wê yê din wê xwe di rengekê de wê bide diyarkirin. Minaq wê zaro wê dema ku wê were dûnyê wê weke li gorî wê direwşek xesas de bê ku ew karibê giyane wê ji wê were girtin û ew dawî li jiyane wê ya li jiyanê were hanin. Ev wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bi wê re wê di wê temenê de wê karibê wê di wê çerçoveyê de wê bi wê re wê li wê bihizirê bê.

Di dewama wê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê mijare salixkirinên me yên di jiyanê de wê bi wê re wê li gorî wê bibê. Di wê temenê de wê weke aliyekê ku ew li wê dihizirê ku wê bo ku mirov xwe û giyane xwe biparêzê wê çi bê ew di wê temenê de wê xwediyê hişmendiyeke bê. Di wê temenê de wê di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê fahmbikê û wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê fahmbikê û wê di wê temenê de wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê li wê bihizirê û wê

karibê wê werênê ser ziman bê. Wusa di hê dîtin ku wê dîmenên weke yên bi wê rengê ên weke ji dema kassitan wê di rengekê de wê weke ku wê zêdetirî wê di rengekê de wê xwe di şêwayekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê di wê temenê de wê di şêwayekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê li wê bihizirê û wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê. Di rengekê de wê dikarê wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê, medi wê di dema xwe de wê zêdetirî bi wê dîmenê dîtbar ê yazdanî jiyankirina wê, ew wê bi dîmenê menewî û yazdaniya razber wê zêdetirî wê di dîmenekê de wê bi wê bihizirin. Wê weke ku wê were dîyarkirin li jiyane û xwezayê û hwd baş tevgerinê û nerin wê weke pêdîvîyên wan ên bi baweriya wan ve wê girêdayî wê karibê wê li wê bihizirê bê. Di wê temenê de wê têkiliyek ontolojiyî di nava ya têngîna zanina xwûdayî û ya jiyane de wê li ser wê temenê wê pêşbixin.

Di wê temenê de wê dema med wê weke deme teybet a ku mirov wê fahmbikê bê. Wê di wê demê de wê, têngîna yazdani wê bi menewiyetê û razberiyê wê xwe di rengekê de wê bi wê re wê bide diyarkirin. Di wê temenê de wê, têngînek yazdanî û an xwûdayî a razber wê bi wê re wê bibê. Di wê temenê de wê, ev wê bi wê re wêxwe bide diyarkirin.

Çendî ku wê di dîmenê weke pirryazdani wê bibê jî lê wê dîsa wê bi têngîna yazdaniya razber wê bibê. Di wê temenê de wê bi wê re wê were lê hizirkirin. Lê di wê nûqteyê de wê, di rengekê de wê tiştekê din jî wê bibê û ew wê di serî de wê pêwîst bê ku ew were kifşkirin. Tekbûnek, tekitiyek û an yekitiyek navendî ku wê bi wê re wê were lê hizirkirin wê bi wê re wê dest pê hizirînê wê were kirin. Minaq wê, di demên berê wê demê de wê ev wê di fêrsek fahmkirinê a weke yazdanê serek ê hemû tişt di bin serwerîya wî û an wê de bê wê bi wê were were ser ziman. Yan jî wê yazdanek ku weke keyê yazdanan wê were diyarkirin. Di wê temenê de wê, bi wê re wê were ser ziman.

Wekî din wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê di wê temenê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê di mitolojiya abzu û enki de wê bahsa afirandina jiyane wê were kirin. Di wê temenê de ew wê weke navenda jiyane wê were dîtin. Wekî din wê, ava weke dendika jiyane jî wê di hê wê bibê. Ku ew di nava zerdeştîyê de wê weke 'ava kansavê' wê were bi navkirin. Di wê temenê de wê têngînek gerdûnê a 'navendî' wê di rengekê de wê bi wê re wê biafirê. Ev têngîna navendî wê di wê temenê de wê piştî wê di rengekê de wê, bi gerdûnê re wê were lê hizirkirin.

Di demên piştre wê ew wê were dîtin ku wê were lê hizirkirin ku wê gerdûn wê di rengekê de wê weke ji navendekê wê destpêbikê û an wê ji yazdanekê wê destpêbikê. Ku ew ji yazdanekê destpêbikê wê çawa wê ew destpêbikê û berê wê yazdanê wê çi hebê. An jî ku ew gerdûn ji destpêkekê û navendekê destpêbikê wê ew destpêk û navend wê çi çawa bê. Yan jî ku ew ne xwediyê çi destpêkê û navenditîyê bê wê ew çawa wê wusa bê? Ev wê weke pirsên felsefî ku wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bi wê re wê werê lê hizirkirin bin.

Di dewama wê de wê bi wê re wê di rengekê de wê weke aliyekê yê din wê êdî wê bi wê re wê were lê hizirkirin. Di rengekê de wê dikarê wê di şêwayekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê di wê temenê de wê di şêwayekê de wê karibê wê di şêwayekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê bê. Wê jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê, di wê temenê de wê, were dîtin ku wê di nava mitrayîyê de wê hinek gotinên weke 'navendîtîyek weke xwe dimênê' a gerdûnî, 'sermedîtî' û hwd wê di rengekê de wê bi wê re wê were lê hizirkirin. Wekî din wê aliyên din ên ku wê bi wê re wêwere lê hizirkirin jî wê di rengekê de wê weke têtînek gerdûnî ku wê weke 'di ahengekê de ew dibê' wê bi wê re wê were lê hizirkirin. Di wê nûqteyê de wê weke pêwîstîya fahmkirinek rêgezê gerdûnî ku wê hertişt wê li gorî wê di wê ahengê de wê bibê wê bi wê re wê were lê hizirkirin wê bibê.

Di wê temenê de wê rêgeza navendî a gerdûnî û an jîyanî wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bi wê re wê were lê hizirkirin. Hizrên weke rêgezên xwezayî û an gerdûnî ên ku wê pêşengîyê wê bikin û di nava jîyanê de a bi pîretika mirov û destê mirov ku ew dihên diyarkirin wê êdî wê werina kifşkirin. Sofîstên serdema navîn wê piştre wê pêşengîye hizirkirinek bi wê awayê a dualî wê bikin. Di wê temenê de wê ahenge nava wan herdû alîyan jî wê bikin.

Di wê temenê de wê, di nava felsefeyê de wê rêgeza gerdûnî ku wê ji wê weke her tişt wê bi navendî wê bibê û an wê ji wê xwe bide derhanin û wê bibê jî wê piştî wê bi gotina rêgeza xwezayê a giştî wê di rengekê de wê xwe di şêwayekê de wê bi wê re wê bide diyarkirin. Ev wê, di têtîhiştina mesopotamikî de wê temenê wê pirr zêde wê xort wê hebê ku wê bi wê re wê were lê hizirkirin. Di wê temenê de wê di şêwayekê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê pêvajoya hizirkirinê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê karibê wê di wê temenê de wê di şêwayekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê bê.

Di mijare hizirkirina gerdûnî de wê têngîna astronomikî wê di nava hizrên mesopotamikî de wê derkeve li pêş. Dîmenekê astronomikî û astrolojikî wê di rengekê de wê di zikhev de wê bibê. Lê ev heta ku ew dihê zerdeşt wê di rengekê de wê, weke bi rêgezên hizirkirinê ên jiyanê re wê bibê. Zerdeşt wê di wê nûqtayê de wê hostayiyek baş wê bide nişandin ku ew wê di nava ya gerdûnî û ya jiyanî, ya hizrî û ya piretikî û hwd de wê çawa wê ahengekê têkiliyî wê bide hanin li ser ziman bê. Di wê temenê de wê di wê têkiliya ahengî de wê bi watekirinê wê di rengekê de wê werênê ser ziman. Wê bi watekirina tiştê di nava xwezaye wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê bê. Têgînên weke yên bi hizra dadê bê û an têngînek din a hizrek yazdanî û hwd bê wê, di rengekê 'ideayê' de wê di şêwayekê de wê ew wê bi wê li wê bihizirê.

Platon di wê temenê de wê weke ku wê pirr baş wê hizra zerdeşt wê fêrbibê û wê fêrbûnek baş wê ser wî re wê bikê. Heta ku wê hizra şikeftê a platon wê hizra şikefta pîroz a ku wê weke di wê de wê gerdûnê wê tefkir bikê a zerdeşt ku wê di wê de wê weke were gotin ku wê salan wê derbaş bikê û wê weke gerdûnê wê di wê de wê fêr bikê wê weke ew fêrsa fahmkirinê bê.

Hizra "şikefte zerdeşt a gerdûnî" wê di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê giring bê ku mirov wê karibê wê li wê bihizirê bê. Ew wê di wê de wê bixwezê ku ew 'rayên jiyanê' wan kifşbikê û di wan re wê çawa wê weke xwûn diharikê wan kifşbikê. Di wê temenê de wê ew şikeft wê weke şikefta mitra bê. Wê, di wê temenê de wê pêşî wê were ser ziman. Di temenê de wê di rengekê de wê weke bi wê re wê were lê hizirkirin.

Mitrayî wê di wê temenê de wê têngîna şikeftê wê di nava wan de jî wê hebê. Di wê temenê de ew wê weke di mantiqê parastgehê de wê di rengekê de wê li wê bihizirin û wê di wê temenê de wê werênina ser ziman. Di wê temenê de wê zêdetirî wê, di wê şikeftê de wê çawa wê, gerdûnê tefkirbikê wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê di wê temenê de wê di şêwayekê de wê weke ku wê bixwezê ku ew di wê temenê de wê di şêwayekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di rengekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê di rengekê de wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din wê karibê wê li wê bihizirê bê. Mijare salixkirinê a di wê temenê de wê di wê temenê de wê di şêwayekê de wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di

rengêkê de wê li wê bihizirê bê. Wê jî wê dikarê wê di wê temenê de wê di rengêkê de wê di şewayekê de wê li wê bihizirê û wê karibê wê fahmbikê û wê di rengêkê de wê werênê ser ziman bê.

Di mijare salixkirina wê de wê karibê wê li wê bihizirê bê. Wê jî wê dikarê wê di rengêkê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê li wê bihizirê bê. Wê jî wê dikarê wê, di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê bê ku ev fêrsên fahmkirinê ên zerdeştî wê di wê temenê de wê di derbarê hizirkirinên li dema mediya û an bi giştî dema berê wê a nairi ku wê çawa wê bibê wê hinekê jî wê weke têgînekê wê di wê temenê de wê di rengêkê de wê weke ku wê bi xwe re wê karibê bide diyarkirin.

Wê jî wê dikarê wê di şewayekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê fahmbikê ku wê di wê temenê de wê, weke ku wê dema mediya wê weke zerweya wê demê a bi aqilê felsefeyî û an rengêkê weke bi wê ê bi aqilekê rasyonali wê pêşkeve wê karibê wê di wê temenê de wê di şewayekê de wê fahmbikê bê. Zerdeşt wê li ser wê temenê wê li ser rengêkê xwenûkirinê ê li ser hizrên mitrayî re jî bê. Ev wê weke rengêkê hizirkirinê ê weke di dema nairi-med de ku wê bibê wê weke di dema mitanni de wê weke xwe nûkirinê û an pêşxistinekê ku wê bi wê re wê xwe di dewama wê de wê bi wê re wê weke di şewayekê de wê bi wê re wê bide diyarkirin bê. Dema mitannî wê di wê demê de wê dema ku wê dema wê derbas bibê wê ji wê aliyê ve wê bi lê gihiştina demekê re wê wekek ku wê bibê. Ku em dema med wê weke zerweya wê diyarbikin wê demê wê ji ya mitanni û heta wê demê wê dema nairî wê weke serdemek navber a bûhûrinê jî ku wê di wê temenê de wê bi hizrî û hwd wê di wê de wê bi temen bûnê ku wê bibê wê karibê wê di şêwa û rengêkê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Dema med wê weke ku mirov wê dikarê wê fahmbikê wê weke demek ku wê bi aqil û an aqilê rasyonali wê bibê û wê pêşkeve û wê xwe bide diyarkirin bê. Di wê temenê de wê têgînên weke yên bi aqilî û zêhni wê di wê demê de wê bibin. Lêpîrsînên bi hizrî wê di wê temenê de wê bibin. Diwê temenê de wê têgînên bi zanyari wê, xwe bidina diyarkirin. Di nava civakê de wê, têgihiştina wê pêşkeve. Aliyên weke dadî, civakî, azdiyê û hwd wê weke aliyên ku wê di wê temenê de wê werina salixkirin bin. Di wê temenê de wê minaq wê 'dad' wê weke 'rašnû' wê were diyarkirin û wê ne tenê wê weke têgînek zêhni a felsefî wê her wusa wê weke têgihek ontolojîkî a ku wê weke hebûnekê wê di rengêkê de wê

diyarbikê jî wê werê hanin li ser ziman. Têgîna 'wispa humata' wê weke hizirkirinê baş wê di wê temenê de wê di rengekê de wê werina diyarkirin û wê werina ser ziman. Di wê temenê de wê ya baş û dûrûst wê bê xwestin ku ew were kifşkirin. Weki din jî wê wohu manah jî wê di wateya hizirkirina baş de wê weke têtînek din jî wê di dewama wê de wê were diyarkirin. Di wê temenê de wê ev wê weke têtînen ku wê di wan de wê weke aliyekê wê yê din ên ku wê di wan de wê werina kûrbûn bin.

Di mijare têtîna hizra baş de wê, di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din jî wê xwe bi wê re wê weke ku wê bide diyarkirin. Minaq wê dema ku em bahsa têtînen weke bi gotina 'hizra baş' dikin wê di rengekê de wê weke têtînek aqilî a şubjeyî wê xwe bide diyarkirin. Di wê temenê de wê ev wê bi wê re wê xwe di rengekê de wê bide diyarkirin. Ev jî wê bi wê re wê di şêwayekê de wê bibin. Têgîna minaq wê weke ya 'rashnû' weke têtîna dadwerîyê ku wê were fahmkirin û yya wohu manah weke têtîna hizirkirina baş wê di wê temenê de wê têtîliyê wan wê bi hev re wê were danin jî. Şêwayekê hizirkirinê ê di wê temenê de wê xwe di rengekê de wê weke ku wê bide diyarkirin.

Di wê temenê de wê başbûn wê li ser dûrûstbûnê wê were diyarkirin û dûrûstbûn li ser têtînek wekhevî û dadwerîyê wê di şêwayekê de wê bi wê re wê were dîtîn ku wê li wê were lê hizirkirin. Ev wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê bê.

Di şêwayekê de wê, têtîna başîyê wê ji aliyekê din ve jî wê bi gotina 'spente' re ku wê bi gotina giyane baş re wê were diyarkirin wê bi wê re wê karibê wê hinekê wê diyarbikê. Di wê temenê de wê ev wê weke başîyek ilahî û an pîroz wê di rengekê de wê bi wê re wê were lê hizirkirin. Di wê temenê de wê di têtîna ji hev cihê kirinê de wê, di rengekê de wê spente-mainyu ku wê di wateya giyane baş de bê wê, beremberê angra-mainyu wê di wateya giyane nebaş de wê were diyarkirin. Lê di herdû giyane de jî wê têtînek pîroz wê were hizirkirin. Di wê temenê de wê di wan herdû giyanan de wê hizirkirinê ku ew dihên dîtîn wê di rengekê de wê weke giyanên giştî û mazin û serwer bin. Di wê temenê de wê du giyanên ku wê di rengekê de wê bi xosletên giştî ên gerdûnî wê werina fahmkirin. Di wê temenê de wê xosletên aliyên fizikî ên gerdûnî wê bi aliyekê û aliyê din ê têtînî û hwd wê bi aliyekê ve wê were diyarkirin. Lê herdû giyan jî wê di awayekê de wê xwedîyê

fêrsên afirandinê ên ku mirov dikarê wan bi wan re wê di rengekê de werênê ser ziman bê.

Di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê werênê ser ziman bê. Gerdûna di avêsta de ew dihê diyarkirin wê weke tênginek gerdûnî a teybet bê. Di wê gerdûnê de wê, dîmen û têkiliyên nava wê ên hiyararşikî wê hebin. Lê weki din wê her yekê wê weke elementekê di wê de heyî jî wê bi serê xwe jî wê karibê di rengekê de were fahmkirin û wê karibê wê werênê ser ziman jî bê. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê direngê de wê karibê wê fahmbikê bê.

Wê jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê, ev wê di dem mediya de wê wateya wan wê di temenê sazûmna civakî û desthilatî de wê çawa wê xwe bidina diyarkirin? Di wê temenê de wê di rengekê de wê dikarê wê di rengekê de wê di serî de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman ku wê têngîna civakî de wê, weke di nava jiyanê de wê bi hev re û bi xwezaye xwe re wê başbûnekê wê di rengekê de wê bi wê re wê di rengekê de wê werênê ser ziman. Di xate baweriya mitrayî de wê, heta zerdeştîyê jî wê jin wê pîroz wê were dîtin. Wê mafê jiyanê û parastina wê pîroz wê were dîtin. Di wê temenê de wê ev wê bi wê re wê di rengekê de wê weke aliyên wê yên ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Wê jî di şewayekê de dikarê wê werênê ser ziman ku wê rewşa hizirkirinê wê di wê temenê de wê dikarê wê weke aliyekê wê yê din ê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê. Mijare salixkirinê wê di wê temenê de wê dikarê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê fahmbikê û wê di şewayekê de wê di rengekê de wê bi wê re wê werênê ser ziman bê.

Mijare salixkirinê wê di wê temenê de wê bi fahmkirinê wê xwe di rengekê de wê bide diyarkirin. Wê çendî ku wê weke bi aqilekê rasyonel wê xwe bide diyarkirin wê di dewama wê de wê weke aliyekê wê yê din jî wê dîmenekê ku wê 'keseyetekê ku ew pêwîsta çawa bê' wê bi wê re wê di rengekê de wê biafirê. Wê fêrsa wê ya fahmkirinê wê biafirê. Di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê werênê ser ziman ku wê di nava jiyanê de wê kes wê çawa wê tevbigirihê, çawa gotinê wê bibêjê. Çawa kirin û an pîretika xwe wê bide diyarkirin û hwd wê weke aliyên ku wê bi wê re wê were lê hizirkirin bê.

Di wê temenê de wê keseyetiyek bi zane û weke astbilind wê xwe di renekê de wê bi wê re wê weke ji aliyekê ve wê xwe di renekê de wê weke ku wê bide diyarkirin.

Di wê temenê de wê têngîna wê keseyetiyê wê di renekê de wê di renekê de wê weke ku wê were dîtin heta ku mirov wê baş wê fahm nekê wê di renekê de wê nikaribê wê bi başî wê rengê pêşketina wê demê wê bi tememê wê di renekê de wê baş fahmbikê bê. Ev wê weke aliyên ku wê di şewayekê de wê weke ku wê hev temem bikin bin. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê fahmbikê bê. Wê ev keseyet wê di nava xwezaye xwe de wê bi aqil û bi fahm û hişmendi wê bijî. Wê weki din wê di nava wê xwezayê de wê di kirin, têkili û tevgerên xwe de wê baş bê. Wekî din wê di çalakî, kiryar û nêzîkatîyên xwe re wê baş, dûrûst û rast bê. Di wê temenê de wê ev wê weke aliyên wê yên ku mirov wê karibê wê di renekê de wê di dewama wê de wê di renekê de wê fahmbikê û wê karibê wê werê serênê ser ziman bê.

Ji demên mitra û heta demên derketina zerdeşt wê di wê temenê de wê ev wê weke pêvajoyek pêşketinê a ku ew bi ast xwe dide diyarkirin wê bibê. Lê di wê navberê de wê nakokiyên ku wê di nava wan de jî wê xwe bidina diyarkirin jî wê bibin. Minaq wê dema ku wê zerdeşt wê hizrên xwe wê werênê sert ziman wê di renekê de wê, ji gelek aliyên ve wê newê herêkirin. Heta ku wê bahsa kesekê ji 'herêma torê' ku wê bahsa wê were kirin ku wê qastî jiyane wî bikê û wê ew wê bi wî were kuştin jî. Di wê temenê de wê herêma torê wê herêma botanê û heta ber gola wanê wê di wê navberê de wê weke herêmek bê. Di wê temenê de wê gotina 'herêma torê' wê di wê demê de wê hebê. Di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê werênê ser ziman bê. Di wê demê de wê, zerdeştî wê, di wê demê de wê, werina diyarkirin. Lê wê di wê demê de wê, were fahmkirin ku wê weke pêvajoyek pêşketinê wê di wê demê de wê bijî. Di wê temenê de wê, berî zerdeştî wê ib navê mitrayî û êzdayî wê çerçoveyek fahmkirinê a ku wê weke sazûmnek civakî û bawerî û pergale wê ku ew wê bi wê re wê di renekê de wê weke were jiyankirin wê di wê temenê de wê di renekê de wê xwe bide diyarkirin. Mitrayî, wê di wê temenê de wê, li herêmên anatolya û ji bakûrê mesopotamya û heta başûrê mesopotamya û dora wê di renekê de wê serwer bê û wê xwediyê çerçoveyek zêde berfireh bê. Mitrayî wê çandên başûrê mesopotamya ên baweriyê ên weke ji urukê û hwd wê di renekê de wê zêdeyî wê di nava wê çanda wê de wê xwe di renekê de wê weke ku wê bidina diyarkirin.

Li jor me li deverekê wê hinekê bahsa wê kiribû ku wê çawa wê dema ku wê dahûrkirina fêrsên baweriyê û fahmkirinê ên mitrayî dihên şîrovekirin wê hinek dîmenên di wê temenê de ên weke ji dema urukê ku wê bi gilgamêş re wê were dîtin wê bi wî re wê bibin û wê werina kifşkirin. Di wê temenê de wê, têgîna çerçoveya têgîna bawerîya gilgamêş û an ya bi wî re wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bi wî re wê bibê. Di aslê xwe de wê, di şêwayekê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê, gilgamêş wê, ya ku wê weke bi inanna re wê biji wê di rengekê de wê mitra jî wê di rengekê din de wê bi xwe re wê biji. Di wê temenê de wê serboriya wî ya ga û an gûrandina ga bixwe jî wê di wê temenê de wê weke têgînekê bê ku mirov wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Hinek fêrsên fahmkirinê xwe bi wî re wê bidina diyarkirin wê hebin û wê pêwîst bin ku ew di rengekê de werina diyarkirin. Di rengekê de emê dikarin têgîna dumuzi wê di rengekê de wê bi awayekê wê weke serborîya wî çawa bûya wî piştî wî wê weke bi sargonê mazin re wê di dîmenekê de wê bê xwestin ku ew were dîyarkirin. Her wusa wê, di şêwayekê de wê heman serborî wê weke bi musa re wê, di rengekê de wê were hanin li ser ziman.

Di wê temenê de wê di rengekê de wê di wê rengê de wê, vegotinên weke ku wê bi sagonê mazin û piştî wî bi musa re wê werina diyarkirin wê di wê temenê de wê weke zaroyek ku wê li çem wê piştî bûyînê di salikekê de wê were berdan. Piştî wê ew dihê kifşkirin û wê li awayekê wê di parastgeha inanna de wê were mazinkirin weke zaroya wê. Di wê temenê de wê ya ku wê di dema sargonê mazin de ku wê ew wî mazin bikê. Ev wê di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê werênê ser ziman. Ev serboriya ku wê bi sargonê mazin re wê were ser ziman wê piştî wê di rengekê de wê di şêwayekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê di wê temenê de wê xwe di rengekê de wê bide diyarkirin.

Di wê nûqteyê de wê rewşa mitrayî wê hinekê din wê cihê bê. Ew wê rewşa mijare korbankirina gayê bihûştê ku wê weke ji hêla gilgamêş ve wê were kirin ew wê di rengekê din de wê di dîmenekê de wê weke ku ew wê bikê. Di wê temenê de wê, gayê bihûştê ê inanna ku wê gilgamêş wê bigûrênê wê, piştî wê inanna wê derkeve hemberê wî û wê ji wî bixwezê ku ew li ser wê ziyefet û an korbankirinek mazin bo wê bê dayin.

Di wê temenê de wê ev wê di rengekê de wê were diyarkirin. Di gûharandina ga a mitra de jî wê weke di rengekê rituelek weke dubarekirina wê bê wê fêrsek fahmkirinê wê xwe di wê rengê de wê bi wê re wê di rengekê de wê bide diyarkirin. Navê mitra wê di wateya rayê min ê di ardê re diçê û şîn dibê bê di zimanê roja me de. Di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê fahmkirinê wê bibê. Mitra wê, di wê temenê de wê têgînekê fahmkirinê wê weke ku wê bi xwe re wê di rengekê de wê bide diyarkirin. Ew jî wê di wê temenê de wê weke ku wê pêbaweriyê wê di rengekê de wê bide domandin. Ew wê di wê temenê de wê rewşek mazin wê bide diyarkirin. Di wê temenê de wê, yazdanê rojê wê di nava wan de wê derkeve li pêş û roj weke gerwêrka ku ew li lê dimênê wê di rengekê de wê were hanin li ser ziman. Ji hêla astronomikî ve wê weke ku wê were diyarkirin wê piştî mitra wê hilkişê azmana wê li gerwêrka li rex wê bicih bibê.

Di wê temenê de wê sazûmana çerçoveya baweriya mitrayî ku ew afirîya wê ji gelek aliyên wê ve wê weke di rengekê de wê piştî wê di dewama wê de wê weke bi bandûra wê, di şêwayekê de wê bi xiristiyanîyetê û an isa re wê xwe di rengekê de wê bide diyarkirin. Bandûra mitrayî wê li ser mesihîyê wê di wê warê de wê pirr zêde wê bibê û wê ji rewşên weke pîrozkirina sersalê û heta rewşên weke yên bi wê rengê ên ziyefeta dawî û an jî wê heta rewşên weke yên rengê baweriyê wê di rengekê wê di wê temenê de wê, jî wê were girtin. Di wê temenê de wê, di rengekê din de wê jî wê weke ku me li jor li deverekê wê kirpend wê, di rewşa têkiliya mitra a bi isa mesih re wê, di rengekê de wê 'qawlekê êzdayêî' ku wê dirêj wê bahsa wê rasthatina isa di rêwîtiyekê de wê bi serê peykerê mitra wê were û wê di wê demê de wê ew serê kevir wê bi mesih re wê bi axifê û wê hemû pirsên wî yên ser baweriyê, gerdûnê û jiyanê û hwd wê bi bersivênê wê bahsa wê were kirin. Di wê temenê de wê ev çerçoveya ku wê di wê vegotinê de dihê vegotin wê weke çerçoveyek teolojikî a kûr û giştî wê di rengekê de wê weke ku wê biafirênê û ev wê di wê temenê de wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê bahsa wê were kirin.

Ev jî wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê werênê ser ziman ku wê mesihîyên destpêkê wê xwe li mitrayî û piştî wê maniyan wê bigirin. Di wê temenê de wê di rengekê de wê, di şêwayekê de wê, çendî ku wê nava wan û zerdeştîyan di wê demê de wê bi baweri û hwd wê ti pirsgirêk nebin jî wê piştî wê ji ber kiryarên sasani ku wê

baweriya zerdeştî wê ji xwe re wê bikê wê weke baweriya fermi û kiryarên wan ên li hemberê wan wê bê sedema ji hev dûrketinê jî.

Di wê temenê de lê wê di rengekê de wê bandûra zerdeştîyê û ya mitrayîyê wê di wê temenê de wê hev wê temem bikin. Di wê temenê de wê di wê demê de wê mitrayî wê bingihê têgîna zanina teolojikî wê bi aqilekê rasyonel û razber wê di rengekê de wê biafirênê. Zerdeştî wê di wê de wê kûr bibê. Di wê temenê de wê rewşên weke "şikefta gerdûnê" a zerdeştîyan û 'dara jîyanê' û hwd wê di wê temenê de wê karibê di rengekê de wê weke hinek pêjnên fahmkirinê wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê di dewama wê de wê werênê ser ziman bê. Wê jî wê di rengekê de wê dikarê wê di wê temenê de wê werênê ser ziman ku wê, di wê demê de wê têkiliya aqil û baweriyê wê di wê temenê de wê pir zêde wê bi başî wê were dîyarkirin. Di wê temenê de wê, zerdeştî wê bixwezin ku ew wê di fahmkirinê de wê weke di awayekê de wê ji wê re wê têgînek fahmkirinê wê werênê. Di wê temenê de wê di şewayekê de wê karibê wê di wê temenê de wê di şewayekê de wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di şewayekê de wê di rengekê de wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê di wê temenê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê, mijare fahmkirinê a bi aqilê rasyonel ku wê piştî wê fêrsên wê yên fahmkirînê wê bi felsefeyê û an aqilê felsefeyê wê xwe bide diyarkirin wê di wê temenê de wê bi wê re wê xwe di rengekê de wê bide diyarkirin. Di aslê xwe de wê di wê temenê de wê dikarê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê di wê demê de wê aqilek û çerçoveyek zêde kûr a ku wê di wê de wê were kûrbûn wê bibê. Di wê temenê de wê lêpirsînên ser gerdûnê, jîyanê û ahenge wê, û têkiliya fahmkirinê û hebûnê û hwd wê çawa wê bibê wê bi wê re wê were dîtin ku wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şewayekê de wê weke ku wê bibê.

Di wê temenê de wê, mitrayî wê teolojiyê rasyonel wê di rengekê de wê biafirênin û wê di wê temenê de wê bi wê teolojiya rasyonel wê bixwezin ku ew çerçoveyek fahmkirinê a baştirin wê werênina ser ziman. Wê dihênina ser ziman jî. Di wê temenê de wê di rengekê de wê teolojiya rasyonel ku wê mitrayî wê dihênina ser ziman wê zerdeştî wê di rengekê de wê têkiliyê rasyoneli a fahmkirinê wê teoloji-felsefeyê wê di rengekê de wê di ahengekê de wê bikê ku ew bi têkiliyê fahmkirinê ew di wê de

kûr bibê û wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman. Ji wê aliyê ve wê zerdeştî wê felsefeyê wê pêşbixin. Wê di wê temenê de wê fahmkirina wan a gerdûnî wê, ji têngîna avêsta û şikefta gerdûnê a zerdeştî wê di rengekê de wê bi wê re wê di rengekê de wê were fahmkirin. Şikefta gerdûnê wê di wê de wê weke fêrsek fahmkirinê ku wê di wê de wê karibê bigihêjê hemû nepeniyên gerdûnê wê bi wê fêrsê wê li wê were lê hizirkirin û wê were hanin li ser ziman. Di wê temenê de wê di rengekê de wê ev wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê ji aliyekê din ve wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê dikarê wê di rengekê de wê werênê ser ziman ku wê têngîna aqilê rasyonali wê di wê temenê de wê pêşkeve. Di wê temenê de wê hê di dema mitrayî de wê di nava ya aqilî û ya teolojîkî de wê weke nişanakên wê hebin ku wê bi aqilî û bawerî wê ji hev cihê kirin wê bibê. Di wê temenê de wê şîroveyên fahmkirinê ên teolojîkî û yên aqilî û ankû felsefeyî wê cihê wê weke ku wê werina kirin. Di wê temenê de wê karibê wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê karibê wê di wê temenê de wê di şewayekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê di wê temenê de wê bi wê re wê li wê bihizirê bê. Ji wê aliyê ve wê karibê wê hinekê din jî wê ji wê aliyê ve wê di dewama wê de wê bi hinek aliyên din wê werênê ser ziman.

Di mijare teoloji û felsefeyê ve wê weke ku wê di wê demê de wê were fahmkirin wê di rengekê de wê weke gûharinek giring wê di şewayekê de wê weke ku wê çêbikê. Ev wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman. Mijare felsefeyê wê weke şewayekê hizirkirinê ê di rengekê de wê li ser temenê jê gihiştina fahmkirinê, salixkirinê, şîrovekirinê weke rewşên xewn û falan û hwd wê di rengekê de wê bibin. Ev wê, di rengekê de wê weke aliyekê wê yê bi tiştê heyî re wê têkiliya wê dênê. Ji ya diyar bi ber ya ne diyar ve wê bikê ku ew şîroveyekê wê bi wê re wê fahmbikê û wê di wê temenê de wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê di şewayekê de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê. Wê jî wê di rengekê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku ev şewayê şîroveyê û hizirkirinê ê bi aqilî wê di rengekê de wê di wê demê de wê derkeve li pêş. Weke aliyekê wê yê din jî wê weke ku wê dema ku wê meguyî wê ji kesan re wê bi axifin wê di rengekê diyar de wê mijare têngîna sedemê wê

di rengekêde wê diyar bikin. Wê di wê temenê de wê ji ber çî bûyinê û an nexweşîyekê û hwd wê, di rengekê de wê bi sedemê wê bikin ku ew wê werênina ser ziman. Her çendî ku wê di destpêkê de wê weke sedemê bi girêdanek serxwezayî û an têgînek irrasyonali û hwd re wê bikin jî lê wê bi demê re wê di rengekê de wê bi pêvajoya fahmkirin û têrîtiya wê re wê, bi ber rasyonalbûnekê ve wê ew fahmkirn wê hin bi hin wê herê. Ev wê di wê temenê de wê di rengekê de wê xwe bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê bide diyarkirin. Wê jî wê di rengekê de wê dikarê wê di rengekê de wê werênê ser ziman ku wê mijare salixkirinê wê di wê temenê de wê di şêwayekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê fahmbikê bê.

Di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê karibê wê di dewama wê de wê werênê ser ziman wê têkiliya jiyânê û sedemê wê di wê temenê de wê di nava kirinê û girêdanên wê yên jiyânî û an ontolojikî û hwd re wê di rengekê de wê were fahmkirin. Ev wê were dîtî ku wê weke ku wê di demên girêkî ên demên dawî ên helenikî de wê were dîtî ku wê çawa wê, aliyê olî wê weke li leyha felsefeyê wê hinek hewldan wê werina dayîn nişandin ku ew werina pêşxistin û ev wê weke derketin û an 'dûrketina ji baweriyê' wê were dîtî jî wê di wê temenê de wê di demên medan û hinekê berê wan de jî wê weke ku wê rewşên bi wê rengê wê hebin. Di wê temenê de wê di rengekê de lê wê ev hewldan wê hê ne wusa xort bin ku ew karibin encamê bidest bixin. Lê di demên mediya de wê, di nava têgîna medi de wê xwe di rengekê de wê bidina diyarkirin. Di rengekê de wê sûcdariyên di dema derketina zerdeşt de ku wê li wî werina kirin wê weke di rengê bi gotinên weke 'ji bawerîya me dûrketiya', 'li dijî baweriyên me yên kevn radibê' û hwd ku wê were ser iman ev wê weke gotinên ku wê di rengekê de wê di wê temenê de wê karibê wê bi wê yekê jî wê bigihijê hinek encamên fahmkirinê. Minaq wê di rengekê de wê gotinek giring wê heta roja me wê li herê mê cizira bota a bakûrê kurdistanê wê were gotin bi zerdeşt ve girêdayî. Wê gotinên weke "ew dema ku ew ji dayikê bû ew weke zaroyên asayî ew negirîya" wê were hanin li ser ziman. Di wê temenê de wê ev wê weke têgînek 'sedemî' wê were diyarkirin ku ew wê di wê temenê de wê di şêwayekê de wê weke sedema li dijî baweriyên bavûkalan rabûna wî şîrove dikin û wê di wê temenê de wê werê hanin li ser ziman. Li herê mê 'torê' a bakûrê kurdistanê wê di wê temenê de wê, li dijî wî rabin û wê ji ber vê yekê wê dema ku ew ji rastî hêrîşê dihê û dihê kuştin wê bi gotina 'ji hêla kesekê torî' ve hatiya kuştin. Ev gotina

torî wê di wê temenê de wê di wê temenê de wê bi têtîna torê û an herêma torê ve girêdayî wê bi wê ve girêdayî wê werênê ser ziman. Di hinek zarawayên kurdi ve wê weke 'tûranî' jî wê ev têtîna torê' wê were diyarkirin. Lê ev hemû wê di wê temenê de wê, jî wê rewşê wê werin û wê di wê temenê de wê jî gotina 'herêma torê' wê weke derhaninên zimanî bin. Di wê temenê de wê di rengekê de wê karibê wê bi wê re wê di rengekê de wê di şewayekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê di rengekê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê mijare salixkirinê wê di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê wê yê giring wê karibê wê werênê ser ziman ku wê zêrdeşt wê di wê demê de wê li ser têtînek rasyonali a felsefekirî re wê di şewayekê de wê lêpîrsînên xwe yên bi fahmkirinê wê bikê. Ew wê di wê temenê de wê li ser têtînan û di wan de wê bi kûrbûna zêhnî û hwd wê di rengekê de wê, werênê ser ziman. Minaq wê têtîna 'rashnû' ku wê çendî wê weke di pêjna kesekê pîroz de jî wê were diyarkirin ku wê mazda wî biafîrênê wê werênê ser ziman jî lê wê di wateya dadmendiye û hwd de wê were fahmkirin. Ew wê bi wê re wê di şewayekê de wê werênê ser ziman. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di şewayekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Di mijare salixkirinê wî yên giring de wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ê ku mirov wê karibê wê werênê ser ziman ku wê zêrdeşt wê di rengekê de wê di mijare têtîhiştînek teybet de wê bi rengekê wê weke bi awayekê wê bi wê re wê li wê bihizirê. Di wê nûqteyê de wê dikarê wê di rengekê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê mijare salixkirinê wê di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê giring wê karibê wê fahmbikê û wê karibê wê di wê temenê de wê di şewayekê de wê bi wê re wê werênê ser ziman bê.

Di mijare salixkirina zêrdeştî de wê dikarê wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê, bi hizirkirina xwe de wê dîmenekê rasyonali ê fahmkirinê û di dewama wê de wê, têtînek zêhnî a di wê de wê bi kûrbûnê re wê bide diyarkirin. Ev herdû alî wê di wê temenê de wê hizrî bin û ev wê, di rengekê de wê dema ku ew wê kûrbûnê wê bi wê re wê bikê wê di rasyonalityekê û bi levkirina wê re wê di rengekê de wê ew wê bikê. Ew wê rasyonalityê wê cewherê wê jî aliyekê ve wê bi heyina heyî re wê di rengekê de wê weke ku wê di wê temenê de wê di şewayekê de wê bi wê

re wê li wê bihizirê û wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bikê ku ew wê werênê ser ziman.

Bo ku em dema med weke demek kevnera fahmbikin û an wê baş fahmbikin wê ji wê aliyê ve wê ev şêwayên hizirkirinên bi wê re ku wê weke stelizebibin û wê xwe di rengekê de wê bidina diyarkirin wan baş fahmbikê. Di wê temenê de wê bi encamên wê re wê çawa wê, di rengekê de wê, têtînên xwe wê di rengekê de wê bide diyarkirin. Medî û an meguyî wê agir wê di nava wan de wê pîroz bê. Têkiliya agir û rohnîyê wê bi hev re wê dênin. Lê wê ji aliyekê din ve jî wê bi ontolijikî wê têtikiliyek bi cewherê ê yê mazin weke rojê û hwd re wê dênin wê werênina ser ziman. Di wê temenê de wê, di dîmenekê de wê ev wê weke cewherekê afrîner jî wê were hanin li ser ziman. Minaq wê dîmenekê fahmkirinê ê weke bi hizra haraklit re wê were diyarkirin di demên piştire ên felsefeyê wê weke rêgeza navendî a gerdûnî ku wê her tişt wê li gorî wê bibê wê bi cewherê wê weke ji êgir dibê wê di rengekê de wê bide diyarkirin û wê dema ku em li wê têtîna haraklit dihezirin wê weke ku ew wê di rengekê de wê weke ku ew wê di wê temenê de wê di şêwayekê de wê weke di dewama wê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê weke ku wê bi wê re wê di rengekê de wê bide diyarkirin. Têtîna parmenides a pêndendidar û an weke venegûharîbarî (nagûharî) wê di wê temenê de wê têtînek weke ya yazdanî a bi fêrsên fahmkirinê a mitrayiyan wê di rengekê de wê bi xwe re wê bide diyarkirin. Zanon ku wê di felsefeya xwe de wê dîmenekê girêdana sedemî û diyalektikî a levkir wê derxê li pêş wê di wê temenê de wê di mijare girêdane hev de wê weke ji wê çavkaniyê wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di şêwayekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê di wê çerçoveyê de wê fahmbikê bê. Di aslê xwe de wê, mitrayî wê her bawermendêkê wan wê weke sofistekê û an filosofekê xwezayî wê di rengekê de wê weke ku wê di şêwayekê de wê xwe bide diyarkirin. Ew wê di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê giring wê kaeribê wê di wê temenê de wê fahmbikê bawermendên mitrayî wê di falvaniyê de wê xort bin. Wê di wê temenê de wê têtikiliya ya heyî û diyar bi ya ne diyar û neyî re wê dênin. Wê di wê temenê de wê têtikiliya razber û şenberiyê wê di fahmkirinê de wê bi wê re wê weke ku wê fahmbikin. Ji wê aliyê ve wê karibê wê hinekê fahmbikê û bi ber zerdeştîyê ve wê karibê were ku ew wê çawa wê bi fahmkirina xwe wê pêşkeve.

Zerdeştî wê ji mitrayiyê wê cihê wê mijare hizirkirinê wê di wê temenê de wê, bi gotinên rasyonel ên felsefeyê wê hilde li dest û wê werênê ser

ziman. Di wê temen de wê, ew wê têngîna teolojikî a mitrayî ku wê hin bi hin wê ji ya temenê mitolojikî wê cihê bibê ew wê bi felsefe dikê. Di wê temenê de wê bi gotinên felsefeyî wê werênê ser ziman. Di nava xwezayê û jiyanê de wê têkiliyek fahmkirinê wê weke ku wê bi wê re wê dênê û wê werênê ser ziman. Di wê çerçoveyê de wê bi giringiya fahmkirinê û rengê wê xwe bide diyarkirin.

Di wê nûqtayê de wê weke ku em ji avêsta wê fahmdikin wê, di rengekê de wê du rengên hizirkirinê wê di zikhev de wê bibin. Ew jî wê dîmenekê analitikî û an dahûrî bê ku wê di wê temneê de wê bi wê re wê di rengekê de wê şîrovebikê bê. Yê din jî wê weke sentetîkî bê ku wê weke şubjeyî û hwd bê. Wê di wê temenê de wê, ji aliyê têngîna heyin û hebûnê ve wê pêşî wê bi aliyê pêşî wê hebûna wê werênê ser ziman wê di temenekê objektiv de wê ew wê bixwezê wê weke wê pêşî wê fahmbikê. Piştî wê di wê de wê wasifiyên wek başî û nebaşîyê û hwd wê di rengekê de wê şîrovebikê. Di wê temenê de wê wan xosletan wê êdî wê bicih bikê û wê bixwezê ew wê werênê ser ziman.

Di têngîna aliyê duyem û dîmenê wê yê fahmkirinê de wê zerdeşt wê di aslê xwe de wê, bi hizirkirinê wê weke şoreşkê wê bide kirin. Di wê temenê de wê, ev ali wê di wê temenê wê weke aliyên xosletên hebûnê û bi wê çawa wê hebê wê bi wê re wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke li wê bihizirê û wê bixwezê ku ew wê werênê ser ziman.

Di gotinên zerdeşt ên weke baş hizirkirinê, rast kirinê û dûrûst kirinê de wê di wê temenê de wê, karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê fahmbikê. Ew wê di wê temneê de wê di rengekê de wê ev wê weke aliyekê wê yê ku ew wê di wê temenê de wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê di wê temenê de wê di şewayekê de wê li wê bihizirê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê karibê wê fahmbikê ku wê di mijare hebûnê de wê, ji wê aliyê ve wê di wê de wê bi kûrbûnê wê çawa wê baştirin wê bikê û wê bigihijê dîmenên zêhni ên fahmkirinê wê di wê temenê de wê li wê bihizirê. Mijare fahmkirinê a dîmenên hizirî de wê, bi zêhni ku wê pêşbixin wê di çerçoveyek weke ya kûrbûnê de wê weke ku wê were dîtin wê bibê. Kûrbûna wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê fahmbikê û wê di wê temenê de wê werênê ser ziman bê.

Ji wê aliyê ve wê weke ku wê were dîtin wê zêrdeştî wê di rengekê de wê, dîmenekê fahmkirinê wê bibê. Di nava jiyanê de wê weke azmûnkirinê û hwd wê bi xwezaye xwe re wê ji hebûnê wê weke ku wê bixwezê û an wê bi wê nerinê wê binerê. Di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê, di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di şewayekê de wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê mijare salixkirinê wê di wê temenê de wê xwe di rengekê de wê weke ku wê di dewama wê de wê bi wê re wê bide diyarkirin. Têgîna aqilê şubjeyî wê dikarê wê di rengekê de wê, zêdeyî wê di wê de wê bi wê re wê kûrbibê. Ber ku ev wê weke aliyekê bi wê re wê bi xoslet û wasifîyên ku ew bi wê dihê hizirkirin û di dewama wê de wê bi wê re wê, bingihekê fahmkirinê ê kûrbûnê, azmûnkirinê, hebûnê de bi fahmkirinên zêhnî kûrbûnê û an di wê de wê, bi rêwîfîyên hişmendî û hwd ku ew dikê re wê bikê ku ew wê, di rengekê de wê bi çerçoveyek heyînî û hebûnî wê werênê ser ziman.

Di wê temenê de wê aqilê şubjeyî wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê tiştê wê bi fahmkirina wê re wê çawa wê were fahmkirin wê bi xosletên wê re wê di rengekê de wê weke ku wê bide diyarkirin. Di wê temenê de wê bi wê re wê bikê ku ew wê di wê temenê de wê di rengekê de wê di dewama wê de wê werênê ser ziman. Li ser aliyên bi têgîna başî û nebaşîyê ên hebûnê wê weke bi xosletên wê hizirkirinê wê taqabûlî wê aliyê wê bikê. Di giyanê de wê li başî û nebaşîyan wê lêgerinê wê di wê temenê û çerçoveyê de wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê. Ev wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê bê.

Di nava jiyanê de wê têgînên weke bi hizirkirina têgiha azadiyê bê, têgiha wekheviyê bê û an têgihên weke yên zêhnî û hişmendî ên weke dadmendiye û hwd bin wê di wê temenê de wê bi mijare jiyanê û çawaniya wê re wê di rengekê de wê weke bi wê re wê li wê were lê hizirkirin.

Wê jî wê dikarê wê di rengekê de wê werênê ser ziman ku wê mijare hebûnê û wê, di wê de wê kifşkirinên ku ew dihên kirin weke aliyekê wê yê giring wê xwe bide diyarkirin. Minaq wê, di rengekê de wê xosletên başî nebaşîyê wê kifşbikin. Wê di wê temneê de wê têgînên weke başî û nebaşîyê wê bi têgînek ji hev cihêkirinê bi dîmenekê ontolojikî û aqilê

piretikî ê di jiyanê de wê li ser kirinên me û hwd re wê bixwezê wê di regekê de wê werênê ser ziman.

Kirinek baş wê bi xwe re wê hizrek baş wê werênê. Hizrek baş wê teginê baş wê di regekê de wê bide diyarkirin. Ew kirina baş wê, di regekê de wê weke aliyê jiyanê ê baş bê. Piştî wê ji wê zêdetirî wê weke aliyê jiyanê ê ku ew bi wê heya bê. Bi wê çawa xwe dide domandin bê. Aliyê başî wê di dewama xwe de wê heta xwe dana domandinê. Lê aliyê nebaş wê di dewiya xwe de wê heta devera xirab ku wê weke di wê de wê weke nebê û an tûna bibê û hwd re wê di regekê de wê di wê de wê bi wê re wê li wê were lê hizirkirin.

Di regekê de wê, aliyê başî wê li ser tûnabûna aliyê nebaş wê di regekê de wê bi wê re wê were lê hizirkirin. Di wê temenê de wê li leyha aliyê wê hizirkirina aliyekê wê were çî wateyê? Ev wê wateya wê ya sereka wê di hizirkirin û fahmkirînê de wê di wê rengê de bê ku wê di şêwayekê de wê weke bi hizirkirinê û fahmkirînê wê, weke çerçoveya fahmkirinê a jiyanê wê xwe di regekê de wê weke ku wê bi wê re wê di regekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê weke bide diyarkirin.

Di aslê xwe de wê têngîna jiyanê wê, di regekê de wê tîkiliya hebûnê û xwe domandina wê di regekê de wê bi aliyê baş ve wê were diyarkirin. Wê minaq wê çawa wê bi hev re wê baş bê. Wê dema ku wê bê gotin ku wê bi hev re wê baş bê. Wê di wê temenê de wê ji hebûnekê zêdetirî wê di têngînek pirrani de wê weke baş hebûnekê wê di regekê de wê bi wê re wê weke wê were kirin. Ev wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Tîkiliya nava hebûnê de wê bi wê yekê wê bi wê re wê were lê hizirkirin. Di xwe de wê hebûn wê pirr bê. Wê di wê temenê de wê weke di wê hebûna wê de wê bi wê pirrbûniya wê re wê ew wê hebûna wê di wê de wê çawa wê bibê û wê pêwîsta wê bibê wê êdî wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê bê. Di dewama wê de wê aliyên weke xosletên hebûnê ên bi başî wê di regekê de wê bi hebûnê re wê werina lê hizirkirin. Di wê temenê de wê ev wê weke aliyên wê yên giring bê ku mirov wê karibê wê li wê bihizirê bê. Mijare hebûnê wê di wê temenê de wê di nava têngîna zerdeştî de wê weke ku wê were lê hizirkirin. Wê weke bi têngînek zêhnî wê di wê de wê bi azmûnkirinên wê re wê bixwezê bigihijê fahmkirinên din ên bi wê ên mazin jî. Di wê temenê de wê mijare hebûnê wê weke bingihê fahmkirinê wê were lê hizirkirin. Wê dema ku wê, hebûn wê bingihê fahmkirinê wê were lê hizirkirin wê demê wê bi

xwezayî wê ew encam wê ji wê derkeve li pêş û li holê ku wê ber ku ew hebûn heya wê di rengekê de wê karibê ew bigihijê li wê fahmkirinê. Di wê temenê de wê, ber ku ew hebê wê fahmbikê û wê were fahmkirin. Ev wê weke aliyên wê yên giring bê ku mirov wê bi wê re wê bi têgînek hizrî û an hişmendî wê pêşî bi dîmenekê ontolojîkî wê li wê bihizirê. Piştî wê jî wê di dewama wê de wê li ser kirin û an piretikên jiyanî û hwd re wê di dewama wê de wê bi wê re wê weke ku wê bixwezê ku ew wê li wê bihizirê û wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman bê. Di mijare salixkirinê nava jiyanê de jî wê bi hebûnê ve wê girêdayî wê bibin. Di wê temenê de wê tişta heya wê têkiliya wan ya bi hev re wê di ahengekê de wê çawa wê hebê û wê bi wê re wê li wê were lê hizirkirin.

Di rengekê de wê dema mediya wê çendî ku wê gotin wê karibin wê di dewama wê de wê ser wê werina gotin wê cihê wê bê. Di aslê xwe de wê mediya wê dema wê weke demek teybet a ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê werênê ser ziman. Ji çavkaniyên ku wê di wê şîroveya me ya hizrî de ku me esas girtin ên nivisîkî bin û an yên bi vegotinê ên ji nava gel li kurdistanê ku ew dihêna vegotin wê di wan de wê bahsa pêşketînek mazin ku wê di rengê ya demên hemdem de bê wê di şêwayekê de wê bi wê re wê ji wê were bahs kirin. Di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di şêwayekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman bê.

Di rengekê de wê, di demên nairiyan de wê weke serdemekê wê di wê demê de wê pêşî mitrayî û piştî wê zerdeştî û cihuyî wê pêşketî pêşkeve. Di wê temenê de wê ev wê weke çerçoveyên teolojîkî ên zêhnî û bi rengekê bi aqilê rasyonel ê bi dîmenekê felsefeyî ku wê xwediyê gotinê bin. Di wê temenê de wê were dîtin ku wê, bi felsefeyî wê di rengekê de wê weke bi wê re wê were lê hizirkirin. Têgînên teolojîkî ên weke bi mitrayî, zerdeştî cihuyî û hwd re wê weke ku wê were dîtin li hemberê yên din ên demên berê wê dîmenekê pêşketî û şoreşganere wê bileyizin. Di wê temenê de wê, dema ku em bidina ber hev wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê, di şêwayekê de wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê di şêwayekê de wê çawa wê xwediyê dîmenekê hizirkirinê ê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê li wê bihizirê bê.

Di nava jiyanê de wê, lêpîrsînên jiyanî, û têgînî ên bi zêhnî wê bibin. Wê di wê temenê de wê li ser wê temenê rasyonel wê hewldana şîrovekirina têgînekê wê di wê temenê de wê bi wê re wê fahmbikê bê. Li

hemberê têtînên mitolojiyî ên demên berê wê têtînên bi aqilê wahiye û an di rengê wê de wê weke were wê, weynek weke ya ne kêmi ya felsefeyê ku wê di demên piştê wê bileyîzê. Di wê temenê de wê weynek vegûhar wê bileuyîzê. Lê kengî weke bi sazûman û pergal û pê de wê ji wê fêrsa xwe ya afrîner û ya fahmkirina jiyanê wê dûrkeve.

Di wê temenê de wê, di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê wê yê giring wê xwe di rengekê de wê bide diyarkirin.

Wê dema ku wê bahsa dema nairiyan wê weke serdemekê wê were kirin wê di dîmenekê de wê têtîhên mitolojikî wê newina piştgûhkirin. Lê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê karibê wê werênê ser ziman ku wê weke pêvajoyek vegûharinê wê xwe di rengekê de wê bide diyarkirin. Minaq wê çanda ji demên şariştana urukê û hwd heta demên mitra ku wê bi serwerî wê werin wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke çawa wê xwediyê pêşketinekê bê wê di wê demê de wê bi temenekê vegûhar û an şîrovekirinê a di wê temenê de wê bibê. Kifşkirina têtîna sedemê wê di mijare aqilê demê de wê weke weynek giring wê bileyîziê û têtîna sedema wê weynek giring a fahmkirinê wê bileyîzê. Wê tiştê bi fahmkirinê wê li ser temenekê pîretikî wê di rengekê de wê weke ku wê bi temen bikê û wê di wê temenê de wê direngê de wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê werênê ser ziman bê. Têtîna sedemê di nava hizir de bi cihbûna wê re wê aqilê weke yê wahiye û hwd ê ku wê were wê di rengekê de wê bikê mijare lêpîrsînê. Çima û ber çî û ji çî û hwd wê weke aliyên ku wê bi wê yekê wê weke bingihê wê yên pîrsînê wê biafirênê. Di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê direngê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şewayekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê fahmbbikê û wê di rengekê de wê karibê wê werênê ser ziman bê. Di wê temenê de wê dema dame nairiyan ku em li sê deman wê di nava wê de wê beş bikin weke dema serdema navîn a piştê weke dema destpêkê, dema navîn û dema wê ya dawî de ku wê werênê ser ziman wê demê wê dema wê ya navîn û ya dawîn wê di wê temenê de wê, weke pêvajoyek di wê temenê de wê lêpîrsînê wê bi xwe re wê biafirênê û wê di rengekê de wê were dîtin ku wê di dema mediya de wê ev lêpîrsîn wê di rengekê de wê di hizirkirinê de wê derkeve li asta jor. Tenê ku em li argûmanên li ser jiyane zerdeşt ku ew dihên ser ziman em li wan binerîn wê têra xwe wê vegotin bê ku mirov wê di wê temenê de wê di rengekê de wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Wek din dikarê wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê werênê ser ziman ku wê têngîna salixkirinê a wê demê wê di wê temenê de wê lêpirsînê wê bikê. Wê dema ku wê weknehevi dikin ew wê di wê temenê de wê li lê bipirsê. Wê dema ku wê kesek wê weke xizan û yek dewlemend û an yek azad û yê din ne azad bê wê di wê temenê de wê ev wê di rengekê de wê, di şêwayekê de wê karibê wê di wê temenê de wê, di rengekê de wê fahmbikê bê. Destana kawayê hesinkar a di nava kurdan de wê weke destanaka netewî ku wê rengê xwe wê bide diyarkirin wê di wê temenê de wê bi fêrsên wê yên fahmkirinê re wê mijare azadiyê, wekheviyê û rizgariya ji bindest û hwd wê weke hinek fêrsên fahmkirinê ku mirov wêkaribê wê di wê temenê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Weke aliyekê wê yê din wê karibê wê di wê temenê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê di wê rengê de wê mijare têngîna xilasiyê û hwd wê di wê temenê de wê di rengekê de wê were dîyarkirin. Ji dema mitrayiyê û pêşketina wê û heya ya zerdeştî wê têngîna hatina şaoşyanetekê sêyem wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke xilaskerê mirovatiyê wê di wê temenê de wê di aslê xwe de wê karibê wê li vir wê bi kirpênê. Wekî din wê di dewama wê de wê dikarê wê werênê ser ziman ev wê piştî wê di cihuyiyê de wê bahsa hatina xilaskekê wê were kirin û ew wê piştî wê weke bi mesih re wê di mesihiyê de wê di rengekê de wê weke wê were dîyarkirin.

Ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku ev wê weke têngînek civakî wê di xwe de wê bihawênê. Ev şîrove wê di rengekê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekkê de wê karibê wê li wê bihizirê û wê di wê temenê de wê direngekkê de wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Wekî din wê jî dikarê wê werênê ser ziman ku wê di wê temenê de wê fêrsên xilasiyê, azadiyê û gihiştina weke wekheviyê weke xiyalkirinê wê di wê temenê de wê bibê. Di nava mitrayiyê de wê di aslê xwe de wê têngînên weke ku ew wê ji nûve wê were dînyê û wê li hemberê xirabiyê wê têtikoşê û wê serkeve wê bahsa wî were kirin. Di dewama wê de wê weke di nava kurdan de wê were gotin wê, di rengekê de wê piştî wê serkevtinê ”wê deriyê bihûştê wê li dînyê wê vebê û wê, weke hev bibin” re wê were hanin li ser ziman. Ev wê di w temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di

wê temenê de wê di rengekê de wê di dewama wê de wê karibê wê di rengekê de wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Di dewama wê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê rewşa salixkirina mijare xilasiyê wê di wê temenê de wê weke ji bin bindestiyekê bê û an ji rewşek din a nebaşiyê bê wê di wê temenê de wê weke aliyekê ku mirov bi morfolojiya wê re wê di rengekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê di rengekê de wê di wê temenê bi pêşketina têgihiştin û hişmendiyeke aqilane ku wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê fahmbikê bê. Ev wê di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê di rengekê de wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Wê jî di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê. Wê jî wê dikarê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê dema ku em li pêşketina wê demê wê binerê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê di wê rewşê de wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbikê bê. Pêşketina mediya bixwe jî wê di aslê xwe de wê weke di cewherê pêşketina wê de wê hizrek bi wê rengê wê bi fêrsên wê yên fahmkirinê re wê hebê ku ew wê di dewama têngîna destana kawayê hesinkar e wê di rengekê de wê were hanin li ser ziman wê bibê. Ev fêrsa fahmkirinê wê giring bê ku mirov wê hinekê wê li ser wê bisekinê û wê fahmbikê.

Destana kawayê hesinkar wê weke destanaka giring wê hinek fêrsên fahmkirinê wê ji wê aliyê ve wê di xwe de wê bihawênê. Kurd wê dema ku wê bahsa kawa wê bikin wê di rengekê de wê, bahsa 'bindestiyekê' ku ew wê ji wan re wê bi wê pêşengiyê wê bikê û wê di dewama wê de wê bi serkevin re wê bikin. Di wê temenê de wê destana kawayê hesinkar wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê derkeve li pêş.

Di wê temenê de wê, ev destan wê weke ku wê were gotin wê bi destpêka mediya re wê were tefsirkirin. Wê weke ku wê di encama wê serkevtina wê de wê mediya wê derkeve li holê wê bahsa wê were kirin.

Di wê temenê de wê weke di rengekê de wê serketinek li hemberê zilmê ku ew wê bi wê re wê di rengekê de wê, bikin û wê piştî wê ku ew serkevtin wê di rengekê de wê welatê xwe wê azad bikin û wê êdî wê di

wê de wê azad bijin. Ev wê weke fêrsa fahmkirinê a destana kawayê hesinkar a destpêkê bê.

Di wê nûqtayê de wê ev fêrsa xilasîyê, azadiyê û hwd wê di wê temenê de wê di rengekê de wê, weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê fahmbikê bê. Wekî din wê li hemberê bindestiyê, zilmê û hwd derketin û tekoşînkirin û bi wê gihiştina hêsta azadiyê û ev hêst wê were çî wateyê wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê karibê wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman.

Ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê karibê wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Di rengekê din de jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku ev wê bi xosletên demê ve girêdayî wê karibê bi asta pêşketina hizrî û hev ve wê fahmbikê û wê karibê wê fahmbikê bê. Destana kawayê hesinkar wê destana dema hesin bê. Di wê temenê de wê ji weke ji navê wê bixwe jî wê were fahmkirin wê weke 'kesek hesinkar' wê bahsa kawa wê were kirin. Ji wê yekê wê were fahmkirin wê hesin wê karibê wê were kifşkirin û wê ji wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê dikarê wê di rengekê de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman ku wê mijare hesinkariyê wê di wê temenê de wê, di rengekê de wê weke nişanaka wê bê. Kawa wê weke xwediyê pişeyê wê bê ku ew hesin çêdikê û ji wê tiştan çêdikê. Ev wê weke xwediyê karîdestiya wê bê. Di wê temenê de wê bi xosletên xwe wê bide diyarkirin. Di wê çerçoveyê de wê, ev xosletên demê wê bi wê re wê di rengekê de wê bide diyarkirin. Ji vegotinekê zêdetirî wê ev destan wê di wê temenê de wê gelek xosletên civakî ku ew di wê de dihên ser ziman wê hebin. Di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê bi xosletên civakî ku mirov wê fahmbikê wê di rengekê de wê çawa wê xwediyê têgînek civakî ku ew pêşketî, bi zane, li azadiya xwe dihizirê û xwediyê fêrsên wê yên fahmkirinê ên bi wê temenê û çerçoveyê bê. Di wê temenê de wê bi têgînek civakî wê weke xwe di rengekê de wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê bide diyarkirin. Ev jî wê weke aliyekê wê yê giring bê ku

mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengê de wê karibê wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Di wê temenê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê di wê demê de wê civakbûn wê bi wê yekî wê weke ku em fahmdikin wê bi pêşketina xwe re wê pêşkeve û wê di rengê de wê wekek uwê derkeve li pêş. Ev wê di wê temenê de wê di şêwayekê de wê xwediye pêşketinek mazin bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengê de wê karibê wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di şêwayekê de wê werênê ser ziman bê. Destana kawayê hesinkar wê di wê temenê de wê di xwe de wê gelek nişanakê civakî wê di rengê de wê weke aliyekê wê yê giring wê di xwe de wê bihawênê. Ev wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di şêwayekê de wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengê de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman.

Xosletên civakî wê weke ku wê di wê de wê weke xwe bide diyarkirin wê di wê temenê de wê bibê wê ast û pileyek wê pêşkeve û wê di wê temenê de wê di rengê de wê xwe di şêwayekê de wê weke ku wê bide diyarkirin. Ev wê di wê temenê de wê di rengê de wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê direngê de wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê fahmbikê.

Civakbûn wê di wê temenê de wê pêşkeve û wê keseyetîya wê biafirê. Kawa bixwe wê bi fêrsên fahmkirinê ên ku wê bi wî re wê xwe bidina diyarkirin û wê werina hanin ser ziman wê di wê temenê de wê, direngê de wê karibê wê fahmbikê û wê di wê temenê de wê di şêwayekê de wê di rengê de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengê de wê werênê ser ziman bê.

Ev jî wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Wê jî dikarê wê di rengê de wê werênê ser ziman ku wê, carna wê di nava kurdan de wê bahsa kawa wê were kirin wê weke di dema medan de wê weke navê çîneke serdest jî wê bahsa wê were kirin. Yan jî wê weke kesekê ji wê çîna serdest ku ew pêşengîya wê dikê wê were diyarkirin. Di rengê din ê vegotinî de wê weke kesekê ji rêzê ê bi zane û di nava civakê de bi bîrewerîya xwe diji bê. Di wê temenê de wê di rengê de

wê bahsa wî were kirin. Di wê temenê de wê weke kesekê ku wê karibê wê di rengekê de ew wê were hanin li ser ziman. Di wê temenê de wê keseyetiya wî ya ku ew bahsa wê dihê kirin û fêrsên fahmkirinê ên civakî û keseyetî ku ew wê bi wî re wê werina ser ziman wê di rengekê de karibin di rengekê de wê, weke aliyekê pêşketina serdemê ku ew bi wan were fahmkirin jî werina dîtîn.

Aliyekê din jî wê bi xosletên keseyetiya kawa ku wê weke zane û rewşenbîrekê civakî wê di rengekê de wê karibê bahsa wî bikê û werênê ser ziman bê. Di wê temenê de wê di rengekê de wê karibê wê werênê ser ziman vê. Ev wê weke kesekê weke bi zanebûna xwe weke navserî xwe bê. Wê di nava civakê de wê bi wê rengê wê bi zanebûna xwe û navserîya xwe ku wê xwe di nava civakê de wî day herêkirin wê were hanin li ser ziman. Di wê temenê de ew dikarê kesan ji nava civakê bike tevgerê ku ew tekoşînê bikin. Ew di wê temenê de wê weke kesekê xwedî zanîn û menewî bê. Ji wê yekê wê dikarê wê weke têgînek bi morfolojikî ku mirov li lê bigihijiyê de wê di wê temenê de bê ku wê çawa wê di rengekê de ew wê bi wê re wê bibê û wê xwe di rengekê de wê bide diyarkirin. Di wê nûqteyê de wê, bi fêrsa pêşengiyê wê bê tefsirkirin. Di wê temenê de wê ew wê di rengekê de wê derkeve li pêş. Kawa wê, weke keseyetiyekê demê a afirî ku wê di xwe de wê, pêşketina dema xwe wê di rengekê de wê bii civakî û keseyetî wê bi xosletên wê re wê weke bide diyarkirin. Di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê bi wî re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman. Weke keseyetiye bûya malê civakê wê bi xosletên wê re wê pêşengiya kesên ji nava civakê wê weke ku wê bikê. Ev wê bi wî re wê di rengekê de wê weke ku wê derkeve li pêş bê.

Kawa wê, ji wê aliyê ve wê hinek aliyên wê yên din jî wê hebin ku ew mirov weke pêwîsta ku wan şîrove bikê. Wê di wê temenê de wê li ser çî temenê civakî û keseyetî û fahmkirina wê dem û an dema mediya wê weke ku wê were gotin wê di wê demê de wê bi xwe pêşkeve ku ew were fahmkirin wê bi wê ve girêdayî wê karibê di rengekê de ew bi wê re wê were diyarkirin û fahmkirin. Di wê temenê de wê xosletên dema mediya ên keseyetê û civakê wê di rengekê de wê bide diyarkirin. Di dîmenekê de wê, pêşketina aasta civakî û keseyetiya demê wê weke ku ew di wê demê de wê rabê li tekoşînê li ser temenê maf û azadiya xwe wê di wê çerçoveyê de wê karibê wê di rengekê de wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê. Ji wê aliyê ve wê, fêrsên fahmkirinê ên ji destana kawa wê werina fahmkirin wê karibin ji wê aliyê ve ji giring bin ku

mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê fahmbikê ku wê çawa wê hebê wê karibê wê li ser wê bisekinê bê. Di wê temenê de wê di aslê xwe de wê keseyetiya kawa wê ji keseyetiyekê zêdetirî wê weke keseyetiyek ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê di wê temenê de wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman. Di wê temenê de wê di aslê xwe de wê vegotina kawa wê, bi morfolojiya xwe re wê weke xwediyê rengê vegotinek ya wê dema kevner û xwediyê xosletên wê demê bê. Di wê temenê de wê ji wê aliyê ve wê ji aliyê demê, pêşketina demê, keseyet, civak û ast û pêşketina zanina demê û hwd ve jî wê bi wê yekê wê şîrovebikê. Wê dîmenekê aqil û dema kevnera wê bi wê yekê wê di xwe de wê di çerçoveya hebûn û pêşketina herêmê de wê di xwe de wê weke bihawênê û wê biafirênê bê. Ji wê aliyê ve wê bo ku em ji wê derbas bibin wê hinek aliyên wê yên din jî wê hebin ku mirov wê karibê wê fahmbikê bê.

Ji vê aliyê ve wê, dema ku em li ser destana kawayê hesinkar di hizirin wê hinek aliyên wê yên ku wê bi morfolojikî wê di çerçoveya fahmkirina demê de wê werina diyarkirin wê hebin. Çendî ku wê weke pêjnna fahmkirinê ên ku wê piştî wê weke werina afirandin û wê bîr ser ziman jî lê wê di zane min de wê di derbarê wê demê û rengê pêşketina wê demê de jî wê weke ku wê tiştê wê bi xwe re wê di şêwayekê de wê weke ku wê bidina diyarkirin.

Mînaq wê di wê temenê de wê weke ku me hani ser ziman wê destana kawayê hesinkar wê weke ji navê wê were fahmkirin wê tîgîna '... kawayê hesinkar' wê di tîgîna '...hesinkariyê' de wê di rengekê de wê pêjnek fahmkirinê a di derbarê dema hesin û an serdema hesin a wê demê de jî wê bi xwe re wê di rengekê de wê weke ku wê bide diyarkirin.

Di wê temenê de wê ev wê bi wê re wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê werênê ser ziman ku wê ev tîgîn û morfolojiya wê bide diyarkirin ku wê, di şêwayekê de wê di wê demê de wê hesin wê di rengekê de wê pêşkeve û wê 'pişeyiya wê' hebê. Ev wê di wê temneê de wê bi wê re wê bide diyarkirin. Weke aliyekê wê yê din jî wê ji aliyekê din ve wê tîgîna destanê wê mijare sazûmanek civakî ku ew di nava wê de wê karibê wê werê bibê û di wê demê de wê derkeve li pêş wê bibê. Pişeyek wê di derbarê dema xwe de wê, tîgînekê wê di rengekê de wê bi morfolojikî wê bi pêşketina wê re wê bide diyarkirin. Wê weke pêvanekê jî wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di

şêwayekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê dikarê wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê têtîna fahmkirinê a di wê temenê de wê di rengê de wê xwe di reng û şêwayekê de wê weke ku wê bide diyarkirin. Wê jî wê dikarê wê di rengê de wê werênê ser ziman ku ev wê çawa wê xwediye rengê fahmkirinê bê. Di dema mediya de wê fêrsên bi fahmkirina destana kawa re ku wê weke bi fêrsa fahmkirinê a 'destpêkê bi mediya' re ku wê were ser ziman wê dema ku em hinekê empatiyê bi wê têtîna re wê dênin wê demê em dikarin wê, di rengê de wê bi rewşa diyaco re wê di rengê de w di şêwayekê de wê bi wê re wê karibê wê fahmbikê. Ev wê di wê demê de wê weke destpêkekê wê bi wê re wê bide diyarkirin. Di wê çerçoveyê de wê jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê, kawayî wê demê wê dema ku em di wê temenê de wê bi wê re wê fahmbikin wê weke aliyekê wê yê giring wê karibê wê di şêwayekê de wê bi wê re wê weke rengê mertebe, pîvan, pîle û an radayekê û hwd wê di şêwayekê de wê weke karibê wê fahmbikê jî. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengê de wê di şêwayekê de wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê. Wê di wê temenê de wê dikarê wê di rengê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê karibê wê fahmbikê û wê di wê şêwayê de wê bi wê re wê werênê sr ziman.

Destana kawayê hesinkar wê di wê temenê de wê têtîna civakek ku ew bo nîrxên xwe yê civakî û bi wê maf û azadiya xwe tekoşînê dikê wê bide diyarkirin. Di wê temenê de wê, têtîha rizgariyê a civakî jî bindestiyê wê bi xwe re wê di rengê de wê bide diyarkirin. Di wê temenê de wê têtîna bindestiyê wê li hemberê wê weke fêrsek fahmkirinê wê bibê. Wê bi wê re wê hinek nîrxên civakî wê di wê temenê de wê bi wê re wê hebin ku mirov bi wan re têtîliyê bi fahmkirinê dênê û wan karibê werênê ser ziman bê.

Ev jî wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê karibê wê werênê ser ziman û wê fahmbikê û wê bêtîna ser ziman ku wê têtîna civakî a navaroka civakê wê xwe di yê morfolojiyên kûr ên bi fahmkirinê bê. Di wê temenê de wê di rengê de wê di demên piştî jî wê di nava civakê de wê bi çandî û hwd wê weke têtînek ku wê bi wê yekê wê refaransên xort wê di xwe de wê di rengê de wê weke ku wê bihawênê û wê kkaribê wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê di rengekê de wê dikarê wê werênê sser ziman ku wê bi wê yekê wê morfolojiyên fahmkirinê wê, dema ku em ji navaroka têgihên destanê dikin wan fahmbikin wê, weke wê gelek aliyên wê yên ku wê karibin wê bi wê re wê werina fahmkirin wê hebin. Weke ku wê bi felsefeya mantiqê û aqılmeşandina wê re wê çawa wê bi kûrbûnekê wê karibê heta ku mirov wê bixwezê di wê de wê kûrbûnê wê bikê wê bi wê rengê û awayê wê di destanê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di şêwayekê de wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Di wê şêwayê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê mijare salixkirina têgîna destanê wê di çerçoveya dema mediya û rengê jiyane wê ya ku wê piştî wê avabibê de jî wê morfolojiyek xort wê bi xwe re wê bide diyarkirin. Gotinên weke piştî serkevtina kawa û rizgariya mediya ku wê bibê û wê piştî wê bahsa rêngê jiyane civakê a azadbikê wê di wê temenê de wê têgihiştinek xort wê weke ku wê karibê bi xwe re ew di rengekê de weke bide diyarkirin.

Wê jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê têgîna jiyane de wê di wê temenê de wê, di fêrsên fahmkirinê ên destanê û fahmkirina wê de wê 'piştî serkevtinê' û rengê jiyane azad a ku wê bê gihiştin li wê ku ew dihê diyarkirin wê bi wê hêstên ku ew ji wê dihên fahmkirin wê bi wan karibê wê morfolojiyê wê baş fahmbikê bê.

Di wê nûqteyê de wê salixkirinên ku ew dihên kirin wê ne di temenê salixkirinek spartakusvarî de bê. Wê vaji wê di temenê têgînek felsefeyî a dema xwe ya ku ew di wê de wê weke diji wê bi wê rengê wê di şêwayekê de wê bide diyarkirin. Têgînek şubjeyî ku ew bi wê diihê bi gotin kirin û ew gotin weke bi felsefekirin û jî wê felsefekirinê rengê jiyankirinê û hwd ku ew dihê fahmkirin wê bi wê re wê di şêwayekê de wê weke aliyên wê yên ku wê karibê wê bi wê re wê fahmbikê bê.

Fêrsa piştî serkevtinê wê weke fêrsek fahmkirinê a destanê a kûr bê. Di wê temenê de wê, di rengekê de wê di wê de wê piştî wê çawa jiyankirinê ku wê were kirin wê weke di çerçoveya pirsek bi wê rengê de wê bersivên wê ji gelek aliyên ve wê bi xwe re wê biafirênê û wê weke ku wê bide diyarkirin. Di wê temenê de wê têgîna jiyane serkevtî, azad, bi serê xwe, serbest û hwd de wê di rengekê de wê bi wê re wê xwe di rengekkê de wê weke ku wê di wê rewşê de wê weke di dewama wê de wê karibê wê bi wê re wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di şêwayekê de wê bi wê

re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê. Bi wê yekê di dewama wê de wê felsefeya jiyane dema nû wê çawa bê û wê ji gotin û têgihên ku ew dihên ser ziman wê çawa bê wê weke karibê wê hinekê din wê di dewama wê de wê bi wê re wê ser wê were sekin û wê weke karibê were hanin li ser ziman.

Wê jî wê dikarê wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê fêrsa jiyane azad û jiyane serbixwe wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê. Ji xwe wê destana kawa hesinkar wê di wê temenê de wê têgînek serbixwebûnê a civakî wê, di wê temenê de wê bide diyarkirin. Wê bi wê yekê û temenê ku ew ser win û azadiya xwe xwediyê diyarkirin û fahmkirin, hişmendî û çarenûsa xwe bê wê di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê karibê wê fahmbikê. Ev wê weke aliyekê hinek aliyna bi hêstî jî ku wê werina ser ziman bin. Lê aliyê têgîna civakî a piştî serketina ku wê di destanê de wê were kirpendin wê piştî wê çawa bê û wê ew wê çawa wê karibê bi çerçoveya civakîya demê were fahmkirin û an di dewama wê de wê civakîya demê wê çawa wê karibê wê bi wê fahmkirinê wê were fahmkirin wê karibê wê hinekê din wê di dewama wê de wê li ser wê bisekinê bê.

Wê dema ku em li navaroka têgîna destana kawayê hesinkar dinê em çerçoveya têgînê a civakî a zêde pêşketî ku ew derdikeve li pêş wê bi wê re wê kifş dikin. Ev wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikin û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Wê di wê temenê de wê têgîna civaketiya demê wê, dema ku wê dinê wê hinek nişanakên weke di nava vegotin û gotinên destana kawa de dibînin wê kirpendinên li ser têgîna pîroziyên mitrayî jî ku wê werina kirin wê di wan de wê bahsa wan wê were kirin. Di wê temen de wê ev wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê di dewama wê de wê karibê wê fahmbikê bê.

Di dema mediya de wê, têgînên weke yên civakî wê bi pêşketinên wê re wê xwe di rengekê de wê weke ku wê bidina diyarkirin. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbikê bê.

Civaketiya wê demê wê di rengekê de wê weke civaketiyekek hemdem û bi aqiliya xwe re ku wê pêşkeve wê karibê di wê temenê de wê bi wê re wê kifşbikê bê. Wê jî wê dikarê wê direngê de wê di şêwayekê de wê

di dewama wê de wê bi wê re wê ser wê bisekinê û wê werênê ser ziman bê.

Têgîna destana kawayê hesinkar wê di rengekê de wê çerçoveyek nîrxî ku wê demên piştî xwe jî wê bide diyarkirin bê wê bibê. Wê dikarê wê bi wê re wê kifşbikê bê. Wê weke keseyetîya wê afîrî bê. Wê xwediyê pêşketinek teybet a bi xwe re bê. Wê di wê çerçoveyê de wê pêşketina dema mediya wê weke dîmenekê wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê karibê wê fahmbikê bê.

Di rengekê din de jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê di wê de wê weke were dîyarkirin wê destpêka demekê bê. Dema berî wê weke bi bindestiyê û xirabiyê wê were diyarkirin. Wê di wê temenê de wê, li hemberê wê bahsa tekoşînek civakî wê were kirin. Di wê temenê de wê ev wê bi wê re wê di şêwayekê de wê weke ku wê xwe di rengekê de wê bi wê re wê bide diyarkirin.

Ev tekoşîna civakî ku wê bahsa wê were kirin wê bi wê re wê, di encama wê de wê, weke dema mediya wê destpê bikê. Yanî wê bahsa keyekê ku wê, weke ew wê, wê bide diyarkirin wê bi fêrsên fahmkirinê wê newê diyarkirin. Di wê temenê de wê kawa wê, di keseyetîya wî de wê fêrsên weke keseyetek keyî bê wê bahsa wî newê kirin.

Tenê di hinek vegotinên piştî de wê di wê rengê de wê bahsa wê were kirin ku wê têgîna kawayî ku wê weke navê wî kesî wê were diyarkirin wê weke navê çînek serdest a wê demê bê wê di hinek gotinan de wê were diyarkirin. Lê ev gotin jî wê di rengekê de wê zêde di derbarê wê de wê, di şêwayekê de wê, birhan ji wê re wê nebin. Ji dahûrkirinên bi gotinê re weke navê kawa wê di wê de wê ya ku wê were fahmkirin wê weke kesê weke kawa ê serdest ê diyarker ê mazin, ê bi aqil û hwd wê bi wê re wê derkeve li pêş. Di wê temenê de wê bahsa wî were kirin.

Di rengekê de wê ji xwe wê di nava civakê de wê dema ku wê bahsa kawa wê were kirin wê bê gotin ku ew kesekê ne weke ji çîna bilind bê wê bahsa wî were kirin. Ev wê weke rewşek bi wê ya wê gotinê re wê weke bi nakok ku wê were ser ziman bê. Di wê temenê de wê dikarê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ew wê weke kesekê asayî wê bahsa wî were kirin. Wê weke xwediyê pişeyek bi navê hesinkariyê bê. Di wê temenê de wê di nava civakê de wê weke kesekê bi navseriya xwe wê ji wî wê were bahskirin. Ev jî wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bahsa wî bikê bê. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de bahsa wê were kirin bê.

Civaketiya wê demê wê dema ku em ji wê fêrsa fahmkirinê wê gavê diavêjin wê weke ku wê bi renekê fahmkirinê ê weke ku ew xwediyê têgîna sazûmanî a bi pişeyî bê. Di wê temenê de wê di renekê de wê bi wê re wê weke ku wê derkeve li pêş bê. Di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di şêwayekê de wê bahsa wê bikê bê.

Wê jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê rengê civaketiya wê demê wê weke bi morfolojiyek weke ya dema me wê ji nava destanê û vegotina wê were fahmkirin. Wê weke piştî şerketina kawa wê desthilatiya med wê bibê wê bê bi gotin kirin. Wê paşê wê weke şoreşek civakî û çandî bûbê wê ji wê rewşê wê di dewama wê de wê bahsa wê were kirin.

Encamên rewşa pêşketina mediya wê piştî wê jî wê xwe bi awayekê mazinê wê di reng û şêwayekê de wê weke ku wê bide diyarkirin. Wê pêşketinên piştî jî wê bide diyarkirin.

Di derbarê rewşa dema mediya de wê gelek ser girtin û ne diyariyên wê demê jî wê hebin. Di wê temenê de wê gelek rewşên dihen vegotin wê weke çîrokî wê werina vegotin. Wê di wê demê de wê dema ku wê ew hebê jî wê çavkaniyên wê weke arşîvên wê heta roja me wê di renekê de wê weke vêşarî bin û an wê weke ne kifşkirî bin.

Di wê temenê de wê ev wê bi wê re wê xwe di renekê de wê bide diyarkirin. Lê morfolojiyên bi fahmkirina destana kawa re wê bi zêdeyê wê dîmenekê fahmkirinê wê weke ku wê bi xwe re wê, di renekê de wê bide diyarkirin. Wê di wê temenê de wê weke aliyekê ku mirov wê di wê temenê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê bi wê re wê bide diyarkirin bê wê bi wê re wê bibê bê.

Wê jî wê dikarê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman ku wê çerçoveya pêşketina mediya wê di renekê de wê bi wê re wê, weke bi çerçoveyek pêşketina aqilê felsefeyî ku ew dibê wê di renekê de wê bide diyarkirin. Mînaq wê keseyetiyên weke azra, ester û hwd ku wê bahsa wan wê were kirin û wê bahsa berheviyên kanonikî ên wan wê were kirin wê di aslê we de wê, pêwîst bê ku wê di wê demê de ew bûya wê fahmbikê û wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê. Di wê temenê de wê, ev ji aliyekê din ve jî wê weke karibê weke nişanaya wê jî wê, direnekê de wê fahmbikê ku wê weke di wê demê de wê berheviya bi nivisarî û hwd wê hebê û wê li pêş bê.

Di wê temenê de wê nivisandinên avêsta wê weke 'şer çerm' wê were nivisandin. Di wê temenê de wê jî wê mirov wê fahmdikê kku wê çerm wê weke pelê nivisandinê wê di wê demê de wê di renekê de wê weke

ku wê were bikarhanin. Ev wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê xwe di şêwayekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê weke karibê bide diyarkirin.

Wê jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê, di wê çerçoveyê de wê mijare nivisandinê wê di wê demê de wê li pêş bê. Wê di wê temenê de ku em di dewama wê de wê bahsa wê bikin wê weke teolojiyek bi zane a wê demê wê weke ku wê li pêş bê. Gotinên ku wê bi jiyane zerdeşt re wê werina ser ziman wê di rengekê de wê weke wê têgihiştinê wê di rengekê de wê di serê mirov de wê karibin bidina çêkirin.

Di wê nûqtayê de wê jî wê dikarê wê di rengekê de wê di şêwayekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê werênê ser ziman û wê di wê temenê de wê di şêwayekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê karibê wê fahmbikê û wê di wê çerçoveyê de wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman bê.

Têgînên weke yên bi civakî wê di wê çerçoveyê de wê di dîmenekê pêşketî de wê xwe di rengekê de wê bidina diyarkirin. Wê jî wê dikarê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê de wê di rengekk de wê karibê wê werênê ser ziman bê. Wê jî wê dikarê wê di şêwayekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê. Wê jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê civaketiya wê demê wê weke ya felsefeyê bê û wê di wê temenê de wê li herêmê û giştîya wê weke ku wê serwerîya xwe wê di rengekê de wê bide diyarkirin. Wusa dihê fahmkiriin ku wê çendî wê weke bawerîya wan wê weke di rengê pirryazdani de wê xwe bide diyarkirin jî lê wê di dîmenekê de wê weke bi têgihên weke mitrayî û piştî wê zerdeştî û hwd re wê weke di dîmenekê yekyazdani û teolojiya wê de wê xwe di rengek de wê weke ku wê bide diyarkirin. Piştî wê baweriyên weke cihuyiyê wê li ser wê re wê di wê çerçoveyê û rengê de wê pêşkevin.

Di derbarê civaketiya demê de wê, dema ku mirov wê li wê dihizirê wê çendî ku wê di roja me de wê zêde têgin û gotin ne hatibê gotin jî lê wê bi wê yekê wê pirr zêde wê weke gotinên ku ew li ser wê werina gotin û bi lêvkin jî wê hebin. Di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di şêwayekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê weke karibê wê bahsa wê bikê û wê di wê temenê de wê di rengekê de wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Di wê nûqtayê de wê dema mediya wê, di wê rengê de wê weke demek civakî a teybet wê weke ku mirov ji navaroka destana kawa wê dibînê wê were fahmkirin. Destana kawa wê weke çawa wê, destana gilgamêş wê

pêvajo û rengê pêşketina dema şariştanî a dema urukê û hwd wê bide diyarkirin wê di wê temenê de wê ya destana kawa jî wê di wê rengê de wê dîmenekê wê yê giring bo dema mediya wê hebê. Di serî de wê ev destan ji aliyê zimanê wê, têgihên wê, navaroka wê, morfoloji û hwd ve wê çawa wê were diyarkirin wê ji rengên salixkirin, gotin û bi lêvkirinên wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Mijare civake dema wê di wê temenê de wê, di rengekê de wê, pêvajoyên wê yên pêşketinê ku em li wan bihizirin em dikarin bi kortasi wê di wê rengê de wê di rengekê de wê werênê ser ziman. Di hemdemiya wê de wê dema gûtiyan wê heta demên akadan wê di rengekê de wê weke demek teybet bê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê werênê ser ziman bê. Ev dem wê weke demek bi aqil û zanina wê re wê di rengekê de wê pêşkeve û wê bi kult-çand-ramyari û hwd re wê di rengekê de wê pêşkeve û wê pêşketinên çandî-zimanî û hwd ên piştî xwe jî wê di rengekê de wê weke ku wê bidina diyarkirin bê.

Dema duyem wê piştî ya akadiyan wê dema qassitan bê ku wê di rengekê de wê di wê temenê de wê weke destpêkekê û wê karibê wê weke destpêka demek teybet a civakî wê karibê wê fahmbikê bê. Wê ev dem wê weke demek salixkirinê bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di şewayekê de wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê. Weke demek ronasansê jî wê karibê wê di rengekê de wê salixbikê û wê di wê demê de wê sazûmanên civakî û şariştanî û hwd wê pêşkevin û wê di dîmenekê hemdemiya xwe de wê bibina xwediye pêşketinekê. Di dewama wê de wê, demên babil û piştî demên hûrî û mitanniyan wê di rengekê de wê weke pêvajoyek wê ya pêşketî a di dewama wê de wê dihê û wê wekle ast û pileke wê ya pêşketinê ku wê piştî wê ya dema qassit wê karibê wê di wê temenê de wê di şewayekê de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê. Ev jî wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di rengekê de wê karibê wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Dema hûrî û mitannî wê weke demek teybet a şariştanî bê û wê diwê demê de wê were dîtin ku wê hevgirtin û an sentezek teybet a bi pêşketina demê re bê. Wê zêdeyî wê navên hûrî û mitannî wê dîmenekê ramyarî wê li ser wê temenê wê di rengekê de wê weke ku wê bi xwe re wê di şewayekê de wê weke ku wê bidina diyarkirin. Wekî din wê jî wê dikarê wê di rengekê de wê werênê ser ziman ku wê, dema hûrî û

mitannîyan di dewama pêşketina qassitan de wê weke pêvajoyek wê ya ser wê re dihê pêşkeve ku wê karibê wê fahmbikê bê, weke çawa em piştî ya gûti û lolobiyan wê, pêşketinên dema akad û piştî aqadiyan ên heta dema qassitan û hwd wê di şêwayekê de wê karibê fahmbikê bê.

Di dewama wê de wê jî wê dikarê wê direngekê de wê werênê ser ziman ku wê di renekê e wê mijare pêşketina salixkirina wê temenê wê di renekekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê. Dema piştî qassitan wê pêvajoyên şariştani ku ew wê ji wan re wê weke peynamekê wê bibê wê li herêmên din wê zêdeyî wê pêşkeve. Pêşketinên li herêma anatoliya ên weke heta demên hittitan û ji wan piştî ku wê bibin wê nikaribê ji yên dema hûrî û mitannîyan cihê wê karibê fahmbikê bê.

Di wê temenê de wê di renekê de wê ev wê weke demek wan ya teybet bê ku mirov wê karibê wê di renekê de wê werênê ser ziman bê. Dema hûrî û mitanniya wê di wê temenê de wê, di renekê de wê, bi wê yekê wê weke demek ramyari wê di dewama ya qassitan de wê karibê wê fahmbikê bê. Weke aliyekê wê yê din jî wê karibê wê werênê ser ziman ku wê piştî dema hûrî û mitannîyan wê weke pêvajoyek din a giring wê serdema nairiyan û heta dema mediya bê. Ev dem wê di renekê de wê weke demek teybet bê. Di wê demê de wê dikarê wê di renekê de wê di renekê de wê werênê ser ziman ku wê di wê demê de wê piştî mediya wê, li gorî çavkaniyan wê, di wê de wê urartuyî, kardoxî, û hwd wê heta demên asûr û piştî wan ên mediya wê di renekê de wê bide diyarkirin.

Ji ya demên berî xwe cihê wê ya dema mediya wê di wê temenê de wê giringiya wê hebê wê ew wê weke yên berê xwe wê di temenekê de wê, nikaribê zêde wê weke keyeniyekê wê bi tenê wê fahmbikê bê. Wê xosletên wê yên civakî û hwd wê di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di renekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di renekê de wê karibê wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê di renekê de wê karibê wê werênê ser ziman ku wê dema kardoxiyan wê di renekê de wê weke ku wê were dîtin wê ji navenda botanê, û çîyayê cûdî ku wê weke di wateya çîyayê kurdî jî wê di renekê de wê karibê wê were fahmkirin û were xwandin wê di wê temenê de wê di renekê de wê karibê wê fahmbikê bê. Bi awayekê bi derfet wê navê cûdî ku wê were beremberê navê kurdî û an cordi wê di dewama

kardoxiyan û an cordieniyani de wê di rengekê de bê û wê ji dema wan û zimanê wan bê.

Di wê temenê de wê xosletên weke navê gabarê û çûdî, sîpanê û hwd wê di rengekê de wê rengê morfolojiya fahmkirinê a bi nnavê kardoxiyan û an cordeneyiyan re wê fahmdikê de wê xwe di rengekê de wê bi wê re wê bide diyarkirin.

Ev wê di rengekê de wê weke nişanaka wê jî wê di rengekê de wê ji wê fahmkirinê wê karibê were fahmkirin ku wê kardoxî wê di wê demê de wê li herêmê wê weke serwer bin û wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wan ê giring wê karibê wê di wê temenê de wê di şêwayekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê karibê wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Ev jî wê weke aliyekê wê yê din jî wê karibê wê werênê ser ziman ku wê ev di demên nairiyan de wê bi heyina xwe ya civakî, ardnigarî, demografîkî û hwd re wê were kifşkirin ku wê serwer bin. Di wê temenê de wê ev herêmên kardoxiyan wê herêmên bakûrê kurdistanê ên li dora botanê û hewirdora wê bê. Ew wê wan herêman wê ji xwe re wê weke navend bikin û wê ji wan li herêmên dorê wê berfireh bibin. Bi derfet ew di dema mediya de jî wê di wê temenê de wê xwediyê heman rewşa serweriyê a li wê hebin. Di wê temenê de wê piştî wê li herêmê wê di rengekê de wê piştî rûxîna mediya jî wê were dîtîn ku ew wê di rengekê de wê li herêmê wê serwer bibin. Ev wê nişanaka wê di rengekê de wê ji diyarkirin û çavkaniyên ku wê bahsa kardoxiyan wê bikin de jî wê di rengekê de wê karibê wê fahmbikê bê.

Kardoxî wê di wê temenê de wê piştî wê weke ku wê were fahmkirin wê navê wan wê kardo, kurdo, cordo û an cûdî û hwd wê, weke xwediyê morfolojîyek ne dûrî ya navlêkirina gûtîyan bê. Di wê temenê de wê ev di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê bê. Kardoxî wê, navê wê ji têngîna 'bi nav ve a weke '...xî' wê weke têngînek aidîyetê wê di zimanê roja me de wê bi xwe re wê bide diyarkirin. Wê weke yên aîdî kurdoyan bin. Di wê temenê de wê, têngîna 'î' wê di dawîyê de wê bi cihkirina wê di wê temenê de wê têngînekê wê bi xwe re wê di rengekê de wê weke ku wê di şêwayekê de wê di dewama wê de wê weke bide diyarkirin. Wê jî wê dikarê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê kardoxî wê di wê temenê de wê, di wê temenê de wê bi gotinî wê were wateya ên ji kardoene û an kurdoene û

an yêñ aîdî kardoene û an yêñ weke kardoxî ku ew dijî wê bahsa wan wê bikê.

Kardoxi wê li dora bakûrê kurdistanê, rojavayê kurdistanê û hwd re wê bicih bin û wê xwediyê serwerîya herêmê bin. Di wê temenê de wê, herêmê wê, xwediyê temenekê kevner bin. Çîyayê cûdî wê weke çîyayê bi navê wan dihe diyarkirin bê. Ew wê, di wê temenê de wê xwediyê renekê giring bê ku mirov wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Di dema mediya de wê, di wê temenê de wê di renekê de wê weke ku wê were fahmkirin w di wê temenê de wê xwediyê serwerîyekê bin. Di wê demê de wê, di renekê de wê, têgihên baweriyê ên kevnera wê di nava wan de wê geş bin. Heta ku wê hinek çavkani wê bahsa wê bikin ku wê baweriyên dema hûrî mitanniyên wê di nava wan de wê geş bê.

Weki din wê dikarê wê werênê ser ziman wê herêm wê weke 'welatê sûbariyan' jî wê di renekê de wê were dîtin ku wê bibê û wê ji wê were bahs kirin. Di wê temenê de wê bahsa wan wê were kirin. Di çavkaniyên herêmê de wê bahsa wê pêşketina wan wê were kirin. Di demên piştî babiliyan wê di çavkaniyên dema hammûrabî de wê bahsa wan wê were kirin. Hammûrabî wê bahsa wê, sûbariyan wê bikê û wê di renekê de wê ev wê bibêjê 'ku min welatê sûbariyan dagirkir' û an 'min welatê sûbariyan bindest kir. Lê di wê demê de wê ev herêmên bakûrê kurdistanê wê, ji wan zêdetirî wê ev qastkirinên ku ew qasta wan dihe kirin wê bi zêdeyî wê li herêmên rojavayê kurdistanê û sînorê wê yê heta başûrê kurdistanê wê direnekê de wê weke ku wê weke kale wan wê were kirin.

Di wê temenê de wê, di renekê de wê, piştî wê demê wê, rewşa herêmê wê, kêma agahi wê di derbarê wê de wê hebin ku wê bi awayekê rêkûpêk ku wê bi wan wê karibê herêm were diyarkirin û were hanun li ser ziman.

Wê jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê rewşa herêmê wê piştî wê bi pêşketinên hizrî re wê weke rewşa wê xwe di renekê de wê bide diyarkirin. Di dema mediya de wê ev herêm wê di nava serwerîya hegomenikî a mediya de wê bibin û mediya wê rewşa wan û hwd wê bide diyarkirin.

Di wê temen de wê dikarê wê di renekê de wê werênê ser ziman ku wê rewşa herêmê wê di wê temen de wê, di renekê de wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Di demên mediya û piştî wan de jî wê çavkaniyên herêmê wê bidina diyarkirin ku ev herêm wê di renekê de wê weke dîmenekê navendî ê

kevnera wê xwe bide diyarkirin. Rewşa anfiyên li rojavayê kurdistanê û hwd wê di wê temenê de wê di şêwayekê de wê karibê wê bi wê re wê, di şêwayekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Wê di wê temen de wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê werênê ser ziman bê. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê werênê ser ziman ku wê pêşketina herêmê a hizrî a wê demê wê di rengekê de wê balê bikişênê ser xwe. Ev wê ne tenê wê di wê demê de wê bibê. Wê piştî wê jî wê bibê. Babil wê di wê demê de wê, ji demên ku wê di bin serwerîya qassitiyan de ya û heta demên piştî jî wê weke rohnîyekê wê li herêmê wê bi navendîtiya wê ya zanînî re wê xwe bide diyarkirin û wê bi birriqê. Di wê temenê de wê ev wê bi wê re wê bide diyarkirin. Dema qassitan ku mirov wê ji aliyê hizrî ve wê bi gotinekê wê bibêjê wê weke demek teybet bê. Wê di wê demê de wê, piştî wê, pêşketinên hizrî wê zêdeyî wê bibin. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê karibê wê werênê ser ziman bê. Wê jî wê dikarê wê di rengekê de wê werênê ser ziman ku wê di wê temenê de wê dikarê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Mijare pêşketina demê wê di wê temenê de wê di demên qassitan de wê hin bi hin wê weke bi ber demek aqilane de wê herê. Pêşketinên piştî jî wê ew wê yekê wê bidina diyarkirin. Heta ku wê hinek çavkani wê dema ku wê bahsa dema qassitan wê bikin wê bi gotinên ku wê bahsa faodalisme dema serdemên navîn wê bikê wê di rengekê de wê weke ku wê bahsa wê jî wê bikin û wê di şêwayekê de wê weke ku wê demê wê werênina ser ziman. Fêrsên bi gotinên weke di renge 'faodaliya qassitan' wê di wê temenê de wê di rengekê de wê, werin ser ziman. Ev gotin wê bo demek pirr zû ku wê di wê demê de wê weke hê demên faodal pêşneketina wê werina bi lêvkin. Lê di rengekê de wê girêdanên aşîrî û an êlî ên qassitan wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke ku wê bina temenê wê rengê bi gotinkirinê.

Wê jî wê dikarê wê, di rengekê de wê werênê ser ziman ku wê ser wê dema mediya wê hinek gotinên ku wê bi wê rengê wê di dewama wê de wê bi aqiliya demê re wê bi wan ve wê girêdayî ku wê werina ser zimn wê bibin. Di wê temenê de wê bê diyarkirin ku ew wê çawa wê di şêwayekê de wê xwe di rengekê de wê bide diyarkirin. Fêrsên di derbarê mediya ên bi fahmkirinê de wê piştî wê bi awayekê xort wê bi aqiliyek di rengê felsefeyê de wê were diyarkirin û wê were hanin li ser ziman. Di

aslê xwe de wê nivisanên di dema mitrayiyan de û piştî wê weke dîmenekê ji wê derhaninê ên bi rengê avêsta nivisandinên wê demê wê, di rengekê de wê hinek teybetmendiyan wê hebin. Ji bilî navaroka wê, hebûna wê nivisandinê bixwe wê di wê temenê de wê di wê warê de wê rengekê fahmkirinê wê di şêwayekê de wê weke bi xwe re wê di çerçoveya hemdemiya wê û an nûjeniya wê demî de wê weke ku wê karibê ew bi xwe re wê bide diyarkirin.

Di wê temenê de wê, avêsta wê berî demên kevnera ên ku wê di wan de wê bi zêdeyî wê felsefe wê derkeve li pêş wê bibê. Wusa dihê diyarkirin wê, di rengekê de wê ev rengê nivisandinê ên weke bi gotinên weke 'yekxwûdayiyê' û an 'yekyazdaniyê' ku wê di rengekê de wê were diyarkirin wê karibê wê di şêwayekê de wê bi wê re wê werênê ser ziman. Di felsefeyên demên presokratikî de wê weke ku wê were dîtin wê têgiha 'yekxwûdayî' kirpendinên wê ji nava fêrsên fahmkirinê ên parmenides û Zenon jî wê di rengekê de wê were dîtin ku wê were kirin. Zenon kirpendinekê bi têngîna 'yekiyekê' xwûdayî wê bikê. Di wê temenê de wê, di nava helbestên hesiodos û orpheus û hwd de wê di rengekê de wê dîmenekê wê yê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê kifşbikê bê. Çendî ku wê homeros wê di rengekê de wê di çerçoveyek giştî de wê bahsa gelek yazdanan û navê wan wê bikê jî wê di rengekê de wê bi xosletên antropomorfikî ku wê werênê ser ziman de wê, di cewherê şîroveyan xwe de wê weke ku wê bi awayekê sergirtî û di hinek awayna de servekirî wê weke bahsa xwûdayekê giştî û nediyar jî ser 'yên diyar' re wê di rengekê de wê weke ku wê bikê. Lê pirsînên li ser têngîna antropomorfikî ên bi gotina xwûdayî û hwd re wê, ji wê aliyê ve wê zêdetirî wê bingihê têngihên razber û giştî û hwd wê biafirênê. Wê di wê temenê de wê di nava xwûdê û mirov de wê sînorê fahmkirinê ji hev cihê wê biafirênê. Ev wê weke encamên bi felsefeyê ên hizirkirinê jî bin.

Ev wê di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê fahmbikê bê felsefe wê pêvajoya hizirkirinê a afirandinê wê bi wê yekê wê ji gelek aliyan ve wê bi xwe re wê di rengekê de wê biafirênê bê. Wê bi wê re wê kes wê cihê xwe û xwe di jiyânê de wê bibînê û nasbikê. Xwe naskirin wê weke xosletek aqil a di wê temenê de wê êdî wê bi diyarî wê pêşkeve bê.

Li mesopotamya wê heta wê dem wê were wê demê wê ji xwe wê weke ku wê ev pêvajoya ku wê bi mitolojikî wê were diyarkirin wê hêdî hêdî wê weke ku wê reng bigûharênê û wê derbas bibê. Pêşî têngîna yekxwûdayîya mitrayî, a bi navê 'yazdanî' û piştî wê bi zerdeştî û di

dewama wê de wê cihutî ku wê bibê wê karibê wê bandûra wan wê di wê demê û temenê de wê li herêmê wê baş kifşbikê bê. Di demên helenîkî de wê zêdeyî wê dîmenê kirpendina teolojikî wê derkeve li pêş. Ev wê heta ku wê were wê demê wê di rengekê de wê weke bi gotinên rasyonel wê di rengekê de wê çawa wê, felsefekirinek wê ya di jîyanê de wê bi salixkirinên ku ew dihên kirin wê were kirin. Piştî wê di wê demê de wê temenê wê derketinên bi hizrî ên bi wê rengê kirpendin û an bahskirina wan wê êdî wê di rengekê de wê weke ku wê êdî wê di rengekê de wê weke ku wê were kirin. Di wê temenê de wê ev dem wê di teybetiya mesopotamiya de wê, dema ku ew li wê were hizirkirin wê çawa wê pêşkeve û wê bi xosletên xwe wê êdî wê xwe bide diyarkirin wê karibê wê di wê çerçoveyê de wê di rengekê de wê bi wê re wê êdî wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê dikarê wê di rengekê de wê werênê ser ziman ku ev fêrsên bi têngîna yekxwûdaya wê demê ku wê di demên kevnera de wê hêdî hêdî wê di nava gotinên felsefeyê de wê were ser ziman wê encama pêşketinek çawa a hizrî bê wê di aslê xwe de wê weke pêwîst bê ku wê hinekê wê li ser wê bisekinê û wê di rengekê de wê wê bi xate pêvajoyên pêşketinên herêmê ên hizrî re wê kifşbikê û wê weke ku wê pêwîst bê ku wê hinekê din wê ser wê were sekin in bê.

Têngîna yekxwûdayî wê di aslê xwe de wê di demên kevnera de wê weke ku wê di nava felsefeyê de wê were dîtin wê weke mijare temenî wê li wê were lê hizirkirin û wê derkeve li pêş. Di wê temenê de wê lêpirsînên ku wê di wê temenê de wê werina kirin û di rengekê din de jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê, mijare têngîna xwûdayê û razberîkiriniya wê di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê were dîtin.

Mitrayî wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke ku wê were dîtin wê pêşengiyê wê jî hizirkirinên bi wê rengê ku wê bibin re wê bikin. Ji ber vê yekê wê fahmkirinên li ser mitrayîyan wê di rengekê de wê weke ku wê giring bin ku mirov wê karibê wê di wêtemenê de wê di şewayekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê bê.

Mitrayî wê têngîna xwûdayî wê, di rengekê de wê di yekiyekê de wê bînina ser ziman. Wê têngîliya wê bi bûyinên di jîyanê de dibînin re wê dênin. Wê di wê temenê de wê bikin ku ew wê werênina ser ziman. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de

wê di rengekê de wê karibê wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê dikarê wê di rengekê de wê werênê ser ziman ku wê têngîna yekxwûdayî wê di wê temenê de wê di demên kevnera de wê wê têngîna yekiti, navendîtî û an tekitiya heyî wê di rengekê de wê, bi wê re wê were lê hizirkirin. Lê pirsînên li ser tiştê di jîyanê de heyîna wê û ew li gorî çî di ahengekê de wê hebê û wê çawa wê hebê wê weke aliyên wê yên ku wê di wê temenê de wê karibê wê di rengekê de wê werênê ser ziman. Têgînên weke di destpêkê de ku wê anaxsimenesi wê weke bi gotina 'apeiron' û hwd re wê werênîna ser ziman wê di wê temenê de wê weke rêgezê ku wê di wê de wê bi zêhnî wê were kifşkirin û wê li wê werelê hizirkirin bê. Ev têngînên weke bi vê rengê wê weke têngînek navendî a rêgezî ku wê weke her tişt wê bi wê û an jî wê diafirê wê bi wê re wê werê hanin li ser ziman. Weke morfolojîyek wê têngînê wê gotinên weke 'xwûdê her tiştê diafirênê' û an 'xwûdê her tiştê dide' ku wê piştê wê werîna ser ziman wê bibin. Ev wê weke têngînek di kirde û morfolojîya xwe de wê weke jî xwe zêdebûnê ku wê bide diyarkirin jî bê. Ev wê bi aliyên cihê wê mirov wê bigihênê hizirê. Ku wê tişt weke jî hev dibê. Wê ev wê weke pêvajoyek bûyînê a berdemamî ku wê sînorê wê nebê wê bi wê re wê li wê were lê hizirkirin jî bê. Di atomê de wê têngînên weke haraklit wê li wê bihizirê ên weke di wê de wê, weke mene bini a herî piçûk ku wê di wê de wê, vejenek bêsînor wê weke hebê jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê karibê wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê, di rengekê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê yekitiya parmenides û têngihên Zenon ên di rengê wê bi gotina 'yekxwûdayiyê' re wê werênê ser ziman wê di wê çerçoveyê de wê têngihîstînek di wê warê de a xort wê weke ku wê bidina me. Gotinên weke 'xwûda her tişt a' û hwd wê di wê temenê de wê di wê demê de wê li wê werîna hizirkirin û bilêvkirin. Ev wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbikê bê.

Di wê demê de wê, weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku wê, têngîna xwûdayî wê hin bi hin razber bibê. Wê derkeve dervî mirov. Di wê temenê de wê, têngînek xwûdayî ku wê, di wê demê de wê dema ku ew derdikeve dervî mirov wê bi çî xosletan û an xosletên serxwezayî wê were ser ziman wê mirov wê bikeve nava hewldana wê de. Ev wê demekê wê hinek lêpîrsînên 'yazdan çî ya' û an ku ew hebê çawa heya û an nebê wê ev têngînên weke bi navê yazdanî wê çî bin ku ew dikarin

bahsa wan dihê kîrn wê li ser wê were lê hizirkirin. Di wê warê de wê lêpîrsînên li ser gotina xwûdayê wê di wê temenê de wê were dîtin ku wê bibê. Pêvajoya şîrovekirinên teolojîkî ji mitra û heta zerdeşt wê di wê temenê de wê di aslê xwe de wê di rengekê de wê giring bê ku mirov wê di wê nûqteyê de wê li wê bihizirê û wê fahmbikê bê. Ev wê weke aliyekê ku wê aqil wê bi wê re wê weke bikê jiyanê. Ji xwe gotina aqil û ketina wê ya jiyanê jî wê morfolojîyek xort a ku mirov wê di wê temenê de wê karibê wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman wê bi wê re wê hebê. Di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bi wê re wê karibê wê li wê bihizirê û wê werênê ser ziman bê. Di wê temenê de wê, ketina aqil li jiyanê ku wê bibê wê ev wê li şûna gelek fahmkirinên din ên weke yên bi mitolojîkî û hwd jî wê weke bigirê. Di wê temenê de wê ev wê, êdî wê bi fahmkirina jiyanê û an aqilê jiyanî û hwd re wê wateyên xwe yên bi fahmkirinê wê weke ku wê bide diyarkirin û wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê têngîna wateyê wê di wê temenê de wê xwe di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman. Wê jî wê dikarê wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bi wê re wê karibê wê fahmbikê û wê karibê wê wertênê ser ziman bê.

Di mijare salixkirinên felsefeyî de wê, di wê temenê de wê hewldanên bi fahmkirinê û weke bi aqilê jiyanî ên di wê temenê de wê bibin. Di wê temenê de wê, di rengekê de wê, di wê demê de wê ji hev cihê kirina aqilê jiyanî û yê teolojîkî wê weke aliyekê wê yê din ku wê hin bi hin wê sofist wê bi ber wê ve wê gavekê biavêjin. Di wê temenê de wê ya ku wê, di wê temenê de wê li ser temenekê aqilê weke yê felsefeyî ku wê di darêjkek teolojîkî de wê bi giyanê wê li wê bihizirê wê platon wê di wê temenê de wê, li diji wê li ser navê wê bi felsefeya sofistan re wê bikeve nava gengêşiyê de. Gotina giyanê wê di dema pêşketina aqilê felsefeyê de wê weke têngîhek bi têngîna wateyê re wê xwe di rengekê de wê bide diyarkirin jî bê.

Platon wê di rengekê de wê weke ku wê were fahmkirin ew di rengekê de wê di têngînek hiyararşîyî a ideayî de wê di wê temenê de wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê. Aliyekê têngîna ideayî wê bi jiyanê ve wê girêdayî

bê û aliyê din jî wê bi têngînek teolojikî û an di rengê wê de ku ew lî ser wê re wê bi wê dihizirê wê bi wê ve wê weke ku wê girêbide.

Ev wê weke aliyê wê yê wê ku mirov wê karibê wê werênê ser ziman ku wê, di şêwayekê de wê mijare felsefeyê wê, di wê temenê de wê, di renekê de wê weke 'aqilê jiyanê' wê di wê temenê de wê, bi nîqaşkirinên felsefî ên nava jiyanê û hizir û an zêhnî û hwd re wê bi wê re wê li wê bihizirê bê. Di zêhnê de wê têngî û an gotin wê dest bi hizirkirinê wê bikin û Platon wê rêya fahmkirin wê bi wan wê bi têngîna ideayê wê di renekê de wê weke ku wê vekê.

Di wê temenê de wê di renekê de wê têngînên weke di demên kevnera de wê, weke aliyekê wê yê din jî wê mijare têngîna azadiyê û hwd wê di wê temenê de wê weke ku wê bi wê re wê di renekê de wê weke ku wê were lê hizirkirin. Ev jî wê di wê temenê de wê karibê wê di şêwayekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê fahmbikê û wê di wê temenê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Di wê temenê de wê, di renekê de wê, weke aliyekê wê yê giring wê karibê wê bi wê re wê were lê hizirkirin. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku wê dema ku wê aqîkê jiyanê wê pêşkeve wê mijare felsefeya jiyanî wê bibê û wê di wê temenê de wê tiştên di nava jiyanê de heyî û bi hebûn in wê di renekê de wê çawa wê weke xwe û bi tenê wê werina fahmkirin. Di wê temenê de wê, di renekê de wê di tiştê de wê têkiliya wê ya bi têngîha afirandinê re wê çawa wê hebê û wê, li wê were lê hizirkirin. Yan jî wê afrandînek wê hebê û an wê ew jî xwe re wê, bibê û wê hebê wê bi wê re wê li wê were lê hizirkirin. Ev jî wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê li wê bihizirê bê. Di wê temenê de wê têkiliya fahmkirinê a di nava jiyanê de wê bi tiştê û têngînên weke rastbûn û rastnebûnê wê di avêsta de wê zerdeşt wê zîmanekê felsefeyî wê ew wê di renekê de wê bikê ku ew wê werênê ser ziman. Di wê temenê de wê avêsta wê jî metneka teolojikî zêdetirî wê jî wê aliyê ve wê weke metneke felsefî jî bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di renekê de wê di dewama wê bi xosletên dema wê re wê di renekê de wê fahmbikê bê. Wê di wê temenê de wê di renekê de wê çerçoveyek wê ya rasyonel û an bi aqilê rasyonelî ku ew dihê hizirkirin wê di wê de wê hebê û ev wê di wê temenê de wê di şêwayekê de wê were lê hizirkirin. Di wê çerçoveyê de wê bi mijare aqilê rasyonelî wê têkiliyên zêhnî û hwd wê di wê de wê weke ku wê were dîyarkirin û wê bi wan re wê were lê hizirkirin û an jî wê di wan de wê bîngihê kûrbûnê

zêhni û hwd wê di renekê de wê biafirênê û wê bi wan re wê werênê ser ziman. Minaq wê tiştêkê din wê bale mirov wê di wê rengê de wê bikêşênê. Wê di têngînên weke yên dadwerî ku wê bi têngîha 'rashnû' wê were dîyarkirin wê weke têngînek rasyonel ku wê bi dîmenekê antropomorfîkî dihê diyarkirin wê weke bi renekê bi dîmenekê keseyetkîrînê û hwd re wê di renekê de wê were dîtin ku ew wê were hanin li ser ziman.

Di demên piştî mitanniyan de wê di demên nairiyan û heta demên medan de wê demek aqilane wê weke ku wê were kifşkirin wê bibê û ev dem wê bi aqilê rasyonel wê pêşkeve. Rasyonalitya mesopotamya û an ya kurdistanî wê di wê temenê de wê di renekê de wê temenê wê pêşkeve. Mitra wê weke destpêkek dîrokî bê di wê de. Wê di hizir de wê xwûdayekê ku ew 'her tişt a' û ew weke 'yek'a û razber a wê di wê temenê de wê felsefeya wê û an teolojiya wê were pêşxistin. Derketina dervî aqilê mitolojîkî ê yazdanî û di dewama wê de wê pêşxistina têngînek xwûdayî li ser wê têngihistina yazdanî a kevn re wê di renekê de wê bibê. Di wê demê de wê, çendî wê têngînên bi navê yazdanên berê wê hebin jî lê wê di morfolojiya wê ya fahmkirinê de wê fêrsek fahmkirinê a ku wê di wê de wê yazdanek weke yazdanê mazin û yê hemû tiştê wê di wê temenê de wê bi aqil wê temen û têngîna wê were pêşxistin û bê hanin li ser ziman.

Ji wê aliyê ve wê, têngînên weke ku wê dema ku zerdeşt dihênê ser ziman wê weke çawa wê bi tohmêtên weke ew 'li dijî baweriya bavûkalan dirabê' ku ew dihê bi navkirin wê di dema mitra û destpêka wî de jî wê heman rewş di gotinê de wê weke ku wê bibê. Heta ku wê mitrayî wê weke baweriya wan bi yazdanan nayê wê di renekê de wê were dîyarkirin. Ber ku ew yazdanitîyê derdixina ser mirov re. Ew razber dîkin. Û ew wê, di renekê de wê weke bi gotina mitra a navdar ku wê dema ku ew ga digûrênê û dibêjê "yazdanêkê min û te jî afirandî heya' ku ew bi lêv dikê wê di wê temenê de wê di renekê de wê weke fêrsek fahmkirinê a ku mirov wê karibê wê werênê ser ziman. Li ser wê temenê wê di nava felsefeyê de jî wê di demên piştî wê gotinên weke 'xwûdê hemû tişt a', û têngîna 'xwûdê yek a' wê di wê temenê de wê di renekê de wê were dîtin û wê were hanin li ser ziman. 'yekiti' û an 'tekitiya' Parmenides ku mirov wê, di aslê xwe de wê wateyekê bide wê, dikarê wê di wê nûqteyê de wê bi wate bikê û wê werênê ser ziman. Wekî din ev tekiti wê cewherê têngînên 'xwûdayiya tek' û an 'yekxwûdayî' ku wê Zenon wê werênê ser ziman wê biafirênê. Di wê temenê de wê ev wê di

rengêkê de wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê werênê ser ziman wê piştî wê bi jiyanê re û hemû tiştê heyî re wê çawa wê vegotinek rasyonel wê bi wê re wê were kirin wê di wê temenê de wê di rengêkê de wê weke ku wê hizirvanên demê û yên piştê dihên wê bikevina nava wê fahmkirina wê de. Têgîna teolojiyê wê di wê demê de wê weynek şoreşgerane wê bileyizê. Ew wê di wê temenê de wê di rengêkê de wê têtînek zêhni û kûr wê biafirênê û wê di wê temenê de wê bi têtîna zanina xwûdê û bi wê hewldana salixkirina wê re wê di rengêkê de wê weke ku wê werênê ser ziman. Ew weyna şoreşgerane a teolojikî wê ji aliyekê ve jî wê di wê temenê de wê bandûra wê li felsefeya demê wê bibê. Di wê nûqtîyê de wê, ji aliyekê ve wê jiyan wê weke wê û an wê tişt wê weke xwe wê çawa wê were fahmkirin û wê têtîliya wê bi bûyin û hebûnê re wê çawa wê hebê û an wê çawa wê karibê wê were fahmkirin wê di wê temenê de wê pêvajoyên lêpîrsînê ên fahmkirinê wê di wê çerçoveyê de wê were dîtin ku ew wê were kirin û wê di rengêkê de wê were hanin li ser ziman.

Ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengêkê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê fahmbikê û wê di wê temenê de wê di şewayekê de wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Fahmkirina xwûdayiya dema aqilê rasyonel wê ji têtîna yazdani a demên mitolojikî wê cihê wê di wê temenê de wê bi temenekê fahmkirinê û hizirkirinê e teolojikî û hwd re wê bibê.

Di wê çerçoveyê de wê ev wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di rengêkê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê di wê çerçoveyê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman.

Mijare felsefeyê wê, di rengêkê de wê di demên mesopotamya kevner de wê mejuyek wê ya bi wê re wê hê kûrtir û kevntir diçêt wê weke ku wê hebê. Wê di wê temenê de wê di rengêkê de wê karibê wê werênê ser ziman. Di wê temenê de wê dema mesopotamya a kevnera ku wê pêşkeve wê were dîtin ku wê êdî wê di wê de wê mijarên felsefeyî ên aqilane û hwd wê di wê temenê de wê were diyarkirin. Dem bi dem wê gelek çavkaniyên ku wê ji wê aliyê ve wê, mijare hizirkirinên wan deman wê di wan de wê were qaydkirin wê di awayekê de wê, rastî tûnabûnan ku ew di encama şeran de bin û an rewşên din ên xwezayî û hwd de bin wê bibin. Di wê temenê de wê yên niviskî wê, di wê temenê de wê karibê wê di rengêkê de wê werênê ser ku wê hizrên weke yên mitra û zerdeşt,

musa, û heta piçûk mazin têgihên nivisarî ên weke yên bi navê ester, azra û hwd wê di wê temenê de wê karibê wê di rengekê werênê ser ziman. Ev wê temenê wan ê xort wê di wê temenê de wê were dîtin ku wê hebê û ev wê di wê temenê de wê bandûra xwe wê di wê temenê de wê, xwe di rengekê de wê bide diyarkirin.

Di aslê xwe de wê, piştî demên serdema nairiyan wê dema ku em, rewşa mediya bi pêşketin û derketina wê re wê bikin ku wê fahmbikin wê di wê temenê de wê, di wê çerçoveyê de wê weke desthilatek û an rêveberiyek mazin a imparatori a dema aqilê rasyonel bê ku wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Di demên mediya de wê têgînên ku ew dihên ser ziman wê di wê temenê de wê di rengekê de wê demek pêşketî ku ew hê jî layiqi wê baş ne hatiya fahmkirin wê di dewama wê de wê were. Di wê temenê de wê demên piştî wê ên weke yên heta demên axamanişan wê tenê wê dîmenekê qariqatûrî ê wê di rengekê de wê weke wênayekê wê bide diyarkirin. Lê ew jî wê ne weke wê ya destpêkê wê pêşketi bê. Wê ser esasê têgînek ramyari ku wê pêşîya wan pêşketinan jî wê di rengekê de wê weke ku wê bi wê ve girêdayî wê bigirê di fiiliyetê de wê xwe bide diyarkirin. Di wê temenê de wê şûnketin û otoriteriyek zêhnî wê xwe bide diyarkirin. Di demên piştî wê li ser wê temenê ku wê çendî wê Mani li ser wê xatê wê were û wê weke di dewama zerdeştîyê de jî wê were û ku wê ji hêla desthilatîyek ku ew xwe weke zerdeştî dibîne ve wê were qatilkirin jî wê zêde jî wê ji vê rewşê re wê vegotinbar bê. Rewşa Mani pirr piştî wê demê bûyina wê, nikaribê weke fektorek ku ew wê nikaribê newênê ser ziman newê dîtin. Ev wê di rengekê de wê di rengekê de wê karibê wê di wê temenê de wê di şêwayekê de wê karibê wê di rengekê de wê fahmbikê bê. Di wê temenê de wê, dema ku em rewşa mani ji wê aliyê ve hinek kirpendinan bi wê li demên berê wê dema wî jî bikin wê di wê temenê de wê karibê bi rastî jî hinek rastiyên giring di fahmkirinê de wê bi wê yekê û aliyê ve ew bi xwe re di şêwa û rengekê de wê weke karibê wê werênê ser ziman bê. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di şêwa û rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman bê. Rewşa mani wê ji hêla têgîna ramyari a otoriter û totaliterî ku ew pêşketiya û di wê temenê de wê weke xwe dide hizirandin û dervî wê nexwezê pêşketinek hizrî û hwd hebê ku ew bi wê fahmbikê wê, karibê weke rewşek giring a bo wê fahmkirinê xwe bide diyarkirin. Ji wê aliyê ve wê weke ku wê karibê rewşek baş a fahmkirinê wê bi xwe re wê di

rengêkê de wê karibê wê bide diyarkirin ku wê di wê demê de wê êdî wê şûnketin wê di hizirkirinê, zêhnê û hwd de wê pêşkeve. Di rengêkê de wê di wê temenê de wê karibê wê bi wê re wê bi rehetî wê kifşbikê. Di fahmkirinê de wê şûnketin wê êdî wê di wê temenê de wê tenê wê desthilatên demê ji pêşketinekê çekirinê zêdetirî wê bikê rewşek ku ew çawa wê bi zilmê jî bê wê çawa wê desthilatên xwe wê bidina diyarkirin û domandin. Ev dîmenê totaliter û otoriteriya zêhnî wê piştî wê li herêmê wê xwe bi awayekê wê di nava rengên pêşketina wê de wê xwe di rengêkê de wê bide diyarkirin. Rewşên weke yên felsefe, rasyonalismê, têgihîştin û hişmendiya civakî û hwd wê tenê wê weke hinek xiyal û an xewna ku wê li herêmê di mejiyan de wê bimênin. Ew wê weke bîr kirin korbaniyên hinek tîgînên ramyarî ên desthilatî ku wê xwe piştî wê bi cewherê xwe wê karibin xwe bidina domandin jî. Ji wê aliyê ve wê, ev encam wê çawa wê bibin wê fahmkirina wê giring bê bo fahmkirina herêmê û wê weke pêwîst bê ku em di wê temenê û çerçoveyê de wê hinelê din wê ser wê bisekinê bê.

Gûharinên li herêmê wê di aslê xwe de wê, di rengêkê de wê, piştî dema mitanniyên û pê de wê bibê. Her çendî ku wê dema piştî mitanniyên wê di wê de wê dîmenekê de wê weke ku me li jor wê hani ser ziman ku wê dîmenê aqilê rasyonal wê hin bi hin wê pêşkeve jî lê wê dîmenekê despotîkî ê ramyarî jî wê li herêmê wê xwe bide diyarkirin û wê di wê temenê de wê rewşa civakî ku wê şîr bibê û şêkil bistênê jî wê di wê demê de wê bi wê re wê bikeve nava tekoşînê. Di wê temenê de wê aqilê rasyonal wê di wê temenê de wê dîmenekê civakî wê bi xwe re wê bide diyarkirin.

Me li jor hinekê bahsa rewşa fêrsên fahmkirinê ên ji destana kawayê hesinkar kir. Di aslê xwe de wê ev destan wê aliyekê wê yê din ê giring jî wê ew bê ku wê weke destanaka ku wê di wê de wê nişan bide ku wê civakbûnek li herêmê wê çawa wê pêşkeve bê. Wê destan weke nişanaka pêşketinek civakî û şîyarbûnek civakî a bi wê civakbûna ku ew pêşdikeve jî bê. Di wê temenê de wê weke dîmenekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê werênê ser ziman ku wê, fêrsên fahmkirinê ên ku wê di wê temenê de wê bibê wê karibê wê bi wê re wê fahmbikê.

Têgîna rasyonalîteyê wê bi aqilî wê hinekê jî wê di asta civakî de wê di rengê pêşketina xwe de wê weke tîgînek ku wê taqabûlî w aliyê jî wê bikê bê. Di wê temenê de wê ev wê bi wê re wê di rengêkê de wê, karibê

wê fahmbikê bê ku wê karibê wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê di rengekê de wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê fahmbikê û wê di wê nûqteyê de wê werênê ser ziman ku wê rasyonalem û civakbûn wê weke dû tîgihên ku wê di wê rengê de wê karibê wê di rengekê de wê bi hev ve wê di rengekê de wê bi wê yekê wê karibê wê fahmbikê bê.

Di mijare tîgîna civakî de wê weke aliyekê wê yê din ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê, werênê ser ziman ku wê di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê fahmbikê bê Mijare civakê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê, weke aliyekê wê yê giring ku mirov wê karibê wê fahmbikê bê. Wê jî wê dikarê wê werênê ser zimanku wê tîgîna civakî wê di wê temenê de wê, werênê ser ziman ku wê, hin bi hin wê pêşkeve. Civaketîya mesopotamitîkî wê di wê demê de wê, rengekê wê pêşkeve. Di aslê xwe de wê, mediya wê, di rengekê de wê dîmenekê wê yê hemdem û rasyonel bê. Di wê temenê de wê di demên piştî wê çendî wê pêşketina xwe wê zêde nede diyarkirin jî wê karibê wê di wê çerçoveyê de wê, fahmbikê bê. Piştî wê, demê wê, tîkçûna mediya wê di rengekê de wê, dikarê wê bi wê re wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbikê ku wê tîkçûna tîgiha civakî a ku ew pêşdikeve bê. Rewşên ramyarî ên tenê wê fîrsek desthilatî û serdestî wê jî xwe re wê bikina mijar wê êdî wê weke tîgihna serdest ên jî civakê dîr û vale wê serdest wê bimênin û wê hebûna xwe wê bêî pêşketinek civakî a esasî wê weke ku wê bidina domandin. Hinekê jî wê pêşketinên weke bi derketinên weke ya derketina zerdeşt û felsefe û na bawerîya wî re wê, weke aliyekê ku wê di aslê xwe de wê taqabûlî hinek nûqteyên di wê rengê û nûqteyê de jî wê bikê bê. Minaq wê di wê temenê de wê xwezayîya civakî, jiyanî û hwd wê di wê nûqteyê de wê derkeve li pêş. Wê were derxistin li pêş. Wê tîkiliya nava çîn û zayendan de wê, were lêpirsin. Di wê temenê de wê, pîrozkirina zindî û zayenda dayikî a di felsefeya zerdeştî de wê hinekê jî wê bi wê ve wê girêdayî bê. Ya ku wê weke aliyekê zerdeştî ku wê zêde baş newê fahmkirin û heta ku wê piştî wê, di nava wê tîgîna pîroz a jinê de wê ew wê, bi tememî wê jî jiyanê wê were dîrkin û wê, were digirtin di malê de wê, hinekê jî wê weke bi wê ve wê girêdayî bê.

Tîgîna malbatîyê wê di aslê xwe de wê biqasî jî gotinên di derbarê zerdeşt ên di nava civakê de li kurdistanê em dibînin di hê ser ziman wê pîr zêde wê were dîtin ku ew wê were lêpirsin. Lê ev wê, piştî wê ku wê

di bin dîmenekê ramyarî ku ew dihê teolojikîkirin wê êdî wê dîmenekê din ê cihê wê jiya ku ew dihê fahmkirin wê bigirê. Di wê nûqteyê de wê, di rengekê de wê, Mani wê, wekeku wê Amin Maaaluof wê di xabate xwe ya bi navê "baxçeyê rohnîyê" de wê, bi pêjna 'danaq' re wê werênê ser ziman wê bixwezê ku ew derkeve dervî wê dîmenê bi ramyarî ku wê piştî wê weke kirasekê li têgiha zerdeştî wê were kirin. Ew wê, nexwezê wê herê bikê. Ya ku wê bibê sedema qatilkirina wî jî wê di aslê xwe de wê weke ku ev bê.

Di wê nûqteyê de wê, ev nûqte wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê hinekê din wê li ser wê bisekinê bê. Minaq wê di wê temenê de wê, têngîna azadiyê ku ew wê, werênê ser ziman û Zerdeşt wê bi jinê re wê bixwezê wê bide diyarkirin û Manî wê pêjnê derdixê li pêş wê, di aslê xwe de wê, piştî wê ji jiyanê wê dûrkeve. Pîroz wê weke têngîha di wê de ew dihê dilgirtin û piştî wê ji nava wê jî wê were dûrkirin û an jî berçav were dûrkirin wê di rengekê de wê bibê.

Di wê temenê de wê zerdeştîya piştî ku Mani wê li ser navê zerdeştîtiyê wê li dijî wê rabê wê di aslê xwe de wê di dîmenekê de wê weke ku ev bê. Wî fêrsên fahmkirinê ên zayendî û civakî bi hev re bi têngîha azadiyê ve girêdayî weke dihildan li dest. Di wê temenê de wê gûharinên di fahmkirinên avêstayê de wê piştî wê li şûna li leyha civaketiyekê wê bibê wê li leyha têngînek ramyarî a serdest a ku ew di demê de heyî wê bibê û ev wê, piştî wê teolojiya xwe wê biafirênê. Piştî ku wê, teolojiya xwe wê biafirênê ev têngîha ramyarî bi têngîna zerdeştî wê piştî wê ne tenê li dijî zerdeştî û fahmkirinên wê yên civakî wê sekinê wê her wusa wê, di rengekê de wê, tekoşînek li dijî jiyanê li jiyanê heyî jî ku ew wê weke ji gelek aliyan ve wê weke mahkum dikê di rengekê de wê xwe di şewayekê de wê bide diyarkirin. Teolojiyek ramyarî û hişk û ji jiyanê dûr wê di wê temenê de wê bibê. Di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov di rengekê de wê di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê giring wê di wê temenê de wê di rengekê de wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Ev ali wê weke aliyekê ku wê pirr zêde wê kûr bê û wê ji wê aliyê ve wê bi şewayê aqilmeşandinan û felsefeyê û hwd re wê pêwîst bê ku ew jî gelek aliyan ve were şîrovekirin û fahmkirin. Di wê temenê de wê ev ali wê weke aliyekê wê yê ku wê di wê temenê de wê, karibê wê werênê ser ziman ku zerdeştî wê weke baweriya desthilatê wê di wê temenê de wê bibê. Ya ku wê Mani li dijî wê bibê û wê di aslê xwe de wê, di awayekê de wê sernekeve jî di wê nûqteyê de wê ev nûqte bê. Lê helwesta wê û

dijberîya wî di wê warê de wê li leyha tênginek civakî, mirov, maf û azadiyê, têngiha azadiya zayendî weke ya jinê, û wekhevîyên civaknasî û hwd wê giring bê ku mirov wê karibê wê bi kirpenê bê. Ew wê di wê temenê de wê, bikê ku ew wê bi fahmkirinek jiyanî wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê karibê wê di wê temenê de wê di şêwayekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê dikarê wê di rengekê de wê di şêwayekê de wê werênê ser ziman ku wê mijare salixkirinê wê ew wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê werênê ser ziman bê. Ji wê aliyê ve wê ev rewş wê ne tenê wê bi xwe re wê tengezeriyên civakî wê piştî wê werênê wê, her wusa wê piştî wê were dîtî wê tengezeriyên felsefeyî ên herêmê jî wê piştî wê were dîtî ku wê bi xwe re wê di rengekê de wê temenê wê bîafirênê.

Wê jî wê aliyê ve wê di rengekê de wê karibê wê di rengekê de wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê fahmbikê bê. Ji wê aliyê ve wê felsefeya zerdeştîyê wê, di rengekê de wê çawa bibê wê pêwîst bê ku wê fahmbikê bê. Gotina 'felsefeya zerdeştîyê' wê di nava gotina 'baweriya zerdeştîyê', 'ola zerdeştîyê' û an teolojiya zerdeştîyê û hwd de wê weke ku wê were tafisandin. Ev wê piştî wê çendî wê bi hinek hewldanên weke piştî Manî wê mezdek wê bikê ku wê bide nişandin jî lê wê serneketi weke hinek hewldanan wê bimênin.

Ji vê aliyê ve bi têngîna civakî û pêvajoyên pêşketinê re wê, li ser têngîna teolojîkî û aqilê rasyonel wê çawa wê xwe bide diyarkirin wê karibê wê hinekê din wê ser wê bisekin.. Sê hewldanên bi zerdeştîyê ku wê qalibê dorpêçkirinê ê ramyarî bikê ku ew bişikênê wê bibê. Wê çawa wê bi felsefeyî wê bandûra xwe û pêşketina xwe bide diyarkirin wê di nava hewldana wê de wê bibê. Yek wê di dema helenismê de wê bi bandûra zerdeştîyê û belavbûna hizrên wê û pêşketin û şîroveyan bi wê ku ew di wê temenê de wê werina kirin ve wê karibê wê fahmbikê bê. Ev hewldan wê di dîrokê de wê weke bi bandûrek mazin a di dema helenîkî de wê xwe li dîrokê wê bide nivisandin. Lê piştî wê, dîsa wê bi şûnkeve. Piştî wê Manîyî wê bixwezê wê demek dûyem wê bi wê re wê bide diyarkirin û ev wê weke li gorî rastiya wê jinûve şîrovekirinên wê ew wê dikê wê bikê. Ew jî wê di wê demê de wê, li hêt û astengiya desthilatî a demê wê bialîqê û wê jî wê derbas nebê. Di wê temenê de wê gelek şîroveyan Manîyan ku ew dikin û dikarin weke demek nû a vejînê jî wê şîrovebikê

wê werina ji nava jiyanê paqijkirin. Dema sêyem wê mezdek wê bide diyarkirin. Ew wê, di rengekê de wê, şêwayekê cihê wê bide nişandin ji yên berê xwe. Ew rastarast wê hildana hemberê xwe ji wê zêdetirî wê di navaroka wê teolojiya ku ew hatî pêşxistin de wê bi şîroveyên jiyani û felsefeyî wê bixwezê reng bidiyê û wê weke di wê de wê gûharinekê wê di wê temenê de wê bide kirin. Heta astakeê şêwayê mezdek û hûrrem wê serkevti jî bê. Lê ji ber ku wê, zêde di jiyanê de wê, tang bimênê wê sernekeve. Lê şêwayê mezdekî ku em di dewama wê de gotinekê wê bibêjin wê hinek bandûra teginên wê piştî wê weke ku wê xwe bi civakî wê hertimî wê weke bi dijberîyekê xwe bide diyarkirin. Piştî wê di demên navîn ên serdema navîn de wê weke di dema 'baba xoşin' û hwd de wê ev heta yarsaniyan û sultan sahaq û babaiyan û baba ilyas û hwd wê di rengekê de wê bibê. Lê ev wê, tevgerê ne bi navê mezdekî lê wê pêşî bi navê yarsanî û piştî wê bi navê babaiyan wê dikan. Babai wê navekê ji wê xatê bê û wê di wateya kesê zane, derketi mertebe pîroz, û hwd. Wê weke astek û mertekê wê di wê temenê de wê xwe di rengekê de wê bide diyarkirin. Wê weke çawa felsefe û tîgîha teolojîkî a ŞêxAdîtîyê wê weke şîroveyekê wê demê a xate êzdayî wê pêşkeve wê babai jî wê li ser temenê pêşketina hizra mezdekî û yarsanî wê pêşkeve û wê rengê pêşketina xwe ya wê demê wê di rengekê de wê piştî wê bide diyarkirin.

Di wê temenê de wê di şêwayekê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê bandûra mezdeki wê di wê temenê de wê ji ya ku em dizanin wê zêdetirî wê mazin û di şêwayekê de wê pêşketina wê xwe di rengekê de wê bide diyarkirin. Di wê temenê de wê ev wê weke pêvajoyên li dûv hev dihên pêşxistin û wê weke hewldanên li gorî cewherê wê jiyankirina felsefeya wê xate zerdeştî bê. Di wê temenê de wê di rengekê de wê karibê wê çerçoveyê wê di wê rengê de wê di rengekê de wê di dewama wê de wê di şêwayekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman. Di aslê xwe de wê piştî wê elewiyên kurd û kurdistanî wê di wê xatê de wê di rengekê de wê fêrsên xwe yên fahmkirinê û tîgîhên xwe yên di derbarê jiyanê de weke rengekê bawerî wê pêşxistin. Wê li ser wê tîgîna kadim wê xwe di rengekê de wê bidina diyarkirin. Wê bi wê kevneşopiyê wê di rengekê de wê karibê wê di wê temenê de wê di şêwayekê de wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman. Wê dema ku em van aliyan bi rastî û fahmkirina wê ya rast re wê fahmnekin emê nikaribin wê pêvajoya wê ya fahmkirin wê di rengekê de

wê di şêwayekê de wê bi rastîtiya wê di wê temenê de wê bi başî wê fahmbikê û wê di wê temenê de wê werênê ser ziman.

Di rengekê de wê dikarê wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê demên kevnera wê di wê temenê de wê weke çerçoveyek wê ya rasyonal a fahmkirinê wê hebê. Ew wê, hem bi aqilê felsefe wê bibê û hem jî bi teolojikî wê bibê. Wê bi felsefeyê afirandina teolojiyê û ji teolojiyê hizirkirinên felsefeyî û jiyanî wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bi wê re wê were dîtin ku wê were kirin. Ji wê aliyê ve wê ev wê çawa wê bandûrekê li demên kevnera û pêşketina wê ya hizrî a demê wê bikê wê weke pêwîst bê ku wê di dewama wê de wê hinekê din li ser wê bisekinê bê.

Wê dema ku em bahsa wê hizirkirina ji teolojiyê li felsefeyê û ya ji felsefeyê li teolojiyê binerê wê di rengekê de wê, ev wê bi wê re wê were dîtin ku wê ev wê di demên kevnera ên mesopotamya û an kurdistanê de wê zêdeyî wê weke li pêş bê. Mitrayî wê di wê temenê de wê, ji aliyekê ve wê hizirkirinên wan wê weke ji teolojiyê bi ber tênginek felsefeyî jî bê. Wê di wê temenê de wê, di rengekê de wê tişt wê çawa wê hebê, bibê û wê karibê çêbibê û hwd wê di wê temenê de wê bi wê re wê, li wê bihizirin û her aligirê mitrayî wê di dîmenê sofistekê de wê di wê temenê de wê weke xwe di şêwayekê de wê bide diyarkirin. Ev wê, hinekê din wê, bi ber felsefeyê ve hizirkirinê ve ku wê dema ku wê zerdeşt wê derkeve wê bibê. Hingê wê xwenûkirin û an reformên ku wê zerdeştî wê bide kirin bi hizirkirinê wê di wê temenê de wê, bingihê wê bide çêkirin. Di wê temenê de wê, di rengekê de wê, di rengekê de wê, bi zêdeyî wê bi têngîna dualiteya giyanî wê dîmen û fêrsek wê ya fahmkirinê ku ew bi wê di hizirê wê, di rengekê de wê, ya jiyanî û ya rûhani û an ya jiyanî û ya hizrî wê çawa wê bi dîmenê ji hev cihê bê û wê çî tşkili wê bi wê yekê wê bi wan re wê bi hev re wê hebê wê were dîtin ku ew wê li wê bihizirê. Ev wê di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê giring wê xwe di dewama wê de wê bi wê re wê bide diyarkirin.

Wê jî dikarê wê werênê ser ziman ku wê, piştî wê demê wê nişanakên wê hebin ku wê, zerdeştî wê di wê temenê de wê bingihê hizirkî ê xort wê biafirênê. Wê di wê temenê de wê bandûra hizrên wî bi temenê yên mitrayî û hwd re wê di demên medya de wê bi zêdeyî wê weke ku wê were dîtin ku wê bibê. Di wê temenê de wê, mitrayî û zerdeştî wê piştî wê di nava medan wê bibê û wê di dewama wê de wê piştî wê di nava urartuyîyan û heta partîyan û hwd de jî wê were dîtin ku ew wê di nava wan de wê di rengekê de wê bibê. Di wê temenê de wê, zerdeştî wê, di

rengê de wê, di nava urartuyîyan de wê derkeve li pêş. Lê parti wê hinekê din wê weke bi kevneşopîyê wê weke tevbigirihî û wê dîmenekê wê bi xwe re wê bidina diyarkirin. Ew wê di wê temenê de wê mitrayî jî wê xwe di dinava wan de wê di rengê de wê weke ku wê bide diyarkirin. Ev wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman bê.

Di wê demê de wê piştî dema mitanni wê urartuyî wê bixwezin ku wê bi alikariya hin keyeniyên bakûr û rojavayê kurdistanî xwe li ser lingan bigrin. Lê ew jî wê zêde wê ne domê. Di wê temenê de wê piştî wê xwe di rengê de wê, li hemberê hêzên asûr wê di rewşekê de wê weke li herêmekê xwe di rewşek bi sinor û an izole de wê bibî.

Di wê temenê de wê kevneşopîyên mitanniyî wê di nava wan de jî wê bicih bin û ew jî wê xwe ji wan weke hatina wê bidina diyarkirin. Ev wê weke aliyekê ku wê wan wê weke di nava keyeniyên din ên herêmê de wê bide herêkirin jî bê.

Wê jî wê dikarê wê di rengê de wê werênê ser ziman ku wê, di şewayekê de wê, di dema mediya de wê ji herêmen ber gola wanê wê heta demên ber rojhilatê kurdistanê ve wê bixwezê ku ew di rengê de xwe serwer bikê. Lê di wê temenê de wê, di rengê de wê dîsa wê nebê. Di wê demê wê li rojhilat wê mannaeayî wê hebin û ew jî wê di rengê de wê weke niştecihên herêmê bin. Wê kurd û kurdistanî bin.

Di wê temenê de wê, ev wê, di nava xwe de wê herêm bi herêm wê bi rêxistin bin. Çerçoveya mannaeayîyan wê hinekê komplike bê. Ber ku wê di wê demê de wê demna wê berfireh bê û wê weke keyeniyek ku ew bi ber împaratoriyekê mazin dibê wê bibê û demna wê sînore wê tang bibê. Di wê temenê de wê ev wê bi wê re wê di rengê de bibê. Di wê demê de wê, mannaeayî wê piştî wê di bin nav û desthilatiya medan de wê piştî wê bigihijina hev. Wê keyeniyên xwe yên herêmi wê bikina yek. Li herêmê wê berxwedanak mazin li keyiyên zagrosan wê bi hev re wê li hemberê hêzên asûr wê bidina nişandin. Piştî wê ev wê, dema ku wê, mannaeayî wê li herêmê xwe wê, êdî wê weke dev ji dana bacê a li asûr wê berdin û wê di rengê de wê bi hev re wê di rengê de wê êdî wê hêzên xwe wê bikina yek. Piştî wê di rengê de wê, weke çerçoveya hêzên medi wê derkevina dika dîrokê. Di wê demê de wê komên iskiti wê werina herêmê û wê di rengê de wê ew jî wê ji aliyekê din ve wê dest bi hêrişan wê bikin. Piştî wê demekê wê medi jî û asûrî jî wê bi wan ve wê mijul bibin. Piştî wê ew wê werina şikandin. Wê bandûra wan

were şikandin. Medî wê di wê temenê de wê piştî wê, bi hêzek nû wê xwe jinûve bi rêxistin bikin û ev hêza nû wê di rengekê de wê bi navê yazdanekê zêdetirî wê, weke bi felsefeyek dewletî a hemdem wê weke xwe bide diyarkirin. Ji wê rengê xwe bi rêxistinkiriniya wan wê hinek fêrsên fahmkirinê wê xwe di rengekê de wê di serê mirov de wê bide çêkirin ku wê zerdeştî wê pêşketina wê hebê. Lê medan wê, zerdeştî wê weke têgînek şerkirinê wê dernexina li pêş. Ew wê weke têgîn û felsefeyek jiyânî lê nerin. Di wê temenê de ew wê di nava ritualên xwe de wê bi wê yekê wê nêz bibin.

Di wê çerçoveyê de wê, ev wê weke aliyekê wê yê din wê giring wê di têgîna keyên medî de wê weke karê dewletê û yê olî wê weke ji hev cihê bikê wê di aslê xwe de wê dîmenekê wê weke ku wê bide nişandin. Ev wê tenê wê weke dîmenekê morfolojikî wê xwe di rengekê de wê ji rengê pêşketina wan ku wê weke di mejiye me de wê şaqbide û wê karibê bi wê li wê were gihiştin.

Têgîna dewletî û an desthilatî a med wê hinekê wê weke ku wê ji gotinên ku wê heta roja me di nava kurdan de wê were ser ziman wê hinekê cihê bê. Di wê çerçoveyê de wê, ev gotinên ku ew bi wê dihên ser ziman wê, di wan de wê desthilata med wê di rengekê de wê çendî wê weke keyeniyekê wê were ser ziman lê wê ne weke keyeniyek ku ew tenê bi gotina keyekê ku ew dikarê wê bide diyarkirin û an hemû tiştê di nava lêvên keyekê de weke biryar were dayin bê. Di wê nûqteyê de wê, bahsa key û maguyan û têkiliyek wan ya teybet wê were kirin û wê di wê temenê de wê gotinên weke "key dema ku wê biryarekê bide wê pêşî bi wan bişewirê û piştê wê ew wê biryara xwe wê bide' re wê di rengekê de wê bi wê re wê, di wê temenê de wê di rengekê de wê weke ku wê werênê ser ziman.

Ev wê weke aliyekê ku wê, di rengekê de wê bi wan re wê were derxistin li pêş bê. Di wê temenê de w, têgihên weke yên mitrayî wê bibin û wê çendî ku wê di rengekê yazdanî wê bi antropomorfikî wê were diyarkirin jî wê sazûmanek hemdem a bi zêhni wê were dîtin ku wê were avakirin. Minaq wê fêrs û sazûmana dewletek hemdem wê çî di wê de wê hebê ew wê di wê de wê were dîtin û ew wê, weke di wê de wê were keseyetkirin. Minaq wê têgiha dadê wê di wê temenê de wê were kirin û wê bi gotina 'rashnû' re wê were dîyarkirin. Di wê temenê de wê, di rengekê de wê, di wê çerçoveyê de wê kesên zane ên pêşeng wê derkevina li pêş.

Di renekê de wê, têgihên weke dadê, rewîstê, zaneyê, baweriyê û hwd wê di renekê de wê di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di renekê de wê were dîyarkirin bê.

Çerçoveyek zêhni a ku di wê de wê were kûrbûn wê bibê. Ev wê weke aliyekê wê yê giring wê karibê wê di wê temenê de wê di renekê de wê werênê ser ziman. Aliyê giring ê medan wê di wê demê de wê, weke xwediyê sazûmanek hizrî bê. Di wê temenê de wê, têkiliya fahmkirinê wê di wê demê de wê hebê. Û wê şewayê aqilmeşandinê wê were dîtin ku ew wê di renekê de wê di nava wan de wê rûniştî bê. Ev wê weke aliyekê wê yê giring wê bi wan re wê, di renekê de wê karibê wê fahmbikê û wê di wê temenê de wê bi wê re wê karibê wê fahmbikê û wê di wê temenê de wê di şewayekê de wê werênê ser ziman bê.

Wê jî di renekê de wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman ku wê têgîna hizrî a wê demê wê di wê rengê de wê weke aliyekê wê yê giring wê dîmenê hizirkirinê ê dualiteya jiyanê û têgînê wê di wê renekê de wê bi wê re wê xwe bide diyarkirin.

Hizirkirinê wê demê wê di wê temenê de wê, piştê jî wê di renekê de wê xwe bidina diyarkirin. Wê bandûra wan wê xwe bide diyarkirin. Di wê demê de wê, di renekê de wê, weke ku wê bi nivisandinê avêsta re wê were dîtin wê çerm wê were dîtin ku wê weke rûpel wê were bikarhanin. Ev wê weke aliyekê wê yê giring wê xwe di renekê de wê bide diyarkirin. Di awayekê din de jî wê weke ku wê were dîtin wê di dema diyaqo de wê, bingihê nivisandinê ên danûstandinê nava dewletê û herêman wê di wê de wê zêde li pêş bê. Heta ku wê bahsa wê were kirin ku ew wê, weke komek teybet a weke ya gihandina ragihandina peyama diyaqo li herêmên din wê bibê û ev kom wê hertimî wê nameyan wê bibê û wê werênê.. Di wê temenê de wê ev rewş wê, dema ku em wê ji wê gavê biavêjin wê bibêjin wê demê wê, di wê temenê de wê pêwîst bê ku ew wê, arşiveke zêde mazin û berfireh a med di wê temenê de wê li ser temenê danûstandinê keyê med wê weke ku wê pêwîst bê ku ew hebê. Mixabin wê di wê temenê de wê i ro di destê me de wê weke nebê û an ne diyar bê. Anjî ku ew hebê jî ne hatiya ifşakirin. Lê ev têgîn û gelek têgînên weke wê di wê rengê de wê bi morfolojikî wê nişanaka wê bidin ku wê medi wê weke xwediyê arşiveke zêde mazin bê. Di wê temenê de wê, di renekê de wê bahsa nameyên keyên din ên herêmê ên bi danûstandinê wan ku wê di destê key de bin û wê weke gotina wan ku ew wan dide girêdan. Ev wê weke aliyekê wê yê din bê kiu wê di wê temenê de wê di renekê de wê weke bahsa wê were kirin. Di mijare

têgîna nivisandîna dema med de wê, di wê temenê de wê weke ku mirov wê karibê wê bi rehetî wê fahmbikê ku wê çîneke xwende a li pêş wê di wê demê de wê hebê û ev wê, di nava gotinan de jî wê di rengekê de wê bahsa wê were kirin.

Di wê temenê de wê, ev çîn wê di nava gotinên ku wê iro jî di nava gel de li kurdistanê ku wê bahsa med wê were kirin ew wê di nava wê de wê werina diyarkirin û wê ji wan wê were bahskirin. Ev wê di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Medi wê di wê temenê de wê, di rengekê de wê çavkaniyên di derbarê wan de wê di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê giring wê di wê temenê de wê bi astekê wê bixwezê bahsa wan bikê. Di wê temenê de wê çavkaniyên din jî ên ji nava gel ku wê bi vegotinî wê werina diyarkirin dinava gotin û çîrokên wan ên di derbarê wê demê de wê, bê gotin ku medî wê di rengekê de wê, dîroka wê di wê demê de wê bi diyaqo re wê destpê nekê. Wê bi gotinên weke ku wê diyaqo wê weke keyekê wê demê ku wê medi û keyeni û aşîrên wan wê li hev bicivin û wê ew wî bînina ser serê xwe. Di wê temenê de ew wê navenda akbatanê wê çêbikê û di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê wê karibê wê fahmbikê û wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bi wê re wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê dikarê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê werênê ser ziman ku wê, têgîna mediya wê, dîroka wê kevintir wê were birin. Di dîrokên berê de wê mediya wê weke dîroka wê heta demên li dora sedsale 13' min û an 12' min wê di rengekê de wê weke were birin. Di wê temenê de wê weke ku me li jor wê hani ser ziman wê bahsa ravîna musa di tewratê de ku wê were kirin wê bê gotin ku ew wê were mediya. Di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê di wê temenê de wê di rengekê de wê karibê wê fahmbikê bê.

Di wê demê de wê desthilata mediya wê, ya ku wê demên wê yên weke derketina li pêş wê, di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê weke di dema diyaqo de wê gûharinên wê bibin. Di wê temenê de ew wê, hemû keyeniyên mannaea û yên herêmê ên din ên hena wê di bin destê xwe de wê bikê yek. Diyaqo bixwe jî wê di rengekê de wê di wê temenê de wê bahsa ji aşîrek wê herêmê a kurd ku ew dihê wê di rengekê de wê bahsa wî were kirin.

Di wê çerçoveyê de wê ev wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di şêwayekê de wê weke karibê wê fahmbikê û wê di wê temenê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê di rengekê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê di rengên ku wê bi gotinî wê bahsa diyaqo wê were kirin wê hinekê wê bale me bikişênê. Ew wê weke keseyetek bi zane û ku ew bi aqil û zanina xwe ew weke keseyetiyek pêşeng û weke 'dadê belav dikê' wê di rengekê de wê bahsa wî bikê. Herodot wê temenê de wê weke keseyetek bi zane wê di rengekê de wê weke ji wî bahs bikê. Di wê temenê de wê weke bi morfolojiyekê wê werênê ser ziman ku wê weke ku wê sedema serî lédane aşîrên med ku ew weke key were ser serê wan wê ev sedem bê wê di rengekê de wê bide diyarkirin. Di wê temenê de wê di derbarê şûnpêya malbatî a keyeni û hwd de wê zêde agahi wê di derbarê mediya de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê ku wê ku mirov wê karibê wê werênê ser ziman. Lê di demên wê yên berê de wê weke ku me li jor li hin deverna wê hani ser ziman wê keyên medi ên berê wî jî wê di rengekê de wê weke ku wê hebin û ku ew bahsa wan dihê kirin. Di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di şêwayekê de wê weke karibê wê di rengekê de wê fahmbikê bê.

Di dema mediya de wê, weke ku wê were dîtin ne li gorî kulturek diyar wê hebê. Wê li gorî rewşek baweriyê a zêhni û têgihiştinî û hişmendî û an fahmkirinê a baweri wê xwe di rengekê de wê bi wê re wê bide diyarkirin. Weke ku me li jor wê li çend deveran wê diyarkirin wê rewşên weke bi têngîna mitrayî re wê derkevin li pêş wê di wê rengê de wê di nava wan de wê di rengekê de wê weke bicih bin. Wekî din wê şîroveyên weke yên bi yazdanên wan re wê di rengekê de wê bibin. Lê di rengekê de wê di dema medi de wê weke rewşek zêde vegûhar ku wê dikarê bi serê xwe wê weke bi teybet wê fahmbikê wê bi wê re wê di rengekê de wê bide diyarkirin. Minaq wê têngînek monoteist bê wê weke bi têngînek zerwanî re wê were diyarkirin. Gotina zerwanî wê bi morfolojikî wê gelek wateyên ku wê karibê bi xwe re bide me wê hebin. Wê di wê temenê de wê di dewama wê de wê hinekê din wê li ser wê karibê bisekinê bê.

Di mijare têngîna kultî de wê weke ku wê were dîtin wê di wê de wê kûrbûn wê çawa wê bibê wê karibê wê kifşbikê bê. Di wê temenê de wê di zêhnê de kûrbûn wê weke dewra wê destpê bikê. Ev wê weke aliyekê wê yê din jî wê di wê de wê kifşkirinên din ên hizirî û hişmendî wê weke

ku wê bibê. Di wê temenê de wê di têtînek zêhnî de wê biqasî di hundurê wê de wê kûrbûnên bi zêhnî di wê temenê de wê bibin wê derveyîya wê jî wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê li wê bihizirê bê.

Diwê temenê de wê avêsta wê hinek çerçoveyên giring wê di wê temenê de wê weke ku wê bi xwe re wê di rengekê de wê bide diyarkirin. Wê weke metn û bineterek giring a di wê demê de a kûrbûnê wê dîmenekê hizirkirinê wê bide diyarkirin. Aliyekê din jî wê di nava kifşkirinên weke element, fenomen û hwd ku ew dihên hizirkirin de wê çawa wê weke aliyekê wê yê din bê wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê fahmbikê bê.

Di mijare têtîna zerdeştî de wê weke ku wê di avêsta de wê werênê ser ziman wê minaq wê fêrsên weke bi fahmkirinên zerwan, ahûra-mazda û ahriman û hwd wê di wê temenê de wê di rengekê de wê di rengekê de wê di rengekê de wê werênê ser ziman. Zerwan wê di rengekê de wê di temenê têtînek monist de wê di rengekê de wê xwediyê têtîhekê bê ku wê di wê temenê de wê di rengekê de wê werênê ser ziman. Ew carna weke 'dem' û carna jî wê weke destpêkekê di rengekê de wê bi wê re wê di şewayekê de wê werênê ser ziman. Weke têtînek demî a hati antropomorfikkirin jî wê di rengekê de wê weke karibê wê di şewayekê de wê di rengekê de wê fahmbikê bê.

Lê di wê temenê de wê xosletekê din wê bi wê re wê were dîtîn û fahmkirin ku wê têtîna demê wê di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê giring wê xwe bide diyarkirin. Di mijare têtîna zerwanî de wê fêrsên wê yên fahmkirinê wê weke têtînek razber a weke têtîhiştînek ku ew li ser wê têtîna antropomorfik re wê were lê gihiştin jî wê karibê wê fahmbikê bê. Ji wê aliyê ve wê weke aliyekê wê yê giring wê karibê wê di wê temenê de wê di şewayekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê werênê ser ziman. Di demê de wê, bûyin wê bi wê re wê were diyarkirin û dema ku wê were bahsa bûyinên di hundurê demê de wê were kirin de jî wê di rengekê de wê ahûra mazda û ahriman wê di rengekê de wê di şewayekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê were ser ziman. Ahriman wê bi têtînek 'axir-zamanî' wê di wê temenê de wê, di rengekê de wê bibê û ev wê hemû bûyinên di demê de wê weke bi xwe re wê bide diyarkirin. Ev wê di şewayekê de wê, weke aliyekê wê yê giring bê. Di wê temenê de wê dualiteyekê wê bi ahûra mazda re wê biafirênê û ev dûalite wê weke du hêz û an vejenên vaji hev ku ew dibin

û ew bandûrê li hev dikin wê bibin. Di wê morfolojîyekê de wê weke aliyekê ku ew hêz bê wê yê ne weke nehêz û an ne vejen bê. Di wê temenê de wê di rengekê de wê karibê wê fahmbikê ku ew wê di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê werênê ser ziman ku wê têkiliya mitrayî a bi astronomîkî û astrolojîkî wê bi jiyanê ve girêdayî wê dênê û wê di her tiştê de wê li wateyê wê bigerihê û wê di wê temenê de wê ji wê bigihijê wateyên nû û hwd wê di wê temenê de wê weke ku wê di rengekê de wê êdî wê bi şêwayekê din wê were pênasekirin. Di wê temenê de wê mitrayî wê, dikarê bi wê re wê wê bibêjê wê, zêdeyî wê weke aliyekê jiyanî û ku wê hê ew aqilê wê di nava wê de wê ku wê bi hiyararşîyeke serdest a hê ne hati diyarkirin de ew wê bibê. Wê di wê temenê de wê di avêsta de wê weke zêdetirî wê di wê temenê de wê bi hev ve wê girêdayî û têkiliya levkirinê, ahangê û hevyekeyîyekê wê bi têngînek mantiqî û hwd wê di rengekê de wê dênê li berçav. Ev wê weke aliyên ku wê di têkiliya fahmkirinê a nava heyin û hebûnê de wê bi têngînî, zanînî, hişmendî û berî hertiştê bi zêhnî ku ew didênê wê di wê temenê de wê weke aliyekê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbikê bê.

Di wê nûqtîyê de wê ji wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê têngîna hizirkirina demê wê di wê temenê de wê dema ku wê yekkirinek wê were kirin wê demê wê ahenge nava wê di wê temenê de wê were danin. Di wê temenê de wê, aliyê baş û nebaş wê di wê temenê de wê di rengekê de wê were diyarkirin. Di şêwayekê de wê bahsa bûyinê a di jiyanê de wê di rengekê de wê bi fêdeyî û heyina wê çawa bo jiyanê heya wê di rengekê de wê weke ku wê bi wê re wê di şêwayekê de wê were lê hizirkirin.

Di rengekê de wê di wê demê de wê, ev wê di wê temenê de wê di nava jiyanê de wê weke ku wê keseyetîyek ku wê di rengekê de wê biafirênê û wê di jiyane xwe de wê, êdî bi zane, têkiliyek baş û aramî ku ew di xwe de wê pêşbixê û di hewirdora xwe û hundurê xwe de ew xwediyê fahmkirinê bê û ew di xwe de wê rêwîtiya kifşkirinên zêhnî bikê wê di wê temenê de wê bi wê re wê kifşbikê. Di wê temenê de wê tiştê wê bi sedema wê re wê di rengekê de wê weke ku wê kifşbikê û wê di wê temenê de wê di şêwayekê de wê weke ku wê bixwezê ku ew wê di wê temenê de wê di rengekê de wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Di wê temenê de wê di wê demê de wê di demên mesopotamya kevnera de wê kifşkirinên temenê wê, bi wê rengê wê bi gûharinên wê yên ku ew dibin re wê bibin. Ev kifşkirin wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê karibê wê di wê temenê de wê xwe bidina diyarkirin. Wê

jî wê di wê temenê de wê di şêwayekê de wê dikarê wê di dewama wê de wê bi wê re wê di rengekê de wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê bê.

Ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê direngê de wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê. Di mijare kifşkirinê zêhni de wê di wê temenê de wê di aslê xwe de wê di wê temenê de wê hem bi dîmenekê kifşkirinê û hem bi dîmenekê weke rasyonali wê kifşkirinê wê kifşbikê û wê bîrê ser ziman wê weke aliyên wê yên ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Wê jî dikarê wê werênê ser ziman ku ev aliyên zêhni wê weke aliyna giring bin ku ew werina hev derxistin. Ev wê weke aliyna giring ên ku wê di derbarê pêşketinê wê demê de wê çawa wê rengekê pêşketinê wê bi xwe re wê bidîna diyarkirin û wê karibin werina fahmkirin jî bin. Wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Ev aliyê zêhni wê di aslê xwe de wê bi felsefeyî û dîmenên fahmkirinê wê xwediyê hinek dîmenên fahmkirinê bê. Di wê temenê de wê di rasyonalitya wê de wê ji ya serî wê pêşî wê weke ku ew dihê li jêr wê di dewama wê de wê, wê çawa wê weke weke fenomenên jiyanî wê her tiştê wê bi serê xwe jî wê di jiyanê de wê pêşî wê yek bi yek wê fahmbikê û wê piştî wê bi bandûr û têkilî û an têsîra wan ya li hev re wê di rengekê de wê weke karibê wê fahmbikê bê. Di morfolojiya bandûra di nava ahriman û ahûra mazda de ku wê were ser ziman wê di rengekê de wê weke ku ev ali wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê di wê temenê de wê di şêwayekê de wê weke aliyekê wê yê giring ku wê karibê wê fahmbikê û wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring ku wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê fahmbikê ku wê têtîna

kûrbûna zêhinî û têngîhiştina felsefeyî a rasonali wê di wê nûqteyê de wê weke aliyekê wê yê giring wê xwe bide diyarkirin û wê weke pêwîstîyek fahmkirina demê ku ew wê çawa wê rengê wê pêşkeve ku mirov wê bo ku wê fahmbikê wê weke pêwîst bê ku wê hinekê li ser wê bisekinê bê. Hinekê jî wê mediya û pêşketinên dema wê yên aqilî û bawerî û hwd wê weke ku wê di rengekê de wê weke encama wê jî bin. Bi wê yekê jî wê karibê wê di rengekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê bê.

Ji wê aliyê ve wê dema ku em minaq li avêsta binerîn em dikarin wê bi rehetî wê bibêjin ku ew wê weke binetetek niviskî a kûrbûnê û di wê temenê de wê weke têngîhiştinek xort a ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê bigihijê têngîhiştinê jî wê werênê ser ziman.

Ev jî wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê werênê ser ziman ku wê di wê demê de wê, nivisarên weke yên avêstayî wê were dîtîn ku wê hebin. Ev wê di wê temenê de wê bingihê fahmkirinê demê wê di rengekê de wê weke ku wê biafirênin.

Di wê nûqteyê de wê têngîna avêstayî wê hebûna wê di wê temenê de wê were çî wateyê wê karibê wê hinekê bo demê wê ser wê were sekin in. Me li jor wê li ser çend deveran wê kirpend. Lê çendî ku mirov wê li ser wê bisekinê wê weke cihê wê bê. Ber ku ev wê hem wê bi navaroka wê re û hem jî bi hebûna wê ya giştî re wê dîmenekê pêşketinê wê bi xwe re wê di rengekê de wê bide diyarkirin. Ev wê di wê temenê de wê, ji herdu aliya ve wê weke bibê minaq ji pêşketinê piştre ku wê bibin re jî, Ev wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê karibê wê fahmbikê û wê diwê temenê de wê di rengekê de wê karibê wê di wê temenê de wê di şewayekê de wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê dikarê wê di rengekê de wê werênê ser ziman ku wê têngîna avêstayî wê bi hebûna wê re wê di wê demê de wê, weke çerçoveyek ku wê pêşî wê ji du aliyan ve wê, fahmbikê bê. Yek wê weke sentezek fahmkirinê a li ser temenekê şîrove yî a demên berê re ku wê were kirin bê. Du wê weke têngînek bi aqilê rasonal û felsefeyê ku wê di rengekê de wê pêşketina demê wê bi wê rengê wê bi xwe re wê bide diyarkirin bê. Di wê nûqteyê de wê têngînek yazdanî a razber wê di şewayekê de wê bi wê yekê wê bi gotin bikê. Wê di dewama wê de wê têngîhiştinek jiyani wê di wê temenê de wê werênê ser ziman. Wê weke her tişt wê encama vejenekê, hêzekê û hwd bê. Ew wê weke têngîhiştinek yazdanî wê werênê ser ziman.

Wê dema ku wê têngîna yazdanî û an xweûdayî a avêstayî wê were kirin wê heta roja me de wê niqaşên li ser yekyazdanî û an yekxwûdayîya wê wê hebin. Di wê temenê de wê were hanin li ser ziman. Ew wê di wê temenê û çerçoveyê de wê çerçoveyêk fahmkirinê wê weke ku wê bi xwe re wê di rengekê de wê weke ku wê bide diyarkirin. Avêsta wê, di wê temenê de wê, di rengekê de wê, têngînek teybet bê di fahmkirinê bê. Di wê temenê de ew wê, di rengekê de wê, têngîhiştina yazdanî a mitrayî wê di wê temenê de wê zêdetirî wê bi razberî wê bide diyarkirn. Mitra ew derxist azmana ji nava jiyanê. Zerdeşt ew jî bi jiyanê da fahmkirin û bi têngînek rasyonali a aqilî û felsefeyî wê kir ku wê bide fahmkirin û an fahmbikê û wê werênê ser ziman.

Ji wê aliyê ve wê ev wê weke aliyekê wê yê giring wê karibê wê di wê çerçoveyê de wê di şewayekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê ku wê têngîna xwûdayî wê, di wê temenê de wê niqaşên ser têngîna 'tek', 'yek' û an cewherekê ku ew her tiştê ji xwe dide afirandin û hwd wê di wê temenê de wê bi wê re wê di rengekê de wê weke xwe bi wê re wê di dewama wê de wê weke ku wê bide diyarkirin. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di şewayekê de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê têngîna yazdanî û jiyanî wê di wê temenê de wê hin bi hin wê bi hev re wê di rengekê de wê were dîtin ku wê were salixkirin. Di wê temenê de wê, di nava jiyanê de wê heyinên jiyanî wê çawa wê hebin û wê çawa wê bibin û wê kû wê werin û hwd wê weke aliyekê ku wê bi wê re wê were lê hizirkirin. Mitra wê destpêkek têngîni bi gotinî ku wê di temenê têngînek gotinî a yekxwûdayî û razberiya wê de wê were fahmkirin wê bi lêvbikê. Gotinek weke ya 'yazdanekê ku min jî û te jî afirandî heya' wê, dema ku wê gayê wî ji destê wî di ravê û ew digirê wê bi lêvbikê û wê di dewama wê de wê gayê xwe wê ji wê fahmkirina xwe ya yazdanî a razber û yekxwûdayî re wê weke korban bikê. Di wê temenê de wê ev wê weke korbanîyek pêşî a ji yazdaniya pêşî re bê ku wê di rengekê de wê xwe bi wî re wê bide diyarkirin bê.

Mitra wê, destpêka ku ew di wê temenê de wê bikê wê bingihê jinûve fahmkirinên demê bi aqilî û teolojikî wê biafirênê. Wê ji nûve wê di rengekê de wê têngîna yazdanên xwûdayî û hwd wê bide fahmkirin.

Ji wê aliyê ve wê demên felsefeyê wê di rengekê de wê weke ku wê were dîtin wê di rengekê de wê piştî wê ew wê, lêpîrsînên piştre ên

felsefeyî wê hinekê di wan waran de wê bibin û wê di wê temenê de wê ew cewherê heyî ku wê weke çavkaniya jiyanê ya wê bikin ku ew xwe bigihênina li wê. Di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di şewayekê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê dişewayekê de wê werênê ser ziman bê.

Wê jî wê di rengekê de wê di dewama wê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê têngîna avêstayî wê di wê temenê de wê weke rênîşandinek manifestoyî a demê hem bi têngîna baweriyê û teolojikî û hem jî fahmkirinên jiyanî û felsefeyî û hwd re ku wê xwe bide diyarkirin bê. Di wê temenê de wê weyna avêsta di rengek de ew çawa leyistîya di dema xwe de ew hê zêde di rengekê de ne hatiya fahmkirin. Di wê temenê de ev wê weke aliyekê ku ew hê sergirtî û an sernûxûmandî dimênê wê xwe di rengekê de wê weke ku wê bide diyarkirin bê.

Di wê temenê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê mijare têngîna yekxwûdayî wê di wê temenê de wê di şewayekê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê di wê demê de wê derkeve li pêş. Pêvajoye têngîna yekxwûdayiyê wê di rengekê de wê pêşî di nava civake xwe de wê di yekitiyekê de wê serwer bibê û wê piştî wê serwerî giştîya gerdûnê bibê. Di wê temenê de wê weke 'fahmkirinekê gerdûnî' wê êdî wê di wê temenê de wê bibê.

Di wê temenê de wê jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê têngînê weke 'destpêka jiyanê', 'destpêka mirov', 'destpêka dûnyayê' û hwd wê weke têngîn û fahmkirinên ku wê di wê temenê de wê werina lêpirsin û pêşxistin. Ev wê weke aliyekê ku mirov wê pêwîstîya bi wan gihiştina fahmkirinekê a demê bê. Di wê temenê de wê di rengekê din de jî wê weke aliyekê wê yê din jî wê karibê wê fahmbikê û wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Di wê demê de wê, lêpirsînên ser jiyanê û destpêka wê di wê temenê de wê hinekê jî wê bingihê hizirkirinên demê wê biafirênin. Di wê temenê de wê dema ku wê li azmana wê binerê wê çî fahmbikê wê li wê hizirê û wê hêst û ramanên xwe wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê werênê ser ziman. Lêpirsînên azmanî wê di wê temenê de wê destpêka têngîhiştinek gerdûnî a di aqil de ku wê mirov wê di wê demê de wê bi hewldana gihiştina wê re ku wê bide nişandin jî bê. Di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de

wê di renekê de wê werênê ser ziman ku wê di wê temenê de wê konseptên fahmkirinê wê êdî wê bi aqilêk rasyonal û felsefeyî wê di wê temenê de wê di renekê de wê were kirin. Wê lêpîrsîn û aqilmeşandin wê bi hev re wê pêşkeve û wê di wê temenê de wê ya ku ew wê weke nayê zanin wê çawa wê bigihijê zanina wê û wê kifşbikê wê li wê bihizirê. Ev wê di wê temenê de wê demek felsefeyî û aqilî a ku wê di wê temenê de wê bi gihiştina têgihiştinê ku wê di wê çerçoveyê de wê pêşkeve bê. Ev dîmenê fahmkirinê wê êdî wê di nava jiyanê de wê were bi temen kirin. Wê pêşkeve di nava jiyanê de. Wê di wê temenê de wê dema mediya wê weke demek bi aqilê rasyonal û felsefeyê wê di renekê de wê were dîtin ku ew wê pêşkeve û wê di wê temenê de wê derkeve li pêş bê. Di wê temenê de wê her timî bi hizra gihiştina ya baştir wê di renekê de wê were lê hizirkirin. Ev wê di nava jiyanê de wê bi fahmkirinê re bê û an bi jiyane mirov û hwd re bê. Di wê çerçoveyê de wê her tişt wê weke çavkaniyek wê hebê wê bi wê re wê were lê hizirkirin. Ev wê çavkani wê weke rohani wê were diyarkirin. Agir wê weke ji rohnîyê wê bi awayekê morfolojikî wê were û wê biafirênê û ev wê weke rêyek wê ya di jiyanê de bi têkiliyek rohani re ku wê were fahmkirin re wê di şêwayekê de wê bibê. Di wê temenê de wê, pîrozkirina agir wê di renekê de wê bibê û ev wê di cewherê xwe de wê rohnîyekê ku ew çavkaniyek jiyanê û bûyinê wê bi wê re wê were lê hizirkirin wê bi wê re wê were hanin li ser ziman. Ji wê aliyê ve wê felsefeya jiyane mediyan û an ya dema wan wê çawa wê di jiyanê de wê bi wê yekê were bicihkirin û an bicih bibê wê bi serê xwe wê weke mijarek ku mirov wê karibê wê di renekê de wê li wê bihizirê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Têgîna felsefeyî û an hizrî a dema mediya wê di aslê xwe de wê weke ku wê pêwîst bê ku ew bi serê xwe wê weke mijarek teybet wê were kifşkirin bê. Bandûra wê di renekê de wê li wê karibê wê li wê were hizirkirin. Di mijare felsefeya demê de wê weke ku wê were dîtin wê di dema mediya de wê, çerçoveyek fahmkirinê a teybet wê bide me. Pêvajoya ku wê mitra wê bide destpêkirin wê di renekê de wê têgînek xwûdayî a yekxwûdayî wê bide diyarkirin. Di wê temenê de wê di renekê de wê hiyararşîyekê wê di renekê de wê weke ku wê bi xwe re wê di renekê de wê weke ku wê bide diyarkirin. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di şêwayekê de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Di mijare felsefeyiya demê de wê, dikarê wê werênê ser ziman wê, di wê temenê de wê, dikarê wê werênê ser ziman ku wê di wê demê de wê di têngînên zêhnî û kûrbûna wan de wê weke ku wê were dîtî wê kûrbûn wê bibê û ev wê di wê demê de wê zêdeyî wê derkeve li pêş. Di dema mediya de wê, hizirkirinên felsefeyî wê, di wê temenê de wê, bi têngînek ku wê weke bi kanonikên hizrî wê di rengekê de wê bibê. Ev wê di wê demê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di şêwayekê de wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbikê bê.

Di wê dema ku em bahsa wê dikin de wê felsefe û pêşketina wê û an aqilekê felsefeyî ê rasyonali û pêşketina wê û bûyina weke sazûmana fahmkirinê a civakî wê weke xoslet û rengê dîroka wê demê bê. Ber vê yekê wê di wê rengê û temenê de wê pêvajoya wê ya fahmkirinê wê di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di şêwayekê de wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Wê jî di wê temenê de wê di şêwayekê de wê dikarê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman ku wê mijare fahmkirinê ev jî wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê li wê bihizirê û wê di wê çerçoveyê de wê li wê bihizirê bê. Wê jî wê dikarê wê di rengekê de wê bi wê re wê fahmbikê bê. Zerdeştî wê weke felsefeya wê demê wê hem rengê baweriyê wê bi wê yekê û rengê wê bide diyarkirin û pêşxistin û hem jî wê weke di wê xate hizirkirinê de wê temenê bingihê felsefeyî û rengê hizirkirina wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke ku wê biafirênê.

Di wê temenê de wê weke pêvajoyekê hizirkirinê wê xwe di rengekê de wê bide diyarkirin. Ev pêvajo wê weke pêvajoyek hizirkirinê a ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê di wê temenê de wê bi wê re wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Di mijare hizirkirinê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê karibê wê li wê bihizirê û wê karibê wê di wê temenê de wê di şêwayekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê fahmbikê û wê karibê wê di wê temenê de wê di şêwayekê de wê li wê bihizirê û wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Di mijare hizirkirinê de wê ev jî wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê karibê xwe di rengekê de wê bi wê re wê di şêwayekê de wê weke ku wê bide diyarkirin. Di mijare fahmkirina hizirî de wê, di dema mediya de wê, sazûmane civakî a ku wê pêşkeve wê, di rengekê de wê di wê temenê û xatê de wê weke rengekê civakî ê felsefeyê û an rengekê civake

felsefeyê wê xwe di wê çerçoveyê de wê bi awayekê wê bide diyarkirin. Di wê temenê de wê bermehiyên li rojavayê kurdistana roja me ên weke deverên anfi û hwd ku wê bibin wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê karibê wê di wê temenê de wê di şêwayekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê fahmbikê bê. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku wê mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê fahmbikê û wê karibê wê di wê temenê de wê werênê ser ziman bê.

Di mijare fahmkirina demê de wê, weke aliyekê wê yê giring wê dema mediya wê di wê temenê de wê piştî wê di rengekê de wê ev çerçoveya pêşketinê wê xwe di rengekê de wê bide diyarkirin. Piştî mediya wê, parti bin, axamanişt bin û an rewşên din ên herêmê ku wê bibin wê di wê temenê de wê bi wê çerçoveyê de wê xwe di rengekê de wê bide diyarkirin. Zerdeştî wê di rengekê de wê, weke têtînek hizrî û bawerî wê bibê. Lê wê nikaribê wê tenê wê bi serê xwe wê di rengekê de wê weke bi wê çerçoveyê de wê fahmbikê bê. Wê dema ku em wê tenê wê weke bi tenê wê fahmbikin wê demê emê nikaribin wê zêde wê li ser temenekê fahmkirinê ê bi pêşketina herêmê re wê bi cih bikin û wê werênina ser ziman. Ber ku wê çerçoveya ku ew jî wê dibê û wê pêşdixe û an di wê de wê temen û awayekê reformî dikê ku wê bikê wê bi wê re wê fahmbikê.

Wê dema ku ev newê fahmkirinê wê nikaribê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bi awayekê wê tenê wê bi serê xwe wê fahmbikê bê. Di rengekê de wê di wê demê de wê, çerçoveya pergale hizrî a demê wê di rengekê de wê di çerçoveya têtîna êzdayî û an yazdanî de bê û wê mitrayî bixwe jî wê di wê çerçoveyê de wê weke hatinek ku ew wê di demek dîrokê de wê weke ku wê bibê wê karibê wê fahmbikê bê. Di aslê xwe de wê, dema ku em bahsa zerdeştîyê dikin wê weke pêvajoyek xwenûkirinê û an reformê li ser mitrayiyê û têtîhên baweriyê ên demên berê wê dikin jî wê bi heman rengê wê mitrayî jî wê di rengekê de wê li ser yên berê xwe wê xwediyê reng, rewş û şêwayekê fahmkirinê ê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê di wê temenê de wê bi wê re wê karibê wê fahmbikê û wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Wê jî di rengekê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê mijare hizirkirinê a di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê giring wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê karibê wê fahmbikê û wê karibê wê di şêwayekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Ev jî wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê karibê wê werênê ser ziman bê. Di wê temenê de wê gûharinên bi mitrayî re wê, cihêbûnek zêde mazin wê ji ya berê xwe wê di rengekê de wê werênê ser ziman. Ev wê di şîroveyê de wê bi demê re wê sazûmanek civakî a bi rengekê civake baweriyê û felsefeyê wê biafirênê. Di wê temenê de wê, di wê rengê de wê di têngînên hizrî de wê bi zêhnî kûrbûnê wê temenekê wê yê hizirkirinê wê di rengekê de wê weke ku wê bide çêkirin.

Zerdeştî wê di wê temenê de wê, piştî wê hatina wê di wê çerçoveyê de wê salixkirinên weke bi têngîna dualismekê û salixkirinên wî di wê temenê de wê bi tememî wê bi gotinên felsefeyî û di wê de wê bi kûrbûnekê re wê bi xwe re wê bide diyarkirin. Di wê nûqteyê de wê, destpêka wê di rengekê de we ji tekitiyekê yazdanî wê weke destpê bikê. Mitra wê bi gotina 'yazdan' re wê bi gotin dikê û zerdeşt wê di rengekê de wê bi têngîna zerwan re wê di rengekê de wê, di şêwayekê de wê weke ku wê bi gotin dikê û wê dihênê ser ziman.

Ev têngîna yekîtî wê di rengekê de wê di şêwayekê de wê bi wê yekê wê êdî wê pêşkeve di fahmkirinê de wê, di wê temenê de wê, ev wê, di rengekê de wê weke rengên fahmkirînê ên demê wê di şêwayekê de wê biafirênin. Wê aheng û kombînasyona nava herdû aliyan wê di rengekê de wê weke ku wê di şêwayekê de wê weke ku wê biafirênê û wê karibê wê di rengekê de wê di dewama wê de wê karibê wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman bê. Di wê temenê de wê, bi têngînek zêhnî wê di wê temenê de wê bi gotinkirinên weke di rengê di êgir re wê têkiliyek rûhani a bi yazdanî û rohaniya wê re daninê wê, were diyarkirin. Wekî din wê di rengekê din de jî wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê mijare diyarkirina fêrsên bi wê rengê û salixkirina wan wê êdî wê di wê temenê de wê bi aqil re wê bibê. Wê têkiliyek fahmkirinê a teybet wê weke ku wê were dîtîn wê bibê. Civake felsefeyê wê, di wê demê de wê, weke ku wê were dîtîn wê, hin bi hin wê, demên mitolojiyê wê bibê. Wê bi aqilê rasyonel wê fahmbikê û pêşkeve. Wê pêşketina têngînek teolojîkî jî wê nişanaka têngnek felsefeyî û pêvajoya wê ya fahmkirinê jî bê. Ber ku wê di wê temenê de wê, ji wê dema mitolojîkî wê çawa wê dûrketin wê bibê û wê bi wê re wê teolojîyên baweriyê wê werina fahmkirin. Teolojî wê çendî wê weke zanina xwûdê jî bê lê wê çerçoveyek vegotin û fahmkirinê a jîyanê û fahmkirinê wê di xwe de wê kêr zêde wê bihawênê û an wê pêşbixê.

Di dema mediya de wê di wê temenê de wê pêvajoyek wê ya azmûnî wê weke di rengekê de wê bibê. Di wê temenê de wê, bi wê çerçoveyê de wê têkiliyên bi jiyanê û têgihiştinek rûhanî a fahmkirinê re wê çawa wê were diyarkirin wê bi wê re wê êdî wê bibê. Ji wê demê û pê de wê têngînên teolojikî wê xwe di rengekê de wê weke ku wê bidina pêşxistin. Ev wê mitrayiyê re bê, zerdeştîyê re bê, cihutiyê re bê. Wekî din wê di wê temenê de wê bi têngînên fahmkirinê ên di wê rengê û awayên wê demê de wê pêşkevin û serwer bibin. Şîrove yên li ser têngîna xwûdayî wê di wê temenê de wê di wê çerçoveyê de wê li ser têngînek yekiti û an tekiti de wê çawa wê were fahmkirin wê li ser wê re wê bibin û wê, bi wê yekê wê nîqaşên ku wê di demên piştre ên felsefeyê de wê bibin wê karibin ew di rengekê de wê bi wê re werina fahmkirin. Ji wê aliyê ve wê dema mediya wê hê weke demek kevnera a aqilê felsefeyî ku ew ji gelek aliyan ve weke pêwîsta ku ew were fahmkirin bê.

Ev dema kevnera ber çî wê giring bê ku ew were fahmkirin? Ber ku ev dem wê bingihê pêşketina demên piştre jî wê di xwe de wê bihawênê û di wê temenê de wê bingihê jinûve xwandin û nivisandina dîroka herêmê a civakî û hwd jî wê di rengekê de wê bi wê yekê wê bi xwe re wê di rengekê de wê weke ku wê bihawênê jî bê. Ji wê aliyê ve wê mediya wê weke dema kevnera a herêmê bê. Heta ku ev dem bi başî newê fahmkirin ji aliyê hizrî, dîrokî û hwd ve ew baş newê diyarkirin wê weke di fahmkirina wê pêvajoya dîrokê û hinekê yên piştre de jî wê kêmasî wê weke ku wê bibê.

Di wê temenê de wê dema mediya wê, di wê temenê de wê bi çî encamê û hwd wê bibê wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê bê. Ji aliyê çerçoveyek fahmkirinê a hizrî ve wê, di dewama wê de wê demên piştî wê jî wê werina fahmkirina dema axamanis, parti, heta urartu û şûnmayinên wê yên piştre jî wê di rengekê de wê karibê wê fahmbikê bê.

Di wê demê de wê, demên medî û bi wê re wê demên kardoxiyan û an cordoene wê, di wê temenê de wê weke demna ku wê di dewama hev de wê karibin werina fahmkirin bin. Ji wê aliyê ve wê ev dem wê weke demna dîrokî ku wê di wê çerçoveyê de wê karibê wê fahmbikê bê.

Dibê ku ev, ne rasthatin bê ku wê nivisarên di derbarê mediya de kêmbûna wan û piştî wê agahiyên di derbarê kardoxiyan de kêmbûna wan weke rewşek ku ew xwe di wê temenê de dide diyarkirin bê. Di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din wê di nava pêvajoyên piştre de jî wê hinekî din ji hinek aliyên din ve wê weke

pêwîst bê ku ew li ser wê were sekin in û hewl were dayin ku ew bi têgihîştinek weke bi derhaninên encamî ên morfolojikî û hwd re wê karibê wê fahmbikê û wê di wê temenê de wê di rengekê de wê fahmbikê û wê karibê wê werênê ser ziman.

Ber ku ev dem wê zêdeyî wê piştî wê weke demek bi rengê hizirî û aqilê wê re wê xwe di wê temenê de wê bide diyarkirin wê rengê rêveberiyê wê weke ne li pêş li berçav bê. Di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê fahmbikê û wê di wê temenê de wê li ser wê bisekinê bê. Di beşên dawî ên vê beşa xabatê de min bi zêdeyî giringî da rengê pêşketinê bi hizirkirinê aqilê, felsefî û an rasyonali ku wê çawa wê bibin û wê teolojiye xwe biafirênê û wê aqilzaniya xwe ya demê bide diyarkirin min xwest ku ez dûmenekê wê bidina diyarkirin. Ber ku ev wê, weke rengê dema bûhûrînê a wê demê li aqilê felsefeyî-rasyonali û ji mitolojiyê bi ber têgihîştinek teolojikî ku wê weke çerçoveya perspektîfê fahmkirinê ên weke rengê nerina li dînyê û şewayên fahmkirinê û hwd bide diyarkirin ku wê çawa wê biafirê. Ji wê aliyê ve wê dema mediya wê weke demek kevnera a temenî ku wê demên hizirkirinê ên ber behra reş û an li hellasê jî wê di şewayekê de wê weke ku wê ji temen ve wê bide diyarkirin. Di wê çerçoveyê de wê, dema pêşketina felsefeyê wê hinekê jî wê ji aliyekê ve wê weke demek û an pêvajoyek piştî ku ew bi radêya xwe ew xwe dide diyarkirin jî wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê. Ji wê aliyê ve wê ev wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê fahmbikê bê. Piştî demên kevnera wê çawa wê dûmenekê pêşketina bîaqil û rengê wê bibê û wê li ser çî temenê wê bibê wê karibê wê bi wê yekê wê ji hinek aliyê ve wê bi temenê wê ve wê bi vê pêvajoya pêşketina mediya a dîroka mesopotamya û an kurdistanê ve girêdayî wê karibê wê fahmbikê bê.

Abdusamet Yigit, kurdistan, cizirabota, 2024